

ЛАРИСА МІЩИХА

**ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ОСОБИСТОСТІ
У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ**

МОНОГРАФІЯ

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК

2014

УДК 159.923
ББК 88.45
М 71

Рекомендовано до друку Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 4 від 30 квітня 2014 року).

Рецензенти:

Москаленко В. В. – доктор філософських наук, професор (Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України);

Завгородня О. В. – доктор психологічних наук (Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України);

Мойсеєнко Л. А. – доктор психологічних наук, професор (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу).

Міщиха Л. П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості: монографія / Міщиха Лариса Петрівна. – Івано-Франківськ: , 2014. – с.
ISBN

Монографію присвячено дослідженню проблеми творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості. Потенціалістська природа людини представлена філософсько-психологічним дискурсом. Концептуалізація становлення творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, теоретико-методологічним підґрунтям якої слугував інтегративно-особистісний підхід, уможливила конструювання авторської акумулятивно-інтегративної моделі творчого потенціалу особистості у пізньому онтогенезі і, відповідно, моделі його функціонування (реалізації та нарощування особистістю) у заявлений віковий період життя.

Адресовано спеціалістам у галузі психології особистості, вікової психології, науковцям, соціальним працівникам, студентам, а також усім, хто цікавиться проблемами психології творчості та можливостями творчої особистості у період пізнього онтогенезу.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРΟΣЛОСТІ	10
1.1. Потенціалістська природа людини: філософські ремінісценції	10
1.2. Творчість як процес розвитку і досягнення «акме»	21
1.3. Творчий потенціал як суб'єктна трансцендентність.....	27
Розділ 2. ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ІНТЕГРАТИВНА ОСОБИСТІСНА ВЛАСТИВІСТЬ	42
2.1. Творчий профіль особистоті	42
2.2. Творчість як прояв еманції духовності особистоті	49
2.3. Творча активність як умова розвитку творчого потенціалу	56
2.4. Мотиваційна основа творчої активності особистоті	62
2.5. Здібності у структурі творчого потенцілу	69
2.6. Соціокультурний формат творчоті	75
2.7. Творчість як «відображена суб'єктність»: комунікативний дискурс ..	83
2.8. Творчість у континуумі діяльності	88
2.9. Психологічна готовність особистоті до творчої діяльності	99
Розділ 3. ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРΟΣЛОСТІ	105
3.1. Психічні трансформації особистоті у період пізнього онтогенезу ...	105
3.2. Специфіка самоставлень особистоті у старості	118
3.3. Онтологія життєвого світу: конструювання життя у пізньому віці ..	126
3.4. Смесложиттєві орієнтації особистоті у пізні роки онтогензу	135
3.5. Хронотопні координати життя у період пізньої дорослості	146
3.5.1. Екзистенціал темпоральності: творчі можливості особистоті	146
3.5.2. Криза пізнього онтогенезу: творча реконструкція	156
3.6. Рефлексія у форматі актуалгенезу літньої людини	162
3.7. Психологічні особливості впливу ейджизму на маргіналізацію людей старшого віку	167
3.8. Мудрість як показник реалізації творчого потенціалу особистоті у пізні роки онтогенезу	174
3.9. Творча продуктивність особистоті у період пізньої дорослості	179

Розділ 4. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ	193
4.1. Творчі можливості особистості в пізньому онтогенезі	193
4.2. Стратегіальний підхід до процесу самореалізації особистості у період пізнього онтогенезу	205
4.3. Психосемантичний зріз в описі творчої продуктивності обдарованої особистості у період пізньої дорослості	214
4.4. Психобіографічний метод у дослідженні творчого потенціалу обдарованої особистості у період пізньої дорослості	221
4.4.1. Психобіографічний аналіз творчого потенціалу Є. О. Патона	224
4.4.2. Психобіографічний аналіз творчого потенціалу М. М. Амосова ...	234
4.4.3. Психобіографічний аналіз творчого потенціалу О. Т. Гончара	247
4.4.4. Психобіографічний аналіз творчого потенціалу Н. М. Ужвій	258
Розділ 5. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ	271
5.1. Психологічні передумови розробки холістичної концепції творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості	271
5.2. Творчий досвід як інтегральна складова творчого потенціалу особистості у період пізнього онтогенезу	285
5.3. Холістична концепція творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості	296
5.4. Конструювання акумулятивно-інтегративної моделі творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості	299
5.5. Функціонування акумулятивно-інтегративної моделі реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості	314
5.6. Психологічні детермінанти реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості: «незавершеність» особистості ..	319
Розділ 6. ТВОРЧИЙ «ВІТАУКТ» ОСОБИСТОСТІ	329
6.1. Психологічний антиейджинг: від гомеостазу до пасіонарності	329
6.2. Конструктивізація процесу старіння у руслі екзистенційно-гуманістичного підходу	333
6.3. Релігійна творчість як продуктивне «проживання» старості	337
6.4. Феноменологічне конструювання арт-терапевтичного процесу в роботі зі старшими людьми	344
6.5. Творче безсмертя особистості як психологічна проблема	351
ПІСЛЯМОВА	359
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	362

Будь-яка творча діяльність має велику внутрішню цінність, наповнюючи літніх людей почуттям смислу власного існування незалежно від того скільки їм років
Віктор Франкл

ПЕРЕДМОВА

Нинішня доба характеризується значним збільшенням демографічної групи старшого віку – старінням населення. Якщо 60 років тому людей віком 80 (і понад 80) років було 14 мільйонів, то тепер їх понад 400 мільйонів. А до 2050 року, за прогнозами фахівців, майже 40% населення становитимуть літні люди. Старше покоління стає «багатолюдним поколінням». Старіння населення – гостра соціальна проблема, яка впливає на планування і здійснення соціальної політики держави. Вона ставить перед суспільством гострі питання економічного, соціально-культурного, психолого-педагогічного, морального плану.

У психологічній науці період пізньої дорослості особистості вивчений набагато менше, ніж перша третина життя людини (період дитинства і юності). Світова психологічна наука почала проявляти інтерес до проблеми старіння людини і її життя у період пізнього онтогенезу тільки в останні десятиліття ХХ століття. При вивченні дорослої людини акцент робиться на її професійному розвитку. Як зауважує Н. Х. Александрова, «Про особистість старшої людини, її емоційні стани, самооцінку, зміст образу Я не існує повних і достовірних даних» [16, с. 4]. І це в той час, коли в Україні кожен п'ятий (після 60 р.) є людиною похилого віку. Проблема, що не виникала на попередніх етапах розвитку суспільства, тепер стала нагальною суспільною проблемою, у тому числі й геронтопсихології. Тим паче, що з безперервним еволюційним етапом суспільного розвою збільшується і тривалість життя людини в ньому, відсувається межа старості. Звідси постає проблема збільшення активного часу у хронотопі старості, що, безумовно, впливатиме на підвищення якості життя людини у пізній дорослості.

У міру того, як віддаляється від нас час виходу у світ книги І. І. Мечнікова «Етюди оптимизма» [313], де автор вивів проблему вивчення старості із традиційної для попередників медико-гігієнічної площини у формат еволюційно-біологічних досліджень, все більш актуальною постає концепція ортобіозу, спрямована на формування світогляду, в центрі якого знаходилось би уявлення про продуктивну, творчу, соціально активну старість.

Ми виходимо з того, що причини швидкого старіння багатьох людей не тільки в біологічному та фізіологічному «зносі» організму (запрограмованому генетично) як наслідку попереднього періоду життя (способу життя), а й у почутті власної «незатребуваності», що формує негативне самоставлення літньої людини.

Для визначення творчої продуктивності особистості у період пізньої дорослості необхідно охоплювати дослідницьким полем не тільки «верхню», максимальну межу життя людини як окремий віковий сегмент, а й вік, що передує їй, репрезентований попередніми гілками онтогенезу (дитинство, отрочтво, юність, молодість). Звідси пізня дорослість не може бути представлена як така, що відірвана в онтогенезі від механізмів, властивостей і структур поведінки, закладених ще в дитинстві. Тому, зіставляючи процеси еволюції-інволюції у період пізнього онтогенезу, слід не тільки імпліцитно допускати цю кореляцію, а й експліцитно її виявляти.

В індивідуальному плані поряд із необхідністю створення соціальних, медико-біологічних, екологічних передумов збільшення тривалості життя людей актуальною є проблема збереження творчої активності літніх людей, що є умовою підвищення якості їхнього життя у пізньому віці. Ще О. Ф. Лосев [287] писав, що «мозок, вихований на стихії живої думки, заборонить організму хворіти, нагородить довголіттям».

Розгортаючи онтичну візію особистості у континуумі її життєтворення, «споглядаючи» з позиції дослідника процес динаміки творчого потенціалу суб'єкта, зауважимо досить багатогранну, поліфонічну, водночас індивідуально забарвлену картину його розгортання у часі і просторі людського життя. Якщо «репрезентовані життям» дитинство і юність виступають здебільшого періодами становлення творчих можливостей особистості, то період дорослості, і пізньої зокрема, акумулює цей процес у цілісність. Водночас, враховуючи факт «принципової незавершеності самої особистості» (С. Д. Максименко) у форматі уможливлення реалізації усіх її ще не розкритих потенцій, відносимо вік пізньої дорослості до періоду не лише завершення людського буття, а й набуття особистістю мудрості, есхатологічної глибини і «чуття життя», що розширюють і суттєво доповнюють змістову канву творчості літньої людини, яка увібрала в себе дух усіх попередніх поколінь, дух самої епохи.

Обираючи поле наукового дослідження і розбудовуючи власний вектор руху в ньому, автор виходила із власного наукового запиту щодо

творчих можливостей особистості у пізньому онтогенезі. Цьому слугувало розуміння людини як духовної особистості, іманентно творчої, яка постійно екстраполює себе у майбутнє власними діями, думками, прагненнями, вчинками, діяльністю тощо.

В етнокультурному просторі, та й крос-культурному загалом, прижився стереотип погляду на природу старості як безпомічну, нерезультативну, інертну. Не заперечуючи таких характеристик старості, все ж хочемо наголосити, що вони носять дещо загальний, однобічний характер і є віддзеркаленням ейджизму, позаяк не враховують індивідуальні критерії розвитку людини, особливо творчої. Звідси поза увагою вчених залишається весь творчий досвід особистості, прижиттєво напрацьований, з яким вона підійшла до свого останнього земного сходження і який через нехтування ним може бути «втрачений» для наступних поколінь, не кажучи вже про психологічний стан людини, яка за наявних ресурсів розвитку позбавлена запиту на їх реалізацію.

Психологічні дослідження останніх років дають оптимістичніший погляд на можливості літньої людини, яка залишається плідною, творчою, активною. Це підтверджується потребою в отриманні нових знань, удосконаленні засвоєних (комп'ютеризація знань, оволодіння іноземними мовами тощо), зверненням до інтересів і хобі, що не були зреалізовані на попередніх гілках онтогенезу.

Автора непокоїло запитання, чи здатна людина у пізній дорослості до творчої діяльності. І якщо так, то що сприяє творчій продуктивності літньої людини.

Завдання вивчення творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості обумовило певну послідовність етапів дослідження, зміст яких описується у шістьох розділах монографії.

У першому розділі розглядаються теоретичні засади проблеми; потенціалістська природа людини інтерпретується у форматі філософських та психологічних студій.

У другому розділі експлікується психологічна сутність творчого потенціалу як категоріальної форми творчої активності особистості, що репрезентує психологічну готовність особистості до творчої діяльності і вміщує в собі особистісно-мотиваційну складову, творчі здібності особистості, соціокультурний контекст творчості, діалогічний процес тощо.

Третій розділ присвячений теоретичному аналізу творчого потенціалу особистості власне у період пізнього онтогенезу. Розглядаються

психічні особливості літньої людини, її ставлення до власної старості та можливостей. Смісложиттєві орієнтації особистості у даний період життя аналізуються на тлі власних життєвих конструктів, долання кризи пізнього онтогенезу, ейджизму тощо. Творча продуктивність «збереженої» особистості подається як показник мудрості особистості у період пізньої дорослості.

У четвертому розділі представлений аналіз емпіричного дослідження творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості. За допомогою психобіографічного методу ретранслюється творчий досвід прижиттєвих напрацювань таких високообдарованих особистостей як Борис Патон, Микола Амосов, Наталія Ужвій, Олесь Гончар.

Поле наукового дослідження охоплювало також завдання проведення інтерв'ю з відомими вченими, митцями у період пізньої дорослості, які плідно працювали й працюють сьогодні на теренах України (за її межами) і залишаються творчо активними, а також загальну вибірку осіб літнього віку, які знаходяться на пенсії.

П'ятий розділ присвячений концептуалізації становлення творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості. Подаються психологічні передумови холистичної концепції творчого потенціалу особистості у пізній період дорослості, репрезентованої у форматі конструювання акумулятивно-інтегративної моделі творчого потенціалу особистості і, відповідно, її функціонування. Розкриваються психологічні детермінанти реалізації творчого потенціалу особистості у пізній період життя.

У шостому розділі представлений творчий «вітаукт» (В. В. Фролькіс) особистості. Конструктивізація процесу старіння розглядається через сприяння розвитку особистості у пізній період дорослості. Психотерапевтичний ресурс розкривається через формат релігійної творчості, екзистенційно-гуманістичного підходу, логотерапії, арт-терапії. Завершальним акордом є психологічний зміст творчого безсмертя особистості.

Хочеться сподіватись, що монографія знайде свого читача не тільки серед кола науковців, студентів, які цікавляться проблемою геронтопсихології, а й буде затребувана категорією осіб, які працюють із літніми людьми (психогеронтологи, соціальні працівники), проживають (рідні, близькі), співпрацюють (співробітники), а також знаходяться у віці «золотої осені», стане ресурсною для них, а також усіх тих, хто задумується над проблемами віку та можливостями творчої особистості.

Вважаю своїм обов'язком висловити щирі подяки професорам та доцентам Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: Б. К. Остафійчуку, С. М. Возняку, В. В. Грабовецькому, І. А. Климишину, В. Г. Матвійшину, Б. М. Гавриліву, В. В. Корпанюку, М. М. Корпанюк, П. М. Прокопіву, О. С. Голоневському, Б. В. Стаську, М. Ю. Сливоцькому, Х. О. Михайлюк, П. М. Чоловському, С. Г. Пушику, Б. В. Шумезі, професору Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу О. М. Адаменку, професору Івано-Франківського національного медичного університету С. М. Генику, викладачам Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького З. Б. Соколовському, З. О. Маніву, голові обласного Клубу творчої інтелігенції імені Богдана Лепкого У. Л. Скальській, заслуженому лікарю України Є. І. Романишину, народній художниці України П. П. Хомі, автору-виконавиці у жанрі співаної поезії, художниці Зої Слободян, майстру художньої вишивки Ю. Е. Савці, громадським діячам П. І. Арсеничу, Н. І. Івасик, О. О. Івасику, В. П. Фащуку, Л. С. Скрентович, Т. Д. Фіголь, голові Івано-Франківської обласної асоціації розвитку бджільництва «Галичина» Б. М. Паркулабу, колекціонерці і організатору домашнього музею декоративного мистецтва В. І. Дринь, працівникам обласного геріатричного центру, спілкування та співпраця з якими стали засадничими в емпіричному зрізі роботи та концептуалізації проблеми дослідження.

Щиро вдячна усім людям «золотого віку», які взяли участь у спільно розбудованому комунікативному форматі нашої взаємодії.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

1.1. Потенціалістська природа людини: філософські ремінісценції

Проблема творчості, розвитку творчих здібностей людини належить до так званих вічних філософських проблем, які не обійшла увагою світова й вітчизняна філософська наука. Розрізнення потенційного й актуального, можливості й дійсності має давню традицію у світовій культурі та філософії. При цьому ранні розвідки давньогрецьких мислителів мали, вочевидь, антропологічне забарвлення, хоча й не набували певної феноменологічної системності [481, с. 2].

Пошуки шляхів самореалізації особистості, розкриття її потенціалу здійснювались практично завжди ще у висловлюваннях філософів давнини. Так, поняття «реалізації» творчого потенціалу особистості тісно пов'язане у смисловому тлумаченні з поняттям «саморуку», висунутим ще Платоном, де творчість «викликає перехід із небуття в буття» [404, с. 135]. Це дало підставу В. М. Дармограю вважати Платона першим серед тих, хто поставив питання про творчість у межах філософського дискурсу [158, с. 17].

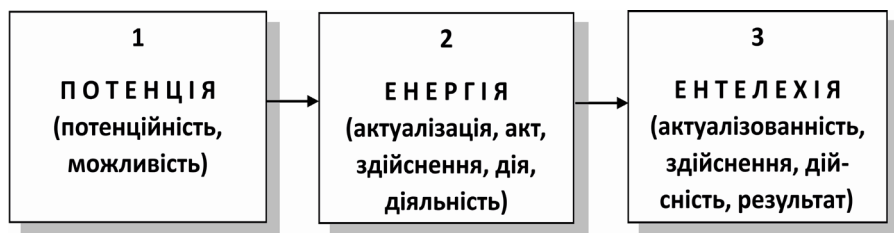
Вперше в європейській філософії аналіз взаємодії потенційного і актуального був зроблений Аристотелем. У його вченні про буття як вихідне поняття розглядається субстанція, або сутність, під якою Аристотель розумів «буття цілком самобутнє», таке, що має автентичну природу і являє собою єдність матерії і форми [42, с. 238].

Характеризуючи процес оформлення Матерії, Аристотель вводить поняття можливості (*dynamic, dynaton*) і дійсності, які пізніше схоластами середньовіччя будуть перекладені як «потенціал» і «акт» (потенціальне і актуальне). Актуальну дійсність філософ визначає як «енергію», що характеризує процес, діяльність, здійснення переходу від можливості до дійсності, та «ентелехію» як результат цього переходу (здійснення). Дійсність тут – і процес, і результат усякої зміни, перетворення потенційної можливості в актуальну дійсність (Цит. за: [566, с.101]). Дійсним стає лише те, у чому закладена можливість. Відповідно матерія є буття у можливості, форма – дійсність, або здійснена можли-

вість [42, с. 246]. Перехід можливості у дійсність є механізм здійснення усякої форми руху («здійснення того, що є в можливості») [42, с. 289]. Відтак Аристотель наводить приклад актуалізації потенційних можливостей людини за аналогією зі спорудженням будинку. Потенція (цегла) у процесі актуалізації переходить у дійсність через енергію людини, яка застосовується в процесі будівництва, у кінцевий результат – збудований дім. Актуалізація потенційного тут відбувається у двох проявах: як відношення процесу будівництва до потенції і як здійсненість буття до матерії. Звідси маємо конкретизовану модель переходу небуття у буття як результат творчої діяльності, де взаємодія між процесом і результатом опосередкована людською енергією (Цит. за: [566, с.101]).

В Аристотеля можливість і дійсність тісно пов'язані з такими поняттями як здібності, мета, діяльність, воля. Потенція – це перш за все здібність, оскільки «всі мистецтва і усяке уміння творити суть здібності» [42, с. 246].

Будь-яка подія, за Аристотелем, може бути представлена у вигляді тріади, що включає в себе такі складові (див. рис. 1.1):

Рис. 1.1. Динаміка перетворення потенційного в актуальне (за Аристотелем)

Тріада являє собою упорядковану цілісність, яка розкриває механізм перетворення (здійснення) можливості завдяки енергії у результат, апогеєм якого виступає творчість людини як форма активного перетворення дійсності [566, с. 103]. Аристотель пов'язує творчість насамперед з мистецтвом, як перехід потенційного в актуальне в результаті розумових і діяльних зусиль суб'єкта творчості. «Будь-яке мистецтво, – зауважує філософ, – має справу з виникненням, і бути майстерним – означає розуміти, як виникає щось з речей, які можуть бути і не бути і чий початок у творцеві, а не у тому, що твориться» [43, с. 176].

Беручи за основу вчення Аристотеля про потенційність, О. К. Чаплигін виводить формулу здійснення творчості: $P+E \rightarrow R$, де: P – потен-

ційність, E – енергія, R – результат творчості. Тим самим перш за все наповнюється змістом поняття «небуття» у формулі $N+E \rightarrow B$. Тобто не будь-яке небуття у творчому акті переходить у буття, а небуття, як потенційний носій певних можливостей, що поєднуються з енергією діяльності, дає новий результат. Звідси енергія діяльності, підкріплює психічними проявами людини (здібності, воля, цілеспрямованість), складає основу творчої еволюції, становлення дійсного буття на основі наявних потенційних можливостей [566, с.105-106].

У період Середньовіччя розуміння творчості базувалось на Святому Письмі, де здатність творити сприймалась як Божий дар.

Поширення ідей християнства (формування християнського світогляду) дало новий підхід до розуміння людини як єдності тілесно-чуттєвої субстанції та духовно-душевної сутності. Підкреслюється наявність індивідуального, неповторного в людині, яка вже виступає безумовною цінністю, бо втілює в собі живого Бога-творця. Це відкриває можливості для інтенсивного розвитку і поглиблення внутрішнього суб'єктивного світу людини (як основи творчості), спрямованої, перш за все, на акт само творення [331, с. 41].

У Біблії [77] знаходимо факти відображення іманентності творчого потенціалу людини згідно з її Божественною природою: «І Бог на Свій образ людину створив...» [1 М., 26-31]. Звідси людина, створена Творцем, уподібнюючись до Його подоби, теж стає творцем. У притчі про таланти мовиться про «примноження» дарів Божих (талантів) людині, яка активно працює над розвитком своїх здібностей, максимально використовуючи власний потенціал. І, навпаки, карається людина, яка не виконує своє життєве покликання. «Бо кожному, хто має, дасться йому та й додасться, хто ж не має, – забереться від нього й те, що він має» [Мт. 25, 14-30]. І далі: «Служіть один одному, кожен тим даром, якого отримав, як доморядники всілякої Божої благодаті» [1 Петр. 4-10]. «Ми маємо різні дари, згідно з благодаттю, даною нам: коли пророцтво – то виконуй його в міру віри, а коли служіння – будь на служінні, коли вчитель – на навчання, коли утішитель – на потішання, хто подає – у простоті, хто головує – то з пильністю, хто милосердствує – то з привітністю» [Рим. 12, 3-8]. Звідси, відрізняючись один від одного, як різні форми людської діяльності, дари мають рівноцінну вагу, і питання полягає тільки в тому, наскільки правильно людина використовує дар, яким володіє. «Кожному з нас дана благодать у міру дару Христового» [Еф. 4,7-16]. Згодом М. О. Бердяєв відрефлексує: «Все вчення(мається

на увазі Євангелія) про різні дари людини є вчення про творче покликання людини...» [63, с. 45].

Видатний християнський теолог IV-V ст. Аврелій Августин намагався виявити структуру внутрішнього духовного світу людини, шляхи самопізнання, досягнення стану діалогу, «зустрічі» з Богом. У «Сповіді» Августина [9] представлено реальне втілення моделі духовного самотворення людини, досягнення нею ідеальної мети. Звертаючись до Творця (Бога) з роздумами про акт творення безконечності, Августин пише: «Ти дав митцеві тіло, Ти наділив його духом, який повеліє тілом, Ти дав матеріал, з якого він може щось зробити, Ти дав розум, яким він охоплює свій задум і бачить у собі те, що має намір зробити поза собою, Ти наділив тіло відчуттям, за посередництвом якого він переносить від духу до матеріалу те, що виготовляє, і знову сповіщає духові, що зроблено...» [9, с.21].

Така позиція, крім усього іншого, стимулювала зростання розуміння людини як істоти, яка не тільки створена Богом за своїм образом, але й подібна до творця, зокрема у своїх творчих можливостях. Починаючи з Августина в релігійно орієнтованій філософській думці бере початок традиція розуміння творчості і самотворчості людини через віру в Бога як діалог, спілкування (з Богом, із самою собою, з іншими). Так, Фома Аквінський зауважує, що у людській природі, божественно влаштованій, закладений потенціал для діяльного просування до досконалої єдності з безконечною основою людського буття – з Богом, який є джерелом розвитку, що веде до вдосконалення. Аквінат вважає, що Бог спонукає кожну живу істоту до дій згідно з власною природою [495, с.153]. Насмілившись наблизити людину до ангелів, визнавши у неї вищі інтелектуальні здібності, Фома надав їй можливість пізнавати сутність речей і явищ.

Християнство намагається спрямувати внутрішню творчу енергію людини на служіння Богові і тим самим об'єднати внутрішні і зовнішні чинники творчого процесу. При цьому людська творчість відбувається у рамках теологічного тлумачення категорій добра і зла, де вперше виникає розуміння творчості як акту творення не тільки позитивного, а й негативного. Звичайно, християнсько-теологічне розуміння творчості віддавало перевагу розумінню людини як об'єкта божественної творчості, а не її суб'єкта. Бог творить з абсолютного небуття, де пафосом творіння є диво. Разом з тим сама творчість набуває нового розуміння – як діяльне творення якісно нового, як вольове, практичне здійснення на шляху руху від минулого через сьогодні до майбутнього [566, с. 29-30].

Для філософії Відродження характерними були пафос безмежних творчих можливостей людини, культ генія, зацікавленість самим актом творчості і особистістю художника-творця. Виникає філософська рефлексія безпосередньо щодо творчого процесу, починається поворот від Бога, Неба до людини, її духу у розумінні творчості.

Микола Кузанський писав, що людина здатна все охопити, все замкнути у власних межах, і ніщо в світі не може позбавити її цієї потенції. Людину філософ розглядає як своєрідний світ, як «мікрокосм», або «людський світ». Таким чином, «галузь людяності охоплює своєю людською потенцією Бога і увесь світ» [252, с. 259]. Звідси здатність людини до вияву своїх потенційних сил можлива у двох напрямках: з точки зору розгортання потенційності як у зовнішній світ, так і у бік внутрішнього духовного світу людини.

З епохи Відродження бере початок «самоцінність відмінності», а отже й індивідуальних дарувань, творчих здібностей. Вже у знаменитій «Промові про достоїнство людини» італійський гуманіст і філософ Піко делла Мірандола, кредо якого стали слова «Людина – вільний творець самої себе», проголошує права людини на свободу волі і на творчість (даровані їй творцем): «Погодився Бог із тим, що людина – творіння невизначеного образу, і надав їй право самій вибирати своє місце, обличчя і обов'язки серед інших творінь на власний розсуд» [402, с. 506]. І далі: «В людей, які народжуються, Отець вклав насіння і зародки різного роду життя, і відповідно до того, як кожен їх обробить, вони виростуть і дадуть у ньому свої плоди...» [402, с. 507].

Принциповим досягненням філософії романського Відродження було утвердження творчості як універсальної основи людської сутності. В результаті з'являється знаменитий образ людини-титана романського Відродження, на відміну від маленької людини Середньовіччя, яка виявляє свою творчість у тілесному оформленні пантеїстичного космосу [554, с. 78].

Становлення філософії Нового часу у підході до творчості означувало себе переходом від позиції, де в центрі творчості як духовного феномену знаходився Бог, до позиції, в якій центр ваги переміщував на людину, яка ставала суб'єктом творчості. Звідси творчість людини виступає як самодостатня складова її активності. Людина вже сама створює якісно нове (новий результат, продукт), що уможливорюється в межах певної діяльності. Відтак бере початок трактування творчості як діяльності [566, с.33-34].

Реалізації творчих потенційних можливостей людини, на думку Б. Паскаля [392], перешкоджають як зовнішні обставини, так і суб'єктивна

позиція самої людини, пов'язана або з перебільшенням своєї величі, або ж із розгубленістю перед труднощами існування.

Г. Лейбніц, виходячи зі схоластичного вчення про всезагальну метафізичну сутність, піднімається до принципу наявності творчого мислення в індивідуальних субстанціях: «Для людини істотним є не те, що вона володіє знанням, а те, що вона володіє сутністю артії або здатна оволодіти нею» (Цит. за: [588, с. 253]).

Інтерес до внутрішнього світу людини як суб'єкта творчості стає пануючим у німецькій класичній філософії, починаючи з І. Канта [212], з якого бере початок розробка вчення про творчу сутність людини. І. Кант розкриває творчу самодіяльність через продуктивну уяву та трансцендентальну апперцепцію, що з'єднує чуттєве і раціональне в пізнанні світу, яке, за Кантом, «має цінність постільки, поскільки розумні істоти відповідають у ньому кінцевій меті свого буття; якщо ж остання виявляється недосяжною, то творення буття втрачає в їх очах смисл, як спектакль без розв'язки і замислу» [211, с. 281]. Відтак творчість набуває особистісного спрямування, окресленого ціннісно-смісловим, екзистенційним наповненням.

Творчу силу, здатність до творення Гегель переносить у сферу абстрактного, позасвідомого, надприродного. Положення Гегеля про Абсолютну ідею, яка є «вічною творчістю, вічною життєвістю», творчим началом природи та людини, відіграло вагомий роль у розробці основних постулатів сучасної теорії творчості. Мовиться про превалювання ідеального над матеріальним у творчості людини, про обмеження свободи творчості об'єктивною необхідністю, про творчість як самодіяльність та форму самореалізації людини [566, с.38]. У філософському доробку Гегеля [130] діалектика потенційного і актуального, можливості і дійсності представлена у вченні про буття і сутність, де поняття «розвиток» і «творчість» ототожнюються. Разом з тим філософ звертає увагу на суттєві характеристики творчості: примат ідеального над матеріальним у культурно-творчій діяльності людини та обмеженість свободи творчої діяльності об'єктивною необхідністю [152]. Гегель висновував про діалектичний взаємозв'язок між можливістю і дійсністю, де остання постає, з одного боку, як реалізована можливість, а з іншого – як базис і витoki нової можливості. Звідси для переходу можливості у дійсність необхідні три речі: предмет, умови і діяльність, що забезпечить розвиток на всіх цих рівнях [298, с.159-160]. Відтак самі можливості перебувають у дійсності в прихованому, латентному стані, постаючи внутрішньою стороною дійсності. Іншими словами, в категорії можливості можна вбачати початок, тенденцію нової дійсності.

Феноменологічний підхід досліджень творчої діяльності започатковано Гуссерлем [153; 154], який обґрунтував необхідність аналізу суб'єкта для висвітлення самої природи творчості та її місця у соціокультурному просторі буття.

Подальший розвиток європейської філософії вніс нове бачення на природу творчого потенціалу особистості завдяки з'яві нової опозиції раціоналізмові з боку нового ірраціоналізму нерелігійного характеру. Мовиться, зокрема, про ідеї представників так званої «філософії життя» [62; 371; 591], де саме життя виступає як «безперервне творче становлення» [62], а також про такі течії у європейській філософії, як фрейдизм та екзистенціалізм, які народилися пізніше.

Магістральною ідеєю екзистенціалізму (XIX–XX ст.) стала ідея знаходження сутності людини через існування. Проголошуючи ідею абсолютної свободи, Жан-Поль Сартр у праці «Буття і Небуття» пише: «Приречений бути вільним, той, хто існує, діє двоєдушно, відкидаючи всі ці варіанти необмежених можливостей: якщо свобода є основою основ усіх цінностей, то хіба зможе той, хто існує, не відчутти спокуси втекти від запаморочливого виру можливостей?» (Цит. за: [447, с. 76]). І далі: «Людина визначає себе своїм проектом... Постійне творення себе через працю і через діяльну практику і становить нашу власну структуру...» [455, с. 80-81]. Звідси «людина є лише те, що сама із себе робить...» [457, с. 321-323].

Розвиваючи тему свободи, підняту екзистенціалістами, Сімона де Бовуар звертає увагу на реалізацію людиною своєї екзистенції: «Якби сталося так, що кожна людина робила б те, що вона повинна робити, то в кожному з нас екзистенція знайшла б своє спасіння...» (Цит. за: [447, с. 82]).

М. Гайдеггер через розуміння (як основний модус свідомості людини), намагається розібратись у глибинах буття і творчості. Звідси розуміння носить проєктивний характер і проявляється в забіганні вперед при розкритті того, що ще не здійснювалось у часі. Це розкриття стосується потенційної можливості буття і творчості. М. Гайдеггер наголошує, що людина, «наділена талантами» [550, с. 44], є «завжди суще» [550, с. 259]. «У фундаменті суб'єкта, як екзистенційно-онтологічного суб'єкта, закладена незворотність того, що індивід покликаний до Відкриття Світу, Підкорення Світу...» [550, с. 368-369].

Представники сучасного неотомізму розвивають проблему метафізики – вчення про дію і потенцію: пасивна потенція виражає реальне обмеження дії; наявне буття є дією відповідного буття, становлення є

перехід від потенції до дії, матерія відноситься до форми так само, як потенція до дії [526, с. 299].

Плідними для розвитку проблеми творчого потенціалу особистості є ідеї представників так званої «філософії діалогу» [59; 60; 61; 100; 101; 102; 288], де мовиться про духовну природу особистості, діалог як культуротворчий фактор розвитку особистості.

Значні здобутки у вивченні проблеми творчості має українська і російська філософська думка. Ставлячи в центр філософування проблему людського духу, на відміну від західноєвропейського філософського дискурсу, в якому переважаючою тривалий час була раціоналістична орієнтація на вивчення пізнавальних можливостей суб'єкта, філософи Г. Сковорода, П. Юркевич, І. Франко, М. Бердяєв, С. Франк, В. Соловйов та ін. спрямували свою творчість, перш за все, на розвиток особистості, на реалізацію її внутрішніх потенцій.

Мабуть, не можна перебільшити внесок у розробку теорії творчості українського мислителя сократівського масштабу Григорія Савича Сковороди [470], який першим і на Сході, і на Заході систематизував свої погляди на людину як на істоту творчу, яка здатна до саморозвитку і самореалізації за наявності свободи, внутрішніх і зовнішніх умов для розгортання потенційних можливостей природних здібностей [566, с.47]. Люди нерідко шукають свою справжню сутність не в собі самих, а в зовнішніх обставинах – у показному релігійному служінні, у пошуку багатств та чинів, у плотських утіхах або ж десь на небі, у «копернікових світах». Всі ці пошуки не виходять за межі людської тілесності, а справжня сутність людини виявляється у її духовності, яка є «правда Божа», «джерело правди», «істини», «чеснот». Запорукою розвитку і саморозвитку духовного ества людини у Г. Сковороди є свобода, яка виступає гарантом розкриття творчого в людині.

Центральне місце у філософських працях Г. Сковороди займає категорія «сродності», яка імпліцитно ввібрала майбутній проект психології творчості (у розробці проблем покликання людини, мотивації творчості, здібностей, обдарованості тощо). Під «сродністю» мислитель розуміє здібність, природно-духовну здатність людини до певного типу життєдіяльності, поведінки, до виконання певної роботи: «Люди, які обирають собі ремесло наймодніше й прибуткове, – самообманюються, бо прибуток – не внутрішня насолода, а задоволення тілесної потреби: без природи труд ніяк не може бути солодким», бо справжня «сердечна насолода міститься у спорідненій праці, й вона тим солодша, чим природніша». І далі: «Достатком задовольняється лиш тіло, а душу звесе-

ляє споріднена праця» [470, с. 130]. Від народження у людини закладені цілком визначені можливості, які необхідно виявити, осмислити і створити сприятливі умови для їх реалізації. Серед внутрішніх чинників самореалізації людини філософ виокремлював, найперше самопізнання, а серед зовнішніх чинників – свободу. Г. Сковорода ще у XVIII столітті оприлюднив досконалі, точно окреслені практичні вказівки щодо можливостей та інтересів дитини: «Раджу, коли хочеш, щоб твій син весело й удало виконував посаду, ти мусиш сприяти йому у виборі звання, спорідненого його якостям. Сто спорідностей, сто звань, а всі почесні, бо законні... Не дивись, що вище й нижче, що показніше й не знатніше, багатше й бідне, а виглядай те, що тобі споріднене. Раз уже сказано, що без спорідненості все ніщо...» (Цит. за: [134, с. 81]).

Г. Сковорода звертає увагу на те, що феномен «сродності» детермінований соціально-політичними та культурними умовами життя, і що «сродним» чи «несродним» можуть бути суспільство, держава. Тож і творчість, як реалізована сутність людини, можлива лише у творчому суспільстві.

Висуваючи ідею кордоцентризму (всупереч абсолютизації мислення) П. Юркевич [606] у центр духовного життя людини ставить емоційно-почуттєву складову її психіки. Звідси творчість – продукт «серця», а не «розуму». Завдання полягає в тому, щоб виявити та забезпечити умови для розвитку внутрішніх здібностей людини, її творчої самореалізації.

Особлива роль у становленні і вирішенні проблеми творчості належить І. Франкові [536]. Вважаючи психологію панівною дисципліною, зокрема у філософських науках, український психоаналітик поетичної творчості зосереджує свою увагу на відкритті ролі несвідомого у з'яві та реалізації творчого задуму автора, ролі суб'єктивного фактора в становленні творчого таланту [374], позаяк до трактування творчого процесу І. Франко не підходить однобічно, проголошує необхідність повної гармонії ефективної сили натхнення з холодною силою розумового обміркування [329, с. 56]. Порушуючи питання, що таке поетична краса, поет постулює: «Для поета, для артиста нема нічого гарного ані бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані злого... Все доступно для його творчості... Не в тім, які речі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріал для свого твору, а в тім, як він використав і представить їх, яке враження він викличе при їх помочі в нашій душі, в тім одним лежить секрет артистичної краси» (Цит. за: [329, с. 57]). І. Франко критикував романтиків за спроби зображення ідеального типу людини, і в цьому був його справжній психологізм. Водночас розкривав реалістичну по-

вноту зображення людини в художніх творах з найпростіших елементів – відчуттів і завершував особистістю та її характером. Не випадково психологію творчості українського мислителя В. А. Роменець вважав водночас психологією особистості взагалі і творчої зокрема.

Значну увагу проблемі творчості приділяли представники релігійної філософської думки Росії другої половини XIX – початку XX ст. Проголошуючи, що людська сутність проявляється лише в творчості, тим самим утверджували ідею людини як творця. В. Соловйов, розробляючи ідею Боголюдства, вводить поняття «потенції» як «світової душі», що пронизує кожную людську душу, з'єднуючи її з божественним началом. Людина, за В. Соловйовим, – «потенція», «можливість» до розвитку і самовдосконалення: «Кожен людський суб'єкт як самостійний центр живих сил, як потенція (можливість) безконечного вдосконалення, як сутність, яка може у власній свідомості і житті вмістити абсолютну істину, – кожна людина в цій якості має беззаперечне значення і достоїнство...» [480, с. 757].

М. Бердяєв утверджує пріоритет духовного в людині, яка «не тільки і не стільки істота природна, бо вона абсолютна в душі» [68, с. 310]. Згідно з М. Бердяєвим, «кожна людська особистість має цінність у собі і не може розглядатися як засіб... Цим не заперечується онтологічна нерівність людей в дарах і якостях» [63, с. 256].

Людський дух є «свобода, творча активність, сенс, інтелект, цінність, якість і незалежність, перш за все незалежність від зовнішнього світу, природного і соціального. Духовне у людині визначається зсередини, на відміну від тієї складової людської природи, яка визначається ззовні. Як істота духовна, людина є істота активна, творча, вільна...» [67, с. 228]. Творчість, на думку М. Бердяєва, уможлиблюється з появою Творця, де творчий акт стає взаємодією благодаті і свободи, що йде від Бога до людини і від людини до Бога [63; 65].

М. Бердяєв констатує ієрархічний характер творчості, що включає як найнижчі ступені, так і творчу самореалізацію людини. «Творчість для мене не стільки оформлення у скінченному, у творчому продукті, скільки розкриття нескінченного, політ у нескінченність, не об'єктивація, а трансцендентування. Творчий екстаз (творчий акт є завжди ex-tasis) є прорив у нескінченність» [68, с. 189], – писав М. Бердяєв. Здійснюючи творчий акт, людина підіймається до Бога, з'єднується з ним, стає Боголюдиною. «Творчий акт людини є самовиявлення у повноті божественного життя... де тільки істинна творчість людини христологічна...» [64, с. 103-104]. Якраз у творчості людина переборює саму себе, самовизна-

чається, перестає бути захопленою тільки собою. Разом з тим філософ відмічав, що людина, як соціальна істота, є членом суспільства, відповідно, не завжди в змозі реалізувати свій творчий потенціал [64, с. 99].

У руслі релігійного бачення проблеми творчості розгорталась аргументація іншого російського філософа – С. Франка. На його думку, «боголюдське єство» людини найбільшою мірою реалізується у творчості, в якій людина вже постає співучасником божественної творчості (а не тільки рабом Божим). С. Франк [530] розглядав саму творчість як перехід з потенційного у реальне не тільки шляхом використання можливостей людини втілювати задум (за допомогою діяльності), але й через трансцендентування за межі наявного досвіду у трансраціональну свідомість, або ж занурюючись у позараціональні глибини власного духу [566, с. 103].

Новітня доба філософії (Р. Барт, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж. Лакан, М. Фуко) породила постмодерн, де особистість виступає плодом соціальних комунікацій і конструкцій. Постмодерністський дискурс інтерпретується як такий, що має креативний потенціал, який постійно підживлює особистість. У неоднозначній реальності постмодерну особистість стає релятивною, ситуативною, ірраціональною, еkleктичною [506].

Сучасна наукова парадигма розглядає соціальні явища як складні нелінійні відкриті системи, у зв'язку з чим детермінізм набуває багатофакторного, вірогідного характеру. Нелінійність уявляється як поле безконечного числа можливостей, які можуть бути реалізовані в залежності від факторів впливу.

Відповідно до евристичних принципів синергетики особистість і її духовний світ можна уявити як надскладну динамічну систему, здатну до самоорганізації. Відповідно динаміка трансцендентального характеру, постійне прагнення особистості до саморозвитку дає їй нові імпульси енергії, волі, збагачує її духовний світ, а звідси – і творчий потенціал.

В останні роки проблемі реалізації творчого потенціалу особистості присвячено наукові розвідки [136; 137; 158; 207; 208; 229; 244; 249; 261; 481; 482; 486; 561; 566; 593; 594] та ін., що є істотним внеском у дослідження зазначеної проблематики у царині психології творчості.

Проводячи ретроспективну лінію у філософуванні «минуле – сьогодні», не можна не відмітити той факт, що, торкаючись проблеми буття людини, її місця в суспільстві, кожна з філософських течій, та й персоналій зокрема, так чи інакше піднімала питання про потенційність

особистості як її життєдайний ресурс, іманентно притаманний людині, чи то з позиції релігійно-сакральної, чи то з науково-реалістичного бачення природи творчості.

1.2. Творчість як процес розвитку і досягнення «акме»

Звернення до акмеологічного підходу у трактуванні творчого потенціалу дорослої особистості детерміноване самим об'єктом акмеології, яким виступають вищі потенції і вершинні досягнення різних суб'єктів (окремої людини, народу, культури, цивілізації, людства). Акмеологічність виступає як ознака вершинності в реалізації, вдосконаленні і примноженні творчого потенціалу людини як суб'єкта самоздійснення. Разом з тим тлумачення дефініції «творчий потенціал» в акмеології має свою специфіку та особливості у порівнянні з психологічним підходом. Дослідження потенціалу особистості в акмеології здійснюється у контексті професійної діяльності, з позиції професіоналізму працівника (керівника), натомість психологія має справу з різними видами діяльності. У той час як акмеологія дотримується визначеного акме (вершини розвитку, найбільш продуктивної точки діяльності людини), психологія, не прив'язуючись до віку і висхідних постулатів, долає визначені межі, акцентуючи увагу на індивідуальному підході до процесу розвитку, що є гетерохронним [13, с. 44].

Виходячи з акмеологічного підходу [13; 82; 83; 85; 161; 253; 299; 300; 317; 406; 458; 515; 528] «акме» розглядається не як процес створення ідеальних образів, а як постійний рух до них через співвідношення реальних характеристик розвитку людини з оптимальною моделлю саморозвитку.

Звідси кожен момент життєздійснення особистості постає в одній із наступних модальностей [458, с. 172]:

хочу – можу – вмю – повинен – домагаюсь – роблю

Модальність «хочу» відображає матеріальні та моральні потреби особистості, внутрішню мотивацію людини і є рушійною силою всіх сфер людської діяльності.

Модальність «можу» відображає особистісно-професійний потенціал людини, який визначається як функція декількох змінних: індивідуального досвіду і рівня готовності до його практичної реалізації, рівня знань, реального віку і особистісного потенціалу.

Модальність «вмю» відображає рівень компетентності і раціональний досвід людини у вигляді сукупності прийомів, навичок, методик, способів, технологій здійснення конкретної діяльності.

Модальність «повинен» відображає прийняття людиною соціальних вимог, включення в соціальну взаємодію і відповідальність за своє життєздійснення (перед собою й перед іншими).

Модальність «домагаюсь» відображає процес цілетворення як формування цілей і цілепокладання (як їх вибір).

Модальність «роблю» відображає процес здійснення всіх інших модальностей у реальних вчинках.

Виокремлені модальності, з одного боку, виступають як окремі грані цілісності людини, з іншого – як ключові поняття – установки до дії, з допомогою яких людина рухається власним шляхом. Рівень погодження цих модальностей і особливості розв’язання протиріч, що постійно виникають між ними, зумовлюють міру суб’єктивної (у самовідчутті) та об’єктивної (в ефективній життєдіяльності) цілісності особистості.

Визначивши потенціал особистості як систему її відтворювальних ресурсів (що проявляються у діяльності), В. М. Марков, Ю. В. Синягін означили її як «ресурсний показник, що не є константним, позаяк постійно відновлюється у процесі життєдіяльності (реалізується у відносинах між нею і навколишнім світом), і як такий, що володіє системною якістю» [299, с.252].

Взявши за основу методологічний орієнтир, запропонований Н. В. Кузьміною [253], з орієнтацією на діяльнісний аспект проблеми, акмеологія сьогодні бере до уваги ще й особистісний аспект, скільки професійні досягнення зумовлюються не тільки досконалою системою навичок і вмінь, а й розвитком особистісно-професійних якостей, мотивації діяльності та досягнень, регулюючою силою особистісних і професійних стандартів та еталонів. Розглядаючи професійну діяльність в єдності таких її складових, як рефлексія (осмислення особистістю власної пошуково-творчої діяльності) креативно-перетворювальна діяльність і співтворчість, акмеологи [406, с. 51] зацентовують свою увагу на розгляді проблеми співвідношення творчості і професіоналізму. Звідси чим вищий рівень складності завдань, чим ближче до акмеологічної характеристики майстерності, тим частіше у діяльність «проникають» елементи інноваційного характеру, що сприяють творчому самовираженню особистості.

З точки зору акмеологічного підходу найбільш продуктивними віковими періодами (акме) є 16-19 років, 29-32 роки, 39-42 роки, 49-51 рік. Результати вивчення дорослих у науковій школі Б. Г.Ананьєва свідчать про те, що людина, яка проходить ступінь свого розвитку (зрілість), переживає фази і підйому, і відносної стабільності, й інволюції, що починається. На думку О. О. Бодальова, «до найбільших вершин у зрілому віці, що проявляються

в творчих діяннях людини, результатом яких є створення новаторських за своїм змістом і характером матеріальних або інших цінностей, людина піднімається через ступені (етапи), кожен з яких вносить свою лепту в підготовку змісту і форми прояву майбутнього (майбутніх) макроакме» [82, с.3]. Мовиться про усі етапи онтогенезу особистості починаючи з дитинства, молодшого шкільного віку, підліткового, юнацького. Досягнення людиною розквіту в особистісних проявах, створення нею новаторських духовних та матеріальних цінностей залежить від характеру сфери діяльності, якій присвячує своє життя, «проходячи» часові межі власного буття, піднімаючись до вершин майстерності. У цих різних часових проміжках життя, з відповідним досвідом за плечима, особистість постійно опиняється у ситуаціях вибору щодо подальшого прийняття рішень, що в кінцевому результаті визначатиме можливість її поступального розвитку і надалі.

Вагоме питання, яке піднімає у своїх дослідженнях О. О. Бодальова, – це питання критеріїв акме. Визнання або невизнання видатних досягнень людини більшістю людей (навіть у даній галузі) ще не означає, що вона сягнула вершин свого розвитку (це може стосуватись як громадянсько-особистісних, так і суб'єктно-діяльнісних характеристик вищих досягнень людини). Показником досягнутого рівня акме, на думку О. О. Бодальова, «є практика: наскільки звершене людиною дійсно працює або буде працювати на соціальний і технічний прогрес, на збереження планети Земля, на духовне й фізичне здоров'я нації (людства), на примноження цінностей життя і культури, на більш глибоке пізнання законів розвитку природи, суспільства й людини» [82, с. 8].

Щодо самої ресурсності потенціалу, то тут акмеологи [299, с. 255] виокремлюють біологічний потенціал, психічний потенціал, особистісний потенціал. З точки зору даної ієрархічної структури потенціалів оптимальним розглядається таке формування особистості, яке буде приводити до максимально повного використання людиною (для досягнення своїх особистісних цілей) практично всього психічного й біологічного потенціалу. При цьому наголошується, що, по-перше, особистість здатна породжувати власні цілі (їх ієрархію), по-друге, досягнення значущих результатів у процесі розв'язання багатьох завдань вимагає значної напруги сил як фізичних, так і психічних і самої людини. Звідси в характеристиці особистості важливо, яку частку свого фізичного і психічного потенціалу вона здатна спрямувати на розв'язання особистісно заданих завдань (концентрація особистісного потенціалу). До них належать і завдання професійного характеру, які ставлять акцент на такій вагомій для акмеологів складовій особистісного потенціалу як особистісно-професійна, що відображає реалізацію особис-

тості в контексті вибраної нею професії. Звідси професійно-особистісний потенціал виступає проекцією вимог діяльності на сферу особистісних ресурсів суб'єкта професійної діяльності, а особистісно-професійний потенціал – проекцією особистісних ресурсів на сферу вимог конкретного професійного середовища [299, с. 256-257].

Відповідно до ієрархічної структури потенціалів людини виокремлюють їх біологічну, психічну та особистісну саморегуляцію, при цьому допускаючи існування як більш високих (регуляція в рамках мотиваційно-ціннісної структури особистості, яка значною мірою визначається її рівнем домагань і його динамікою), так і більш низьких (психофізіологічні і біологічні механізми в основному пов'язані із підтримкою гомеостазу людського організму) рівнів регуляції. В результаті дії ієрархічної системи саморегуляції процес реалізації потенціалу набуває циклічного характеру як в цілому, так і на кожному рівні ієрархії. Так, на біологічному рівні задіюються циклічні процеси, що тісно пов'язані з енергетикою організму; на психічному рівні – з розвитком загального інтелекту, мислительних функцій та ін.; на особистісному рівні – з коливанням самооцінки у залежності від рівня домагань, а також цикли, пов'язані із життєвими кризами [300, с.164].

Вибудовуючи ієрархію системи потенціалів людини, у вищеподану її модель А. О. Деркач, В. Г. Зазикін [13] привносять ще й потенціал досвіду, потенціал спрямованості, а також творчий потенціал. Базовим щодо фізичної та психічної активності людини вважають власне біологічний потенціал; у психічному потенціалі вбачають ресурсність психічних процесів (об'єм та характеристика пам'яті, уваги, мислення, уяви, особливості емоційно-вольової сфери, здібності особистості), у потенціалі досвіду особистості – властивість практично необмеженої (на рівні можливого) ресурсної відтворюваності, що здобувається протягом усього життя, у потенціалі спрямованості – особистісні стандарти й еталони, цілі та особистісні смисли; у творчому потенціалі – креативне начало особистості (здатність до пошуково-перетворювальної діяльності).

Досягнення вершин («акме») у розвитку особистості неминуче пов'язане з наявністю особистісної, соціальної, врешті-решт, творчої зрілості, яка є наріжним каменем в акмеології і пов'язана з актом «саморуку» особистості до власних вершин.

Згідно з акмеологічним підходом виокремлюються чотири магістральні шляхи розвитку особистості:

- 1) «пiк» у прогресивному розвитку людини як iндивiда;
- 2) найвище досягнення в особистiсному розвитку;

- 3) видатні результати в праці (розвиток людини як суб'єкта діяльності);
- 4) досягнення вершин розвитку людини як індивідуальності [13, с. 13].

Динаміка еволюційного шляху досягнення «акме» розгортається на таких рівнях, як: фізичний/фізіологічний (досягнення фізичної досконалості і фізіологічної гармонії людини), особистісний/міжособистісний (спрямованість на саморозвиток, інтелектуальну зрілість, особистісний ріст на основі спілкування, довіри, взаєморозуміння і співпраці), професійний (динаміка професійної зрілості: від покликання до професії, майстерності до самоактуалізації), креативний (конструктивна спрямованість розвитку реалізується через творчість і новаторство, креативний досвід і творчий пошук; розвиток творчої індивідуальності) та духовний (оригінальність світосприйняття, аксіологічні погляди, ціннісні орієнтації, духовна культура, які стимулюють динаміку духовної зрілості) [118, с. 217].

Використовуючи принцип «айсберга», Н. Ф. Вишнякова умовно виводить архітектоніку особистісної зрілості і досягнення творчого «акме» протягом життєвого шляху особистості, де позначає видиму (свідому сферу з вершиною «акме»), глибинну приховану частину айсберга (підсвідому сферу) і надсвідому сферу як вселенське «акме» з генетичним досвідом саморозвитку особистості. За цим принципом вибудовується ієрархія досягнення особистістю творчого та духовного «акме» (див. рис. 1.2).

Глибинна сфера – надсвідома, в її основі знаходяться вселенське «акме» (К. Юнг) і генетичний досвід саморозвитку особистості.

До першого рівня «акме» ввійшла глибинна частина айсберга, що містить ресурсну (підсвідому) сферу творчої зрілості, до якої належить і творчий потенціал (оригінальність мислення, уява, інтуїція, обдарованість, ініціативність, чуттєвий досвід, природні задатки особистості тощо); до другого – фізична зрілість (фізична сила, досконалість тощо); до третього – особистісна зрілість (здатність до саморозвитку, особистісного росту). Ментальна сфера вміщує інтелектуальну зрілість, дивергентне мислення та ін.; особистісна – когнітивну сферу (пізнавальні потреби та допитливість). Четвертий рівень містить міжособистісну зрілість (комунікативна, управлінська та співтворча складові); п'ятий рівень – професійну зрілість (професійна майстерність, громадянська зрілість, управлінська зрілість); шостий рівень – креативну зрілість (творча індивідуальність і неповторність креативної особистості; творчий пошук і здібності до створення об'єктивно нового; креативний досвід, новаторство і винахідливість). Найвищий, сьомий рівень вміщує духовну зрілість особистості (духовна досконалість, оригінальність світосприйняття, духовні цінності, духовне відродження).

АКМЕ

VII РІВЕНЬ

Духовна зрілість

Оригінальність світосприйняття.
Духовні цінності. Духовна досконалість.
Духовна культура. Духовне відродження.

VI РІВЕНЬ

Креативна зрілість

Творча індивідуальність. Неповторність креативної особистості. Креативне мислення.
Творча сфера: Творчий пошук. Креативний досвід.
Конструктивність. Новаторство. Винахідництво.

V РІВЕНЬ

Професійна зрілість

Майстерність: Покликання до професії. Самоактуалізація.
Громадянська зрілість.
Управлінська зрілість: Особистісно-професійний досвід.
Майстерність управлінської діяльності.

IV РІВЕНЬ

Міжособистісна зрілість

Комунікативна сфера: Досвід спілкування.
Довіра. Колегіальність. Взаєморозуміння.
Управлінська сфера: Взаємодія.
Вплив. Досвід управління.
Співтворча сфера: Спільна творчість.
Імпровізація. Емпатія. Творчий пошук у процесі спілкування.

III РІВЕНЬ

Особистісна зрілість

Здатність до саморозвитку, особистісного росту.
Ментальна сфера: Інтелектуальна зрілість.
Дивергентне мислення. Оригінальність розуму. Кмітливість.
Когнітивна сфера: Пізнавальні потреби. Допитливість.

II РІВЕНЬ

Фізична зрілість

Фізична сила. Фізіологічна гармонія.

I РІВЕНЬ

Ресурсна сфера творчої зрілості

Творчий потенціал. Оригінальність мислення.
Уява. Інтуїція. Чуттєвий досвід.
Обдарованість. Ініціативність.
Підсвідома сфера. Природні задатки.

* * *

Надсвідома сфера. Вселенське АКМЕ.

Генетичний досвід саморозвитку особистості.

Рис. 1.2. Архітектоніка зрілості особистості і досягнення АКМЕ (Н.Ф.Вишнякова)

Як зауважує Н. Ф. Вишнякова, «всі сім рівнів особистісної зрілості між собою взаємодіють. Проте кожна особистість розвивається нерівномірно і досягнення рівня особистісної зрілості залежить від її творчого потенціалу» [118, с. 115-116].

Позаяк рівень досягнення «акме» залежить від саморозвитку творчої особистості, креативна (творча) зрілість у вищому своєму втіленні конгруентна з духовною зрілістю особистості.

У царині сучасних напрацювань акмеологічної науки набирають обертів дослідження у новому її напрямі – креативній акмеології [118], серед завдань якої вивчення особливостей і тенденцій розвитку креативності як процесу і результату творчої зрілості дорослої особистості, вивчення об'єктивних і суб'єктивних факторів досягнення творчих вершин і професійної майстерності у процесі її самоактуалізації.

1.3. Творчий потенціал як суб'єктна трансцендентність

У царині сучасної психологічної науки дефініція «потенціал» все більше набуває своєї експансії, вийшовши із затінків нелегального статусу радянської доби. Розширюючи рамки крос-культурного простору, вона набирає сьогодні дедалі більших обертів та розмаїття, вбираючи в себе велетенський досвід напрацювань у різних галузях знань починаючи з часу перших просвітителів-філософів і «завершуючи» гуманітарним проривом, закладеним неklasичним вектором методологування. Більше того, в добу постмодерну ця дефініція стала настільки часто вживаною, що давно переросла рамки наукового тлумачення в умовах лексичної інтерференції. Звідси, безумовно, виникає потреба чіткого означення категорії «потенціал» у форматі наукової експлікації. Мовиться і про різне застосування вказаної категорії у науковій парадигмі, обумовлене тим смисловим навантаженням, яке висвітлює поле дослідницького запиту, зокрема: «поведінковий потенціал» (Дж. Роттер), «потенціал активації» (Д. Берлайн), «потенціал реакції» (К. Халл), «потенціал розвитку», «науково-технічний потенціал» (Г. М. Добров), «потенціал науки» (А. М. Селєзньов) та ін.

У психологічній науці співвідношення потенційного й актуального досліджувалось у рамках наукової школи С. Л. Рубінштейна, зокрема: Т. І. Артем'євою (на прикладі здібностей), В. Г. Асєєвим (у сфері мотивації), І. А. Джидар'ян (у сфері потреб) та ін..

Сучасні дослідники виокремлюють такі види потенціалу як «особистісний» [13; 161; 238; 272; 362], «особистісно-професійний» [299],

«аксіопсихологічний потенціал» [214], «буттєвий потенціал» [298], «енергопотенціал» [11; 219, 292], «естетичний потенціал» [250], «життєтворчий потенціал» [187; 188; 482; 503; 609], «вчинковий потенціал» [498], «духовний потенціал» [89; 90; 91; 220; 221; 450], «комунікативний потенціал» [386], «лідерський потенціал» [557], «мотиваційний потенціал» [204; 357], «освітній потенціал» [519], «рефлексивно-творчий потенціал» [111; 488], «творчий потенціал» [174; 334; 335; 343; 347; 350; 379; 409] та ін., що істотно розширюють категоріальний апарат науки і потребують зауваги укладників психологічних словників. Дедалі більше зустрічається розмаїття житку даної дефініції, що набуває різногалузевого спрямування, зокрема: «трудовий потенціал», «економічний потенціал», «політичний потенціал», «соціальний потенціал», «потенціал ринку», «правовий потенціал», «соціально-організаційний потенціал», «культурний потенціал», «соціально-екологічний потенціал» та ін., що свідчить не тільки про її ознаковість у рамках філософії, психології та соціології, але й «міграцію» у широкий міждисциплінарний простір наук про людину. Водночас на сьогодні маємо семантичний ряд лексем, похідних від категорії «потенціал», на кшталт: «потенційність», «потенціальність» і, відповідно, «потенційний», «потенціальний».

Потенційність (від лат. *potentia* – здібність, сила, міць, дієвість) – притаманна життєвій субстанції тенденція, яка за сприятливих умов досягає своєї мети, і, відповідно, потенція (лат. *potentia* – сила) – можливість, внутрішньо присутня сила, здатність до дії [526, с. 357]; прихована можливість, здатність, сила, що може виявитись за певних умов [494, с. 555]. Потенціальність – це онтологічна властивість буття особистості, яка визначає тенденції розгортання індивідуального життя «Я» особистості й обумовлює успішність реалізації нею свого буттєвого призначення [298, с. 172]. Потенціал – сукупність усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил та ін., що можуть бути використані в якій-небудь галузі, ділянці, сфері, прихованій здатності (запас чого-небудь, резерв) і які можуть виявлятися за певних умов [509, с. 840]. Відповідно, потенційний (франц. *potentie*) – можливий, здатний до чого-небудь [494, с. 555]. Прикметно, що у психологічних словниках немає означення дефініції «потенціал», за винятком Психологічного словника (за ред. В. В. Давидова, О. В. Запорожця), де він подається як «сукупність запасів, заощаджень і джерел, які є в наявності і можуть бути використані для досягнення певної мети, вирішення якогось завдання» [420, с.261]. Натомість в інших джерелах читаємо: «потенці-

ал – сукупність засобів та можливостей» [172] чи «дещо, що може проявитись чи стати реальним» [473].

У філософських науках зазначається, що «потенціал – володіюче реальним змістом буття, у якому наявні основи для переходу у дійсність, для здійснення і здійсненності, актуалізації цього змісту за наявності певних внутрішніх і зовнішніх умов» [566, с. 108]; «сукупність параметрів, що притаманна матеріально-духовним системам, які обумовлюють наявність у них певних можливостей, здібностей, ресурсів для реалізації ними тих чи інших умов, спрямованих на самозбереження та саморух, а також перетворення умов і характеристик середовища» [519, с. 85]. Принцип психологічного релятивізму передбачає принципову безконечність ресурсів самореалізації кожної людини і можливостей її розвитку на всіх рівнях – фізичному, психологічному, соціальному та духовному.

Виходячи з позиціонування А. В. Брушлинського щодо генези особистості, яка проявляється на трьох етапах її становлення, а саме: у процесі розвитку особистості дитини, у процесі вироблення особистістю відповідного способу життя і у процесі реалізації її можливостей, критеріями яких є «оптимальність самореалізації особистістю своїх потенціалів» [205, с. 22], висновуємо, що особистість як «організована в'язка потенцій» (Р. Мей) розвивається у двох сферах – потенційній (нереалізовані, але задані можливості) й актуальній (зона реалізації).

До сфери потенційного відносимо формально-динамічні (інструментальні) складові індивідуальності людини (тип нервової системи, що складає основу темпераменту, когнітивно-стильові характеристики, інтелект, задатки на тлі соціальних можливостей суспільства для особистісного розвитку). Сфера актуального вміщує якісно перетворене потенційне, а також зовнішні прояви реально функціонуючого, репрезентуючи універсальну структуру, в якій інтегруються як формоутворювальні властивості індивідуальності, так і її змістово-сміслові (характер, здібності, креативність), розвинені у відповідному культурному просторі.

За своїм змістом категоріальна пара потенційного – актуального, можливого – дійсного має внутрішню і зовнішню детермінацію, наявне буття, у тому числі енергію для здійснення (здібність, діяльність), завдяки чому можливий сам цей процес, як і перехід до здійсненності (результату) [566, с. 108]. Тим паче, на нашу думку, розвиток особистості буде гармонійним, якщо здійснюватиметься з обидвох сторін, де

розгортається шлях у напрямі не тільки від потенційного до актуального, але й напрацьованого актуального до «латентного» потенційного, пробуджуючи до життя «дрімаючі потенції».

Щодо категорії «творчий потенціал», то відсутність її інтерпретації у філософських та психологічних словниках зумовила наш пошук в інших інформативних джерелах. Визначення на кшталт: «творчий потенціал – аспект, сторона інтелекту, що характеризується новизною в мисленні і оригінальністю у процесі розв’язку задач» [189], взагалі не дає інтерпретаційної повноти означення категорії. Нівелюється особистісний підхід до творчого потенціалу (спрямованість, мотиваційно-сміслова складова тощо). За таких умов суб’єкт творчості не проявиться.

Звертаючись до Акмеологічного словника [12], знаходимо наступне: «Творчий потенціал – це нереалізовані, але наявні у людини здібності (або здібності ще не розвинені, не пов’язані зі сферою їх прояву), або як творча характеристика особистості, що складається з інтегралу спеціальних здібностей, ініціативи, мотивації досягнень і організаторських або інноваційних здібностей, що спонукають до змін, вдосконалення, оптимізації існуючого стану справ, діяльності».

Творчий потенціал, як ядро сутнісних сил особистості, виражає міру її активності у процесі освоєння і переробки енергії, інформації (зовнішній і внутрішній процеси) і реалізується у діяльності, спілкуванні, пізнанні, які здійснюються переважно на основі внутрішньої детермінації функціонування свідомості і поведінки людини. Як сумований продукт природно-космічного і соціально-духовного розвитку буття, він унікальний, специфічний, принципово необмежений. Його історичні прояви минуці й обумовлені рівнем соціально-економічного, технологічного, інтелектуального, морального та інших форм розвитку суспільства [566, с. 110].

Проблема творчого потенціалу особистості знайшла своє відображення у працях таких вчених, як С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв, Н. В. Кузьміна, О. М. Матюшкін, Я. О. Пономарьов, О. М. Лук, С. Ю. Степанов, Є. П. Варламова, Р. В. Ткач, В. О. Моляко, В. В. Рибалка та ін., де творчий потенціал інтерпретується як категорійна форма творчої активності особистості. Ряд дослідників (Г. С. Костюк, Б. М. Теплов, О. М. Матюшкін, Н. В. Кузьміна, В. О. Моляко та ін.) під творчим потенціалом фактично розуміють обдарованість, готовність до творчої діяльності, міру можливостей особистості здійснювати творчу діяльність. У творчому потенціалі дослідники вбачають «відображення в особистих

сутнісних силах перетворювальної діяльності» (М. С. Каган), «якісний стан діяльності» (В. Ф. Овчинников), «запас життєвої енергії, задатки, здібності, талант; інтегративну якість, що визначає міру можливостей сутнісної творчої сили особистості» (П. Ф. Кравчук), «природжені нахили і задатки здібностей людини до того чи іншого виду творчості» (І.Л. Шпачинський) та ін.

М. В. Копосова, В. М. Ніколко та ін. розглядають даний феномен як спосіб актуалізації творчої сутності конкретної людини; О. С. Анісімов, В. В. Давидов та ін. (розвивальний підхід) – як сукупність реальних можливостей, відповідний рівень розвитку вмінь та навичок; Г. С. Альтшуллер – як якість, що характеризує міру можливостей особистості здійснювати діяльність творчого характеру, Н. В. Кузьміна ототожнює творчий потенціал із психоенергетичними ресурсами і резервами особистості, що виражаються в інтенсивності духовного життя і можуть розряджатися в інших видах діяльності. Є. А. Алексєєва, С. Г. Глухова, П. Ф. Кравчук, А. М. Матюшкін, А. І. Саннікова з позиції інтегративного підходу розглядають дану дефініцію як системне динамічне утворення, що відображає міру можливостей актуалізації її сутнісних творчих сил в реальній перетворювальній практиці, виражає ставлення людини до творчості (позиції, установку, спрямованість).

У погляді на розуміння творчого потенціалу в науці сформувалась інтерпретативна поліваріативність, що свідчить про складноорганізовану природу даного особистісного явища. З одного боку, неоднозначність у трактуванні категорії «творчий потенціал» пов'язана з її порівнянням з поняттями «творчість», «креативність», «творча діяльність», «обдарованість», «самореалізація», «самоактуалізація», «творча особистість», «креативна особистість» та ін., щодо яких у вітчизняній науці теж не сформовано однакових поглядів та трактувань. З іншого боку, у зміст поняття «творчий потенціал» зазвичай вкладають характеристики творчої особистості, творчого мислення, творчих здібностей.

Творчий потенціал є однією з основних детермінант, що визначають спрямованість процесу розвитку особистості, де потреба персоналізації забезпечує активне входження індивіда в суспільні відносини, а потреба самореалізації спонукає особистість до реалізації власного творчого потенціалу [314, с. 283].

Творчий потенціал включає в себе як загальні здібності особистості, так і різноманітні спеціальні здібності. Загальні здібності певною мірою проявляються у різних видах діяльності (ігрова, навчальна, трудова

та ін.) і уможливають перехід особистості від одного виду діяльності до іншого. Спеціальні здібності специфікуються у відповідних галузях діяльності. Звідси творчий потенціал особистості представлений симбіозом природного й соціального: наявність природних задатків до творчості і необхідність їх розвитку в умовах життєдіяльності («винесення» генетичної інформації назустріч факторам середовища).

Досліджуючи генезу становлення творчого потенціалу особистості, К. В. Петров [398, с. 178] сфокусовує увагу на головних диференційних ознаках його класифікації, як-от:

- * на основі розвитку пізнавальних психічних процесів: сенсомоторний, перцептивний, мнемічний, уявний (ілюзорний), мисленневий, комунікативний;

- * на основі пріоритету предметної галузі: математичний, аналітичний, інтелектуальний, образний, просторовий, креативний, лінгвістичний, мовний, гуманітарний, музичний, літературний, художньо-творчий, прикладний, образотворчий, інженерний, педагогічний, фізичний, руховий, технічний;

- * на основі відношення до властивостей психіки: загальний, спеціальний, специфічний або парціальний, «первинний творчий потенціал».

Творчий потенціал розкривається як особистісне утворення, що належить суб'єкту і вміщує в собі комплекс внутрішніх потенцій та ресурсів, які проявляються в діяльності, спрямованій на отримання нових (як для особистості, так і для суспільства загалом) результатів, що уможливають творчий розвиток суб'єкта протягом його життя. Розвиток творчого потенціалу пов'язується із задіяним механізмом внутрішньої активності суб'єкта і продуктивністю творчих процесів (свідомих, підсвідомих і несвідомих).

Творчий потенціал закладений у людини від народження, розвивається у міру її дорослішання та залежить від характеру і якості її взаємодії з дорослими на різних етапах дитинства. Складність проблеми розвитку творчого потенціалу полягає в тому, що людина не знає про власні потенційні можливості, «оскільки в галузі психічного, – зазначає К. Юнг, – постійно виникають зародки майбутнього, значення яких може виявитись у досить віддаленій перспективі – у несподіваних для самої людини її творіннях і вчинках» (Цит. за: [30, с. 17]), охоплюючи зону її потреб та інтересів (на кожному віковому етапі розвитку). А. Адлер зауважував, що людина отримує спадковість і оточення як будівельний матеріал для формування будівлі особистості, проте в архітектурному

рішенні відображається її власний стиль (Цит. за: [563, с. 177]). Різновекторні події життя, що вміщують у собі переживання життєвих колізій, міжособистісні контакти, «зустрічі із собою» через вибір доленосних рішень, включення в інформаційний простір культури та ін., щораз відкривають нові життєві можливості, формують смислові конструкти на кожному етапі розвитку-зустрічі із «ситуацією» життя, в якій «можливість виступає як шлях» [513, с. 15]. З кожною такою мікросамореалізацією суб'єктивно переживається зростання, розширення потенційних можливостей, в яких є і можливість полімодальних виборів.

Творчий потенціал особистості І. П. Маноха пропонує розглядати як «складно організовану багатокомпонентну структуру, яка охоплює основні види творчої активності особистості (візуальну, вербальну, реконструктивну, текстову, образно-евристичну, інтелектуально-мислительну та синтетичну творчість) за ознакою створюваного (у процесі творення) продукту (візуальний, вербальний, текстовий та інші образи). Як динамічна структура особистості, творчий потенціал вміщує в собі комплекс творчих задатків, які виявляються і розвиваються у творчій діяльності, а також комплекс психічних новоутворень особистості протягом її вікового дозрівання. Він базується на уявленні і фантазії, асоціативних зв'язках, багатстві інтуїтивних процесів, емоційній різноманітності й емпатійних почуттях, які здійснюються у процесі творчої діяльності» [298, с. 285].

Творчий потенціал носить комплексний, цілісний характер і виявляється на всіх рівнях індивідуальності: біопсихофізіологічному, соціальному та духовному, що створюють своєрідні «прошарки» цілісної соціальної якості людини. «Кожна людина є творцем, оскільки вона творить дещо із різних вроджених факторів і можливостей», – писав А. Адлер [10, с. 204], і у неї «є внутрішня потенція до глибокої і конструктивної творчості» (Н. Роджерс). Мовиться про процес творчості як такий, у результаті якого створюються нові форми буття, суб'єктивна і об'єктивна реальність, для чого й слугують потенційні сили та можливості людини як суб'єкта творчості.

Творчий потенціал репрезентує якісну характеристику особистості, окреслюючи при цьому міру її активності у ставленні до себе, інших, природи, всесвіту, і є мірилом духовності особистості, відображаючи змістову її наповненість у форматі ціннісно-смислових та мотиваційно-потребових орієнтирів її життя. Звідси він виступає «ядром духовного потенціалу, джерелом активності, діє як єдиний механізм для досягнен-

ня певного результату, об'єднуючи для цього індивідуальні енергетичні й інформаційні, фізичні й духовні ресурси» [566, с. 111-112].

Досліджуючи творчий потенціал у площині рефлепрактики, С.Ю.Степанов трактує його як «психоенергетичну напругу, що виникає між устремліннями, можливостями і реальним життям людини і реалізується у рефлексивно-творчому зусиллі, тобто в зусиллі, що спрямоване на досягнення раніше недосяжного, на реалізацію того, що до даного моменту не було зреалізоване, на устремління за межі самого себе. З допомогою творчого зусилля людина може здобути у своєму житті те, що першочергово їй не було дано від природи або у процесі виховання й освіти» [488, с. 153]. Воно і визначає, на думку вченого, унікальність і життєву стратегію особистості.

Виступаючи інтегральною властивістю у вигляді здібності, творчий потенціал дає людині змогу здійснювати предметну діяльність. За своїми витокami ця властивість індивіда є результатом природної й соціальної активності, зовнішнім виявом якої виступає праця або доцільна діяльність, що органічно включає свідомість і спілкування, які проявляються у формі пізнавальної та комунікативної діяльності.

Постановка питання про творчий потенціал особистості безумовно обумовлює врахування таких факторів, як: задатки (вроджена якість), соціальне середовище (зовнішні умови впливу) та особистісна активність (життєва позиція особистості). Усвідомлення особистістю власних здібностей виступає як зняття бар'єра між актуальним і потенційним у її психологічній організації. Потенції особистості актуалізуються, усвідомлені здібності об'єктивуються. Особистість виявляє в них нові грані і включає у свою ціннісно-смыслову структуру [33, с. 16].

Творчий потенціал є передумовою для творчого процесу, з одного боку, і його результатом – з іншого. У процесі продуктивної діяльності творчий потенціал реалізується і накопичується в творчій активності особистості. Реалізація творчого потенціалу в інноваційній діяльності пов'язана з механізмом інтелектуальної активності суб'єкта, продуктивністю підсвідомих процесів.

Творчий потенціал має тенденцію до самовираження і досягнень особистості відповідно до її можливостей, а мотивація творчої особистості виявляється у тенденції до пошуку й розвитку (заснованих на бажанні) власних творчих можливостей. Виходячи з головних постулатів гуманістичної психології, психології особистості школи С.Л. Рубінштейна про безмежність можливостей розвитку творчого потенціалу осо-

бистості розуміємо, що сама особистість тільки власним вибором може реалізувати або ж ні свою творчу природу.

Для визначення коефіцієнта розвитку творчого потенціалу людини (чи творчого безсилля) Є. П. Варламова, С. Ю. Степанов [111, с. 127] пропонують таку умовну формулу:

$$\text{ДТП} = \text{КТП} - \text{ВТП} = \text{З} - \text{М},$$

де ДТП – динаміка розвитку творчого потенціалу, КТП – кінцевий творчий потенціал, ВТП – вихідний творчий потенціал, З – величина зусиль людини, М – рівень актуальних можливостей людини.

Звідси умовна величина творчого потенціалу позитивна, якщо зусилля особистості перевищують її можливості, тобто є рефлексивно-творчими. Відповідно, проявляючи творчий потенціал, особистість одночасно його і нарощує, що відображає стратегію життєтворчості. Зворотньою виступає негативна тенденція, коли зусилля людини менші, ніж її можливості. Від’ємна величина динаміки творчого потенціалу відображає творче безсилля людини [111, с. 127]. Творчий потенціал, реалізуючись у творчих зусиллях, пов’язує можливості людини і її реальне життя в єдиний процес життєтворчості, в якому кожна мить може бути народженням нових можливостей та їх реалізацією. Даний підхід [111] уможливив формулювання його авторами вихідних онтологічних принципів рефлексивно-творчого буття людини, зокрема: унікальність (феноменальність), парадоксальність (непередбачуваність), відкритість (взаємодія з її внутрішнім і зовнішнім світом) та надмірність (безмежність усіх ресурсів людини).

Водночас, В. М. Марков та Ю. В. Сінягін (автор поділяє їхню позицію) все ж вважають, що «вагомою складовою потенціалу особистості є його обмеження, що впливає із закону збереження енергії. З огляду на це прагнення особистості підвищити реалізацію свого потенціалу в одній сфері життя і досягнути в ній (наприклад, у праці) високих досягнень може приводити до зниження досягнень в інших сферах (захоплення, сім’я та ін.) до нижнього порогу. Досягнення цього порогу приводить до включення механізму зворотнього зв’язку і спонукає особистість перебудувати власну поведінку (це стосується і професійної діяльності)» [300, с. 162]. Разом з тим, розвиток одних здібностей (рис) може відбуватись за рахунок інших тільки в межах, визначених загальним потенціалом. Поготів, вищезгадані автори допускають й інший варіант: «якщо ситуація стимулює розвиток певної особистісної якості або здібності (наприклад, в рамках професійної діяльності), то межа

цього розвитку як лінійного процесу стає якраз величиною потенціалу людини. Більше того, як тільки розвиток якості особистості доходить до рівня, який наближає реально потенціал людини, що використовується до її загального потенціалу, то різко зростає вірогідність нелінійної перебудови структури особистості, різкої зміни значущості різних її якостей або виникнення нових» [299, с. 254]. З позиції даного підходу, В. М. Марков та Ю. В. Сінягін підкреслюють, що потенціал, як системна якість, ресурсний показник, постійно витрачається, відновлюється у процесі життєдіяльності суб'єкта, реалізується у форматі взаємодії з навколишнім світом.

У параметрах дослідження творчого потенціалу особистості виокремлюють [372, с. 20] такі основні блоки, що характеризують зміст її головних сторін, зокрема:

- * спрямованість особистості (система відносин з навколишньою дійсністю, що виражається через мотиви поведінки, потреби, почуття, інтереси особистості);

- * можливості особистості (психологічні передумови успішності її діяльності, виразником яких виступають здібності);

- * психологічні особливості поведінки особистості, що визначають її темперамент та характер.

Щодо характеристик творчого потенціалу, то тут [13, с. 172] виокремлюються такі його складові, як:

- * творча спрямованість інтересів (у тому числі професійних);

- * потреба у новаторській діяльності;

- * схильність до інновацій;

- * високий рівень загального і деяких спеціальних видів інтелекту;

- * схильність до формування асоціативних зв'язків;

- * розвинута уява;

- * розвинута воляова регуляція поведінки і діяльності;

- * самостійність;

- * саморегуляція.

Творчий потенціал, як категорія динамічної структури, вміщує в собі комплекс психічних новоутворень особистості, що формуються протягом її вікового дозрівання. О. М. Лук у творчому потенціалі вбачає динамічну інтегровану структуру (синтез логічного, продуктивного мислення і уяви) [289, с. 50], що вміщує в собі комплекс новоутворень, які базуються на дивергентному мисленні, уяві і фантазії, асоціативних зв'язках, багатстві інтуїтивних процесів, емоційності й емпатійному почутті, що вдосконалюються у процесі творчої діяльності.

Розглядаючи предмет порівняльного акмеологічного дослідження, Н. В. Кузьміна [253, с. 46] виокремила ряд елементів творчого потенціалу спеціаліста, зокрема:

1) індивідуальні якості (стать, вік, структура сім'ї, координати народження, стан здоров'я);

2) рівень продуктивності діяльності в розв'язанні творчих задач (найвищий, високий, середній та ін.);

3) інтегративні схеми інформаційного самозабезпечення, рольової взаємодії, аналізу зворотного зв'язку при розв'язанні творчих задач;

4) психологічні передумови продуктивного розв'язання творчих задач (система ставлень), установки, цінності, спрямованість, мотивація;

5) здібності, структура компетентності;

6) когнітивні, емоційні та вольові якості суб'єкта у процесі розв'язання творчих задач;

7) структура вмінь (гностична, проектувальна, конструктивна, комунікативна, організаційна);

8) вплив контексту (професійного, непрофесійного, сімейного оточення);

9) соціальний вплив (оцінка, заохочення, підтримка, соціальна роль);

10) психологічна готовність до перебудови (реконструювання) діяльності у пошуках нових способів розв'язання творчих задач (самооцінка, інтернальність, екстернальність, догматизм, інтуїція);

11) способи врахування системи обмежень та вимог до розв'язання творчих задач, обумовлених професією та виробництвом;

12) способи врахування системи вимог та обмежень до розв'язання задач, обумовлених моральними принципами.

На думку В. О.Моляко, у даній структурі творчого потенціалу репрезентований великий перелік основних елементів, що зумовлює, з одного боку, труднощі суто психологічного дослідження даного феномену, а з іншого – необхідність системності, комплексності, міждисциплінарності в загальному масиві досліджень [350, с. 17]. Звідси вчений виокремлює [350, с. 15-16] такі основні складові творчого потенціалу особистості:

1) задатки, нахили, що виявляються в підвищеній чутливості, певній вибірковості, наданні переваг чомусь перед чимось, загальній динамічності психічних процесів;

2) інтереси, їх спрямованість, частота й систематичність проявів, домінування пізнавальних інтересів;

3) допитливість, потяг до створення нового, до пошуку й розв'язання проблем;

4) швидкість у засвоєнні нової інформації, створення асоціативних масивів;

5) нахили до постійних порівнянь, зіставлень, вироблення еталонів для наступних порівнянь, відбору;

6) прояви загального інтелекту – розуміння, швидкість оцінювань та вибору шляхів розв'язку, адекватність дій;

7) емоційне забарвлення окремих процесів, емоційне ставлення, вплив почуттів на суб'єктивне оцінювання, вибір, надання переваг;

8) наполегливість, систематичність у роботі, цілеспрямованість, рішучість, працелюбність, сміливе прийняття рішень;

9) творча спрямованість на пошуки аналогій, комбінування, реконструювання, змін варіантів, економність у рішеннях, використанні часу, засобів та ін.;

10) інтуїтивізм – здатність до прояву неусвідомлюваних швидких (часом миттєвих) оцінок, прогнозів, рішень;

11) порівняно швидке й якісне оволодіння вміннями, навичками, прийомами, технікою праці, майстерністю виконання відповідних дій;

12) здібності до вироблення власних стратегій та тактик при розв'язанні різних проблем, завдань, пошуків виходу зі складних, нестандартних, екстремальних ситуацій.

«Творчий потенціал – це саме та система, яка абсолютно прихована від будь-якого зовнішнього спостереження; більше того, сам носій творчого потенціалу іноді мало або й зовсім не знає про свої творчі можливості. Про справжні творчі можливості конкретної людини можна говорити лише на основі здійсненої діяльності, отриманих оригінальних творів. Творчий потенціал стає не уявною, а реальною, прогнозованою цінністю лише тоді, коли реалізовується у винаходах, конструкціях, книгах, картинах, фільмах» [348].

Творчий потенціал проявляється у вигляді сукупності різних можливостей, потенціалів: перетворювально-предметного (навички, уміння, здібності), пізнавального (інтелектуальні здібності), аксіологічного (ціннісні орієнтації), комунікативного (морально-психологічні якості), художнього (естетичні здібності) тощо.

Допускаємо, що в своєму актуалгенезі творчий потенціал проходить різні рівні розвитку – від низького, середнього до високого і характе-

ризується як динамічною стороною, так і статичною. У своїй динаміці він репрезентований як, з одного боку, конструктивно-прогресивний, а з іншого – статичного – як деструктивно-регресивний. Мовиться про змістове наповнення, що визначає вектор спрямування розвитку творчого потенціалу особистості. У першому випадку (конструктивно-прогресивний) має місце продуктивно-якісний рівень, що апріорі визначається такими категоріями як розвиток, прогрес (чи то з боку особистості, чи то з боку групи), що в цілому сприяє соціальному прогресу. На цьому рівні можна говорити не тільки про феномени розвитку, реалізації творчого потенціалу, а й про його примноження, нарощування. В другому випадку – рівень деструктивно-регресивний, що визначається такими категоріями як руйнація, розпад, дисгармонія і характеризує особистість (групу) як носія руйнівної енергії творчості (злочин, винаходи, спрямовані проти людства, тощо). Разом з тим має місце і ситуація «заморожування» творчого потенціалу – зупинка в його розвитку, що формує пасивність, інфантилізм особистості. Звідси «збіднення» особистості, при якому вона поступово стає соціокультурним споживачем.

Якщо брати за основу те, що творчий потенціал іманентно притаманний кожній людині, виражаючи її первинну духовно-творчу природу (особистість у потенції), то ситуації з творчим безсиллям говорять не про його відсутність, а, швидше, про нерозкриття. Мова йде про об'єктивні і суб'єктивні перешкоди (бар'єри) на шляху до розкриття творчого потенціалу. До об'єктивних причин відносимо зовнішні умови, несприятливі для розвитку самої особистості (сирітство, неблагополучна сім'я, серйозні фізичні вади, захворювання, екстремальні умови та ситуації тощо), та суб'єктивні чинники (пасивність, інфантилізм, конформізм, залежність, стереотипність мислення, низька самооцінка, покладання на авторитети, система пріоритетів, де творчість відсутня (здатність до надмірного прагматизму і раціональності), та ін.). Подолати ці бар'єри можуть тільки інтегровані психологічні новоутворення – результати механізмів макророзвитку, серед яких виокремлюють «взаємодію суб'єктно-особистісного й інтелектуального рівнів душевного життя людини: досягнення когнітивного рівня ведуть до виникнення нових потреб, мотивів, прагнень, до підвищення рівня самосвідомості й зміни загальної картини світу; розширення і збагачення когнітивного забезпечення відносин особистості зі світом, утворення інтегративних структур життєвого досвіду, де перетворення потенційного в актуальне – вагомий етап у процесі розвитку особистості» [31, с. 24].

Виходячи з вищеподаної дослідницької бази експлікації феномену «творчий потенціал», якими і ми послуговуємось, окреслимо наше розуміння даного феномену. *Творчий потенціал* – це складне інтегральне утворення, що вміщує в собі сукупність генетично заданих (анатомо-фізіологічних) особливостей індивіда, що уможливають розвиток його здібностей, і, творчих зокрема, творчу активність особистості, з преференцією когнітивної, потребово-мотиваційної, ціннісно-сислової та емоційно-вольової її складових та готовність особистості до творчої діяльності, що забезпечує отримання об'єктивно чи суб'єктивно значущих нових результатів і саморозвиток.

Творчий потенціал – інтегративна особистісна характеристика, що синтезує в собі формоутворювальні та змістово-сислові властивості творчої індивідуальності і відображає міру актуалізації її творчих можливостей в реальній перетворювальній практиці буття.

Ядром творчого потенціалу є творча активність особистості, репрезентована її творчими здібностями. У свою чергу, творчі здібності не є самі по собі ізольовані і передбачають сформованість систем спільно пов'язаних і взаємопроникних якостей особистості (інтелект, спрямованість та ін.). За умов творчої активності особистості творчі здібності перебувають у постійній динаміці (обдарованість, талант).

Від вроджених здібностей психофізіології людини творчий потенціал залежить тільки певною мірою, але його актуальний стан залежить від цінностей самої людини, від її внутрішніх зусиль із культивування у собі творчих потенцій. «У результаті своїх творчих зусиль, – зазначає А.О. Деркач, – людина може навіть підпорядкувати своїй волі, своїм цілям і планам власну психофізіологічну організацію. Саме в розвитку системи «здібності – якості – вміння – мотиви – сислоутворення» і закладені основні механізми розкриття творчого потенціалу особистості. І цей процес здійснюється на основі продуктивної рефлексії, «Я-концепції» та адекватної мотивації досягнень» [161, с. 169].

Потенціал, якщо знайти форми впливу на нього, може актуалізувати задалегідь не передбачену, несподівану для самої людини активність. Це виводить потребу в його реалізації на рівень майже біологічної неминучості [503, с. 418]. Незважаючи на ірраціональну природу потенціалу (творчого зокрема), певна частина його все ж таки усвідомлюється, приймається особистістю і починає цілеспрямовано реалізовуватись, стаючи складовою актуального біографічного проекту, певною матрицею моделювання майбутнього. Та ж частина, яка залишається потаєм-

ною, ірраціональною, лише потенційно може колись увійти до відкорегованого майбутнього проекту, а може ніколи так і не стати підґрунтям певних життєвих стратегій.

Потенціал має у чомусь легалізуватися, виходячи з підпілля несвідомого. Мовиться перш за все про життєві домагання особистості [503, с. 419]. Оптимальні домагання сприяють її розвитку, як і зростання зрілості та відповідальності, позаяк життя людини репрезентує не тільки те, що здійснюється в кожному конкретному відрізку часу, а й те, що є можливим процесом. Безумовно, що поряд із реалізацією одних варіантів життєвого вибору людина втрачає інші у часовому вимірі, залишаючи позаду чи, можливо, відкладаючи їх на майбутнє. Деякі з них не реалізуються, однак продовжують зберігатись на рівні свідомості як «сплячі інтенції», оживляють уявлення про себе, життєві плани, самооцінку і систему подальших виборів [595; 598].

Справжнє буття людини як особистості – це сфера її виходу за межі самої себе. Особистість постійно екстраполює себе у майбутнє, а своє ідеальне уявлення про нього – у сьогодення. Тому її творчий потенціал завжди більший за той, що можна зафіксувати, а сама вона багатша змістом за все те, що можна побачити в актах її конкретної діяльності. Поготів людині властиве прагнення до безперервного розвитку своїх потенцій. Багатство можливостей особи, практична невичерпність її творчого потенціалу і становлять ту основу, яка забезпечує втілення в життя вищих ідеалів людства.

РОЗДІЛ 2. ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ІНТЕГРАТИВНА ОСОБИСТІСНА ВЛАСТИВІСТЬ

2.1. Творчий профіль особистості

Змістовність, масштабність, історична значущість особистості залежать від міри її власної активності і ступеня творчого ставлення до життя. Мовиться про творчий профіль особистості.

Формат наукових досліджень творчості у психологічній науці репрезентований у розвідках з дослідження особистісних рис і мотивів креативної особистості; дослідження «Я» у його зв'язку з креативністю; дослідження креативності у контексті самоактуалізації; дослідження креативності у зв'язку з психопатологічними (чи близькими до патології) феноменами та ін. І, нарешті, розвивається похідний від феномену «творчість» феномен «життєтворчість» на означення «особистісно-орієнтованої практики розвитку і корекції відносин особистості зі світом» [269, с. 103].

Сьогодні немає однозначного підходу до феноменів «творчість» (категорія вітчизняної психологічної науки) і «креативність» (категорія зарубіжної психології). В одних випадках вони трактуються як синоніми (як означення одного і того самого поняття), в інших креативність інтерпретується як дивергентне мислення (Дж. Гілфорд, О.К. Тіхомиров), чи інтелектуальна активність (Д. Б. Богоявленська, Л. Б. Єрмолаєва-Томіна), як творча обдарованість, здібність до творчості (С.С. Степанов), або ж як інтегрована якість особистості (Я. О. Пономарьов, В.О. Моляко та ін.).

Для аналізу та опису феномену «творча особистість» позиціюємось із вихідного розуміння категорії «творчість», де позиції вчених з деяких параметрів, та й поготів, істотно відрізняються. Напрошується думка К. Юнга, який зауважував: «Таємниця творчого є трансцендентною проблемою, яку психологія не може вирішити, а тільки описати. Так само і творча людина є загадкою...» [604, с. 103].

Наразі у Психологічній енциклопедії вказана дефініція подається як «високосвідома діяльність людини, спрямована на створення нових продуктів матеріальної і духовної культури, що мають суспільно-історичну цінність; теоретична і практична діяльність людини, яка зумовлює одержання об'єктивно нових результатів» [418, с. 352] чи як «психічний процес створення нових цінностей, наче продовження ди-

тячої гри» [474, с. 662; 580, с. 520] (дане визначення взято із психоаналітичного трактування (див.: [381]), чи як суголосо гуманістичним песонологом «універсальна функція людини, що спричиняє всі форми її самовираження» [302; 303], чи як «здібність не просто до вищого рівня виконання будь-якої діяльності, але й до її перетворення» (рос. «творческость») [81, с. 37]. Творчість, на думку В. В. Рибалки [430, с.5], є «здатністю людини створювати з наявного матеріалу дійсності на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу нову реальність, що задовольняє різноманітні суспільні та особистісні потреби». Звідси доречною є заувага Л. С. Виготського на предмет розуміння творчості як такої, що «існує не тільки там, де вона породжує видатні історичні твори, але й усюди, де людина уявляє, комбінує, змінює й створює щонебудь нове, якою б крупинкою не здавалось це нове у порівнянні з творами геніїв» [124]. Нам близька позиція В. О. Моляко, який вносить суттєве доповнення у загальноновизнану канву інтерпретації даного феномену, роблячи акцент на «процес створення, відкриття чогось нового, раніше для даного конкретного суб'єкта не відомого» [256, с. 52]. Звідси творчість «пов'язується не тільки зі створенням об'єктивного продукту, але й зі створенням чогось, що є суб'єктивно новим» [500, с. 31]. Відтак Г. О. Балл наголошує на необхідності розгляду категорії «творчість» з двох позицій: 1) об'єктивного, або соціологічного бачення; 2) психологічного, або суб'єктивного [56]. Водночас, якщо «перевести погляд» з результативної сторони творчості – продукту на її процесуальну сторону, матимемо і розуміння творчості як «ситуативно нестимульованої продуктивної діяльності» [80; 81].

Оскільки в центрі творчості знаходиться сама особистість, котру В. В. Давидов розумів як «людину зі значним творчим потенціалом» [155; 156], без якого вона немислима, простежимо творчий профіль особистості з позиції її творчої самореалізації та самоактуалізації.

Назвавши людину «творцем, будівничим життя», М. О. Бердяєв стверджував: «Людина зобов'язана бути творцем, співучасником у Божій справі світотворення і світорозбудови... Справжня природа особистості в тому, що вона є центром творчої енергії. Поза творчістю немає особистості... Людина все своє життя повинна творити, беручи участь у творчому процесі згідно зі своїми дарами та покликанням» [66]. Ще у свій час Я. О. Пономарьов підкреслював [410], що управляти творчістю людини неможливо без урахування якостей творчої особистості, зокрема її світогляду, переконань, потреб, інтересів, нахилів, мотивів

діяльності, здібностей тощо, в тому числі її знань щодо предмета творчої діяльності. Важливим фактором управління та організації творчості є завчасний цілеспрямований розвиток якостей творчої особистості в дитячі, підліткові та юнацькі роки. Оскільки людина може брати участь у суспільстві тільки як особистість, то вона й сама прокладає свій унікальний індивідуальний шлях у просторово-часовому континуумі своєї епохи, і значущість його визначається тим, наскільки широкій сфері цього континууму вона сповістить свій індивідуально-особистісний «рух» [32, с. 3-4], позаяк виражене прагнення до творчості, прояв творчого начала в найрізноманітніших сферах життя, інтелектуальну активність, емоційну чуттєвість, мобільність здібностей (уміння реалізувати у відповідних діях притаманні людині потенції) вчені [271; 607] відносять до психологічних рис зрілої особистості.

Творча людина виражає вищий ступінь розвитку, підготовленості до конкретних видів діяльності й до життя в цілому, до зміни стилів поведінки, до пошуку виходів із кризових ситуацій, до найбільш конструктивного раціонального прийняття рішень у складних та екстремальних умовах [350, с. 20]. Для того щоб зрозуміти, як розвинулася творча діяльність, необхідно оцінити не тільки і навіть не стільки необхідний для цієї діяльності базовий рівень інтелекту, скільки особистість людини і шляхи її формування, позаяк «творчі здібності не створюються, а вивільняються» (Фергюсон).

Психічні особливості творчої особистості розглядаються у психології не як наслідки спонтанного процесу розгортання спадкових програм розвитку, а як результат формування психіки людини в певних культурних, соціальних, історичних умовах [430, с. 18]. Піднімаючи питання генетично зумовленої детермінованості творчої активності особистості, необхідно підняти питання й про умови виникнення креативності у свідомості людини (філогенез) і динаміки її вікового розвитку (онтогенез). Ще О. М. Леонт'єв [267] наголошував, що індивід є не тільки утворенням фенотипічним, його формування продовжується і в онтогенезі, позитивно. Тому до характеристики індивіда входять також властивості його інтеграції, що складаються онтогенетично.

Творча особистість, як суб'єкт творчої діяльності, характеризується високим високим рівнем розвитку творчого потенціалу і готовністю до творчої діяльності. Мовиться про принципово творчу сутність особистості і її становлення. Відтак В. О. Моляко постулює: «Стати особистістю можна тільки одним способом: розкрити і усвідомити сутність своєї

натури – свій творчий потенціал» [348, с. 3]. Учений розглядає творчу людину як таку, «що має вищий ступінь розвитку, підготовленості до конкретних видів діяльності, до життя в цілому, до зміни стилів поведінки, до пошуку виходів із кризових станів, до найбільш конструктивної, раціональної поведінки у межових й екстремальних умовах життя [343, с. 396]. Найбільш суттєва риса творчої особистості – наявність творчої обдарованості, що включає високий рівень креативності, багату уяву, інтелект, розвинене дивергентне мислення (оригінальність, гнучкість, продуктивність та ін.), творчі здібності до різних видів діяльності тощо. Творча особистість спрямована на творчу діяльність, яка проявляється у високій потребі у творчості, творчій активності, високому інтересі, що домінує над іншими формами спрямованості. Особливості мотивації творчої особистості полягають у тому, що людина не зупиняється після рішення сформульованої задачі, а формулює нові, похідні від попередньої, включається у наднормативну активність, володіє яскраво вираженою інтелектуальною ініціативою [422, с. 132]. Творча особистість вирізняється високою життєвою енергією, працездатністю, домінантністю уваги, критичністю мислення, незалежністю думок і оцінок, впевненістю в собі, почуттям власної гідності, високою самооцінкою, сміливістю, готовністю до ризику, внутрішнім розкріпаченням, почуттям гумору, дотепністю [422, с. 132].

Творча особистість є виразником духовної культури, відтак репрезентує себе як індивідуально виражене всезагальне.

Творчий профіль особистості складають: любов до істини, до праці; спостережливість; вміння роздумувати; критичність розуму і самокритичність (І. С. Сумбаєв); незвичайна здатність уваги і сприйняття; здатність до фантазії, вигадки; відхилення від шаблону, оригінальність, ширина знань, дар інтуїції, передчуття (Б. Лезін); самостійність суджень, впевненість у собі, здатність знаходити привабливість у труднощах, естетична орієнтація і здатність до ризику, інтерес до парадоксів, схильність до сумнівів, почуття новизни, гострота думки, творча уява, інтуїція, естетичне почуття краси, дотепність, здатність відкривати аналогії, сміливість, логічна строгість, здатність користуватись різними формами доказів та ін. (О. М. Лук, О. М. Матюшкін); винахідливість, нестереотипність, інтелектуальна ініціатива, асоціативне сприйняття, емпатія, культура почуттів, натхнення, динамізм та ін. (Н. Ф. Вишнякова); самодисципліна у роботі, високий ступінь автономності, відсутність гендерних стереотипів, інтернальний локус контролю, високий рі-

вень самоініціації і прагнення виконувати завдання найкращим чином, відкритість новому досвіду, домінування внутрішньої мотивації над зовнішньою (Т. Амабайл). На думку М. І. Меєрович, Л. І. Шрагіної, такі особистісні риси, як «самовпевненість, сміливість, свобода, не тільки властиві творчим людям, але й підвищують вірогідність реалізації їх творчого потенціалу» [311, с. 25].

Здатність оперувати нечітко визначеними поняттями, легкість асоціювання, «гра ідеями» є однією з особливостей мислення творчої особистості, що поєднується із захопленістю роботою та почуттям гумору [290, с. 95]. Творчій особистості не властивий конформізм, вона є еkleктичною, з високим рівнем зацікавленості у навколишньому, всьому тому, до чого вона причетна і прагне бути причетною, зберігає «свіжість сприйняття та багатство емоційних реакцій» [304, с. 50], віддає перевагу більш складним речам, ніж звичним і простим, сприйняття світу нею безперервно оновлюється [135].

На думку А. Маслоу, творча особистість проживає тільки в даному моменті буття, або в ситуації тут-і-тепер. Це здатність бути у теперішньому, коли особистість знаходиться у стані пікових переживань; це і відмова від минулого та майбутнього, що сприяє якнайповнішому саморозкриттю особистості в творчому процесі; це і стан звуження свідомості (зосередження виключно на предметі уваги), що сприяє набуттю власної ідентичності; і стан самозабуття; позбавлення будь-яких страхів (невротичних проявів) шляхом заглиблення у предмет діяльності; зняття захистів (можливість вільного протікання творчої енергії); сила і мужність (вміння працювати з натхненням, незважаючи на перешкоди); позитивна установка на прийняття; віра у власні сили та можливості; довіра (вміння довіряти своєму еству, довіра до світу); емоційно-позитивний фон сприйняття дійсності; інтеграція суб'єкта в пізнання буття (цілеспрямованість у творчому процесі); естетичне сприйняття (багатству образу віддається перевага перед схематизацією); максимально повна експресивність (унікальність, спонтанність); злиття особистості зі світом (ізоморфізм, взаємоприспосовування, взаємодоповнення) [303, с. 64-73]. З огляду на цей строкатий і суперечливий перелік якостей творчої особистості як «особистості найвищого рангу» [430, с. 87] вважаємо, що вона є складною, суперечливою і до кінця не збагненою у своїй творчій природі, у творчому естві, почасти непередбачуваною у своїх діях (часом імпульсивних), що викликані вразливістю і чуттєвістю творчої натури, сензитивною до «вчування» у природу докільля з

його багатством і можливостями, до яких вона вбачає свою дотичність. Їй, безумовно, притаманне вміння захоплюватися й «тримати» інтерес починаючи з перших вражень і закінчуючи проектуванням і реалізацією задумів. Вона занурена у власний світ, щоб сповна «насититися» творчим процесом, водночас долаючи стереотип есканізму (ілюзія втечі), радше «повертається», торуючи шлях від себе, народженої в новій іпостасі, до інших, з можливістю «дати» те (творчий продукт в його ідеальній чи матеріальній формах), що збагатило і наповнило її сповна.

Психоаналітики і генетики наголошують на особливості «Я-концепції» творчих особистостей, яка характеризується впевненістю у своїх здібностях і силою характеру, а також змішаними рисами фемінності і маскулінності у власних патернах поведінки.

Піднімаючи питання про психологічні передумови розвитку і становлення творчої особистості, О. М. Матюшкін (Цит. за: [329, с. 122]) диференціює її наступні структурні компоненти:

1. Домінуюча роль пізнавальної мотивації.
2. Дослідницька творча активність, що проявляється у здібності до виявлення нового, у постановці і рішенні проблем.
3. Можливості досягнення оригінальних рішень.
4. Можливості прогнозування і передбачення.
5. Здібності до створення ідеальних еталонів, що забезпечують високі естетичні, моральні й інтелектуальні оцінки.

З креативністю пов'язані дві особистісні якості, а саме: інтенсивність пошукової мотивації і чуттєвість до побічних утворень, які виникають у мисленневому процесі [170, с. 166].

Творча особистість здатна продукувати велику кількість ідей, схильна до широких узагальнень, може приймати рішення в умовах неповної інформації, відзначається особливою «інтелектуальною безстрашністю» у відстоюванні власних ідей та позицій, спрямована на творчу діяльність (виражена потреба у творчості), що домінує над іншими формами спрямованості.

Як видно із різних трактувань феномену творчої особистості, тут важко, а то й поготів, прослідкувати якісь чіткі межі в характеристиці певних ознак чи то якостей людини, яка творить, позаяк сама творчість не є явищем прогнозованим, сталим, а швидше має інтуїтивну природу ірраціонального (хоча і є пусковим механізмом свідомої роботи мозку (логіка). А звідси – поєднання взаємовиключних психологічних рис творчої особистості на кшталт: стан динаміки і стан статичності; суворість

і наївність; грайливість і дисципліна, відповідальність і безвідповідальність; уявлення, фантазії і почуття реальності; екстраверсія й інтроверсія; скромність і гордість; бунтарський дух і консерватизм; відкритість і чуттєвість [168].

Можна простежити контрверзу у характеристиці творчих персоналій, як поєднання активності і пасивності, як прояв потужної працьовитості (на стадії піку) і повної бездіяльності, що межує з лінню (у стані відчуття творчого «безсилля» як ситуативного стану для творчої людини); відповідальності і безвідповідальності, реалістичності й ідеалізму з притаманною наївністю; періодичне «зависання» між світами дійсності і фантазмагорії; прояв бунтарства і одночасного консерватизму, впертості і відчайдушності з великодушністю, відкритістю і безпосередністю дитини. У них часто проявляються особливості як екстравертів, так й інтровертів, змішані риси жіночності і мужності. Слушно зауважує з цього приводу В. М. Дружинін, що більшість експериментальних результатів суперечать твердженням гуманістичних психологів про емоційну й соціальну зрілість творчих людей, оскільки творча мотивація працює за механізмом зворотного зв'язку, раціональний контроль емоційного стану у творчому процесі послаблений. Звідси, як результат – «виснаження психофізіологічних ресурсів (ресурсів несвідомого), що приводить до крайніх емоційних станів», де «невротичність стає побічним продуктом творчої активності» [170, с. 175-176].

Така суперечливість у самій психологічній характеристиці творчих особистостей створює певні труднощі в їх дослідженні, що передбачає застосування лонгітюдних методів (зокрема спостереження) як до творчого процесу, у який особистість безпосередньо включена, так і до прояву її (функціонування) у різних психологічних станах. Більше того, О. М. Лук висловив припущення, що суперечливість особистості найсильніше проявляється в осіб із найвищим творчим потенціалом [290, с. 97].

Творчий профіль характеризує особистість перш за все як творчу індивідуальність, що вміщує в собі інтелектуально-творчу ініціативу, інтелектуальні здібності, ширину і глибину знань, чутливість до протиріч, схильність до творчого сумніву, здатність переживати внутрішню творчу боротьбу, інформаційний голод, почуття новизни, незвичного в проблемі, професіоналізм, прагнення пізнання [406, с. 53]. Ядро творчої індивідуальності, як категорії креативності, Н.Ф.Вишнякова вбачає у продуктивній самосвідомості, яка вміщує:

- * усвідомлення власної неповторності;
- * цілісність і гармонійність, внутрішню єдність індивідуально-креативних особливостей;
- * динамічність і безперервність процесу саморозвитку особистості і становлення її як творця;
- * розвиток власної індивідуальності з метою самовираження;
- * самоствердження особистості й усвідомлення власної значущості в особистісному і соціальному аспектах [118, с. 110].

«Розвиток особистості – це не те, що з особистістю «трапляється», – зауважує Л. І. Анциферова, – особистість – суб’єкт власного розвитку, який постійно знаходиться у пошуку і побудові тих видів ставлення до світу (діяльнісного), в якому можуть найкраще проявитись і розвиватись унікальні потенції конкретного індивіда» [41].

Для нас є цінною позиція В.О. Татенка, який, посилаючись на тезу М. М. Бахтіна про «неалібі» людини у бутті, зауважує, що для людини не стільки важливим є те, що її життя здетерміноване природою, культурою, суспільством, скільки те, що в її житті залежить від неї самої, її авторських, творчих, власне – суб’єктних можливостей [498, с. 5], позаяк «суб’єкт творчої діяльності – це сама творча особистість на всіх стадіях її становлення» [500, с. 23]. Тільки сама особистість власним вибором може реалізувати свою творчу унікальність. Звідси творча особистість виступає квінтесенцією вищих властивостей особистості, постійною і вагомою потребою якої є спонукання виразити власну концепцію навколишнього світу і свою концепцію Творця.

2.2. Творчість як прояв еманції духовності особистості

Звернення до духовної сфери творчої особистості зумовлене духовним єством самої людини, що проявляється в її цілепокладанні та смислотворенні, окреслюючи генеральну лінію розвитку творчого потенціалу. Творець, новатор перш за все – особистість зі сформованою ціннісно-сисловою сферою, яка може орієнтуватись і діяти в соціальному просторі між полюсами добра і зла. З огляду на це творча особистість обов’язково повинна сформувати свою духовну вертикаль, щоб через неї не тільки розумом, але й серцем та совістю спрямовувати інноваційні діяння у бік істинного добра. Творець повинен не тільки орієнтуватися у доступному йому ціннісному спектрі духовної культури, а

й виокремлювати для себе особистісно значущі цінності, створювати з них діалектично суперечливі системи. Тим-то бездуховність для творця – а ргіогі – самознищення, як і артефакти, що несуть руйнівну силу в маси. Відтак видаються нам такими слухними міркування М. Я. Перна: «Я зрозумів, що цінність людини полягає не у мистецтві експериментувати або мислити, або музикувати, або творити вірші і прозу, а в силі її людяності, у внутрішній силі її духу. Всі прояви її зовнішнього життя, її діяльність, думки, її музика є тільки оболонкою, лушпинням зерна «справжньої людини». Для цього одного мають слугувати їй діяльність і всі її таланти. Оболонка має жити зерно» [426].

Сьогоднішній поступ науки (світовий масштаб виміру), поряд із конструктивним началом розвою і прогресу цивілізації, демонструє і його деструктивну сторону, де творчі зусилля людей (соціальних груп) спрямовуються проти самої ж людини, її життя (екологічна криза, інформаційний наступ на свідомість тощо), де творчість набуває «спотвореного», «деформованого» характеру. Глобалізація, «ввірвавшись» у ХХІ століття синергетичним хаосом й ентропією, проявила цей хаос у свідомості «творців з великого майбутнього», які переступають принципи гуманістичної етики і моралі, створюючи клони, замінюючи вартісність людського фактора на фактор техногенний (роботозація), фактор живого спілкування – на віртуальний простір безликого дистанціювання та ін.

Занурюючись у зону психоенергетичного напруження, творець, долаючи дихотомію «свідомого-несвідомого» (на користь останнього), виходить на «пікові стани» (А. Маслоу), так чи інакше резонуючи своїми творчими енергіями з енергетичним простором Всесвіту (ноосфера). Результат «вібраційної частоти його помислів», його духовності постає у творчому продукті. Відтак очевидний сам фактор важеля духовних напрацювань особистості, яка, збагачуючи власний онтогенез творчим досвідом, стає дотичною творчим Я до соціогенезу та культурогенезу рідного народу. В. О. Татенко, наголошуючи на «креативних можливостях людського духу», дану «суб'єктну інтенцію і потенцію» означає як «здатність творити світ із себе, бути вільним суб'єктом процесу постійного оновлення цього світу за законами істини, добра, краси і любові» [496, с. 27-28]. Звідси позиція суб'єкта діяльності визначає можливість творчих досягнень.

Духовність, як дериват від лексеми «дух», є якісною характеристикою внутрішнього світу людини [90; 92; 113; 175; 176; 196; 200; 205; 220; 221; 230; 231; 232; 268; 338; 350; 354; 355; 450; 471; 527; 576; 601],

оскільки «дія духу, духовний вплив поширюється на дві взаємопов'язані між собою сфери людської активності – пізнання і перетворення світу» [496, с. 29] і виражається у «соціальной потребі жити і діяти для інших» [90, с. 61].

У рамках культурно-антропологічного дослідження духовності у психологічній науці (поряд із культурно-історичним і теологічним) духовність визначається як специфічна організація життєво важливих моральних цінностей, як особлива якість буття, яке нерозривно пов'язане з освоєнням людиною культурних цінностей, як «здатність бачити священне у звичайному, пристрасно відчувати життя, своє існування» [175, с. 123] і водночас віддавати себе тому, до чого людина покликана.

В. В. Знаков [200, с. 428] зауважує, що пошуки коріння духовності не стільки в самій людині (її індивідуальних особливостях), скільки в продуктах життєдіяльності – об'єктивації вищих проявів людського Духу (в пам'ятках старовини, творах науки, мистецтва тощо). Духовність суб'єкта є результатом його залучення до загальнолюдських цінностей, духовної культури, відтак дух виступає об'єктивним явищем, що передбачає активність суб'єкта, спрямовану на опредметнення ідей, формування значень, які визначають семантичне поле культури, духовний досвід людства.

Духовність розглядається і як принцип реалізації творчого потенціалу особистості, і як звернення до вищих ціннісних інстанцій конструювання її розвитку [200, с. 432]. Звідси іпостась духовного Я суб'єкта задіюється в момент усвідомлення ним необхідності визначення і, відповідно, прийняття і засвоєння духовних цінностей (істина, добро, краса), бо «...людина – це більше, ніж психіка. Людина – це дух» [532, с. 5]. Звідси чим багатший духовний світ митця, тим більш яскравим і багатим є його творчий потенціал, «можливість бути», а не тільки «здаватись». Беззаперечною цінністю тут виступає особистісна свобода, яка проявляє себе і на рівні можливості творчого самовираження, і на рівні життєвих виборів особистості, і на рівні міжособистісної взаємодії.

Серед завдань дослідження духовності творчої особистості є вивчення ситуативних й особистісних факторів, що сприяють виникненню у неї духовних станів (споглядання, інсайти тощо) [200, с. 430]. Звідси виникає психологічна основа формування духовної сутності того, що стало предметом інтелектуальної та моральної рефлексії суб'єкта.

Виокремлюючи «поетичну і міфічну сторони душі», Д. Елкінз зауважує: «Якщо ми хочемо пізнати душу, то маємо відсунути вбік наші

раціональні шляхи пізнання і маємо шукати її в художніх галереях, у читанні поезії, у симфоніях, концертах, театрах, символах, в обрядах і ритуалах, у творчості тощо – скрізь, де знаходить вияв її образна природа» [176, с. 107]. І далі: «Мистецтво надихає, сповнює нас благоговінням, його істина відкриває нам нове у нас самих. Іноді мистецтво так глибоко проникає в нас, що, як казав Рільке: «ти мусиш змінити своє життя...». Душа дає нам мистецтво, і мистецтво дає нам душу; вони звертають нас до Буття і насичують нас ним» [176, с. 111].

Духовна природа особистості нерозривно пов'язана із соціальним контекстом життя, де творчість виступає визначальною її складовою і репрезентує особистість як учасника історичного процесу і творця історичної дійсності; творця соціальних обставин індивідуального життя; життєвого процесу, неповторної життєвої долі тощо [188, с. 113]. Духовність тут розглядається як інтегральна якість людини, що проявляється у творчій діяльності.

За С. О. Грузенбергом, який називає творчість «багатогранною духовною діяльністю людини», психологія творчості повинна «вивчати процеси творчості як неминучі продукти закономірного духовного росту художника, його світогляду, моралі і характеру – словом, усієї побудови його індивідуального внутрішнього світу. Творчий продукт – це неминучий діалектичний момент закономірного розвитку його Духу» [150, с. 25].

Творчу реалізацію особистості забезпечують ті значення та смислові утворення, в яких репрезентовано естетичний та пізнавальний змісти процесів відображення та конструювання навколишньої дійсності. Можна означити два визначальних компоненти духовності – естетичний та пізнавальний, завдяки яким відбувається творче життєздійснення особистості на трьох рівнях – інтрасуб'єктному, інтерсуб'єктному та метасуб'єктному [221, с. 168].

Естетичний компонент уможливує відображення та освоєння світу людиною через її «доторк», а відтак і вибір складових його прояву: прекрасного, потворного, величного, комічного та ін., до чого «тяжіє» її дух. Краса наповнює свідомість духовною енергією та гармонією матеріально втіленого духу [196, с. 181]. Емоційні відчуття, що виникають при спогляданні навколишнього світу, актуалізують у свідомості індивіда існуючі естетичні категорії, що містяться в його Вищому Я, тим самим формуючи естетичне почуття людини на рівні її емпіричного Я [316].

Художньо-естетичне сприймання, яке репрезентує індивідуальність людини, на інтрасуб'єктному рівні естетичного компонента духовності передбачає формування естетичних почуттів і потреб у переживанні духовно-естетичних станів – розширення естетичної свідомості. Інтерсуб'єктний рівень об'єктивується здатністю індивіда втілювати відчуте та сприйняте, реалізовувати естетичні потреби і почуття у взаєминах з іншими. Метасуб'єктний рівень передбачає здатність індивіда творити [221, с. 170].

Творчість, як одна з категорій духовності особистості, проявляє себе через актуалізацію таких її потреб, як: інтерес до основ людського буття, до сутності життя, смерті, смислу; прагнення до рефлексії у зв'язку з екзистенційними проблемами; інтерес до інших людей, емпатійність, альтруїзм; активна цілеспрямована поведінка, орієнтована на саморозвиток і самовдосконалення; потреба у пізнанні навколишнього світу, інтерес до мистецтва; прагнення пізнати і реалізувати свій життєвий потенціал; наявність і пошук смислу життя; оптимістичне сприйняття життя, відкритість досвіду, терплячість до різних точок зору; прагнення вийти із обмеженої сфери життєвих проблем та інтересів; прагнення до діяльності за покликанням та ін. [338, с. 293]. Ці критерії збігаються з характеристиками творчих людей, на яких, зокрема, наголошували гуманістичні персонологи.

Духовність, як здатність людини, що забезпечує ціннісно-смыслову інтеріоризацію, надає визначеності і спрямованості почуттям, волі, інтелекту індивіда, постає як енергетичний, інспіруючий розвиток творчої особистості, як божественне одкровення (Дух виступає актом творення особистості, її характеру), де проблема людини може бути цілісно поставлена і розв'язана у світлі ідеї боголюдства [68]. Відтак, на думку М. О. Бердяєва, «людина повинна постійно працювати над собою, виокремлюючи цей процес, як творчий акт у ставленні до самої себе». Звідси «творчість є виконанням волі Божої, співучастю у справі Божій у світі» [63, с. 54].

Суттєвим для особистості є те, що вона допускає існування надособистого, того, що її перевершує і до чого вона прагне, позаяк творчість стає тією духовною дією, в якій людина забуває про себе, відрікається від себе у творчому акті, поглинута своїм предметом, долає повсякденний егоїзм людського життя. Особистість розглядається крізь призму її покликання, що визначає можливість її творчої самореалізації, самоздійснення, розвиток духовних здібностей [576].

Духовність, як творчий акт у ставленні людини до самої себе, починається із самопізнання, яке, вдосконалюючись, забезпечує людині можливість осмислити «стихію неоформленого душевного життя» (С. Франк). Самопізнання тут виступає основою розвитку духовності і, в свою чергу, розвиваючись, саме стає критерієм духовності. Проявляючи себе, таким чином, у контексті власного життя, творче ставлення особистості до нього виступає як потреба не лише у самопізнанні, але й у пізнанні інших, у бажанні вибудувати власне життя (на рівні стосунків) з іншими. Тільки в діаді «Я – інші» можливий розвиток духовності як діяльності із самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення.

Максимально наближуючи духовну природу людини до творчості, яка іманентно присутня в ній, розуміємо, що духовність не тотожна творчості, оскільки остання може уживатися з гедоністичною, егоїстичною та ін. поведінкою особистості. Не всі великі творці є однаковою мірою зрілими й інтегрованими особистостями. Як зауважував М. О. Бердяєв: «Не будь-яка творчість добра. Може бути зла творчість. Творити можна не тільки в ім'я Боже... тоді мова йде про «псевдотворчість» [66, с. 42]. Мовиться про «божественну» і «демонічну» версії каузальної атрибуції творчості. Причому митці розуміли ці версії в залежності від свого світогляду. Якщо Д. Байрон вважав, що в людину вселяється «демон», то Б. Мікеланджело вважав, що його рукою веде Бог: «Гарна картина наближається до Бога і зливається з ним... Вона є копією Його досконалості, Його музики, Його мелодії... Тому недостатньо живописцю бути великим умільцем, майстром. Його життя має бути чистим і святим, щоб Святий Дух керував його думками» (Цит. за: [150, с. 99]).

Творчість виступає індикатором стану душі митця, який творить, а сам продукт його творчості – це той апогей стану душі, рівня духу, що відображає його аксіологічний простір. Людина, як творець, завжди є виразником одного з багатьох задумів Бога. Звідси найвищим рівнем творчості М. В. Савчин вважає «духовну творчість»: «У стані творчого натхнення людина відчуває Бога як творче начало в собі» [450, с. 48].

Творчий процес стосовно суб'єкта творчої діяльності виконує дві основні функції. По-перше, у творчості реалізується духовне покликання людини: з одного боку, звільнення духу від матерії, а з іншого – матеріалізація духу, одухотворення матерії. По-друге, творчість дає вихід внутрішній енергії накопичених «вражень» життя [196, с. 362]. Тому ідейно-естетичні погляди, що означають тему творів, є вираженням

внутрішнього стану, характеру, долі людини, серед яких помітне місце займає постать автора: його життєва позиція, ставлення до життя (через контекст власного творіння) є головною причиною активного впливу мистецтва на людину.

Актуальною є тенденція розглядати духовність не тільки як процес і результат залучення до культури і знань, а й як досягнення смислу знань і культури для творчого саморозвитку особистості, для усвідомлення своєї тілесно-духовної сутності. Проблема духовності і творчості може бути поставлена і вирішена у руслі розуміння останньої як самореалізації потенційних можливостей людини. Однак творчість не замикається на самому суб'єкті, бо вказаний розвиток суб'єкта має також вектор, спрямований на діалог культур і світоглядів як зовнішніх для індивіда параметрів самоздійснення [566, с. 72].

Духовність є результатом співтворчості Творця-Бога і Людини-Творця. І хоча творчість є механізмом формування духовності особистості, духовність і творчість взаємопов'язані, водночас доповнюють одна одну. У них спільний суб'єктивно-буттєвий субстрат, але різна спрямованість. Вектор духовності спрямований від кінцевої Малої свідомості до безкінечно Великої. Творчість передусім реалізується у руслі руху від віртуальної глибини суб'єктивного буття до діяльно-практичної сфери, у якій індивід перетворює у соціокультурних масштабах власний досвід [492, с. 207]. Без духовності не було б умов для творчості, а також найвищих її проявів – натхнення і осяяння. А без механізму творчості не було б зв'язку між духовністю і культурою, не можна було б забезпечити приріст культури, який завжди починається зі створення ідеалів (зразків) духовного походження, які манять за обрії наявної культури. Духовність, розглянута як творчість, – це особлива здатність людини ставитися до самої себе і оточуючого світу як до таких, що потребують постійного втручання з метою вдосконалення і виходу за межі знаного, звичного, відомого [566, с. 93-94].

З одного боку, людина, як духовна істота, покликана реалізувати свій творчий потенціал, з іншого – реалізуючи його, вона напрацьовує духовний стержень своєї особистості, привносить частку свого Я в культурогенез. Звідси творчість постає еманациєю духовності особистості.

Духовний розвиток сприяє більш повному відображенню Буття у контексті власної долі, більш повному і всебічному прояву індивідуальності людини, в якій вона реалізує себе як унікальну самотутню сутність, здатну до пізнавально-перетворювальної діяльності.

2.3. Творча активність як умова розвитку творчого потенціалу

У процесі продуктивної діяльності творчий потенціал реалізується й накопичується у творчій активності особистості. Відповідно творчий потенціал і творча активність особистості виступають у цьому феноменологічному ряді у парі, доповнюючи одне одного. Творча активність визначається мірою залучення особистості до перетворювально-творчої діяльності на основі творчого потенціалу. Вона є умовою виявлення і розвитку творчого потенціалу особистості та механізмом реалізації її творчих здібностей [508, с. 10-11].

Постановка питання про творчу активність особистості є доволі дискусійною, оскільки сама природа творчого акту не є безперервним процесом. Мовиться про «пікові стани» (А. Маслоу), «творчі спалахи» (осяяння), які ніяк не характеризуються як безперервний постійний потік. Швидше тут мають місце періоди піднесення, спаду, «творчого застою». Та й поготів, як слушно зауважує С. Д. Максименко: «У стані дійсної особистісної активності, «на порозі» справжнього життєвого вчинку, особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (в тому числі і їй самій) до кінця не відомі дійсні можливості, глибини особистісної природи» [292, с. 48]. Тому фази активності у творчій діяльності проявляються на різних рівнях: від яскраво вираженої (прямі активні дії), що характеризується вочевидь проявленою активністю особистості, середньої (перехід від ідей до дій) до слабо вираженої («латентний стан», або стан зародження ідей), непомітної зовнішньому спостерігачу, водночас не менш важливої за попередні, де має місце велика внутрішня робота особистості з «дозрівання» того, що дасть старт усій її творчій роботі. Звідси творча активність характеризується нами як стан, «проявлений» на інтер-, інтра- та метаіндивідуальному рівнях. Тут прослідковуються і різні рівні творчої активності з переходом від переддії (особливо активною є когнітивна складова активності) до дії (в активі діяльнісна складова) і післядії (домінантною є емоційно-оцінкова). Більше того, активність, на нашу думку, є проявом внутрішньої готовності (налаштованості) особистості до діяльності.

Активність виступає рушійною силою, джерелом пробудження в людині її «дрімаючих потенціалів» [8, с. 77]. А тому її можна вважати як передумовою, так і результатом розвитку особистості. У працях вчених [26; 28; 81; 86; 97; 98; 99; 126; 127; 171; 240; 241; 242; 265; 302; 303;

305; 321; 347; 348; 364; 378; 410; 431; 433; 437; 440; 502; 508; 574 та ін.] відображена теза про те, що людина виступає як самоорганізуюча і внутрішньо активна система, яка характеризується вибіркоким ставленням до світу, творчим перетворенням самої себе. «Бути суб'єктом, тобто творцем своєї історії, – це ініціювати і здійснювати практичну діяльність, спілкування, пізнання, споглядання й інші види специфічно людської активності, творчої і моральної» [97, с. 3].

Формулюючи принцип активності, С. Л. Рубінштейн наголошував, що взаємодія суб'єкта з об'єктом є діяльністю предметною, змістовною, водночас завжди творчою і самостійною: «Є тільки один шлях для створення великої особистості: велика праця над великим творінням. Особистість тим значніша, чим більша її сфера дій, той світ, у якому вона живе» [440, с. 435]. Активність виступає інтегральним вираженням зв'язку здібностей і потреб особистості з якостями її характеру і проявляється у змісті домагань (в яких закладено уявлення, що випереджує реальний прояв досягнень).

Якщо виходити з різних рівнів активності особистості, зокрема: репродуктивно-наслідувальної (копіювання і наслідування чужого досвіду), пошуково-виконавської (пошукова активність, стимульована соціальним середовищем) і творчої, то тільки остання (творча активність) несе в собі перетворювальний характер змін діяльності, де автор ініціює, реалізує власний задум творчих стратегій і тактик. Активність творчої діяльності людини, на думку Б. Г. Ананьєва, є вагомим індикатором її індивідуальності, де знаходить втілення реалізація всіх великих можливостей природи людини [28, с. 275]. Пізнавальна активність задіює всі психічні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву, увагу, волю, емоції, почуття та ін.), що задовольняють потребу особистості в оволодінні новими знаннями, вміннями, навичками та актуалізується зовнішнім світом через процеси інтеріоризації – екстеріоризації у форматі перетворювальної діяльності. Особистість, ініціюючи творчу активність, виступає суб'єктом життєтворчості, оскільки проявляє творчу ініціативу, творчу самодіяльність, розширюючи поле можливостей самої діяльності, поліморфність пошукових варіантів рішень творчих завдань. Творча активність, як діяльнісний стан суб'єкта, детермінована зсередини (образ світу) і реалізується зовні – у процесі діянн, вчинків. Пізнаючи власний об'єкт, привносячи в нього «нові грані функціонування», наповнюючи його новим змістом, особистість самозбагачується, творчо розвивається, здобуває творчий досвід.

Творча активність тісно пов'язана з пізнавальною активністю, оскільки вони симбіотично доповнюють одна одну. Активні когнітивна сфера, конативна та емоційно-вольова, детерміновані творчими потребами, спрямовують активність особистості в русло креативної трансформації (перебудови, зміни, вдосконалення) об'єкта впливу, результатом чого є креативний продукт. На цьому рівні відбувається процес взаємообміну енергіями між об'єктом та суб'єктом впливу.

Активність особистості об'єктивно детермінована не тільки соціальним середовищем, а й її внутрішньою сферою. Мовиться як про соціальну (зовнішню), так і про індивідуальну (внутрішню) активність. Крім прояву в діяльності (реальна активність), активність передбачає прагнення й готовність до неї (потенційна активність) [104, с. 38-39]. Динаміка і розвиток творчої активності виступають як діалектичний процес переходу потенційного та інтелектуального в актуальне функціонування творчої активності [508, с. 12].

У творчій активності особистості виокремлюються два аспекти: операційний (творчі здібності) і ціннісний (життєва позиція, соціальна відповідальність та ін.), причому саме на другий з них (вирішальне значення для творчої поведінки) робиться акцент [111]. Вагомою характеристикою творчої активності є динамізм, творча спрямованість, «внутрішня рухливість», що виражаються у продуктивній спрямованості, відкритості і високій мотивації до творчої діяльності [508, с. 8]. «Генеральним фактором», що визначає ступінь творчої активності особистості, Л. Б. Єрмолаєва-Томина [185] вважає яскраво виражену її індивідуальність та емоційну гнучкість.

Змістовність характеристики активності через розкриття здібності суб'єкта до внутрішнього, «спонтанного» цілепокладання – головна цінність феномену креативності і відповідного поняття – творчої активності.

Творча активність особистості проявляє себе у процесі створення матеріальних і духовних цінностей, які вирізняються новизною, оригінальністю, унікальністю. Психологічний базис її прояву становлять здібності, мотиви, вміння людини, водночас вагому роль відіграє рівень розвитку уяви, інтуїції, потреби особистості в самоактуалізації. Неабияке місце у творчому процесі відводиться підсвідомому.

Творчу активність розглядаємо на рівні як «вузького» сприйняття творчості – у творчих професіях (мистецтво, технічна творчість), де

вона має яскраво виражений характер спеціалізованої спрямованості, так і «широкого» її трактування, що вміщає в собі весь спектр буття особистості, де вона репрезентує творчу активність на рівні діяльності, вчинку, дозвілля, побуту тощо, збагачуючи його пізнавальними і, відповідно, розвивальними можливостями.

Суб'єкт творчості діє не в межах, заданих певною задачею, що потребує рішення, а в полі «розширення» своєї особистої і соціальної активності, оскільки творча активність пов'язана зі здатністю до саморуху, самозміни та саморозвитку.

Серед основних факторів, що забезпечують творчу активність людини, виокремлюють [80; 81; 185; 401] креативність (рос. «творческость» [111, с. 31]), творчий потенціал, інтелектуальну активність, надситуативну активність. Розглянемо ці фактори. Креативність – особистісна якість, що базується на розвитку вищих психічних функцій, коли творчість включається у всі види діяльності, поведінки, спілкування, контакту із середовищем [185, с. 65]. Суть креативності як психологічної властивості зводиться, за Я. О. Пономарьовим [410], до інтелектуальної активності і чуттєвості (сензитивності), до побічних продуктів власної діяльності. У креативності Т. Амабайл вбачає трикомпонентну єдність, що охоплює компетентність як суму знань (загальних, спеціальних), вміння творчо мислити (гнучкість і винахідливість у пошуку рішення проблеми) та мотивацію [18].

Креативність можна досліджувати як продукт, процес, здібність і властивість особистості. Як продукт творчості вона характеризується кількістю, якістю та значущістю; як процес – стадіальністю, рівнями і типами творчого мислення; як здібність – швидкістю, гнучкістю, оригінальністю та ін. якостями у відповідності із узагальненою шкалою творчих здібностей; як властивість – зв'язком творчого процесу із самоактуалізацією.

Формою вираження творчої активності особистості є «надситуативна активність» [401], означенням якої є постановка цілей, надмірних стосовно вихідних вимог ситуації, тобто умов, що спонукають особистість до активності. Мовиться про виокремлені вимоги, які висуваються індивіду ззовні або вироблені ним самим і виступають для нього як вихідні. Реалізація вимог ситуації створює передумови для її перетворення або подолання. Вихід за межі ситуації – надситуативна активність – має місце тією мірою, якою складаються і починають втілюватись нові

вимоги до себе, надмірні стосовно першочергових. Мовиться про дію «над порогом ситуативної необхідності»: індивід визнає обов'язковість реалізації відповідних вимог, але необхідність їх здійснення переживається при цьому як визначальна ззовні – іншими людьми або ним самим у минулому (самозобов'язання). Виявитись над ситуацією – значить діяти, перевищуючи її «порогові вимоги», «підніматись» над ними. Психологічний парадокс, на думку В. А. Петровського, полягає в тому, що суб'єкт першочергово діє згідно з ситуативною необхідністю, але в самому процесі дії народжуються надситуативні моменти, здатні вступити у протиріччя із ситуативною необхідністю. Шляхом цього суб'єкт долає зовнішні і внутрішні обмеження (бар'єри) діяльності [401]. Коли активність особистості є проявом тенденцій внутрішнього плану (прагнення особистості досягнути мети, яку вона сама ставить перед собою), то вона і виступає як творча і неадаптивна, спрямована не на пристосування до дійсності, а на її перетворення. Метою такої активності для особистості виступає саморозвиток, творча самореалізація. Саме це піднесення у «неможливі» сфери веде до генерування темпоральної енергії (проживання творчими людьми насиченого життя за короткий час).

Діяльність, змінюючись, зберігає свою якісну визначеність, відповідаючи на вимоги тої потреби, яка викликала її до життя. Але розвиток діяльності, викликаючи зміни як суб'єкта, так і предметних умов його діяльності, приводить до корінного перетворення самої вихідної форми діяльності. «Стрибок» до нової форми діяльності, що визначається суттєво новими умовами і її вимогами, також виступає у вигляді явищ надситуативності. Звідси суб'єкт наче пориває з попередньою ситуацією, знаходячи себе зміненим у новій ситуації діяльності.

Таким чином, надситуативна активність розуміється В. А. Петровським як надмірна стосовно стимулу діяльність, що характеризується самостійністю вибору об'єкта мислення, виходом за межі завдання, перетворенням завдання і стимулу; іншими словами, мова йде про творчу активність як пошукову активність у структурі творчого процесу.

Д. Б. Богоявленська [80, с. 104] теж визначає творчість як ситуативно нестимульовану активність, що проявляє себе у прагненні вийти за межі наперед заданої проблеми. Звідси напрошується висновок, що той рівень активності, який уможливорює вихід за межі вимог заданої ситуації, є самостійною вищою формою активності особистості і характеризує особливий вид дії. На думку дослідниці, істинна «надситуа-

тивність» і є «активність». Як системоутворювальний фактор творчості вона пропонує інтелектуальну активність, яку розглядає як інтегральне утворення, властивість цілісної особистості, що відображає процесуальну взаємодію інтелектуальних і мотиваційних компонентів системи в їх єдності і забезпечує здібність особистості до ситуативно нестимульованої продуктивної діяльності. Наявність інтелектуальної активності є необхідною складовою креативності, у якій Д. Б. Богоявленська виділяє такі рівні, як:

1) стимульно-продуктивний, коли підослідний залишається в рамках заданого або першочергово знайденого способу дії (нижня межа – пасивність й інертність; верхня – виражений першочерговий інтерес до діяльності, стимульований зовнішніми факторами);

2) евристичний, що характеризується прагненням вдосконалювати діяльність, вводити нові способи рішення;

3) креативний – вищий рівень інтелектуальної активності, який характеризується ініціативою в постановці задач, прагненням до вияву причинних зв'язків і залежностей, до теоретичних узагальнень [80, с.121-122].

Найбільш якісною характеристикою інтелектуальної активності дослідниця вважає інтелектуальну ініціативу. Розуміючи останню як продовження мисленнєвої діяльності за межами ситуативної заданості, не зумовленої ні практичними потребами, ні зовнішньою чи суб'єктивною негативною оцінкою праці, Д. Б. Богоявленська бачить у ній адекватне вираження поняття активності. Прояв інтелектуальної активності пов'язаний з певною мотиваційною структурою особистості, системою її ціннісних орієнтацій і загальним світосприйняттям [80, с. 104].

У процесі створення нового (матеріальні, духовні цінності) особистість творить і себе, розвиваючи власну творчу активність, творчу індивідуальність, власний стиль. Творчий акт як одиниця творчої активності виникає в підсвідомому процесі на основі емоційно-інтуїтивної сфери та у свідомому процесі на основі інтелектуально-когнітивної сфери [508].

Звідси у творчій активності, «вагомою властивістю якої є саморозвиток» [553], вбачаємо своєрідний психічний стан, що виражається в готовності особистості відкрито високомотивовано створювати новий продукт. Навіть за несприятливих соціальних умов активність особистості виступає засобом її самореалізації. І навпаки, якщо активність

суб'єкта недостатня за умов сильного впливу соціального середовища, формування особистості при цьому відбувається за принципом адаптації [144].

Усвідомлена і цілеспрямована активність у свідомості індивіда може виступати як спрямована на збагачення свідомості, на підвищення культурного й освітнього рівня, на моральне самовдосконалення, в цілому – на самореалізацію творчих потенцій особистості. Творча активність особистості, проявляючись у творчій діяльності, передбачає відповідну зміну, перш за все, у свідомості діючого суб'єкта. Виступаючи необхідною умовою перетворювальної, пізнавальної діяльності суб'єкта, вона змінюється у відповідності зі зміною рівня і характеру її змісту.

2.4. Мотиваційна основа творчої активності особистості

Мотиваційна сфера, як рушійна сила людської поведінки, посідає провідне місце у структурі особистості. Вона зумовлює її спрямованість, характер, емоції, діяльність, соціальні ролі й установки, впливає практично на всі психологічні процеси.

Потреби, як найбільш стійкі спонуки особистості, свою повну психологічну відповідність набувають, стаючи мотивами і реалізуючись таким чином у конкретній дії чи вчинку. В цих різних формах активності особистості вони змінюються і розвиваються.

Творчість завжди мотивована, оскільки мотив є не тільки спонукою до діяльності, а й суб'єктивною підставою для її здійснення, позаяк визначає змістову характеристику діяльності, орієнтуючи її в предметному середовищі [267]. Така орієнтація передбачає адекватну структурну побудову самої діяльності, з урахуванням особливостей середовища, можливостей суб'єкта, характеристик предмета діяльності та ін. Мотивована діяльність (діяльність, що викликає інтерес у суб'єкта) породжує позитивні емоції, приносить задоволення, не вимагає тих вольових зусиль, які необхідні за умов низької значущості діяльності. Наявність відповідних здібностей також породжує допоміжну мотивацію до творчості, мотивацію самовираження, досягнення.

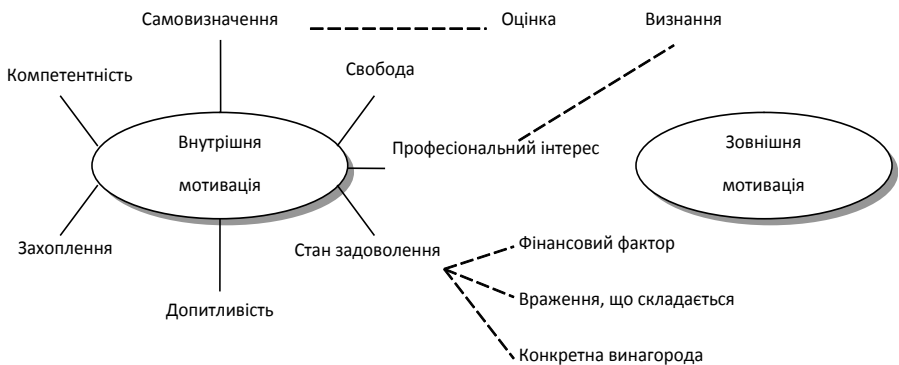
Процес перетворення спонук у потенційний, а пізніше реально діючий мотив є багатоетапним, насиченим колізіями процесом, що включає свідомість, закріплення формуючого мотиву в ціннісно-смыслову сферу особистості і реалізацію його в поведінку. У сьогоденному науковому форматі мотиви означаються як «такі змістові класи цілей дій, що існують у формі стійких і відносно постійних ціннісних диспозицій

(диспозиції «вищого порядку») [555]. Дослідження вчених [517; 522] все більше підтверджують положення про те, що джерелом мотивації виступають не тільки потреби, позаяк будь-які особистісні утворення володіють своїм мотиваційним потенціалом. «Мотивація полімодальна» [45]; вона інтегрує в собі параметри бажаності, необхідності, можливості реалізації дій. Тільки при достатньо високому рівні спонукальності й стійкості цих параметрів забезпечується непереборність прагнень, позитивне ставлення до діяльності та успішність її виконання.

У царині психологічної науки сформовані різновекторні погляди на саму природу мотивів творчості як таких, що породжуються потребою у самовираженні, само актуалізації [302; 303; 361; 384; 431], як результату сублимації сексуальних спонукань [537; 539]; як вираження притаманних людині руйнівних і будівничих прагнень [150; 364]; як явища божественного походження [63; 64; 66; 150]; як прагнення автора до реалізації свободи творчості [384; 433]; як результату взаємодії особистості із соціальним оточенням і культурними традиціями [126; 127] та ін.

Мотивація творчої особистості виявляється в тенденції до пошуку і ризику, заснованих на бажанні досягнути і перевірити свої творчі можливості [508, с. 12].

Із рисунку (див. рис. 2.1) [14, с. 284] прослідковується рівень внутрішньої мотивації (процесуально-змістові мотиви) – спонукання до активності процесом і змістом діяльності, а також зовнішні (екстринсивні мотиви) [193; 204], які безпосередньо не стосуються змісту і процесу діяльності, але є зовнішніми стосовно неї.

Рис. 2.1. Структура мотивації за Г. Алдером

Головним важелем у творчості виступає не зовнішня активність, а внутрішня – акт створення «ідеалу», образу світу. Зовнішня активність – тільки реалізація ідеї в кінцевому продукті і є другорядною щодо внутрішньої активності [171, с. 101]. У випадку негативних оцінок з боку суспільства у людини з орієнтацією на успіх відбувається падіння активності, а в людини, орієнтованої тільки на особистісні досягнення, активність не змінюється. Неможливо творити за якусь певну винагороду, за наказом, як-не-як творчість – процес, що пробуджується тільки внутрішнім станом душі. «Замовлення» і «примус» можуть маскувати творчість або збігатися у часі з творчою активністю, навіть у деяких випадках можуть її ініціювати, однак замінити її «не в силі» [171]. Слід відмітити, що повиннісне тільки тоді трансформується у мотив, коли стає переконанням особистості. Мовиться про зовнішні фактори, що сприяють пробудженню в особистості інтересу до задачі, над розв'язком якої їй необхідно працювати. Саме інтерес формує в особистості дослідницький азарт, прагнення розширити межі когнітивних напрацювань, змінивши заданість ситуації рішення на творчий процес. На зміну творчій праці («чистій творчості») знову приходить зовнішня мотивація. Не останнє місце тут посідає і оцінка роботи з боку інших (хоча б значущих осіб чи груп), а також матеріальна винагорода, яка, як і визнання, хоча і не здатна забезпечити механічний «приріст» творчості, все ж слугує своєрідною їй «підзарядкою». У результаті більш ефективно виконується трудомістка, чисто технічна робота і т.д. Стимули зовнішнього порядку найкраще працюють саме на завершальному етапі.

За інших умов у творчої особистості, яка одночасно мусить балансувати між «зовнішнім примусом» і внутрішньою потребою, «стаючи на горло власній пісні», формується «зовнішнє» життя і життя «внутрішнє», як необхідність координувати два потоки подій (ззовні і зсередини).

Найбільш вагомими мотивами для обдарованої особистості, – на думку В. О. Моляко [256, с. 62] є:

* мотив творчості (діяльність будується на основі визнання її як цінності, завдяки чому особистість реалізує себе, своє покликання);

* пізнавальний мотив (інтерес, зацікавлення процесом творчості, як результат оволодіння новими знаннями, досвідом, до якого прагне особистість);

* мотив досягнення (діяльність спрямована на досягнення високих результатів, прагнення зробити якомога краще);

- * мотив інтересу до відповідного виду діяльності (спрямованість на певну конкретну діяльність в силу власних нахилів та устремлінь);
- * мотив змагання («Я зроблю краще, ніж інші»);
- * мотив свідомої самореалізації та самоствердження (як максимальне розкриття творчих здібностей).

Творча активність мотивується внутрішньо особистісним та ситуативно-соціальним станами на основі усвідомлення особистісної чи соціальної суперечності [508, с. 8]; самосвідомість породжує процеси розвитку, формує «індивідуальні запити» [357]. Мотивація будується особистістю за допомогою рефлексивних процесів, що формує її ставлення до спонук, імпульсів, бажань, співвідносить їх зі своїми можливостями, вимогами, похідними ззовні і власними уявленнями (про належне) з вірогідністю успіху мотивованої дії [33, с. 17].

Творча активність особистості, її формування та ще більшою мірою реалізація залежать від розвиненої мотиваційної структури. Такі соціальні явища, як, з одного боку, знання, навички, вміння, з іншого – ідеали, інтереси, установки, цінності, переконання, є основою творчої активності особистості. Сила творчого потенціалу зумовлена не стільки наявністю у людини творчих здібностей, скільки її мотивацією на творчу діяльність.

Потреба у творчості ґрунтується на постійному оновленні й ускладненні мети і виробленні відповідного стилю функціонування мозкової діяльності, яка включає потребу в новизні, розширенні й ускладненні цілей, різноплановості в засобах і методах їх досягнення.

Головним спонукальним мотивом творчості, на думку гуманістичних персонологів [302; 303; 384; 431], виступає прагнення людини реалізувати себе, проявити свої можливості. Під цим прагненням слід розуміти спрямовуюче начало, що проявляє себе у всіх формах життя людини: прагненні до розвитку, вдосконалення, зрілості, вираження «Я».

Мотивація творчої активності особистості передбачає врахування таких факторів, як: відсутність зовнішнього контролю і регуляції творчого процесу; наявність умов для творчої самореалізації; самомотивація і дотримання особою встановлених критеріїв оцінки; відсутність зовнішніх приписів; свобода дій (з боку оточення), фантазування (з боку свідомості); захоплення справою; потреба в усамітненні тощо.

Тривалі невдачі самі по собі можуть знизити мотивацію – людина втрачає внутрішню підтримку для розв'язку задачі. Зберегти її на на-

лежному рівні можна або поступовим нарощуванням складності вирішуваних завдань, або поділом великої задачі на складові у відповідності із законом Йеркса-Додсона [418, с. 132] (залежність ефективності виконуваної діяльності від рівня її мотивації), де оптимумом є той рівень мотивації, за якого діяльність виконується найуспішніше. Рухаючись від успіху до успіху, особистість зміцнює віру у власні можливості. Звідси мотивація на рішення задачі важливіша, ніж сама задача.

Під час діяльності, яка мотивована внутрішньо, в особистості з'являється відчуття «поток» (М. Чікзентміхалі). «Потік» – це особливе цілісне та радісне відчуття активності; повного (розумового та фізичного) занурення у діяльність, повної концентрації уваги, думок, почуттів на справі; підпорядкування вимогам, що йдуть від самої діяльності; відсутність тривоги з приводу можливої невдачі або помилки; відчуття суб'єктивної зупинки часу; втрата звичного чіткого усвідомлення себе і свого оточення, розчинення у справі. «Потік» у розумінні М. Чікзентміхалі – епіфеноменальні відчуття, що супроводжують внутрішньо мотивовану діяльність. Як зазначає сам дослідник, досвід «поток» сприяє виникненню у людини бажання повтору і тим самим спонукає до розвитку диспозиційних компонентів внутрішньої мотивації (Цит. за: [224, с. 72]).

Звідси внутрішня (процесуально-змістова) мотивація характеризується відчуттям повного (розумового і фізичного) включення в діяльність; концентрацією уваги, думок, почуттів на справу, чітким усвідомленням цілей; відсутністю боязні можливих помилок та невдач; втратою звичайного почуття чіткого усвідомлення себе і свого оточення, «розчиненням» у власній справі [193, с. 68]. В. О. Климчук, виокремлюючи три рівні розвитку внутрішньої мотивації: ситуативний, ситуативно-ціннісний та суб'єктно-ціннісний, на ситуативному рівні транслює її через задоволення в діяльності базових психологічних потреб (почуття компетентності, самодетермінованості, співпраці з іншими, що підвищує ймовірність з'яви внутрішньої мотивації), які визначаються структурою та особливостями самої діяльності. На ситуативно-ціннісному рівні внутрішню мотивацію подає як таку, що з'являється лише у ситуації виконання значущої, цінної діяльності (навіть за умов неповного задоволення базових потреб внутрішня мотивація буде присутньою). Що ж до суб'єктно-ціннісного рівня, то він пов'язується із набуттям ціннісного статусу не окремою діяльністю, а самими базовими пси-

хологічними потребами. В цьому випадку діяльність переломлюється особистістю крізь призму аксіосфери особливим чином: особистість за будь-яких умов (навіть найрутиннішої діяльності) буде шукати способи реалізації власних цінностей, тим самим врешті-решт переводячи діяльність у статус внутрішньо мотивованої [224, с. 73].

В онтогенетичному вимірі творчість, на нашу думку, спочатку репрезентується особистістю дитини як форма самовияву з орієнтацією на світ дорослих, в очікуванні підтримки власних дій, образу Я («Хто я є?»), де розвивальним механізмом творчості є яскраво виражена пізнавальна активність дитини, що складає основу її пізнавальної мотивації. Саме у процесі взаємодії дитини з дорослим відбувається перетворення дитячих питань з необхідного засобу мовного спілкування, пізнання світу в необхідну ланку самостійного мислення. Для розвитку творчого потенціалу дитини важливе формування різнопланових інтересів. Пізнавальна потреба, будучи підтриманою і спрямованою з боку дорослого, з'являється у потребі нових вражень і соціальних контактів, у прагненні активно експериментувати, перетворювати, позаяк пізнавальна мотивація у творчому процесі не просто активізує і підтримує останній, а й створює основу для формування творчого досвіду. Адже чим багатший досвід дитини, тим яскравіше він проявляється у різних видах творчої діяльності.

У підлітковому віці домінуючим мотивом виступає мотив самоствердження, де формується оцінка статусу «мого» й статусу «іншого». Мотив змагання (дух суперництва) виявляє статусні потреби підліткового віку щодо очікування підтримки з боку ровесників. І тільки на етапі особистісної зрілості творчість стає епіфеноменом розвитку людини, визначальною складовою її смислотворчих орієнтацій, стійкою потребою-мотивом до реалізації власних творчих потенцій [319].

Мотивація творчої діяльності забезпечується мотивами біологічного, психологічного, соціального та духовного характеру. Власне на найвищому духовному рівні в особистості преференцією є мотивація розвитку, що превалює над збереженням. Звідси чим стійкіший і триваліший характер мають мотиви творчості, тим більша перевага на боці активно-діяльній мотивації.

Емоційна сторона мотивації – обов'язковий атрибут натхнення, але натхнення складає лише моменти у творчому процесі, точки біфуркації, які забезпечують активізацію всіх складових творчого потенціалу, кон-

центрацію сил і енергії, яка забезпечує прорив у невідоме, створення нових результатів. Тим часом процес творчості не вичерпується біфуркаційними вибухами, а охоплює і більш спокійні етапи, флуктуаційні процеси.

Не менш вагомою стороною мотивації є її емоційна складова, від якої залежить і сам атрибут натхнення особистості у творчому процесі. Крім цього, у ній вбачаємо й контекст переживання станів задоволення – незадоволення, які у різних особистісних перцептивних моделях мають різне змістове наповнення, як і характер напруження. Почасти якраз незадоволеність собою, оточуючим світом стимулює активність людини до перетворення, оновлення того чи іншого. Однак втрата і самого задоволення від творчого процесу не сприяє йому, радше нівелює.

Внесок у розробку уявлень про діалектику потенційних й актуальних форм мотивації, зроблений Л. І. Анциферовою [40, с. 28], є дотичним до розгляду і самої структури творчого потенціалу.

Мовиться про актуальну та потенційну зони мотивації. Відтак, зона потенційної мотивації репрезентована: а) потребами, для задоволення яких ще немає можливостей в особистості і які не можуть викликати ніякої адекватної їм діяльності; б) потребами, які постійно та легко задовольняються (значущість їх, як правило, недостатньо усвідомлюється особистістю і часто недооцінюється), однак втрата яких виявляє їх високу особистісну значущість. Галузь актуальної, активно діючої мотивації репрезентована зоною високозначущих, але з певною напругою мотивів, що задовольняються; вона ж окреслює і перспективу розвитку особистості [40, с. 28].

Особливу групу мотивів становлять нереалізовані мотиви, головні детермінанти яких К. О. Абульханова [2, с. 89] вбачає у їх несвочасності та неадекватності як зовнішнім вимогам, так і внутрішнім запитам. Не реалізовані у потрібний момент мотиви (чи мотив) набувають форми прихованої, латентної активності, коли її зовнішня втрата (згасання) не є свідченням втрати внутрішньої і на етапі свого «відродження» вона може посилюватись за рахунок потенціалу, накопиченого у прихований період. Нереалізований мотив може виступати передумовою, джерелом «відродження» активності. Тому залежність мотиву і активності взаємна. Нереалізованість мотиву стає причиною переходу зовнішньої активності на внутрішній план, «відсунення» виконання наміченого (у часі, в цілях і т.д.) на іншому етапі (рівнем вище або нижче). Таке «відсунення» не є загрозою активності, яка виступає при цьому швидше випробуванням, перевіркою її на міцність.

Психологічні особливості мотивації творчої особистості полягають у тому, що вона не зупиняється після рішення сформульованої задачі, а формулює нові, що випливають із попередньої, залучається до неадаптивної активності, володіє яскраво вираженою інтелектуальною ініціативою. Звідси вивчення творчої діяльності, що реалізується особистістю у межах мотиваційних (змістових і динамічних) можливостей особистості, уможлиблює звернення й до операційного аспекту творчої активності особистості, в полі якого знаходяться її здібності.

2.5. Здібності у структурі творчого потенціалу

Однією з визначальних складових творчого потенціалу особистості є здібності (творчі зокрема), що репрезентують базу потенційних можливостей людини у консолідуючому зв'язку «задатки-здібності», що й уможлиблює творчу діяльність особистості за умов її творчої активності.

Досліджуючи проблему здібностей, Б. М. Теплов [501; 502] з-поміж ознак здібностей виокремлював індивідуально-психологічні особливості; особливості, які становлять основу успішного виконання діяльності, зауважуючи, що здібності не зводяться до знань, умінь, навичок, які вже напрацьовані у суб'єкта і сприяють легкості і швидкості їх набуття. Безумовно, що рівень розвитку здібностей залежить від природних задатків людини, якості вроджених нервових механізмів психічної діяльності; наявних знань та умінь, ступеня їх об'єднання в єдине ціле; «тренуваності» мозкових структур, які беруть участь у здійсненні пізнавальних та психомоторних процесів. Тому мовиться про потенційні здібності як можливості розвитку особистості, що виявляються у процесі діяльності та актуальні з урахуванням не лише її психологічних особливостей, а й тих соціальних умов, у яких вони можуть бути зреалізовані і розвиваються залежно від вимог конкретного виду діяльності. Звідси різні варіанти відносин у структурі «людина – середовище», де в одному випадку середовище придушує індивідуальність та її творчі задатки, в іншому – людина зберігає свою творчу індивідуальність за сприятливих соціальних умов (творити завдяки), ще в іншому проявляє творчість незалежно від середовища (творити всупереч). Отож, не кожен індивід може зреалізувати свої потенційні здібності суголосно до своєї психологічної природи. Тому актуальні здібності охоплюють лише частину потенційних.

Творчі здібності, як стійкі властивості людини, виявляються у різних видах діяльності і становлять необхідну умову творчого розвитку особистості. Як синтез її властивостей і рис характеру, виступають критерієм відповідності вимогам певного виду творчої діяльності й обумовлюють рівень результативності цієї діяльності.

Компонентами творчих здібностей виступають: мотиваційно-творча активність; інтелектуально-логічні здібності; інтелектуально-евристичні здібності; комунікативні здібності; здібності до самоорганізації (В. І. Андреев).

Щодо інтелектуально-евристичних здібностей, які є креативними, то вони виявляються у здатності до генерування нових ідей, перенесення знань, умінь у нові ситуації, у незалежності суджень, здатності висувати гіпотези, фантазувати, знаходити несподівані асоціації.

Сьогодні все більше уваги у психології творчості приділяється особистісним детермінантам розвитку здібностей, зокрема [572]:

* віковим: сензитивні періоди, адекватність методів навчання та розвитку особистості сензитивним періодам, віковим можливостям [129; 240; 242; 596];

* індивідуальним: продуктивне використання у процесі діяльності своїх особливостей у відповідності з вимогами цієї діяльності, зокрема, певні характеристики темпераменту, задатків, когнітивних стилів можуть бути передумовою високої продуктивності в певному виді діяльності [222; 305; 306; 501; 502; 558; 559 та ін.];

* власне особистісним, що сприяють розвитку цілісної особистості: її спрямованість, саморозвиток, характер [574]; саморегуляція [266]; рефлексія, свідоме ставлення до того, чим вона займається [486]; ставлення до себе як до індивідуальності; формування в особистості знань, що мають суб'єктивний, сповнений внутрішніх переживань зміст; консолідація нових розумінь предметів, явищ, думок [80; 81; 423].

Безумовно, що творчі здібності не можуть не охоплювати кола дослідницького запиту, вираженого пошуково-пізнавальною потребою особистості, на чому наголошували М. М. Поддьяков, Дж. Рензуллі, О. І. Савенков та ін. Зокрема, О. І. Савенков [449] до структури дослідницьких здібностей відносить пошукову активність, дивергентне та конвергентне мислення. Відповідно пошукова активність, як іманентно притаманна потреба людини, уможливує її розвиток і характеризує мотиваційну складову дослідницьких здібностей. Дивергентне мислення, як творче, характеризується свободою у продукуванні ідей з боку

несвідомого. Щодо конвергентного (логічного) мислення, то воно вносить і впорядковує творчий матеріал з несвідомого, сприяє успішній розробці і вдосконаленню об'єкта дослідження або ситуації, оцінці знайденої інформації та рефлексії.

С. Л. Рубінштейн [438] наголошував, що здібності формуються у процесі взаємодії людини (яка володіє тими чи іншими природними якостями) зі світом і визначаються діапазоном її можливостей до освоєння нових знань та їх застосуванням у діяльності. Розвиток будь-якої здібності здійснюється по спіралі: реалізація можливостей, які репрезентує здібність одного рівня, відкриває нові можливості для розвитку здібностей більш високого рівня. До складу здібностей людини входять суспільно вироблені операції, які історично складаються і засвоєння яких опирається на генералізацію суттєвих для даної галузі відносин. Разом з тим, здібності складаються не з набору операцій, які до них входять, – вони задаються характером тих процесів (генералізація відносин і т.д.), які і є внутрішньою умовою перетворення даних операцій у здібності. Таким чином, тут співвіднесені: властивості вищої нервової діяльності; способи діяльності; основні для даної предметної галузі відносини, на генералізації яких засновуються відповідні операції [438, с. 548-549].

Для всіх здібностей великого значення набуває рівень інтелектуально-мотиваційного розвитку особистості. Лише людина з розвиненою загальною здібністю здатна до високої творчої діяльності. Продукт творчості постає як побічний результат мислення, спрямований на вирішення проблемних ситуацій чи завдань. Креативна особистість володіє високою мотиваційною напруженістю, сензитивністю та чутливістю до побічних продуктів власної пізнавальної активності [410, с. 33-35].

Якщо загальні здібності стосуються тих «способів дій і взаємодій», якими можуть оволодіти практично всі люди і які необхідні для адаптації до середовища і діяльності (здібності запам'ятовувати, мислити, навчатись, оволодівати навичками спілкування і діяльності, тобто реалізувати всі закладені у людині в еволюційному процесі видові ознаки), то спеціальні здібності визначаються стосовно тих видів діяльності, оволодіння якими доступне не кожному. До числа загальних здібностей належать і творчі, які закладені у кожній людині. Вони стоять «над» спеціальними здібностями, можуть проявлятися у будь-якій діяльності з ініціативи людини і характеризують ступінь сформованості загальних здібностей до будь-якої форми поведінки, в тому числі творчої.

Під впливом середовища і наслідування формується система мотивів й особистісних властивостей (нонконформізм, незалежність, мотивація самоактуалізації), і загальна обдарованість переходить в актуальну креативність [170, с. 215-218]. Виходячи з того, що вихідною точкою формування креативності в онтогенезі є мотиваційно-особистісний рівень, опісля – продуктивний (поведінковий) [170, с. 225], вважаємо, що здібність особистості до творчого саморозвитку залежить від прояву творчої активності.

На зв'язку здібностей, діяльності, розвитку та їх «проникненні» в ядро структури особистості наголошували Б. Г. Ананьєв, С. Л. Рубінштейн, Г. С. Костюк, К. К. Платонов, О. І. Кульчицька та ін. Здібності підштовхують людину до творчості, до саморозвитку і самовдосконалення. Б. М. Теплов зауважував, що не можна говорити про здібності до початку їх розвитку, як і про здібності, що досягли свого повного розвитку, завершивши його [501]. В. М. Дружинін і М. О. Холодна [170; 171; 560] творчі здібності відносять до загальних інтелектуальних здібностей, інші – до структури пізнавальних здібностей [577; 578] чи пов'язують творчі здібності з розумовою обдарованістю [266; 305; 306; 575], з активністю та саморегуляцією [423]. Поготів, здатність до розвитку здібностей Г. С. Костюк прямо пов'язував із обдарованістю [241; 242].

Відтак категорія «обдарованість» знаходить своє інтерпретаційне тлумачення у розвідках учених як функція загального розвитку індивіда та цілісна структура його можливостей [27], як системне утворення особистості, що виступає координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності [342, с. 87], як найвища психічна підсистема впорядкування системи «людина – світ»; якісно своєрідне поєднання здібностей, від яких залежить можливість досягнення більшого чи меншого успіху у виконанні тієї чи іншої діяльності [256, с. 18], як високий рівень розвитку здібностей [575], як інтелектуальна ініціатива [80], як здатність до широкого кола діяльностей [577], як стратегіальна організація свідомості [345; 346; 491]; як системотворча риса, що визначає не лише спосіб діяльності людини, а й її систему цінностей, характер соціальної взаємодії, спрямованість особистісного розвитку [359, с. 38], що забезпечують успішне виконання діяльності.

Передумовами загальної обдарованості є висока функціональна реактивність нервової системи, висока чуттєвість сенсомоторних процесів, особливі форми взаємозв'язку півкуль мозку та ін., генетична

схильність, реалізація яких може відбуватись лише в умовах відповідного мікро- та макросередовища і проявлятись у різних варіантах життя, позиційованих у:

- * ситуації вибору між різними видами діяльності (метод проб і помилок у пошуках застосування «дару»);

- * мікросередовищі, що стимулює прояв «дару»;

- * «зустрічі» зі сприятливими для розвитку «дару» особистостями, ситуаціями тощо;

- * самостійному виборі власного шляху (за результатами власної діяльності) [256, с. 25].

Зрозуміло, що все те, що стосується загальної обдарованості, співвідноситься із різними видами спеціальної обдарованості – наукової, технічної, педагогічної, художньої та ін., коли мовиться про прояв відповідних домінантних якостей, особливостей, що характеризують специфіку творчості у конкретній галузі діяльності [342, с. 93]. Прикметно, що вчений піднімає питання про поєднання технічних, наукових і художніх здібностей, своєрідність їх переплетення і можливість розвитку в умовах безперервної освіти, виникнення нових синтетичних видів діяльності тощо [343, с. 397].

У талановитості як «системі якостей, властивостей, що уможливають особистості досягати значних успіхів в оригінальному виконанні творчої діяльності» [256, с. 19], чи у «високому рівні розвитку здібностей, перш за все спеціальних» О. І. Кульчицька вбачала комплексне явище психіки людини, до якого відносила єдність інтелекту, творчості та мотивації. Творчість тут «виявляється у новому й оригінальному підході до вирішення проблем і завдань; що стосується мотивації, то це єдність емоційно-вольових якостей: інтересу до певної діяльності і настирливості у досягненні мети» [257, с. 273]. Дослідниця характеризувала обдарованих людей як таких, в яких розвинені працьовитість (Н. С. Лейтес вважав найважливішим фактором обдарованості), наполегливість, глибокий і стійкий інтерес до певної діяльності. У розвитку таланту «як однієї із вищих форм прояву обдарованості, творчих здібностей, що своєрідно інтегруються у структурі конкретної особистості й розвиваються в конкретних сприятливих соціальних умовах» [350, с. 20], В. Моляко вбачає «наявність певного конструктивного дисонансу, діалогу в системі «особистість – середовище», з чим пов'язані різного роду конфлікти, за винятком тих, що можуть нейтралізувати творчу активність особистості та колективу [350, с. 20].

До структури таланту О. І. Кульчицька відносить [257, с. 285]:

1) високу пізнавальну активність, що базується на високочутливій сенсоріці (увага, сприймання, пам'ять) та дивергентному мисленні (оригінальність, критичність, здатність до узагальнення, прогнозування);

2) творчу інтерпретацію пізнавального досвіду (вміння порівнювати, зіставляти, аналізувати, бачити нове, реконструювати раніше створене, оригінальний підхід до рішення проблем, варіативність у рішенні задач);

3) емоційну захопленість діяльністю (інтерес, енергійність, висока харизма, впевненість у досягненні успіху, «відновлення» в разі неуспіху). І хоча «не кожен може стати Рафаелем, а лише той, в кому «сидить Рафаель»...», кожен може стати талановитим у своїй галузі, оскільки кожна людина є унікальністю, яка виявляється у її обдарованості» [351, с. 301].

Вважаємо, що феномен таланту репрезентує собою багатогранний, багаторівневий і динамічний процес, який інтегрує в собі поєднання фізичних, фізіологічних, когнітивних та диспозиційних компонентів, що сприяють прояву вищих здібностей.

Найвищим рівнем прояву творчих сил є геніальність, як високий рівень інтелектуального і творчого функціонування, що дозволяє створювати на благо людства якісно нові, унікальні творіння, які складають епоху в житті суспільства, приводять до корінного зсуву і сприйняття ідей і світу в цілому. Як явище рівня «макромасштабу», геніальність задає координати в сфері розвитку культури і людства. Критеріями геніальності виступають [233, с. 107]:

* універсальність (глибина проникнення в різні види діяльності і здібність до різних видів творчості, широкий світогляд, об'єм знань, здатність осягати прихований закономірний зв'язок причин);

* висока майстерність у відповідній сфері діяльності – здібність до нового трактування існуючих сторін буття, його властивостей та багатогранності;

* пророчий дар – здібність бачити те, що недоступно іншим;

* висока духовність особистості – моральна основа особистості, світогляд, система цінностей, духовний досвід, що, в сукупності зі здібностями особистості, забезпечують її життєдіяльність на рівні, який перевищує нормативні показники, і дозволяють досягати вершин творчості (що визначає спрямованість та характер діяльності).

Творчі здібності самі по собі ще не гарантують творчих здобутків, позаяк недостатньо володіти певними можливостями. Єдність високого рівня перцептивних, емоційних та інтелектуально-вольових якостей, їх позитивна і моральна спрямованість забезпечують успіх у діяльності. Все вирішує позиція особистості до того, що «Я хочу?», що «Я можу?» і як «Я це зроблю?».

2.6. Соціокультурний формат творчості

У дослідженні виходимо з того, що будь-який «відрізок» життєвого шляху особистості (віковий) слід розглядати не окремо (від його інших етапів), а в контексті цілісного життєвого шляху особистості на тлі певної соціально-історичної дійсності (соціальна обумовленість життя індивіда), що виявляє себе на макро- і мікрорівнях. Якщо в першому випадку мовиться про етнокультурне оточення індивіда (культуральні приписи), то на рівні мікросередовища – про зону найближчого розвитку – сім'ю, до якої долучаються різнорівневі соціальні інституції (освітні, трудові та ін.).

Ще Л. С. Виготський поставив завдання розгляду психічного розвитку як культурного процесу, зокрема, наголошуючи, що «будь-яка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцені двічі, у двох планах, спочатку між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім усередині дитини, як категорія інтрапсихічна» [127, с. 144]. Будь-яка форма людської психіки початково формулюється як зовнішня, соціальна форма спілкування між людьми, а лише потім, у результаті інтеріоризації, стає психічним процесом окремого індивіда. Звідси учений постулює, що особистість є поняттям соціальним і виникає в результаті розвитку [127, с. 315].

Будь-яка творча діяльність, розвиваючись у відповідному середовищі, «віддзеркалює» потреби, цінності, спосіб життя тієї групи, яка входить у зону її найближчого оточення і становить мікросоціум.

Це той екзистенційний простір особистості, з якого вона не тільки черпає знання, досвід, але й вбирає систему смислів, пошуків, прагнень та ін. чинників, які формують її творче кредо. Взірєць цього середовища – сім'я (особливо на первинному етапі соціалізації) – відображає не тільки «генетичну програму» її творчості, а й соціальну, що репрезентує себе у системі можливостей сприяння розвитку творчих здібностей особистості дитини. Онтогенетично це проявляється у перших дитячих продуктах творчості (малюнок, ліпка та ін.), які з віком ускладнюються

і сягають рівня не тільки відтворення, а й продукування (перші спроби пера, літературна творчість, драматургія та ін.), що уможлиблює розвиток не лише мистецьких обдарувань особистості, але й творчого мислення загалом.

Враховуючи істотний вплив мікросередовища на мотиваційну, когнітивну й поведінкову складові креативності, одним із головних критеріїв розвитку творчого потенціалу особистості К. Роджерс, А. Маслоу вважають сприятливе мікросередовище. Та й поготів, представники інвестиційної теорії креативності [490] висновують, що наявність необхідних внутрішніх ресурсів ще не є гарантом для розвитку творчого мислення, позаяк без підтримки середовища творчі здібності індивіда можуть так і не проявитися. К. Роджерс [431, с. 419-421] акцентує увагу на створенні умов психологічної захищеності і свободи особистості, що максимально збільшить вірогідність прояву продуктивної творчості. Звідси виокремлює [431, с. 415] умови, що цьому сприяють (означивши їх як X та Y):

X. Психологічна безпека, що охоплює процеси:

1. Визнання безумовної цінності індивіда (сприятиме особистісному саморозкриттю; доланню ригідності, прагненню до нестандартних дій).

2. Відсутність зовнішнього оцінювання (не тільки позбавить особистість від надмірного тиску – контролю з боку інших, але й сприятиме розвитку самооцінки).

3. Розуміння, прийняття.

Y. Психологічна свобода, що сприятиме відкритості, «екстенсiональності», неочікуваному поєднанню образів, понять і значень.

До цього списку сучасні дослідники [170; 171; 311; 375; 549] привнесли:

* відсутність регламентації предметної активності, тобто відсутність взірця регламентованої поведінки;

* наявність позитивного взірця творчої поведінки;

* створення умов для наслідування творчій поведінці і блокування проявів агресивної і деструктивної поведінки;

* соціальне підкріплення творчої поведінки.

Ці фактори доповнюються предметно-інформаційною насиченістю.

Нерегламентованість поведінки передбачає відсутність жорстких, усталених схем, еталонів поведінки, санкцій на предмет їх порушення; будь-яка внутрішньо мотивована конструктивна поведінка отримує

соціальну підтримку. Предметно-інформаційна насиченість передбачає наявність фізичної та соціальної доступності (предмета чи інформації); складність та різноплановість, наявність зворотного зв'язку. Креативні взірці, як моделі креативної поведінки, що продукуються у соціальній групі, підвищують ймовірність креативних взірців поведінки індивіда, який належить до неї.

На думку Е. Фромма [542], прагнення особистості до внутрішнього росту породжує прагнення до свободи і неприйняття підпорядкування (свобода – одна з найважливіших умов росту). Натомість намагання їх нівелювати призведе до з'яви руйнівних тенденцій з боку особистості.

Творче середовище пов'язане із соціальною системою управління і може стосуватись тільки демократичних засад розвитку суспільства. Прийняття і стимулювання творчої особистості є вагомим кроком вперед як для великої соціальної групи, яка потребує реформ, інновацій (інакше відбудеться стагнація), так і для самореалізації особистості, яка ініціює своє творче начало у продукті діяльності. Крім того, розвитку характеристик творчого мислення сприяє і деяка екстраординарність ситуації, в якій знаходиться індивід, необхідність ризику; при цьому повинен бути забезпечений сам психологічний захист суб'єкта, щоб запобігти його актуалізації.

Когнітивний аспект креативності передбачає реалізацію креативних властивостей особистості на поведінковому рівні: вироблення відповідних поведінкових автоматизмів, способів дій за рахунок науціння; наслідування деяким діям, повторення і закріплення їх. Мікросередовище, як фактор розвитку творчої особистості, репрезентує і особистість вихователя, його творчий взірець, продукуючи навколо себе творчу атмосферу. Вірогідність того, що вихованці матимуть більш широке поле можливостей для розгортання власних творчих потенцій, у такого вчителя значно вища, ніж у педагога зі стандартним, шаблонним стилем мислення. Дорослий повинен працювати не стільки з технікою створення творчого продукту, яка зміниться, як тільки дитина перейде на інший інтелектуальний рівень, скільки з особистістю дитини, можливостями її сприйняття і узагальнення результатів її діяльності. Саме майбутня унікальна картина світу, створена сьогодні власними зусиллями дитини, завтра стане основою її дорослої творчості. У спільній творчості дорослий може отримати нове бачення, а дитина – особистість.

Не менш вагомою є постановка питання розвитку творчого потенціалу особистості і в контексті етнокультурного середовища, репрезен-

тованого макро-рівнем впливу на даний процес. Оволодіваючи культурою, відповідно культурним потенціалом роду, людина стає творцем. Якщо сутність «натуральної» (дитячої в описі Д. О. Леонтєва) полягає в грі можливостями, у створенні суб'єктивно нового (незалежно від її оцінювання), то сутність дорослої творчості полягає в діалозі з культурою і привнесенні у неї об'єктивно нового.

Оскільки творчий потенціал нації є продуктом історії, культурного розвою впродовж століть, резерви творчості слід шукати і в соціально-культурних чинниках народу. Г. С. Батищев зауважував, що суб'єкт дієвий настільки, наскільки опирається на свій створюваний і відтворюваний світ об'єктів культури, на результати освоєння природи й історичного процесу наслідування і творчості [59]. Звідси зрозуміла заувага Д. О. Леонтєва: «Сутнісні сили людини – це її універсально-діяльні здібності, змістовно визначені і наповнені конкретно-історичним змістом, або ж ці конкретно-історичні суспільні відносини, огорнені у форму діяльних здібностей людей, які реалізують ці відносини» [279, с. 160]. Визначаючи культуру як «сукупність засобів, якостей існування діяльності людини як і людства в цілому», Г. О. Балл наголошує на двох її функціях, що проявляють себе «на рівнях соціальної пам'яті та соціально значущої творчості» [53; 55].

Становлення суттєвих сил людини є процесом їх «вирощування» із предметних форм культури шляхом розпредмечування останньої. Людина користується світом предметів, діяльнісно освоєних сукупною суспільною практикою і завдяки своїй універсальній діяльнісній природі розпредмечує їх внутрішній зміст, оволодіваючи здібностями, які виробило людство [59]. Разом з тим предметна форма не обов'язково репрезентована в матеріальній формі, позаяк може опредмечуватись у структурі суспільної психології – звичаях, традиціях; продуктах народної творчості – міфах, легендах, казках тощо. Стаючи суб'єктом культуротворення, особистість набуває можливості позаіндивідуального існування. Звідси особистість (що вислизає з раціональних дефініцій) О. В. Завгородня означає як «індивідуально-унікальний голос буття, здійснюваний завдяки культурній суб'єктності людини» [191, с. 45].

Реалізація суттєвих сил людини в будь-якій діяльності є «культурною діяльністю» [229], «творінням людини... яка бачить у ній себе» [456, с. 445], у «процесі якої особистість опредмечується в об'єкті; у процесі персоналізації – в іншому суб'єкті» [400]. Особистість виступає чутливим рецептором, перетворювачем та транслятором екзистенції

(глибинного життя світу-в-собі й себе-у-світі) у сферу культурних форм. Здійснене особистістю втілення екзистенції в унікально-індивідуальних формах є процесом оригінального культуротворення [191, с. 43].

Мистецтво становить органічну частину суспільства і, отже, несе в собі і на собі всі найхарактерніші його соціально-культурні ознаки та етнонаціональні особливості. Найважливішою основою піднесення людського духу в творчості нерідко виступає культурне, соціальне й історичне коріння того чи іншого народу.

«Материнська» культура може пробуджувати імпульси дрімаючої творчої енергії, що починає набувати характеристики потоку, а може, навпаки, «підрізати крила», виявляти деформуючий вплив, спротив творчості, «гасити» її у зародку [336, с. 19]. Культура може сприяти розквіту творчого самовираження митця, але й може накладати суцільні обмеження, позаяк можна вести мову про репродуктивно-нормативну і діалогічно-творчу сторони культури [53, с. 33].

Порівняльний аналіз культур і антропологічні дослідження окремих творчих особистостей продемонстрували культурну різноплановість у засобах вираження творчості. Більше того, вони показали, що культури відрізняються і тим, якою мірою поцінуюється творча винахідливість.

У крос-культурному просторі трактування креативності включає у себе не тільки новизну і практичну значущість, але й артефакти, стосунки, умонастрої людей. Західний спосіб мислення, виходячи з індивідуалістичного коду цінностей, формує цінності світу західної культури, де робиться акцент на особистісний розвиток, успіх, самоактуалізацію (ключовим моментом усіх позицій є особистість), при цьому створюються сприятливі передумови для свободи її самовираження, сприяння усвідомленню самоцінності особистості, з орієнтацією на майбутнє [14, с. 259].

Із того, що соціальна група проголошує як свої основні цінності, можна вивести загальнокультурні установки, шкалу етнокультурних пріоритетів, які стосуються креативності. Оригінальність, швидкість і гнучкість мислення прямо співвідносяться з ідеями свободи, самоцінності особистості, матеріального прогресу і становлять кредо західної культури. Зміст нових продуктів, процесів, відкриттів, винаходів у тому, що вони не тільки підвищують якість життя, але й виступають запорукою стійкості та гарантії для майбутніх поколінь. Друга їх вагова функція – підтримувати дух конкуренції (змагання) як рушія матеріального прогресу. Особливістю креативності західного взірця є й те,

що вона вписується у логіку науково-дослідницького пошуку, вершинні досягнення якого – революційне оновлення або заміна домінуючої парадигми [14, с. 260-261].

Східне бачення креативності як наслідування вищому, божественному, духовному взірцю за визначенням замкнене у межах заданих позачасових меж, слугує опорою для традиційного погляду на світ, сформованого на колективістських цінностях. Креативність, «по-східному», кардинально переосмислюється: домінуюча роль відводиться реінтерпретації реально існуючого знання й мудрості.

Медитація – вагомий компонент творчості Сходу, де у центрі творчого процесу знаходиться емоційне переживання, повноцінність особистісного духовного досвіду. Досвід споглядання (медитації) створює спільність контекстів поета й читача, художника й глядача [14, с. 263-265].

Друга половина ХХ – початок ХХІ століть відмічені активними контактами між культурами, каталізатором яких стала криза суспільної свідомості 1960-х років і пов'язане з нею переосмислення меж автономності особистості. Безумовно, що прослідковується вплив тенденцій зі Сходу (інтерес до йоги, медитації, різних видів бойових мистецтв), як і вплив Заходу (телебачення, кінематограф, поп-культура) [14, с. 269-270]. Осягнення світу чужих культур є завжди «кроком за межі», подолання обмеженості мислення завдяки ресурсній базі, збагачення новими вимірами власної креативності.

Творчий потенціал нації виявляється в геніальності окремих осіб, з іменами яких пов'язані революції в науці, мистецтві, техніці, політиці, релігії тощо. Так, для української культури гордістю нації став Т. Г. Шевченко, російської – О. С. Пушкін, німецької – Й.- В. Гете, англійської – У. Шекспір, італійської – А. Данте, іспанської – Мігель де Сервантес.

Творчість в українському соціокультурному просторі характеризується такими етнопсихологічними особливостями як переважання інтровертованості (глибина внутрішнього самозаглиблення, зосередженість на проблемах особистісно-індивідуального світу) над екстравертованістю, переважання екстернальності над інтернальністю, індивідуалізму над колективізмом, морального буття над інтелектуальним, жіночого начала над чоловічим (культ архетипу Богородиці, матері), ірраціональності над раціональністю. Домінування сенсорики, емоційно-почуттєвого в характері українців спонукає їх до роботи власноруч

(вишивання, різьблення, обробка металу, дерева, гончарство, побутове декоративне мистецтво та ін.). Особливе місце в українській творчості займає пісенна творчість. Так, дослідники встановили, що українських народних пісень налічується понад 400 тисяч, причому переважна більшість із них наповнені глибоким внутрішнім змістом, який характеризує велику силу духу нації, її здатність на самопожертву заради торжества свободи та справедливості і, разом з тим, глибоку сентиментальність, кордо центризм (образ дівчиноньки у порівнянні з журливою чайкою, калини, що похилилась над водою, та ін.). Прикладом цього є творчість Т. Г. Шевченка, якому був притаманний «сплав» лірика-страждальця за жіночу долю, як і долю неньки-України, і, водночас, бунтаря, який закликав: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте...» [587, с. 271]. Разом з тим, українська творчість зберігає свою індивідуальність не тільки на рівні світової культури, але й обрамлена територіальним розташуванням (краєвим) в лоні рідної культури. Етнокультура є сьогодні багатим джерелом «постачання» етнопсихологів матеріалом мовознавчого, етнографічного, фольклорного характеру. У народних джерелах прослідковуються характер, звичаї, традиції народу, його національний ідеал. Звідси психологія гуцулів, лемків, бойків, буковинців, подолян, покутян відображена культурним розвоєм та самобутністю їхнього творчого спадку (історія, побут, цінності) у загальній культурі народу.

Як сфера свободи й самовизначення особистості культура можлива лише у «спілкуванні через твір». Через культурні артефакти передаються досвід поколінь, його традиції, звичаї, обряди, та й поготів, психологічні особливості ментальності, національного характеру, особливості світосприйняття та світотворення. Тут простежується «конструювання ланцюга зв'язків» між поколіннями, продовжуються справи попередників, зберігається і примножується культурний фонд нації, позаяк у культурі можуть проявлятися дві іпостасі: «культура як традиція» і «культура як творчість» [434, с. 64]. Якщо у першому випадку мовиться про традицію, яка «піднімається над людиною», сенс якої давно може бути втрачений, абсурдний, то в другому – про культуру, що сприяє особистості, її творчому поступу, розкриттю творчих потенцій. Цей дуалізм культури є не що інше як постійна дихотомія між полюсами «утримання – збереження» (збереження форми) і «руйнування – впровадження» (оновлення форми) на важелях історичних переходів. Особистість як «носії культурних форм» є «одиничне втілення культури», тобто «втілення загального в одиничному» (Є. В. Ільєнков). Більше того, Г. О. Балл

та В. О. Медінцев наголошують на відносній автономності та індивідуальній своєрідності суб'єкта культури [310, с. 189]. Звідси є необхідність розглядати культуру як процес окультурення індивіда і як певні результати цього процесу, репрезентовані в культурних артефактах.

П. П. Горностай [145], вживаючи поняття «колективний суб'єкт життєтворчості», вважає, що готовність до самореалізації слід розглядати на рівні суспільної свідомості. Мовиться про особливу суспільну атмосферу, високий рівень інтелектуально-етичного потенціалу соціальної спільності, що сприяє саморозкриттю талантів. Прикладами таких «вогнищ самореалізації» слугували, наприклад, стародавні Афіни VI – V ст. до н. е. або італійська Флоренція XV – XVI ст., що дали високу «просторово-часову щільність» геніїв. Скажімо, Париж 1-ої половини XIX століття і Петербург 2-ї половини XIX століття, будучи такими центрами, безперечно, «притягали» до себе діячів культури, які прагнули туди звідусіль, у тому числі й з інших країн.

Представники культурно-історичної теорії [126] постулювали, що умови виховання талантів у різних місцях неоднакові. Ними було сформульовано тезу про культурно-історичне спадкоємство здібностей, згідно з яким їх розвиток відбувається в процесі оволодіння людиною культурою і людською діяльністю, тобто інтеріоризації закріплених в об'єктах культури і знаряддях діяльності опрідметнених людських здібностей. Разом з тим, «продукування» геніїв на тлі сприятливих умов розвитку (педагогічна система навчання та виховання) не настільки часто явище у суспільному житті, щоб узагальнювати його як закономірність, а швидше до навпаки (несприятливе соціальне середовище). Мовиться про творчий потенціал культури, який характеризується як рівнем розвитку позитивних культурних досягнень суспільства (засвоєння яких сприяє творчому розвитку окремого індивіда), так і особливими соціально-психологічними умовами, з якими взаємодіє особа [145, с. 105-106]. Серед цих умов важливе місце займають нормативно-ціннісні чинники, що впливають на формування рольових і поведінкових стереотипів, соціальних норм, ролей тощо. Ці стереотипи створюють рольові очікування, які у свою чергу формують рольову поведінку і ситуацію рольового розвитку. Звідси, очікування від особистості прояву її активності сприятиме цьому процесу [145, с. 107].

Разом з тим, торкаючись питання «функціонування» творчої особистості в полі її культури, не слід забувати про заувагу М. О. Бердяєва, що культура може виступати не тільки засобом для духовного сходження людини, але й перепоною до розвою творчості, чинником культурно-

го рабства (снобізм, ейджизм), коли перетворюється у самоціль. Звідси постають і різні складові культури: евристичні, обмежувальні, руйнівні. За умов останніх особистість перебуває в «лещатах» тотального гноблення, де її творче Я бореться за «право бути» ціною неймовірних випробувань і боротьби. Відтак розквіт культури характеризується домінуванням екзистенційних сенсів, розмаїттям та оригінальністю форм; занепад культури – сплюсненням сенсів, зниженням їх рівня до егоцентричних, а також нівелюванням та примітивізацією культурних форм [191, с. 44].

Урахування етнопсихологічної природи творчості дає можливість досліднику простежити природу творчості у філо- і онтогенезі, з'ясувати глибинні процеси, що відбуваються у соціальній психіці певного конкретного етносу, прослідкувати крос-культурні зв'язки, виявити специфіку, самотність, архетипи та культурні надбання народів, їхню психологію та особливості розвитку.

Отже, можна виснувати, що розвиток творчої особистості відбувається завдяки взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, з одного боку – соціокультурного потенціалу, з іншого – творчого потенціалу особистості в активній формі її буття.

2.7. Творчість як «відображена суб'єктність»: комунікативний дискурс

Творча активність особистості неминує знаходити свій вияв у полі спілкування (внутрішнього та зовнішнього), де особистість репрезентує себе у лоні культури як творець. «Окрема людина, – писав Л. Фейєрбах, – як дещо відособлене, не містить людської сутності в собі ні як в істоті моральній, ні як у мислячій. Людська сутність присутня тільки у спілкуванні, в єдності людини з людиною, в єдності, що опирається тільки на реальність різниці між Я і Ти» [523, с. 203]. Саме «спів-буття» двох суб'єктів визначає породження і функціонування внутрішніх психологічних механізмів саморозкриття, саморозвитку творчих потенцій кожного суб'єкта – учасника взаємодії» [352, с. 228].

Л. Б. Єрмолаєва-Томіна [185, с. 46-47] у структурі творчого процесу виокремлює й таку його складову як уміння контактувати, взаємодіяти зі світом. Мовиться не тільки про продукт в його кінцевому оформленні (як результат), але й про переддію, врешті-решт, і саму творчу діяльність як закономірний процес «зведення» мостів між зоною невідомого – потенційного «розуміння» (йде від несвідомого) до «розумін-

ня» де-факто. Звідси феномен комунікації є смислотворчим процесом для особистості [365], оскільки інформація, яка має життєвий смисл, не просто передається, а й трансформується і твориться, втілюючись при цьому в найрізноманітніших кодах – від генетичного до культурного.

Спілкування потребує від особистості вміння орієнтуватися у різноманітних, нерідко суперечливих, ситуаціях, знаходити моральні рішення поставлених проблем. Усе це передбачає усвідомлений вибір індивідуальної поведінки, що потребує розвитку творчого мислення, розуміння цілей, завдань, мотивів творчої діяльності, в тому числі її оцінки.

Серед розмаїття підходів у даній царині (спілкування) [286], позиціюємо від класифікації спілкування М. С. Каганом, що є дотичним до заявленої нами проблеми. Відтак М. С. Каган виокремлює такі форми спілкування як: а) спілкування з реальним партнером – суб'єктом взаємодії (міжособистісне спілкування, групове); б) спілкування із суб'єктивним об'єктом (спілкування зі світом природи, з продуктами діяльності); в) спілкування з квазісуб'єктом (спілкування зі своїм другим «Я» (внутрішньособистісна комунікація); з образом відсутньої людини; з художнім образом); г) спілкування квазісуб'єктів (художніх персонажів) [207, с. 250].

У ситуації міжособистісного спілкування беззаперечна актуальність і цінність такої взаємодії і стосунків індивідів один з одним простежується тоді, коли кожен з них сприймає свого партнера як унікальну і неповторну індивідуальність (вищий рівень людського спілкування), де має місце повна опосередкованість міжперсонального спілкування сприйняттям і розумінням особистості й індивідуальності партнера. Саме на цьому рівні реалізується і духовно-психічний потенціал особистості, а також її потреба у творчості, механізм якої не зводиться лише до діяльно-раціонального осягнення світу, позаяк є процесом обміну інформацією та енергією між різними рівнями буття, що передбачає трансценденцію суб'єкта творчості (за межі наявного досвіду). Власне тут прослідковується діалог суб'єкта із самим собою («Я» – «Я»), («Я» – «Ти»), зі світом в цілому, з іншими суб'єктами [566]. «Діалог тут, – пише М. М. Бахтін, – не переддвер'я до дії, а сама дія... Тут людина не тільки проявляє себе зовні, а вперше стає тим, що вона є... не тільки для інших, але й для себе самої. Бути – значить спілкуватись діалогічно. Коли діалог завершується, все завершується... Один голос нічого не завершує і нічого не вирішує. Два голоси – мінімум життя,

мінімум буття» [61, с. 294]. Звідси діалог набуває онтологічного статусу, а індивід – свого повного й універсального вираження у ньому. При взаємодії двох суб'єктів фігурує як початкова, так і перетворена під впливом іншого активність.

Творчість проявляє себе і в акті «творення» партнерами один одного, де кожен має можливість не тільки репрезентувати своє «Я», але й у «віддзеркаленому» форматі пізнати іншого, відтак і власну сутність. На думку М. Бубера, «діалогічне існування знаходить навіть у глибокій самотності відчуття взаємності; монологічне – навіть у найніжнішому спілкуванні не виходить за межі своєї самості» [100, с. 142].

Не менш вагомим є і процес спілкування особистості із суб'єктивним об'єктом, з яким вона встановлює психологічний контакт. Продукт творчої діяльності тут виступає як одухотворений, олюднений, наповнений ціннісними значеннями, що привносить у нього творець. Автор протягом усього творчого процесу, змальовуючи в уяві кінцевий продукт, часто спілкується з ним, входить у прямий контакт на енергетичному рівні «взаємообміну». Мовиться про матеріалізацію творчих планів (мрій) людини, які поступово витісняють межі несвідомого і «прориваються» на рівень усвідомленої потреби, стаючи метою діяльності. Таке спілкування набуває все більшої ваги і вартісності у процесі творчої діяльності в міру «сходження» автора до кінцевої точки, що стає алегорією його «народження».

Рівень спілкування з квазісуб'єктом (аутокомунікація) виступає рушійною силою саморозвитку особистості у контексті проектування нею власного життєвого сценарію. Мовиться про полілогічне спілкування (М. С. Каган), при якому комунікація, як прояв творчої активності особистості, передбачає достатньо високий рівень внутрішньої гармонії (чи дисгармонії) у спілкуванні індивіда із самим собою. У внутрішньому діалозі народжуються процеси рефлексії, самоаналізу, інтроспекції, де «у відповідь на репліку внутрішнього співбесідника «Я» розвиває і докорінно трансформує, вдосконалює «свою» аргументацію, що відбувається і з логікою «другого Я» (*alter ego*) (В. Біблер). Якщо за М. Бахтіним таке спілкування «двоголосе» [61], то за Л. С. Виготським внутрішня мова є інтеріоризацією реальної діалогічної мови, чи «внутрішньою дискусією» – за Ж. Піаже. Проте це не просто рефлексія – однобічне суб'єктивне відображення завершеного (чи у процесі) факту мислення, переживання, дії. Це, найшвидше, наявність декількох точок зору на власне внутрішнє переживання (дію), яке може зберігатись до-

статньо тривалий час. Психологічне поняття «боротьба мотивів» якраз і відобразило одну з найбільш суттєвих і драматичних фаз спілкування людини із самою собою, коли чітко усвідомлюється потенційна наявність різних способів дії, що ведуть до неоднозначних, інколи прямо протилежних результатів. Творча активність проявляється тут у вмінні зробити вибір способів дій і поведінки особистістю, від чого залежатиме і сам її подальший розвиток.

Особистість самозаглиблюється у власні інтроєкти для того, щоб більше пізнати себе, свій глибинний внутрішній світ, приховані потенції, які виступають спонуками до певних дій та прагнень, щоб, отримавши чергове запитання-запит, «вийти» за межі власного «Я» на метаіндивідний простір особистісного буття. Саме тут починається активне діяльнісне начало, стимульоване внутрішніми творчими імпульсами. Стимулами до активності особистості можуть слугувати і такі її психологічні стани як незадоволення (співвіднесення задуму до результату), пошук досконалого взірця, стан «незавершеного гештальту» та ін., що може відобразитись на дисгармонійних станах людини (фрустрація, ескапізм, емоційне вигорання і т.д.). Творчі люди тяжіють до цього рівня спілкування, характеризуючи цей стан як усамітнення для подальшої глибинної роботи над собою і власною справою. Продуктивність внутрішньоособистісного діалогу визначається багатством духовно-психічного потенціалу особистості.

Поряд із «другим Я» суб'єкта його партнером може бути й образ іншої людини, створений силою його уяви. «Розгортання» спілкування такого рівня забезпечується потребою у діалозі зі «значущими іншими» за їх відсутності.

Для митця поціновувачі його творчості – суб'єкти (читач, глядач, слухач), до яких він звертається для духовного контакту, спонукаючи їх тим самим до активності, співтворчості. Художній текст (у широкому мистецькому контексті) поєднує в собі зображення світу і самовираження художника, проповідь та сповідь, роздуми та переживання. Звідси таке спілкування спонукає до саморозкриття митця через його внутрішній діалог за допомогою художніх засобів у процесі творення продукту. Автор виводить власні інтроєкти, включаючи механізми проєкції, ідентифікації, тим самим як привносить психологічне забарвлення як у зміст (канву) твору, так і наділяє свого героя особистісними рисами та якостями. Індивід, який виступає активним спостерігачем (поціновувачем мистецтва), включається у процес спілкування з автором на рівні

власних проєкцій та установок, що зближує чи віддаляє (прийняття – неприйняття художньої «мови» автора). Саме тут, за наявності контакту, відбувається творчий симбіоз (автора і його симпатика) в оцінці прийняття глядачем (читачем) твору близького їм за емоційним переживанням життєвих реалій. Відбувається процес, у якому комунікація спонукає до творчої активності особистість, котра через творчий діалог з митцем (і його твором) заглиблюється у власні інтроєкти, переосмислює систему цінностей, вартостей, актуалізує рефлексивні процеси, що, безумовно, впливає на характер її подальшої спрямованості та дій.

Звідси активність художнього сприймання виражається, по-перше, у тому, що воно завершує роботу, розпочату художником, і за програмою, закодованою ним у художньому тексті, реконструює і деконструює створені художником образи; по-друге, у налагодженні спілкування з цими образами (діалогічний характер комунікації). І «хоча художній твір і утворює погоджений із собою і завершений світ, все ж як дійсний, відмежований об'єкт існує не для себе, а для публіки, яка споглядає художній твір і насолоджується ним» [130, с. 273-274]. Тому будь-який твір мистецтва являє собою діалог з кожною людиною, яка знаходиться поряд.

Цим художнє спілкування радикально відрізняється від наукової, технічної, ділової комунікації, де превалує схема: *адресант – повідомлення – адресат*, не придатна для опису художнього спілкування на кшталт: *художник – художній твір – глядач, читач, слухач*. Художня інформація взагалі не «посилається» і не «повідомляється» – вона народжується у процесі спілкування митця із поціновувачем його творчості, будучи плодом їх спільної активності [207, с. 241].

Особливою формою внутрішнього діалогу особистості на рівні квазіспілкування виступає і спілкування із Вищим – Творцем. Особистість виходить на шлях пошуку Бога-Творця, який розкривається їй не тільки у цілому Всесвіті, людях, творчості, але і в ній самій, як вищому акті Його творіння.

Ще одна важлива форма спілкування – зв'язок суб'єктів, які всі є уявними учасниками взаємодії. Мовиться про таку функцію мистецтва як моделювання спілкування (особливо сценічне мистецтво). Особливість драматургії виражається не стільки у її зовнішній діалогічній структурі, скільки у принципах розвитку сюжетної дії, позаяк драматична колізія твору виникає тільки тоді, коли кожен персонаж виступає для інших персонажів власне суб'єктом, який вільно вибирає лінію власної по-

ведінки. Слушне зауваження В. Д. Днепров, який наголошував, що «про форми і шляхи людського спілкування художня література (ширше – мистецтво) дає більше дізнатись, ніж це може дати наука» (Цит. за: [207, с. 249]). Звідси глядач (читач, слухач) втягується у спілкування образів-персонажів, «переноситься» психологічно у світ, де вони діють, і сам стає ілюзорним учасником заявленого спілкування. На цьому рівні творча активність особистості проявляється шляхом емоційного включення в ситуацію героя, формуючи асоціативні зв'язки-альтернативи бачення розв'язання власних проблем, а також через механізми ідентифікації з героєм, наслідування його як такого, який, долаючи навколишню інертність чи спротив, сам є активним, творчим і дієвим.

Спілкування має будуватись на зверненні до істинних потреб особистості, до пробудження в неї мотивації до творчої діяльності. Важливо апелювати до потреб у самовираженні, пошуку відповідей на питання, які, у процесі їх формулювання, можуть «розкриватись» індивіду. Відтак спілкування впливає на організацію і регуляцію пізнавальних процесів, які безпосередньо визначають рівень творчої активності особистості, і водночас створює можливості для розкриття духовно-психічного, творчого потенціалу особистості, сприяє її розвитку.

2.8. Творчість у континуумі діяльності

Оскільки творчий потенціал виявляється і розвивається в діяльності як активній взаємодії з навколишньою дійсністю, що стає зоною подальшої реалізації особистості як суб'єкта життєдіяльності, розглянемо співвідношення категорій «діяльність» – «активність», а також «діяльність» – «творчість» для виявлення зв'язку між ними.

Категорія «діяльність» експлікується, по-перше, через відтворення її психофізіологічної цілісності (життєдіяльності); по-друге, через відтворення світу в собі і себе у світі у процесі здійснення пізнавальних і практичних актів (предметна діяльність); по-третє, через відтворення спільності з іншими людьми (діяльність, спілкування); по-четверте, через відтворення себе як носія свідомості – діяльність *cogito* [400, с. 8]. Звідси у системній організації діяльності активність посідає вагоме місце як її динамічна складова діяльності (забезпечує опредмечування потреб, формування установок, становлення психічного образу та ін.); як момент розширеного відтворення діяльності (її мотивів, цілей, засобів, психічного образу, опосередковуючого протікання діяльності) і переходу до якісно інших форм діяльності [400, с. 56]. Звідси активність

забезпечує становлення, реалізацію, розвиток і видозміну діяльності.

У підході до вирішення проблеми співвідношень категорій «активність» і «діяльність» у вітчизняній психології мають місце дві основні лінії [121, с. 100-101]. Перша характеризується абсолютизацією й універсалізацією діяльності (ототожнення її з активністю), моністичним принципом побудови наукової теорії на основі однієї категорії і розглядає активність як внутрішню передумову саморуху діяльності (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв та ін.). Друга визнає за діяльністю важливе, але не абсолютне значення, можливість побудови наукової теорії на основі системи категорій та розглядає активність як «посередника» між вчинками особистості й вимогами суспільства, як характеристику взаємодії систем і явищ, що розкриває їхню здатність до саморуху, самозміни та саморозвитку (С. Л. Рубінштейн, К. О. Абульханова-Славська, Б. Ф. Ломов та ін.).

Діяльність створює суспільні відносини, що формують свідомість, особистість, і містить такі структурні компоненти, як: потреба – мотив – мета – умови досягнення мети – засоби і способи [267]. Активність проявляється у вибірковості, селективності відображення завдяки формуванню особистісних і функціональних критеріїв оцінки інформації.

Суголосно до основних положень принципу творчої самодіяльності [440]:

1) суб'єкт і його психічні властивості формуються і виявляються в діяльності;

2) об'єкт (предметний світ) породжується діяльністю суб'єкта і, водночас, зумовлює його розвиток;

3) чим більш активний у своїй діяльності суб'єкт, тим більше збагачується і змінюється об'єкт, що конструюється ним;

4) діяльність, в якій визначається, створюється у своїх діяннях сам суб'єкт, є його творчою самодіяльністю.

Ці положення підкріплюють тезу про «паралельність об'єктного і суб'єктного творення у діяльності людини», оскільки творча самодіяльність суб'єкта є компонентом його діяльності; детермінує, власне, його саморозвиток (процес самотворення у форматі творення предметного світу). Згідно з С. Л. Рубінштейном, суб'єкта характеризують активність, здатність і до розвитку, і до інтеграції, самодетермінації, саморегуляції та самовдосконалення. Тут активність виступає не лише як міра взаємодії внутрішнього і зовнішнього (за принципом «зовнішнє через

внутрішню»), але й як особливий спосіб взаємодії, що не обмежується тільки діяльністю. Діяльність, що визначає об'єкт у творчому процесі, визначає тим самим і суб'єкта, який її творить. Відтак, працюючи над об'єктом, суб'єкт визначає не тільки його, а й себе [440, с. 434-435].

Якщо основою діяльності є свідомо сформульована мета, то основа самої мети знаходиться поза діяльністю, у сфері людських ідеалів, цінностей та потреб (ради чого здійснюється діяльність).

Принципова відмінність між активністю і діяльністю полягає в тому, що діяльність виходить із потреби у предметі, тоді як активність – із потреби у діяльності. Активність не тільки якісно присутня у самій діяльності, надає їй відповідного «забарвлення», але й структурно більш складно організована [8, с. 77], позаяк визначає діяльність (з її структурами, функціями), мотиви, цілі, спрямованість. Активність передуює діяльності у часі: людина ставить перед собою певні цілі, бачить шляхи їх досягнення, планує. Разом з тим активність виступає складовим елементом діяльності і на етапі її супроводу, оскільки як на початку (переддії), так і в самому процесі діяльності особистість не тільки включається у завчасно заданий процес, а й змінює, творить, активно вводить нові елементи (ідеї) та ін. Активність тут надає діяльності особливої значущості, оскільки особистість не просто рухається в руслі алгоритмізованого процесу, а й, перш за все, творить [8, с. 79].

В організацію діяльності входить неусвідомлювана саморегуляція активності: послідовність включення сприйняття або мислення, спосіб реалізації своїх здібностей, психічні і особистісні темпи діяльності, установка на важкість (легкість) та ін. Суб'єкт відповідним чином пристосовується і реорганізовує свої особливості у зв'язку з характером діяльності, відтак актуалізує, перетворює, спрямовує систему тих якостей, якими він володіє як особистість [8, с. 156].

Психічне життя виступає процесом зміни двох форм внутрішньої і зовнішньої активності: творчості і діяльності. Але для того щоб творити, особистість має включитись у свідому діяльність, засвоїти її нормативну систему.

У процесі розвитку діяльності, оволодіваючи системою діяльності, які задає суспільство, людина розвивається як особистість, формується як перетворювач суспільства і самої себе. Це проявляється, по-перше, в тому, що людина «занурюється» у спеціально задану діяльність, яка репрезентує умову розвитку її як особистості. По-друге, в діяльності («суб'єкт-об'єктні» та «суб'єкт-суб'єктні» зв'язки) здійснюється реалі-

зація соціальної сутності людини, відбувається розкриття її внутрішніх можливостей [551, с. 145]. Звідси, «...якими б шляхами не відбувався розвиток активності, досягнення вищих рівнів розвитку пов'язане з мотивами самоактуалізації і механізмами саморегуляції особистості у процесі діяльності» [17, с. 115]. Виступаючи у співвіднесенні з діяльністю, активність виявляється динамічною умовою її розвитку.

На думку М. С. Кагана [208, с. 53], «в силовому полі суб'єкт-об'єктних відносин з'являються три види діяльності: перетворювальна, пізнавальна і ціннісно-орієнтаційна», що включають чотири групи різновидів. Перша група (визначається «характером» або «субстратом» об'єкта) включає:

- * діяльність, спрямовану на природний предмет;
- * діяльність, спрямовану на соціальний предмет;
- * діяльність, спрямовану на іншу людину;
- * діяльність, спрямовану на самого суб'єкта (спрямування активності на власне «Я»).

Друга група визначається тим, хто виконує роль суб'єкта, і включає в себе конкретного індивіда, соціальну групу чи спільноту в цілому.

Третя група вміщує в собі дві форми діяльності, що здійснюються у процесах виробництва чи споживання, виражаючи специфічний аспект суб'єкт-об'єктних відносин, – суб'єкт оволодіває об'єктом, де співвідношення руйнівної чи творчої сторін людської активності виявляється різним.

Четверта група включає творчі (продуктивні) і механічні (репродуктивні) різновиди перетворювальної, пізнавальної та ціннісно-орієнтаційної діяльності.

Частіше за все творчу діяльність визначають через новизну, що є емпіричним узагальненням, яке не залежить від специфіки різних форм творчості і констатує спільне в них. Однак визначення творчості як діяльності, що спрямована на створення чогось нового, не є чітким. З одного боку, його можна застосувати до будь-якого процесу діяльності, крім вузького кола вкрай автоматизованих дій, а, з іншого боку, таке означення потребує конкретизації.

Творча діяльність є одним із найбільш складних і найменш досліджених психічних явищ, позаяк у науковій літературі синонімами поняття «творча діяльність» виступають: «творчість», «продуктивна діяльність», «евристична діяльність», «творче (продуктивне) мислення». Разом з тим вказані поняття недоцільно ототожнювати, кожне з них має

свою специфіку. До теперішнього часу не визначено єдиного психологічного критерію творчої діяльності. Один із найбільш поширених критеріїв пов'язує творчу діяльність з появою психічних новоутворень: тим загальним, що властиво всім продуктивним процесам (перцептивних образів – за В. П. Зінченко, знань – за В. В. Давидовим, цілей і мотивів – за О. М. Леонтєвим, способів дій – за Я. О. Пономарьовим, пізнавальної мотивації – за О. М. Матюшкіним) [76, с. 28].

Критерії творчої діяльності І. П. Калошина [210] вбачає у виокремленні таких її суттєвих ознак :

1. Творча діяльність спрямована на розв'язання задач, для яких характерна відсутність у предметній галузі (або тільки у суб'єкта) необхідних для її розробки постулатів, теорем, законів й інших положень.

2. Творча діяльність пов'язана зі створенням суб'єктом на усвідомлюваному чи неусвідомлюваному рівнях нових для нього знань як орієнтувальної основи для наступної розробки способу розв'язання задачі.

3. Творча діяльність характеризується для суб'єкта невизначеною можливістю розробки нових знань і на їх основі способу розв'язання задачі.

Творча діяльність в ідеалі однозначно передбачає отримання унікального результату, який може зайняти відповідне місце в ціннісно-смысловому просторі культури або цивілізації. Кожний етап і вся діяльність у цілому формують психологічні і духовні якості особистості (моральність, волю, чесність, віру, мужність, почуття власної гідності, впевненості у своїх силах тощо). Цикли творчої діяльності приводять до розширення ціннісно-смыслові сфери, а значить, до розвитку та нарощування інноваційних потенцій особистості.

Прослідковуючи характер взаємодії творчості і діяльності, ряд учених [59; 171; 377; 400; 401; 551; 552 та ін.] наголошують і на різниці між ними у формах прояву активності. Зокрема, В. Л. Хайкін окреслює можливості прояву діяльності особистості: а) у стереотипізованому, репродуктивному, адаптивному форматі; б) як такої, що має неадаптивний характер, пов'язаний з її індивідуальними особливостями, характером уяви, творчості. Неадаптивна активність при цьому пов'язується зі здібністю переходити за межі функції пристосування, що забезпечує становлення, розвиток, видозміни її діяльності, а також і її самої в реалізації неадаптивної активності [551, с. 176].

Якщо виходити з того, що активність виступає найбільш загальною категорією, а поведінкова активність є зовнішнім проявом активності

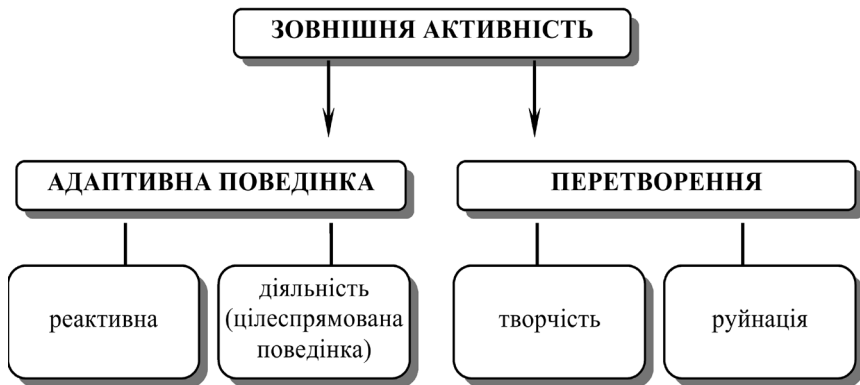
психіки у взаємодії суб'єкта з об'єктом, то можна постулювати наявність двох форм взаємодії – адаптивної і перетворювальної [170, с. 157] (див. рис. 2.2).

До перетворювальної входять:

- а) творча поведінка (конструктивна активність);
- б) дезадаптивна поведінка (руйнування).

Адаптивна поведінка поділяється на:

- а) реактивну (реакція на зміну середовища);
- б) цілеспрямовану.

Рис. 2.2. Класифікація типів активності (за В. М. Дружиніним)

Всі типи людської поведінки однаковою мірою спеціалізовані та опосередковані зовнішніми або внутрішніми засобами.

К. О. Абульханова-Славська [5] під діяльністю розуміє суспільно необхідний, суспільно організований, соціально регулюючий, нормуючий процес. Вимоги до діяльності, її характеристики й умови – часові, просторові, технічні – співвідносяться з певними психічними якостями особистості через саму особистість, яка й надає їм цілісності. З одного боку, особистість виробляє комплекс психологічних режимів діяльності в залежності від свого стану, здібностей, ставлення до задачі, з другого – визначає свою стратегію і тактику, з третього – виявляє динаміку вимог і фрагментів діяльності.

Цілісний процес діяльності постає у своїх численних динамічних проекціях: не тільки у зовнішній (фізичних рухах), але й у внутрішній (еволюції свідомості) динаміці індивіда. Кожен із цих параметрів

у відповідний момент часу характеризується раптовим предметним «наповненням» – конкретною формою єдності наявного і цільового, даного і заданого. Оскільки діяльність спонукає відповідна мотивація, то і функціонує вона за типом «негативного зворотного зв'язку»: досягнення мети вичерпує цикл діяльності. Дія виступає складником діяльності, що підпорядковується меті. Звідси основною ознакою діяльності, як форми активності, є потенційна відповідність мети діяльності її результату, тимчасом як для творчого акту характерна протилежність: неузгодженість мети і результату [410].

Творчість, на відміну від діяльності, що реалізується у межах принципів «тому що» (каузального) чи «для того щоб» (телеологічного), здійснюється через принцип «незважаючи ні на що» [170, с. 159], який розкриває її спонтанний, «революційний» характер. Більше того, якщо результатом творчості нерідко виступає посттворча сатурація, то результатом цілеспрямованої діяльності – «ефект вкладеної діяльності», де вона спонукається мотивацією, що функціонує за типом «негативного зворотного зв'язку», – досягнення результату завершує етап діяльності [170, с. 166].

Творчість як довільний, ірраціональний процес не піддається (у момент творчого акту) регуляції з боку свідомості; радше мають місце змінені стани свідомості. Відтак творча активність, на відміну від діяльності, може виникнути у процесі здійснення останньої і пов'язана з породженням «побічного продукту», який і виступає творчим результатом [410]. Для творчої особистості найбільшу цінність мають побічні результати діяльності, дещо нове і незвичне, для нетворчої – важливі результати з досягнення мети (доцільний результат), а не новизна. Творчість має у своїй основі ірраціональну мотивацію – відчуження людини від світу і спрямовується прагненням до його подолання. Творчість реалізується з допомогою «позитивного зворотного зв'язку». Механізмом творчості виступає «взаємодія активного домінуючого несвідомого з пасивною (рецептивною) субдомінантною свідомістю» [170, с. 166], тоді як психологічним механізмом діяльності – «взаємодія активної домінуючої свідомості з пасивним (рецептивним), субдомінантним несвідомим» [там само, с. 167]. Творчий акт, як складова творчого процесу, є «зустріччю творця зі світом» (Р. Мей). Звідси не кожна діяльність для особистості є творчою, а тільки та, яка відповідає її домаганням (до чого прагне особистість), в чому вона бачить можливості самореалізації. Зазвичай діяльність виступає цінністю тоді, коли особистість може реалізовувати у ній свої здібності, коли є можливість творчості.

У процесі діяльності теж відбувається «зустріч», але вже потреби з її предметом – фіксація на предметі, який може її задовольнити. З моменту «зустрічі» активність стає спрямованою, потреба опредмечується – як потреба у чомусь конкретному, а не «взагалі» – і стає мотивом, який може і усвідомлюватись. Одиниця аналізу діяльності – дія, де успіх діяльності залежить від взаємодії трьох компонентів: знань, умінь і мотивації. Основними характеристиками діяльності є предметність і суб'єктність. Специфіка предметної визначеності діяльності в тому, що об'єкти зовнішнього світу не впливають на суб'єкт безпосередньо, а тільки будучи перетвореними у процесі діяльності, завдяки чому досягається велика адекватність їх відображення у свідомості. Предметність проявляється у соціальній зумовленості діяльності особистості, у її зв'язку зі значеннями, фіксованими у схемах дії, у поняттях мови, цінностях, у соціальних формах та ролях. Суб'єктність діяльності виражається у таких аспектах активності суб'єкта, як зумовленість психічного образу минулим досвідом, потребами, установками, емоціями, цілями, мотивами, які визначають спрямування і вибірковість діяльності.

Якщо діяльність відбувається усвідомлено (у процесі роботи), то для творчості, навпаки, осяяння приходить у момент переходу від роботи до відпочинку. Свідомість потребує послаблення внутрішнього контролю, заглиблення у світ фантазій та мрій.

У процесі діяльності важко допустити, щоб осяяння із глибин не-свідомого прорвалось у свідоме. У ході конкретної діяльності перед суб'єктом постає задача композиції і принципу дії, її конкретних задач і цілей та їх підпорядкування, послідовності, стратегії і тактики діяльності. Простими прикладами можливих стратегій є вироблення цілей, попереднє формулювання плану дій і перспектив його реалізації. Особистості, як суб'єкту діяльності, притаманні і такі особливі індивідуальні здібності, як здібність до організації часу, антиципації діяльності, її програмування, визначення її ритмів. Суб'єкт прогнозує свою діяльність, підпорядковує і встановлює послідовність трудових операцій. Програмування дозволяє особистості, по-перше, типовим і зручним (з точки зору її психологічних можливостей) способом пов'язати послідовність задач, що вимагаються на початку, в кульмінаційний момент і на їх завершення; по-друге, визначати точно момент і форму максимальної напруги активності, перерозподіляти суб'єктивний час, що сприяє його економії. На відміну від діяльності, яка є плановою, творчий акт характеризується своєю раптовістю, «вибуховістю», що відрізняє його

від методичного мислення. На думку В. М. Дружиніна, для творчості необхідні особистісні пізнавальні зусилля. Проте якщо взірці адаптивної поведінки дискредитовані, а до творчості людина не підготовлена (відсутність взірців творчості), вона зривається у прірву руйнації [170, с. 161]. Творчість, як і руйнування, емотивна, спонтанна, безкорислива і самодостатня, в ній головною виступає не зовнішня активність, а внутрішня. У процесі творчості, при задіяній роботі несвідомого, виникає ефект «безсилля волі», коли творець під впливом натхнення перебуває у стані піднесення, коли «проситься до життя» те, що сильніше за саму людину, і «невідома сила» скеровує даний процес у «вільний» політ думки, продукуючи результат. Це стан самозречення, відсутності відчуття особистісної ініціативи й особистісної заслуги у звершенні творчого продукту [170, с. 162].

Рівень активності особистості в діяльності залежить як від погодженості і оптимальних поєднань різних компонентів (емоційного, мотиваційного та ін.), так і від способу, з допомогою якого особистість, як суб'єкт, включається у рішення задач діяльності, від позиції, яку вона займає в цій діяльності. Так, людина може приступити до діяльності на основі високого рівня домагань, переоцінюючи при цьому власні можливості і переоцінюючи складність справи. Проте якщо в індивіда виражена недостатня мотивація досягнень, наполегливість (здатність до ризику), то він відносно просту справу виконує гірше, ніж людина, яка реально оцінює свої можливості.

Творчість як глибинно-особистісний процес зустрічі автора «віч-на-віч» з його продуктом (від задуму до реалізації) є індивідуальною «майстернею» творця, де він усамітнюється від «суєти суєт» світу. Групова робота (колективна праця), навпаки, зчаста об'єднує у командному форматі людей для виконання та реалізації спільної діяльності, що може придушувати творчі імпульси в особистості (групові норми, соціальний запит, конформізм та ін.).

Внутрішній світ людини, репрезентований багатогранністю емоційно-почуттєвих проявів (і не тільки) особистості, що знаходять свою об'єктивність у діяльності, найбільш активно реалізується саме у творчій діяльності, особливо у гострих, кризових ситуаціях. Така реалізація здійснюється, зокрема, в рамках активного пошукового самовизначення в ситуаціях психічних травм, коли, наприклад, в умовах впливу полісмилових просторів (що виникають у результаті психологічних травм)

стимулюється активність людини в пошуках свого Я, власної екзистенції у складній ситуації, що склалася в деформованому смисловому просторі [552, с. 264].

Звідси, виокремлюючи специфіку психічної регуляції процесу творчості, дослідники (поділяємо цю позицію) висувують думку про надсвідомість як «вищий етап розвитку творчого процесу» [485], як «механізм творчої інтуїції – неусвідомлене рекомбінування раніше накопиченого досвіду, що спонукається і спрямовується домінуючою потребою в пошуку засобів її задоволення» [469, с. 365]. У процесі діяльності відбувається передача досвіду; суспільна організація діяльності (норми, умови, часові режими) не виключає її індивідуальну регуляцію людиною (саморегуляцію). Особистість прагне до оптимального погодження зовнішніх і внутрішніх умов власної діяльності, показником оптимальності якої є її продуктивність: при оптимальному погодженні відбувається зростання, примноження психічної й особистісної активності. Це залежить від того, якою мірою особистість стає істинним суб'єктом діяльності. Міра відповідності задач можливостям суб'єкта (важкість, пропорційність, своєчасність) виступає критерієм якості здійснення діяльності [5].

Зовсім по-іншому розгортається діяльність при розгляді її у діахронічному аспекті [400; 401], де вона трактується крізь призму породження нових, ідеально не передбачених індивідом «сторін»: нової телеології, яка розкривається з розвитком діяльності, що виходить за межі заданої речі. Таким чином, діяльність можна розглядати з двох діапазонів. На одному з них контури діяльності чітко окреслені, виокремлюються суб'єкт і об'єкт, діяльність виступає як усвідомлюваний процес, відкритий для спостерігача. Це – портрет діяльності, репрезентованої зі сторони реалізації індивідом наявної у нього мети, тобто процесу цілеспрямованої активності. На іншому полюсі контури діяльності втрачають чіткість, оскільки зливаються риси суб'єктності, об'єктності діяльності, що перебуває у динаміці.

Характеризуючи діяльність людини, О. М. Леонтьєв вказував на те, що діяльність є багатша, більш істинна, ніж випереджуюча її свідомість [267]. Це положення узагальнило і разом з тим стимулювало особливе бачення діяльності, яке проявило себе у предметно-пізнавальній сфері як «побічний продукт» (на чому вже наголошувалось нами). Ця закономірність може бути простежена і на прикладі аналізу предметно-перетворювальної діяльності, результат якої виявляє свою несумісність

із початковим замислом (може бути як біднішим, так і багатшим за нього) і таким чином вміщує в собі несподіваний ресурс, що стимулює продовження і розвиток діяльності.

На думку А. І. Савенкова [449], вже сам по собі неалгоритмізований процес неминуче приводить до створення оригінального продукту, що не існував раніше. Проте чи завжди неалгоритмізований процес у кінцевому результаті дає оригінальний продукт і наскільки висока об'єктивна цінність цього продукту?

Розвиваючи процесуально-діяльнісну парадигму у психології, Д. Б. Богоявленська відмічає вплив цілей і мотивів на рівень виконання діяльності. За умов, коли цілі особистості знаходяться поза діяльністю (боязнь втрати статусу тощо), діяльність не перевищує нормативно заданого (навіть за умов її добросовісного виконання), немає підстави вважати таку діяльність творчою, і вона постає як «завершена» у часі справа. Творча ж діяльність не є завершеною навіть тоді, коли реалізована мета і досягнений результат. Тільки при такому творчому підході новий продукт діяльності перевищує першочерговий замисел, а діяльність, ініційована особистістю, набуває свого розвитку [81, с. 37].

Творчість не може розглядатися як вид, аспект, атрибут або функція діяльності, оскільки характеризується неалгоритмізованістю процесу і вона «не прив'язана» до певного виду діяльності. Швидше навпаки – діяльність, яка може здійснюватися на різних рівнях, у різних формах і видах, несе в собі як творчі (продуктивні), так і нетворчі (репродуктивні) елементи, може розглядатися як інструмент, засіб, форма здійснення творчості. Тобто за своєю сутністю і конкретними формами прояву творчість у її людському вимірі ширша за діяльність, вміщує в собі родову ознаку, родову сутність людини, виступає формою її буття, позаяк охоплює як духовні, так і діяльні прояви у їх єдності та взаємозв'язку.

Зв'язок між творчістю і діяльністю не можна заперечувати, оскільки не існує бездіяльної творчості. Відтак будь-який вид творчості може розглядатись як діяльність, однак не кожна діяльність є творчою, «діяльна складова якої не приведе до якісно нового результату, якщо не буде опліднена духовним за своїм змістом формотворенням, трансцендентуванням індивідуального духу за власні межі» [566, с. 94]. Мовиться про модель діяльності, перший прошарок якої складає задану діяльність, а другий – діяльність, що виходить за межі вимог. Водночас, вважаємо, що поділ діяльності на репродуктивну і творчу є все ж досить умов-

ним, особливо що стосується творчої особистості, яка виходить «з-під тягаря» рутини, активізуючи тим самим зону пошукової активності на етапі появи інтересу до предмету самої діяльності. Творча діяльність є не тільки результатом розвитку, вона сама активно формує творчу особистість. Тим паче, що конструювання буття в його ідеальній формі здійснюється у форматі матеріалізації власне через діяльність.

2.9. Психологічна готовність особистості до творчої діяльності

Одним з інтегральних показників високого рівня розвитку творчого потенціалу є наявність в індивіда психологічної готовності до творчої діяльності, що розгортає творчу іпостась особистості в динаміці її подальшого поступу.

Творча діяльність, що реалізується у межах теперішнього, регулюється здебільшого мотиваційними модальностями необхідності (змістово-смысловий план) і готовності до дії (динамічний план). У діях, породжених віддаленими цілями, домінують змістові характеристики високої бажаності і динамічні характеристики прогнозування значущих психологічних затрат [33, с. 18]. На думку В. О. Моляко, «підготовка до праці повинна включати готовність до творчості (принаймні компоненти готовності), до прийняття рішень в нестандартних умовах» [500, с. 31].

Готовність як прояв індивідуально-особистісних якостей, зумовлений характером діяльності (К. О. Абульханова, Б. Г. Ананьєв, К. К. Платонов, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, І. С. Кон, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, А. Г. Спіркін, В. Ф. Сафін та ін.), як наявність здібностей (Б. Г. Ананьєв, С. Л. Рубінштейн), як прояв усіх сторін особистості в цілості (А. О. Деркач, М. І. Дьяченко, Л. А. Кандилович та ін.), як особливий психічний стан особистості, що займає проміжне місце між психічними процесами і властивостями особистості (А. Г. Ковальов, В. М. М'ясищев та ін.), як синтез властивостей особистості, що визначають її здатність до діяльності (активне, позитивне ставлення до діяльності, нахил до занять нею, наявність на час діяльності сприятливих для її виконання психічних станів; знання, уміння, навички, необхідні для даного роду занять, певні психологічні особливості в сенсорній та інтелектуальній сферах, що відповідають її вимогам) (В. О. Крутецький), є необхідною умовою творчої діяльності.

У структурі готовності виокремлюються вольові якості, необхідна спрямованість інтелектуальних процесів, творча увага, гнучкість уваги, здатність до саморегуляції тощо.

Розглядаючи готовність як складне психологічне утворення, можна виокремити в ньому пізнавальні психічні процеси, що відображають вагомі сторони творчої діяльності; емоційні компоненти, що можуть як підсилювати, так і послабляти активність особистості; вольові компоненти, що сприяють здійсненню ефективних дій з досягнення мети.

Для нас дотичним є позиціонування П. П. Горностаєм [144] психологічної готовності, яку він розглядає у форматі самореалізації особистості, характеризуючи її як системне явище (діалектична єдність психічних станів та властивостей особистості), що проявляється у вигляді ситуативної (напр., стан натхнення) або тривалої, стійкої готовності. Готовність при цьому розглядається як система особистісної і функціональної, а також змістової й оціночної сторін.

Перший блок (ставлення до себе) репрезентує елемент самосвідомості особистості і охоплює оцінку власних можливостей, що може виражатись в усвідомленні свого покликання у житті (усвідомлені, неусвідомлені процеси).

Другий блок (спрямованість) вміщує в собі мотиви і потреби творчості й ціннісні орієнтації особистості (потреба творити «щось» і потреба творити «себе»). Потреби і ціннісні орієнтації виражаються в інтересах, нахилах, бажанні творити, потребі виразити себе у творчому продукті.

Третій блок – творчі здібності особистості, розвиток яких пов'язаний з розвитком творчого самоставлення.

Четвертий блок – операціональна система – інструментарій, що сприяє реалізації потреб у творчості і самореалізації (безпосередній досвід, фіксовані установки, диспозиції особистості) [144].

Готовність особистості до творчості проявляється вже на ранніх етапах розвитку людини на прикладах раннього дитячого обдарування, важливим компонентом якого, на думку Н. С. Лейтеса, є схильність до творчої праці [266].

Відповідальність, як дієвий спосіб зв'язку потреб та здібностей, виступає як прояв готовності особистості повною мірою забезпечити розвиток і використання власних здібностей і є тією формою активності, що дає людині можливість жити не ситуативно; відтак, зберігаючи авто-

номію (від світу), проявляти ініціативу. З огляду на це С. Л. Рубінштейн закликав людину до відповідальності не тільки за її вчинки (результати діяльності), але й за долю здібностей (талентів, які не зуміла розвинути). Звідси і постановка проблеми своєчасності як здатності людини визначати момент найбільшої відповідності логіки подій своїм внутрішнім можливостям та бажанням для рішучих дій (здатності визначати момент готовності розпочати справу). Своєчасність, як якісно індивідуальна характеристика ставлень людини до життя у часі, є здібністю не тільки до планування або до визначення послідовності операцій у ньому; перш за все вона є здібністю «розмістити» свою активність у часі й обставинах життя так, щоб відповідати внутрішнім домаганням, сприяти задоволенню особистості та її успішності. Вищий рівень розвитку цієї здібності означає, що вся динаміка життя починає залежати від її суб'єкта.

Особлива сфера досліджень готовності до діяльності загалом і творчої зокрема пов'язана з проблемою установки, репрезентованої у царині психологічної науки як специфічний стан, що виникає у суб'єкта за наявності певної потреби та ситуації її задоволення [518], як стан психологічної готовності, що вміщує в собі досвід та здійснює спрямовуючий і динамічний вплив на реакції індивіда відносно всіх об'єктів чи ситуацій, з якими він пов'язаний.

Вагомим тут є урахування готовності як тривалої та тимчасової («передстартовий стан»). Тривала готовність діє постійно, її не потрібно кожен раз формувати у зв'язку із поставленим завданням. Вона є завчасно сформованою і виступає суттєвою передумовою успішної творчої діяльності. Зазначене психічне утворення охоплює [551, с. 161]:

- а) позитивне ставлення до певного виду діяльності, професії;
- б) індивідуальні психологічні особливості особистості (риса характеру, мотиви, адекватні вимогам діяльності);
- в) необхідні знання, навички, уміння, стійкі, професійно важливі процеси сприйняття, уваги, мислення, емоційні й вольові прояви.

Тимчасова готовність характеризується відносною стійкістю, відповідністю структури оптимальним умовам досягнення мети, дієвістю впливу на процес діяльності.

Виникнення готовності як стану залежить від тривалої готовності. У свою чергу, тимчасова готовність визначає продуктивність тривалої готовності в конкретних умовах. Взаємозв'язок тимчасової і тривалої

готовності досить складний і принципово вагомий, оскільки в ній закладені не тільки особливості конкретних форм прояву активності, але й характеристики суб'єктної активності людини, її потенційні можливості [551, с. 161].

Готовність до творчої діяльності формується під впливом відповідних зовнішніх та внутрішніх умов, усвідомленого чи неусвідомленого сприйняття інформації. Від стану готовності (передстартовий рубіж) залежить і результат (ефективність) самої творчої діяльності суб'єкта. Вона може набувати різних характеристик як на початковому етапі (переддії) – як готовність до творчої діяльності, так і в процесі самої діяльності (зниження чи підвищення інтересу до справи), коли діяльність на регламентованій основі трансформується в неадаптивну активність, тобто стає творчою.

Готовність охоплює не тільки різного роду усвідомлені й неусвідомлені установки на відповідні форми реагування, але й усвідомлені задачі, моделі вірогідної поведінки, визначення оптимальних способів діяльності, оцінку власних можливостей у їх співвідношенні з майбутніми труднощами та необхідності їх долати та досягати бажаного результату. Складовими готовності до творчої діяльності тут виступають неспецифічні (активне застосування засобів і способів для розв'язання поставлених завдань) і специфічні (спрямованість, характер, здібності, рівень домагань) можливості, які складають діалектичний взаємозв'язок у готовність до творчої діяльності [551, с. 172-173].

Вагоме значення у дослідженні феномену готовності до творчої діяльності має виявлення факторів, що її зумовлюють. Серед них виокремлюють зовнішні і внутрішні умови: зміст задач, їх важкість, новизну, творчий характер, поле діяльності, приклад поведінки референтних осіб (творчих особистостей), особливості стимулювання дій і результатів, мотивацію на творчу діяльність, оцінку власної підготовленості, наявний нервово-психічний стан, фізичне самопочуття, творчий досвід, здатність до саморегуляції, вміння самоналаштуватися, створювати оптимальні внутрішні умови для майбутньої діяльності та ін.

У становленні і визначенні рівня готовності вагому роль відіграє мотивація – «спонукання, що викликають активність і визначають її спрямованість» [248, с. 190]. Звідси мотиваційна готовність займає визначальне, спрямовуюче утворення в цілісній структурі психологічної готовності до творчої діяльності. Враховуючи полімотивований харак-

тер поведінки особистості (неоднозначний характер впливу мотивів), найбільш дієвим виявляється мотив, що має гостру суб'єктивну значущість для неї. Саме цей мотив несе в собі смислове навантаження задачі як цінної і затребуваної для особистості. Відтак для стійкості психологічної готовності потрібно, щоб індивід вважав завдання особистісно значущим. Відповідно за такого підходу якість виконання і сам процес включення людини у творчу діяльність (чи перехід регламентованої у творчу) будуть набагато результативнішими. На цьому рівні виникає пізнавальний інтерес до діяльності, є місце пошуковій активності і зацікавленості у власному результаті (творчому продукті). За умов пасивного ставлення до завдання в індивіда проявляється таке саме ставлення і до процесу виконання діяльності, яка, ймовірно, не набуде творчого статусу. Якщо при цьому індивід і досягає позитивного результату, то підготовчі дії потребують більшого напруження, докладання зусиль, енергозатрат, що негативно позначиться на рівні психологічної готовності до самої діяльності. Поведінка особистості у такому випадку більше залежить від неусвідомлених спонукань та збігу обставин. Звідси стан готовності особистості до творчої діяльності детермінований мотивами особистості, її потребами, ставленням до навколишнього, до висунутих вимог, до власних можливостей й інших особистісних характеристик і складно ними опосередковується, з одного боку, а з іншого – визначається психофізіологічними особливостями [324, с. 182-183].

Виходячи з наукових напрацювань у даній царині [315, с. 11] узагальнено структуру психологічної готовності до творчої діяльності через виокремлення наступних її компонентів: мотиваційно-ціннісного; когнітивного; операційно-діяльнісного; емоційно-почуттєвого; творчого; вольового (див. табл. 2.1).

Психологічна готовність до творчої діяльності виявляється на двох рівнях: як потенційна готовність, що уможлиблює існування готовності, базовими для якої виступають когнітивний та операційно-діяльнісний компоненти, і як актуальна готовність, що забезпечує на основі мотиваційно-ціннісного, емоційно-почуттєвого, творчого та вольового компонентів стан виникнення тривалої або короткочасної готовності до вирішення конкретних завдань діяльності. Кожен компонент реалізує відповідну функцію готовності до діяльності.

Якості і властивості, що належать до певного класу психічних явищ, можуть входити у зміст різних компонентів готовності до діяльності.

Психологічна готовність особистості до творчої діяльності

Компонент	Характеристика	Ключові слова
Мотиваційно-ціннісний	Спрямованість на творчу діяльність, відповідність особистісного смислу об'єктивному значенню діяльності	«Хочу»
Когнітивний	Інтелектуальна активність; загальна та спеціальна обдарованість	«Знаю»
Операційно-діяльнісний	Володіння способами та прийомами діяльності, необхідними вміннями та навичками, а також адекватними вимогам діяльності особистісними якостями	«Вмію»
Емоційно - почуттєвий	Позитивне, тривале налаштування на творчу діяльність	«Люблю»
Творчий	Творчо-перетворювальна активність	«Творю»
Вольовий	Відображає здатність до самоуправління, самоконтролю, саморегуляції, подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод у досягненні мети	«Досягаю»

Так, вольовий компонент готовності забезпечує реалізацію її регулюючої функції; відповідний рівень розвитку емоційної сфери входить у зміст операційно- діяльнісного компонента; а в емоціях і почуттях проявляється ставлення людини до конкретної діяльності, тобто емоції і почуття виступають як складові мотиваційно-ціннісного компонента готовності. Когнітивний компонент поряд із операційно-діялісним реалізує виконавську функцію готовності до діяльності, а когнітивні процеси включені у розв'язання будь-яких задач діяльності [315, с. 111]. Високий рівень розвитку і вираженість цих компонентів в їх цілісній єдності – показник високого рівня готовності до творчої діяльності.

Таким чином, як система взаємопов'язаних, взаємозалежних і взаємопроникних структурно-функціональних компонентів, психологічна готовність до творчої діяльності обумовлює цілісне погодження характеристик особистості з її завданнями і забезпечує актуалізацію можливостей людини, адаптацію до навколишнього середовища і відповідної ситуації, регуляцію індивідуальних станів у зв'язку із задачами діяльності, оптимізацію процесу рішення творчих задач.

Узагальнення результатів досліджень дозволяє говорити про те, що психологічну готовність до творчої діяльності необхідно розглядати як цілісний прояв суб'єктної активності особистості, спрямованої на творчу самореалізацію.

РОЗДІЛ 3. ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

3.1. Психічні трансформації особистості у період пізнього онтогенезу

Пізній онтогенез, як завершальний період людського життя, виражається не тільки в поступовому зниженні можливостей людського організму, в ослабленні здоров'я, занепаді фізичних сил, а й власне у психічних змінах. Мовиться про запрограмований природним відбором період онтогенезу до шляху в танатогенез. Геронтоморфоз – «вимушені», регресивні зміни, що забезпечують життя в менш складних і менш різноманітних умовах існування [157, с. 189], де процес катаболізму (руйнації) починає домінувати над анаболізмом (накопичення), енергетичний баланс виснажується, життєві ресурси вичерпуються, «специфічне, структурне, асиметричне перетворюється в аморфне чи кристалічне» [15]. Пізній онтогенез – не тільки складний, суперечливий, а й нелінійний процес, з вираженою гетерохронністю індивідуального процесу старіння особистості.

Завершеність росту при розвитку, що продовжується (протягом більшої частини життя), створює особливі форми інтеграції пристосувальних актів, де парадоксально поєднуються, з одного боку, рух особистості до фінішу, а з іншого – інстинкт самозбереження. Наявність адаптаційних та компенсаторних механізмів в організмі сприяє його нормальному старінню. І хоча процес регенерації (розвиток і «вторинний ріст»тканин) сповільнюється, однак не зникає. Досвід морфофізіологічного, біохімічного та психофізіологічного досліджень процесів старіння показав, що гетерохронність інволюційних процесів і нерівномірність старіння окремих систем – явища пізнього онтогенезу людини, що мають не менше значення для онтогенезу в цілому, ніж гетерохронність дозрівання [28, с. 86].

Більшість учених вважають, що розвиток продовжується все життя [26; 28; 35; 36; 38; 40; 84; 247; 332; 444; 445; 612; 618; 623; 635; 643; 644; 645], і пристосування до старіння розглядають як розвиток більш ранніх стилів життя особистості, де структури і утворення даного віку є продовженням утворень попередніх стадій життя особи. Звідси прихід старості розглядається за аналогією з приходом ранньої дорослості і

середнього віку (як структура зв'язку попереднього життя з початковою стадією життя у пізній дорослості).

Серед моделей старіння – теорія аутоінтоксикації (І. І. Мечніков), теорія рацемізації (В. В. Алпатов), теорія «помилки синтезу» нуклеїнових кислот (Ж. О. Медведєв), віталістичні теорії старіння (О. Бючлі, Ж. Леб), теорії сповільненого росту, втрати здібності до регенерації (Ч. Мінот, В. В. Алпатов, О. В. Нагорний, В. М. Нікітін, М. Д. Грмек та ін. [15, с. 15-19].

Вагоме місце посідає когнітивістський підхід, за яким виокремлюють первинне і вторинне старіння. Первинне старіння (зовнішнє) – нормальний процес, не ускладнений хронічними хворобами. Воно впливає на швидкість перцепції (швидкість, з якою інформація обробляється в ЦНС, швидкість рішення перцептивних задач). Вторинне (внутрішнє) пов'язане з патологічним погіршенням здоров'я (важкі хронічні захворювання), впливає на міркування (індукція, рішення абстрактних задач, формальні операції: висновки, передбачення) та на швидкість перцепції. Завершальне (термінальне) погіршення характеризують можливі зміни, які можуть відбуватись перед смертю і супроводжуються «когнітивним засинанням». Період термінального старіння може тривати від декількох місяців до декількох років. Відбуваються порушення на інших рівнях інтелектуального функціонування: на рівні понять (труднощі у знаходженні інформації і в оволодінні повсякденними знаннями: зменшується словниковий запас, розуміння, об'єм інформації, міркувань, швидкість перцепції [247, с. 38-39].

І. Бернсайд (Цит. за: [245, с. 830-833]) виокремлює чотири десятиліття пізньої дорослості, зокрема: передстаречий період, старечий, пізньостаречий, одряхління.

Передстаречий період (від 60 до 69 років) характеризується як перехідний період і означений виходом на пенсію (у більшості випадків), звуженням соціальних ролей, функціональних обов'язків, що стосується передусім професійної діяльності. Разом з тим відмічається нелінійність даного процесу, позаяк не всі особи, що перетнули 60-літній рубіж, прагнуть відійти від активної діяльності, оскільки володіють ще добрим «запасом енергії» і є працездатними (професійна діяльність, заняття за інтересами).

Старечий період (від 70 до 79 рр.), в описі якого підкреслюється більше змін, ніж за два попередні десятиліття. Характеризується звуженням кола спілкування, що багато в чому залежить від втрати близьких кон-

тактів (смерть друзів, партнера по шлюбу). Зменшення фізичної, сексуальної активності, власної участі у формальних організаціях.

Пізньюстаречий період (від 80 до 89 рр.) характеризується складністю пристосування до навколишнього світу і взаємодії з ним. У цьому віці більшість людей потребує підтримки і соціальної допомоги. Погіршення здоров'я веде до розвитку залежності від інших.

Одряхління (від 90 до 99 рр.) – найменша категорія для дослідження, інволюційні процеси прогресують.

Цикл старіння за Д. Бромлеєм охоплює три стадії: 1) «усунення від справ» (65-70 рр.); 2) старість (70 р. і більше); 3) одряхління, хвороблива старість і смерть (100 р. і більше) (Цит.за: [15]).

Зрозуміло, що старі люди є неоднорідною групою, яку можна розділити як за віком, так і за станом фізичного та психічного здоров'я, рівнем активності, потреб тощо.

Одним із вагомих факторів довголіття є спадковість, однак не менше значення надається характеру виховання та діяльності.

Згідно з епігенетичною концепцією Е. Еріксона (Цит. за: [563, с. 233-234]), вік від 65 років і до смерті належить до восьмої психосоціальної стадії розвитку (яка завершує життя людини), коли відбувається особистісна переоцінка цінностей з погляду життєвої ретроспективи. Це час пристосувань до нових умов життя на рівні соціальної активності (яка здебільшого зменшується) та через самотність, у зв'язку із втратою подружнього партнера, друзів та ін. Увага літньої людини фокусується на минулому досвіді, на противагу турботам про майбутнє, що домінували на попередніх етапах розвитку.

Як амбівалентність віку, Е. Еріксон виводить психосоціальну кризу его-інтеграції: з одного боку, зрілість і почуття «мудрості прожитих років» та відчаю – ставлення до прожитого життя як до нереалізованого у контексті власних можливостей та потреб; психологічний стан переживання відчуття смерті – з іншого. Вчений виокремлює два превалюючі типи настрою вказаної категорії літніх людей: жаль за тим, що життя неможливо прожити заново, і заперечення власних недоліків та дефектів шляхом проектування їх на зовнішній світ.

Інволюційні зміни в пізньому онтогенезі окреслюють зони біологічного старіння – біологічні зміни організму, що проявляються з віком (інволюція): психічного старіння (зниження інтелектуальних здібностей, звуження емоційної сфери); психологічного старіння (специфічне відчуття старості, яке володіє як об'єктивними ознаками, так і

суб'єктивними проявами – самопочуття людини у порівнянні з попереднім етапом життя, ставлення індивіда до процесу свого старіння у порівнянні з процесом старіння інших); соціального старіння (звуження кількості задіяних соціальних ролей, спад соціальної активності, соціальної затребуваності) [247, с. 20].

На психічні зміни у період пізньої дорослості істотно впливає вся біологічна і психосоціальна історія попередніх періодів життя, набуті особистісні якості, психічні і соціальні характеристики, що становлять життєвий досвід людини.

Разом з тим ознаки старіння проявляються ще в пресеніумі. Зниження функції аналізаторів, зокрема зорового, починається з початку третього десятиліття життя; розрізнення кольорового спектра слабшає після 40-60 років; погіршується слух після 50-55 років, відчуття смаку знижується близько 60 років, зменшується м'язева маса тіла близько 40 років та ін. [583, с. 239].

Протягом пізньої дорослості організм зазнає ряд змін, які зачіпають зовнішність людини, її органи, м'язи, кісткову систему, а також внутрішні органи. Мають місце порушення в роботі імунної системи, зниження резервних можливостей організму, втрачається еластичність кров'яних судин, збільшується навантаження на роботу серця, інших внутрішніх органів, які все частіше дають збій у нормальному функціонуванні та ін.

Зміни, властиві старості, поділяють на фізичні, психічні і психологічні. Щодо фізичного аспекту старіння, то тут на перший план виступають такі фактори впливу як спадковість, соціальне середовище, в тому числі екологічний фактор, а також наявність стресогенних чинників, здатність до їх подолання з найменшими затратами сил та ін. Вагому роль відіграють захворювання, травми, перенесені у попередні роки життя особи (вік молодості, ранньої та середньої дорослості), які за умов ослаблення фізичних сил (іmunітет) починають дедалі більше даватися взнаки. Суттєвими чинниками є і рівень задоволення життєм життям, і рівень проживання його в нових умовах змін (старіння організму); спосіб життя та ставлення до себе і до оточення. Найбільш виражені хвороби, що проявляються у старшому віці: деменція, хвороби Паркінсона, Альцгеймера, супутні судинні захворювання (гіпертензія, атеросклероз судин головного мозку тощо). Вітчизняна і зарубіжна медична статистика свідчить, що від 10% до 25% усіх осіб віком 60-65 років (та старших) страждають психічними захворюваннями різної тяжкості (захворювання, що загострились після початку старіння, психічні захворювання, пов'язані із самим старінням) [363].

Психічна старість – результат сенільно-регресивних змін у вищих відділах ЦНС. Якщо вони не дуже виражені, можна вести мову про сприятливі варіанти психічного старіння. Звідси має місце виражена дихотомія поглядів на старість, зафіксована в продуктах народної творчості (казки, легенди, притчі тощо), мистецьких творах. Парадоксальність поглядів проявлена у тому, що, з одного боку, старих людей характеризують як негативних: жадібних, егоїстичних, впертих, байдужих до інших, песимістичних, підозрілих, образливих (баба Яга, відьма чи літературні герої творів І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», «Баба Параска та баба Палажка», О. Островського «Гроза», М. Гоголя «Мертві душі» та ін.), а з іншого боку, як позитивних: добрих, м'яких, мудрих (добра бабуся, дідусь, мудрець та літературні герої творів Е. Хемінгуея «Старий і море», І. Франка «Захар Беркут», П. Дочинця «Вічник» та ін.). Це пояснюється як індивідуальними психологічними особливостями особистості, так і сформованими у ході онтогенезу симптомокомплексом особистісних рис, поведінкою, емоційними реакціями, що мають характер акцентуацій у старості. Поза цим, все що складає індивідуальність людини, її особистісну і соціальну цінність та значущість, не набуває якихось змін [583, с. 253]. Відбувається зниження психічної енергетики, ослаблення вітального й психічного тонусів індивіда. Психічний занепад (у більшості відмічається перед завершенням життя) визначається сповільненням швидкості психічних процесів, нахилом до застрявання. Разом з тим зберігаються особистісні особливості і характерологічні риси, не втрачається почуття реальності, здатність до адекватної соціальної адаптації. Вікові зміни можуть знаходити своє вираження тільки у зміні сили і руху психічних процесів при якісній незмінності самих процесів. У більшості людей, які не займаються активною пізнавальною, творчою діяльністю, система поглядів, закладених у молодості, з віком втрачає здатність перебудовуватись під впливом внутрішніх факторів (перебудова психіки й зниження інтелекту) та зовнішніх (перебудова структури оточення – вихід на пенсію, втрата батьківських функцій, смерть близьких). Звуження кола інтересів у пізньому віці можна розглядати як пристосувальне явище, спрямоване на збереження можливостей організму, що дедалі послаблюються, і підтримку найбільш важливих функцій. Людину похилого віку перестає цікавити все, що виходить за межі її суб'єктивного світу, а енергія, яка при цьому залишилась, спрямовується на основну форму активності – самозбереження.

У старості інертність збуджувального процесу визначає інші нейродинамічні параметри, але працездатність кортикальних клітин знижу-

ється у багато разів повільніше, ніж загальний тонус кори. Зміна динамічності інертністю збуджувального процесу – один із вікових проявів цього віку [28, с. 186]. Звідси потенціали коркової працездатності в старості переважають загальні ресурси кортико-ретикулярних зв'язків і тому сама кора головного мозку старіє не так швидко, як його ретикулярна енергетична станція, що генерує процес збудження [28, с. 186].

Когнітивна сфера людини продовжує розвиватись протягом усього її життя. У період пізньої дорослості формуються механізми компенсації певних інтелектуальних втрат, що дозволяє сформулювати принцип єдності здобутків і втрат. Дослідження сучасних учених показали, що зміна в корі головного мозку і різке зниження розумової діяльності пов'язані не з процесом старіння, а з певними захворюваннями [388, с. 212]. Зниження пізнавальної діяльності може мати ряд причин, серед яких хвороба Альцгеймера і судинні порушення мозку, низький рівень освіти, бідність, низька мотивація. Може мати місце деменція (набуте слабоумство), з прогресуючою амнезією, змінами особистості. Дослідження вчених [493; 540; 541; 582; 583; 616; 620; 630; 637; 649] показали, що при старінні (нормальному чи патологічному) істотним чином змінюються як нейродинамічні параметри активності мозку, так і режим роботи ЦНС, що часто виражається в обмеженні зовнішнього і внутрішнього перцептивного простору окремих або паралельно задіяних когнітивних процесів і означає «звуження психічної діяльності». Зниження пластичності нервової системи ускладнює процес адаптації особистості до життєвих умов у період пізнього онтогенезу. Разом з тим було виявлено [634; 636; 638; 639; 641], що чим більше старша людина здатна до когнітивної перебудови, тим більшою мірою вона відчуває осмисленість свого життя, більшу задоволеність ним, відчуває себе більшою мірою відповідальною за власні вчинки та рішення, має цілі в теперішньому і майбутньому [247, с. 49-50]. Звідси й оптимізм І. І. Мечнікова: «Людина навіть у дуже похилому віці може зберегти розумові здібності, незважаючи на значне фізичне одряхління» [313, с. 30].

Простежуючи динаміку інтелекту, Л. О. Рудкевич виявив, що він починає знижуватись на третьому десятилітті життя і до 70 років цей спад досягає приблизно 70% першочергового рівня. При цьому величина спаду інтелекту з віком обернено пропорційна його максимальному значенню – чим вищий першочерговий рівень інтелекту, тим менший спад у старшому віці. У найбільш інтелектуальних людей замість типового спаду часто спостерігається навіть підвищення рівня інтелекту з віком. Таке підвищення або відсутність спаду виявляють ті показники, які включаються у діяльність, стають стійкими до старіння і не виявля-

ють його суттєво [247, с. 61]. Інтелектуальна активність – один із факторів, що гальмує інтенсивність вікових змін психіки на пізніх етапах онтогенезу. Вона можлива здебільшого за рахунок понятійного мислення, яке компенсує зниження ефективності операцій, що забезпечують просторові перетворення й оперативні форми переробки інформації. При цьому практично незмінними залишаються ті вербальні, пізнавальні функції, що базуються на базі знань, здібностей до категоріального узагальнення і розуміння значення слів. Тут має місце демонстрація старшим поколінням значущих переваг у тих завданнях, що вимагають досвіду і словникового запасу. Для того, щоб дати належну оцінку інтелектуальній спроможності 60-літніх, необхідно володіти інформацією про їх здібності на попередніх етапах онтогенезу. І хоча домінує думка про істотні дефекти в інтелектуальній сфері старших людей, все ж чимало з них зберігає високий інтелект і в середньому, і в літньому віці. Тим паче, коли мовиться про професійну зайнятість людини, пов'язану з інтелектуальною сферою, що слугує позитивною динамікою (когнітивні можливості) в пізні роки життя. Цікаво, що вікові зміни не зачіпають виконання знайомої діяльності, а сам фактор віку стає все більш помітним, коли літня людина знайомиться з новими знаннями, особливо у віці понад 75 років. Стан здоров'я безпосередньо впливає на якість інтелектуальної діяльності в старості. Якщо співвіднести наявність флюїдного інтелекту (даний від народження) чи операційно-динамічного та кристалізованого (продукт навчання, засвоєння), чи предметно-змістового (у моделі Кеттела-Хорна) у старшому віці, то, на відміну від першого (пов'язаного з базальною організацією переробки інформації), що зазнає змін у бік згасання, другий (пов'язаний з функціонуванням операційно-динамічного інтелекту в контексті відповідних знань і життєвих ситуацій) [613] розвивається протягом усього життя людини, досягаючи кількісно нових рівнів, і уможливорює безперервну освіту для старшого покоління. Звідси мовиться про гетерохронність інтелектуального розвитку в онтогенезі. З одного боку, існує органічна єдність інволюційних (регресивних) і еволюційних (прогресивних) змін в характері інтелектуальної активності особистості в процесі старіння, з іншого – формуються потужні компенсаторні механізми, що забезпечують перебудову інтелекту та, відповідно, необхідні пристосувальні ефекти [247, с. 47]. Іntenсивність інволюції чи, навпаки, затримка інволюційних процесів інтелектуальних функцій залежить від двох факторів: внутрішнього, яким виступає обдарованість (у більш обдарованих інтелектуальний прогрес тривалий), і зовнішнього, репрезентованого освітою (соціально-економічне, культурне середовище [28,

с. 124] за умов постійного вправлення літньої людини в інтелектуальних заняттях (в осіб розумової праці). Якщо моторне навчіння (успішне на ранніх етапах онтогенезу, зрілості) є малоефективним у пізній період онтогенезу, то словесне навчіння, навпаки, набуває більш ефективного характеру в міру індивідуального розвитку і може застосовуватись у більш пізні періоди зрілості, що пов'язано із зростаючою роллю другої сигнальної системи. Мовно-мисленнєві, другосигнальні функції протистоять загальному процесу старіння й зазнають інволюції найпізніше [28, с. 125-126]. У сфері мислення, поряд із сповільненням його темпу та швидкості, відносно збереженими залишаються здібності до аналізу і синтезу, абстрагування, узагальнення; зберігаються прогностичність, здатність до класифікації. Зниження інтелекту не характерне для тих осіб, які мають досвід його напрацювань в онтогенезі. Змінюється змістова сторона мислення, яке стає більш критичним. Аналогічно практична мудрість, вміння орієнтуватися у життєвих ситуаціях ще довго розвиваються після того, як формування психометричного інтелекту завершилось. Р. Стернберг, створивши тести практичного інтелекту, які виявляють здібності людей орієнтуватися у життєвих ситуаціях, встановив, що результати за цими тестами зростають до старості [647]. Звідси можна допускати, що подальше інтелектуальне вдосконалення можливе у тих галузях, у яких людина продовжує використовувати і поглиблювати свої процедурні і фактологічні знання.

Щодо мнемічних процесів, то зниження пам'яті спостерігається не у всіх літніх людей, більш того, понад 90% у віці 65 років (і старші) показують лише неістотні погіршення. За наслідками експериментального дослідження, вікове зниження пам'яті відбувається після 40 років. Однак професійна пам'ять не тільки не знижується, а й продовжує розвиватися і впливати на загальну пам'ять, погіршення якої пов'язане не так із запам'ятовуванням нової інформації, як з її відтворенням. Старші люди краще відтворюють (згадують) події далекого минулого, особливо емоційно забарвлені їх образи. Це особливо стосується тих подій, в яких вони брали участь (історичні події), оскільки ставлення до минулого становить основу їхніх суб'єктивних переживань (минуле акцентується як найбільш активна частина життя). Відтак «звернення» пам'яті літніх людей до минулого (людина починає жити спогадами) набуває вигляду персеверації – багаторазового повторення особисто значущого матеріалу із життєвих спогадів.

У старшому віці характерні такі види пам'яті як чуттєво-рухова (відтворює автоматизми, що зберігаються у старості); аутистична (управляє законом несвідомого динамізму, що актуалізує минуле у фантазіях, спо-

годах, снобаченнях і має емоційний характер); соціальна (реконструює на основі деяких образів і знань фактичні події минулого, використовуючи при цьому логічні категорії). Мисленнєві образи часто є нереальними, не піддаються локалізації в часі і просторі, закостенілі, відтворюються без внесення коректив, без збагачення. Намагання ментально повернутись у минуле приносить розчарування, бо воно не стикується з реальними картинами життя [79, с. 45-46].

Літні люди краще виконують завдання на впізнавання, ніж на відтворення списків слів. Без сумніву, пам'ять краще функціонує в тієї категорії літніх людей, яка активно займається інтелектуальною працею, ніж у тих, у кого вона відсутня [245, с. 850-853]. Процес старіння пам'яті характеризується двома періодами спаду: перший – 60-70 років і другим – після 80 років. Щодо 70-80 років життя людини, то цей проміжок часу характеризують як період відносної стабільності. Старші люди краще запам'ятовують об'єкти, якщо вони пов'язані з якимись подіями. За умов швидкого порівняння якості оперативної пам'яті (короткочасної) у старших осіб і людей молодого віку легко виявляється її погіршення в пізні роки онтогенезу. Проте за умов тривалого дослідження властивостей пам'яті одного індивіда в умовах лонгітуду істотні зміни можуть не виявлятися [388, с. 218]. Забудькуватість у цьому віці швидше пов'язується з емоційними станами (фізичним станом), ніж з рівнем інтелекту.

Вікова зміна уваги виявляється в ослабленні контролю за звичними сигналами, що йдуть з навколишнього оточення (сигнали машин, світлофора і т.д.). З юності мозок людини реагує на такі сигнали негайно, а в затьмареному полі уваги літніх людей ці сигнали менш чіткі і гірше розпізнаються або взагалі можуть залишитися непоміченими. Зниження уваги виявляється в неухважності, коли літня людина плуває послідовність дій і перескакує з однієї думки на іншу.

На рівні індивіда знижуються соціальна й біологічна адаптивність, фізична й розумова працездатність, розвивається швидка втомлюваність, зростає інтерес до власного тіла, іпохондричність. Темпераментальні зміни проявляються у зростанні інтровертованості, зниженні ініціативності, вольових якостей. Інтровертованість, що проявляється у старших людей, функціонує «у межах захисту» власного внутрішнього стану від зовнішніх впливів. Звично усталена орієнтація на навколишніх (навколишнє) зміщується на орієнтацію на себе (на свої внутрішні стани і відчуття).

Щодо характерологічних особливостей віку пізньої дорослості, то тут зміни, властиві нормальному старінню, можна розглядати як такі,

що відбуваються за рахунок акцентуації рис, притаманні й людині у молодшому віці у сукупності зі змінами, що притаманні самому процесу старіння. Відтак у старості за рахунок вікових змін відбувається зсув у негативний бік притаманних людині раніше рис характеру. Принциповість і твердість установок часто переходять у непримиренність до поглядів навколишніх, що породжує «війну поколінь», конфлікти з оточуючими. Емоційна нестриманість загострюється до рівня відкритої агресивності, нерідко до повної втрати контролю над емоційними реакціями. Сензитивність може переростати у стійке почуття заниженої самооцінки, а при загостренні проявляється у депресивному фоні настрою, в переживаннях меншовартості [453; 454; 493; 627]. Разом з тим неможливо категорично підходити до оцінки змін у старості тільки з позицій негативного забарвлення, де, однак, мають місце і позитивні тенденції (адекватна оцінка своїх можливостей, задоволення від прожитого життя, відхід від суєти до осмислення (переосмислення) головних цінностей життя, що «добігає до кінця», тощо).

Динаміка пізнавальних функцій і змін особистості людини в цьому віці визначається характером провідної діяльності, особливості якої втілені в структурі емоційних переживань. Якщо у пізні роки онтогенезу відсутня творча діяльність, то старша людина застрягає у минулому, центр її уваги зміщується на себе, з'являються егоцентричні установки, знижується емоційний контроль, зростає невдоволення життям, оточенням, неусвідомлене почуття заздрості, вини, образи. Емоційні переживання набувають ознак сенсорної депривації. Втрата значущих глибинних соціальних зв'язків веде до зниження поведінкового контролю і «виснаження» чутливості [182; 183]. Зниження функцій самодетермінації і саморегуляції призводить до «загострення» особистісних рис: надмірної емоційності (спалахи гніву), підозрливості, скупості, що ґрунтуються на безапеляційній упевненості в своїй правоті, нетерплячості до критики, непогоджень. «Замикаючись на собі», старша людина прирікає себе на ізолюваність, відчуження, відчай. Звідси психічний занепад є свідченням негативних емоційних переживань, що лежать в основі неприйняття людиною своєї старості (втрата інтересу до життя, активності).

Особливістю емоційного життя у старшому віці є виражена стурбованість особистості як «захист» від майбутніх страждань, як намагання уникнути фрустрації. Стурбованість просякає крізь усі задіяні сфери життєдіяльності, дотичні до самопочуття літньої людини і тих сторін її життя, які виступають гарантом захищеності і безпеки у старості (близьке оточення, здоров'я, матеріальне благополуччя тощо). Старші

люди, які «відмовились» від продуктивної старості переживають її у формі іпохондричної фіксації, фокусуючи центр своєї уваги, як і уваги навколишніх, тільки на власному «Я» (психічний, фізичний стани).

Відбувається зміна рухливості, динамічності емоційних станів, що виражається в інертності, або в лабільності емоцій. Зміст емоційної сфери у багатьох людей замальований у негативні тони. Разом з тим відмічається часова стійкість вищих емоцій – здатності глибоко переживати твори мистецтва, емоційно реагувати на події у світі, суспільні явища. Простежується контрверза в емоційних від реагуваннях: від різких спалахів сміху, плачу, гніву – до емоційної черствості, зниження емпатійності, проявів ворожості [369, с. 423].

У зазначеному віковому періоді не менш характерним емоційним станом є депресія. Як правило, її переживають старші люди, які втратили партнера по шлюбу, близьких людей, як реакцію на затяжні стреси. Водночас вона може бути й ознакою ослаблення афективного тону. Відхід від активного життя, занурення в минуле, заперечення майбутнього – все це призводить до деструктивних форм «відходу» від дійсності, «заперечення» її як такої, що нівелює перспективу. Відчуття власної безпомічності, залежності від ближніх трансформуються у байдужість до навколишнього з його безперспективністю для старшої людини.

Переживання впливають не тільки на внутрішню організацію психічних процесів (інтелектуальні, вольові і т.д.), але й на внутрішній і життєвий «устрій», або ціннісно-часовий спосіб життя людини [369, с. 424].

Позитивні емоційні стани, сприятливі для творчої продуктивності, сприяють продукуванню відповідного енергетично наповненого творчого продукту. Звідси, завдяки секреції нейромедіатора допаміна [291, с. 64], активізуються когнітивні процеси, покращуються процеси сприймання, уваги, мислення, запам'ятовування. Відповідно, якщо у періоді пізньої дорослості особистість позитивно налаштована, не втратила здатності емоційно наповнюватись радісними моментами творчості, її життя буде змістовнішим і продуктивнішим, ніж людини, яка емоційно «згасла» чи напружувала за життя самий лише негатив. Однак стійкість цих переживань забезпечується відчуттям «присутності у житті», відчуттям «підконтрольності свого життя самому собі» [183], що пов'язане зі збереженням зв'язків власних інтересів з інтересами суспільства. У протилежному випадку, якщо сфера інтересів старшої людини не виходить за межі власного «Я», ейфорія від внутрішніх станів – піднесень – буде миттєвою, ситуативною. Орієнтація життєвих планів на майбутнє

через проектування творчих намірів збагачує літню людину гамою позитивних емоцій, відволікає від хвороб і страху смерті.

Самооцінка людей у пізні роки дорослості перебуває у тісній залежності від їхньої зайнятості, стану здоров'я та емоційного тону. Суттєво впливає на самооцінку у старшому віці ступінь розбіжностей між реальною ситуацією старшої людини й ідеальною оцінкою власних можливостей у пройденому житті. Чим більше розбіжностей між реальним станом справ і уявленням про те, яким він мав би бути за інших обставин, тим сильніша незадоволеність життям і нижча самооцінка особистості. Відсутність свободи вибору, неможливість самостійно контролювати ситуацію знижують самооцінку, продукуючи почуття незадоволення собою, зневіру у власних силах, діях, безпомічність. Особливістю Я-образу у літніх людей є критичність у ставленні до себе, незадоволення собою (у різних сферах життя), вимогливість до своєї активності, результатів праці, превалювання особистісної ідентичності над соціальною.

Втрата фізичних сил ще не означає зупинку в особистісному розвитку. Однією з основних ознак старіння, на думку Л. І. Анциферової [36; 40], є гіперболізована адаптація суб'єкта до вироблених ним прийомів розв'язання життєвих проблем, стратегій поведінки в соціальних ситуаціях і відповідному способі життя. Відповідно рівень адаптації до нових умов життєдіяльності (зміна статусу в суспільстві, вікові фактори та ін.) пов'язаний із тим, як людина змогла реалізувати свою життєву програму на попередніх стадіях.

Щодо гендерної диференціації психічного розвитку особистості у пізньому онтогенезі, то тут має місце інтеграція ліній розвитку на попередніх гілках онтогенезу (у чоловіків – логічно-когнітивна, у жінок – емоційно-емпатійна) [251, с. 171]. Разом з тим чоловіки і жінки неоднаково переживають процес старіння. Здебільшого, жінки більш життєстійкі і менш піддані впливу екстремальних факторів, а також алкоголізму, «втягненню» у політичні конфлікти, злочини, позаяк з віком стають більш самостійними, діяльними. Чоловіки, навпаки, стають більш пасивними, експресивними, залежними [120, с. 123], особливо коли йдеться про їх «відхід від справ».

У пізньому онтогенезі літні люди по-різному долають життєві труднощі, конфлікти, потрясіння. На цьому позначаються їхні індивідуально-психологічні та вікові особливості, за яких одні характеризуються активністю і самостійністю, інші – невпевненістю в своїх силах, схильністю до чужих впливів. Даються взнаки і всі попередні напрацювання

людини як особистості (спрямованість, цінності тощо), і напрацьований за життя досвід.

Нерівномірність (гетерохронність) розвитку психофізіологічних, психічних процесів й інтелекту спостерігається у всіх вікових періодах життя людини. В основі такого нерівномірного розвитку функцій лежать внутрішні суперечності індивідуального характеру змін психічної діяльності в старості і стану вищої нервової діяльності (в гуморальних, кортико-вісцелярних, кортико-ретикулярних, кортикальних системах). Причому ця характеристика має бути не стільки типологічна, в ідентифікації з віком, скільки індивідуально-типологічна у співвіднесенні її з тією чи іншою групою зниження психічного тону, де мова йде, перш за все, про інтелектуально-мнемічні процеси. У групі осіб з високим рівнем зниження психічного тону всі характеристики старіння яскраво виражені, відповідно у групі з низьким рівнем вони будуть відсутні, а з середнім – помітні. Зрештою, сенільно-регресивні зміни (нервово-психічні, фізичні) не завжди змінюють особистість, її характер, не впливають на її інтелектуальні та творчі можливості.

Звідси старість відображає загальні біологічні закони онтогенезу (інволюційні), однак їх дія великою мірою залежатиме від самого індивіда, його здатності пристосовуватись до зовнішнього середовища. Ця пристосувальна інволюція (інволютивна адаптація) і є теоретичним стержнем геронтології, обґрунтуванням феноменології старості. «Той факт, що люди в 70-75 років ще добре збережені як у фізичному, так і в розумовому відношенні, не дозволяє вважати цей вік природною межею людського життя», – писав І. І. Мечніков [313, с. 83], бо «має значення не паспортний вік, а індивідуальні особливості і стан вищої нервової діяльності» (Цит. за: [28, с. 177]). Визначаючи розвиток у старості як построзвиток, Д. Бромлей підкреслює його компенсаторний характер стосовно вікових змін, що виникають на даному етапі (Цит. за: [164, с. 105]). Ослаблення інтенсивності психічних процесів і станів приводить, на думку німецького психіатра Н. Петриловича, до зростаючого розгортання особистості в глибину.

Нерівномірність процесів і гетерохронність зміни станів індивіда, що виражають внутрішні суперечності розвитку, відповідно, містять різні можливості життя – від пришвидшеного старіння в одних випадках, до довголіття – в інших [327, с. 25].

В. В. Фролькіс [540; 541] висунув адаптаційно-регуляторну теорію вікового розвитку, відповідно до якої механізми старіння залежать як від генів, так і від процесів, що регулюють активність. За В. В. Фролькісом,

первинні механізми старіння пов'язані зі зміною регуляції активності генів, регуляції їх експресії (процес реалізації інформації, закодованої у структурі ДНК) і репресії (придушення активності генів), де поряд зі старінням відбуваються процеси вітаукту. Ці процеси спрямовані на стабілізацію життєздатності організму, що, по суті, запускає механізм антистаріння. До механізмів антистаріння В. В. Фролькіс відносив активацію інверторів – внутріклітинних регуляторів плазматичних мембран (яких з віком стає все менше, а активація їх – протилежний процес антистаріння), механізм «стрес-вік-синдром». Цей механізм є увлєнням про старіння як про стрес, на який організм відповідає активацією всіх своїх резервів [70, с. 131].

Звідси посильна творча праця, що приносить задоволення, «утримує» інтелектуальні функції особистості старшого віку від старіння. В осіб, які займаються творчою працею, мобілізуються різні функції, тимчасом як в іншій категорії (за її відсутності) вони інволюють. Саме тому у вчених, представників мистецтва після 70 років, рідко трапляються форми старечої деменції. Творча діяльність виступає запорукою психологічного та соціального довголіття.

3.2. Специфіка самоставлень особистості у старості

Входячи у період пізнього онтогенезу особистість так чи інакше опинаяється «перед вибором» типу власного старіння, від характеру якого залежить її життєва стратегія на завершальному етапі життя.

Старіння поділяють на фізіологічне, яке відносять до природніх станів і патологічне – до хворобливих [583]. Фізіологічне старіння відповідає ідеальному процесу старіння і є сприятливою формою його прояву, відтак проходить планомірно і сповільнено за типом «лінійного» руху в бік зниження більшості функцій організму, являючи собою природне явище його «згасання». Ознакою такого старіння є збереження хоча б на мінімальному рівні функціонування усіх систем. Разом з тим воно у більшості випадків характеризується нерівномірністю, коли прогресуючий сенільно-деструктивний процес в одній із систем не захопить його в іншій системі. З позиції «катастроф і помилок» (М. Ф. Шахматов), накопичених на попередніх гілках онтогенезу, на цю нерівномірність нашаровуються екзогенні фактори. Звідси «дисгармонійність» старіння є «асинхронним» старінням, а патологія старіння – хронопатологією [583, с. 231]. Хвороби старості відображають «саморозпад» органічного субстрату життя [157], що мають гітерокінетичний характер. Звідси патологічне старіння – раннє, пришвидшене, передчасне. Мовиться

перш за все про психічний статус людини, який у випадку деструктивних змін корелює з фізичним станом здоров'я (хвороба Альцгеймера, деменція та ін.). За ситуації пізнього прояву сенільно-деструктивних змін у сфері вищої нервової діяльності глибина порушень менш виражена, більш поступально-сповільнена, характеризується повільною і слабкою прогресивністю [583, с. 244]. Стан ЦНС визначає не тільки психічну якість життя в цьому віці, але й саме життя як біологічний процес. Фізична і психічна слабкість є проявами старечих недуг, що може призвести до зниження активності, занепаду працездатності, підвищеної психічної втоми.

Рекогносцирування проблеми дослідження детермінує потребу не тільки в розгляді експектацій щодо старших людей на предмет репрезентування ними своїх можливостей широкому загалу (соціокультурний простір), але й вивченні їхніх інтроєкцій, передусім на предмет ставлення до власної старості. Мовиться про прийняття своєї старості, яке неминує пов'язане із задоволенням від прожитого життя, де попередні етапи онтогенезу привносять у старший і похилий вік мудрість, а з нею й глибоку есхатологічність. Мудра людина, як ніколи, розуміє свою «земну конечність», а звідси і цінність життя, що добігає кінця. Від ролі, яку вона відведе для себе у старості, від її психологічного настрою, самоповаги, емоційно-позитивного включення у творчу працю залежатиме і рівень її задоволення від власного буття на його фінішній прямій. Вагоме місце для старшої людини займає відчуття затребуваності, при якому нівелюється сприйняття себе як «баласту» суспільства. Творчість тут покликана не тільки «відроджувати» енергетичний потенціал старшої людини (оперативний енергопотенціал), стимулювати її життєві сили, але й трансформувати її ставлення до себе як до «повноцінного» члена суспільства. У старості важливі не лише зміни, які відбуваються з людиною, але й ставлення її до цих змін.

Ф. Гізе виокремлює три типи особистості літньої людини у ставленні її до власної старості:

1. Негативіст. Людина похилого віку, яка заперечує прояви власного старіння та немічності.

2. Екстравертований. Людина визнає настання старості, яка ідентифікується в процесі спостереження за навколишнім світом, особливо після виходу на пенсію (спостереження за молоддю, відчуття відмінності поглядів та інтересів у представників різних поколінь, смерть рідних і друзів, зміна становища в сім'ї, інновації в галузі техніки та соціального життя) (Цит. за: [391]).

3. Інтровертований. Особистість, яка надзвичайно болісно переживає процес старіння, характеризується послабленням інтересу до нового, пожвавленням спогадів про минуле, цікавістю до питань метафізики, ослабленням емоцій та сексуальних проявів, вираженим прагненням до спокою.

Заслуговують на увагу виокремлені В. Є. Купченко [259, с. 216-217] типи життєвих стратегій особистості на різних етапах онтогенезу, у тому числі й у завершальний період життя, зокрема: а) фаталістичний (з вираженою установкою людини на життя як фатум – завчасно заданий життєвий сценарій, що «не підлягає корекції»), який характеризується відсутністю цілей, натомість у старості посилюється відчуття безвиході, пригнічення та невдоволення; б) тип особистості, орієнтований на самореалізацію, що детермінує даний процес у старості і репрезентує собою «незавершеність особистості»; характеризує позитивне самоствавлення літньої людини, самоприйняття в пізні роки онтогенезу, формує самоповагу і задоволення від прожитого життя; в) конформістський (залежність від оточення та несамостійність) у пізньому періоді життя завершується повним узалежненням і «перекладанням свого життя на плечі близьких та рідних» (за умов психічного й фізичного благополуччя).

У формуванні самоствавлень до старості істотну роль відіграє самооцінка особистістю пройденого нею шляху. Егоїстична стагнація в старості характерна для тих літніх людей, які відмовились від власної екзистенції, власних проявів духу, замкнулись у площині минулого і перервали зв'язки з теперішнім (Г. С. Абрамова). Для них характерні типи психологічних установок, що задіюють такі патерни поведінки, як: 1) регресія; 2) втеча чи зміна місця проживання (як форма подолання важкої ситуації, сприймання якої може бути помилковим); 3) добровільна ізоляція від навколишніх, пасивність і мінімальна участь у суспільному житті; 4) суперечлива поведінка (передусім як прагнення викликати інтерес до своєї особи); 5) інтеграція і спроба включитися у життя суспільства, незважаючи на вік і стан здоров'я, намагання приховати специфічні вікові недомагання, відкритість у стосунках з іншими (Цит. за: [164, с. 106]).

До власної старості може бути сформоване як позитивне, так і негативне ставлення. Ті люди, які відбулись у житті, залишаючись творчими і плідними в пізньому онтогенезі, не потребують (не шкодують за пройденим, живуть без ілюзій на повернення у молодість) ретроградності (повороту назад) на своєму життєвому шляху. Вони задоволені своєю

роллю у старості, зрілі, духовні, сповнені вдячності Творцю. У них відмічається вища оцінка самозадоволення в старості порівняно з більш ранніми віковими періодами. Для цієї категорії людей типова тенденція до переосмислення минулих цільових установок, правил і переконань. Однак якщо для одних це спокійний і споглядальний спосіб життя, то для інших – «продовження себе» через дані віком можливості творчого опрацювання власного досвіду. Водночас споглядальний погляд на себе, навколишніх може відображати не пасивну, а навпаки, активну позицію, що визначає характер і форму діяльності та поведінки людини. Сформована в старості нова життєва філософська позиція «живи, доки живеться» має всі ознаки особистої творчої праці [583, с. 284]. «Щаслива старість» – той час, коли характер зайнятості обирається у відповідності з минулими, теперішніми інтересами, особистісними прагненнями. Звідси переваги старості у порівнянні з попередніми роками онтогенезу полягають у тому, що людина може обирати поле діяльності самостійно, що не завжди вдається в молоді роки.

У виокремленні типів старості слід враховувати всі етапи постпенсійного періоду. Як правило, більшість людей на його перших етапах зберігають працездатність, яка помітно падає з подальшим входженням у геронтогенез. Виходячи з вищесказаного виокремлюємо два типи ставлення до старості: зрілий (активний тип) і незрілий (пасивний тип). Зрілий тип ставлення до старості характеризується конструктивним типом контактів, прагненням літніх людей до спілкування, діяльності. Ця позиція формує сприятливе проживання останнього періоду життя. Цю категорію складають ті літні люди, які успішно здолали вікові кризи розвитку і підійшли до етапу свого старіння осмислено. Для них вихід на пенсію не «ознаменував» собою «кінець життя», як і «спад активності», позаяк вони конструюють власний життєвий простір, наповнюючи його новими смислами, творчою діяльністю. Для однієї категорії це орієнтація на себе, власні інтереси, хобі, що не були зреалізовані на попередніх гілках онтогенезу; для іншої – час, який вони намагаються приділити сім'ї (виховання внуків, правнуків, наставництво тощо). Психологічний портрет цих людей складає оптимістичне ставлення до життя, еґо-інтеграція, зріла Я-концепція, висока самооцінка і прийняття власного життя у завершальний його період. Вони не тільки вміють «бути у минулому», але й живуть у теперішньому, не заперечуючи майбутнє, в якому бачать можливості завершення розпочатих справ. Активно діляться досвідом з молодим поколінням, вміють знайти з ним спільну мову, інтереси, не зациклюються на своїх фізичних недугах, радше

сконцентровані на здоровому способі життя. Їм притаманні внутрішня інтегрованість, спокійне ставлення до життя, вираженість, вміння підтримувати добрі стосунки з оточенням.

Незрілий тип ставлення до старості репрезентований деструктивним типом старіння, в якому виокремлюємо агресивний тип (активний) і пасивний тип. До активного агресивного типу належать люди, які психологічно не приймають свою старість. Це категорія людей, які відігравали у свій час значну роль в соціальній ієрархії суспільних відносин. Їхнє життя було сповнене бажання кар'єрного росту, матеріального добробуту, а не розвитку, самовдосконалення. Старість, «відкинувши» на задній план «зовнішню примару» реальності, «скинула» маски соціальних ролей, втягнувши старшу людину в ситуацію розгубленості та відчаю. Цим людям складно адаптуватися до нових умов життя, до нової ролі пенсіонера, і як захист вони використовують агресію, яку спрямовують на навколишніх, близьких. Інша категорія очікує лише «бонуси» за минуле (свою працю, виховання дітей, допомогу людям). Звідси постійні нарікання на жорстокість життя, претензії до інших. Це критикани з позицією «ворожості до світу» [540, с. 188], які перебувають у постійному «ревізунанні» дійсності. Ця категорія людей вважає себе найбільш ошуканою (дітьми, суспільством, ближніми, сусідами, друзями та ін.), сповнена претензій і образ, конфліктує, тому часто приречена на самотність. Ці люди можуть вести активний спосіб життя (працювати), а можуть завершити своє життя бездіяльно або й узалежнено (алкоголізм). Екстрапунітивність агресивного типу старості зміщується в бік інтрапунітивного у пасивному типі старості, що теж відображає незрілий тип ставлення до неї. Пасивний тип старіння характеризує осіб, які в постпенсійний період проявляють байдужість, соціальну інфантильність (відсутність інтересів та потреб розвитку). Вони налаштовані на «існування», переживають втрату поваги до себе, власну непотрібність. За відсутності певних життєвих інтересів усю увагу сконцентровують на переживанні власних внутрішніх станів, відчуттів, стають повністю узалежненими від ближніх.

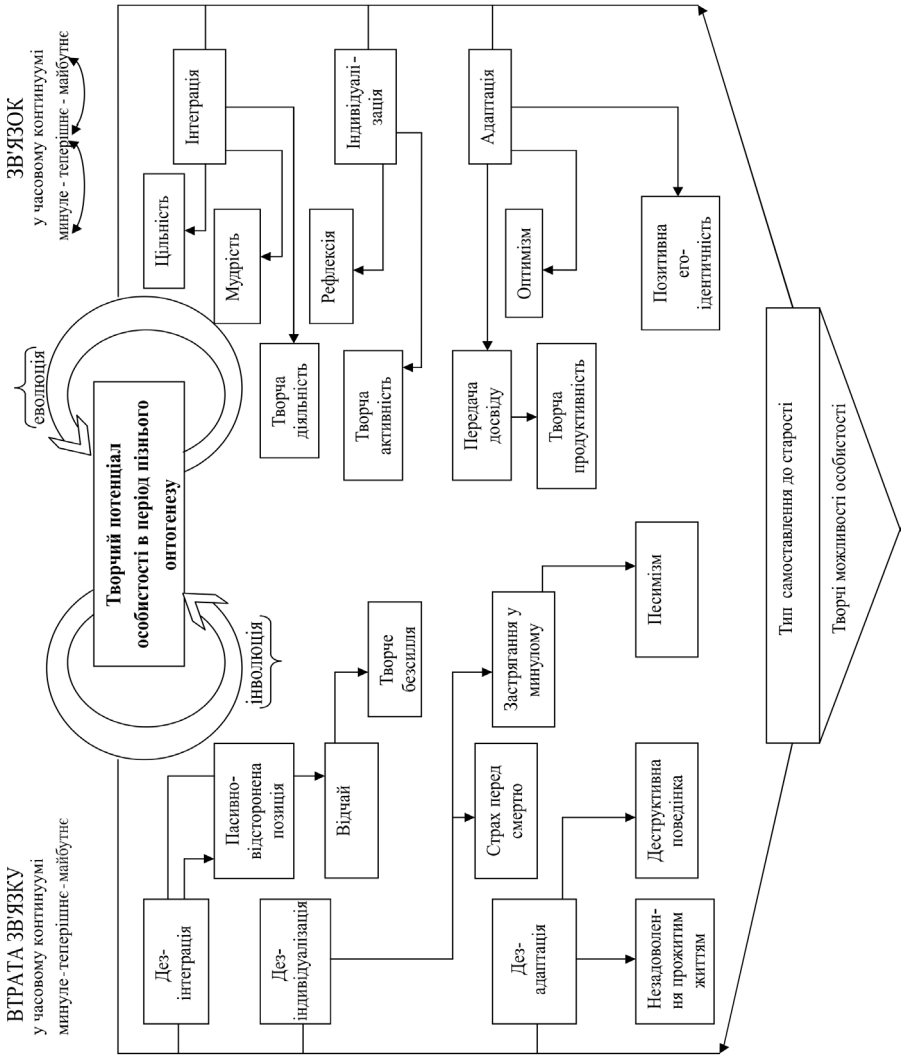
Якщо незрілий активний (агресивний) тип старості всі власні негаразди життя вбачає в навколишньому, спрямовуючи на нього агресію, то пасивний – у собі. Мовиться про відсутність певних життєвих інтересів, сформовану «залежну позицію» [540, с. 188], де в онтогенезі прояви недовіри до себе, світу [243], жертва своїх інтересів, пасивність, слабовольність. Звідси літні люди, проживаючи у хронотопі старості, шукають постійної підтримки, якщо ж її не одержують, фруструють, впадають у відчай, іпохондрію, застрягають у травмах минулого, дово-

дять себе до депресивних станів, жалю за пройденим життям, заздять молодим та успішним. Найгірше, що ця категорія людей за умов ще не розтраченого здоров'я не прагне змін у ситуації, що склалася. Вони можуть працювати, допомагати іншим, але при цьому роблять це з відчаєм, без радості, з надривом, відчуттям власної покинутості. Старість «приймають» пасивно як неминуче зло, від якого ніде дітись, як і очікування свого відходу з життя. У них немає інтересів, що виходять за межі вітальних потреб, а при їх появі швидко згасають (як сприйняття власної неспроможності і старості). «Захисна позиція» [540, с. 188] формується у людей, які замикаються в собі, відмежовуючись від інших, приховують свої негативні почуття щодо власної старості (самотність – відчуження). Відсутність внутрішньої необхідності усвідомлення себе як суб'єкта власного життя є наслідком того, що літні люди «випадають» із життя, переживаючи це як свою незатребуваність, звинувачуючи при цьому інших [585, с. 210-211]. Звідси має місце стан їхнього усамітнення як позиція відмежування від інших. Незрілий тип відносять до неадаптивних форм старіння, що веде до зупинки в особистісному розвитку, неконструктивного способу життя на більш ранніх стадіях, «неадаптивних тенденцій»: фанатизм, розпорошення власних сил у нескінченній кількості занять або ж інертність, домінування стратегій відмови від розв'язання актуальних задач, від використання сприятливих можливостей; відсутність турботи про нове покоління, підозра щодо світу. Неадаптивним виявляється процес старіння і у тих людей, які не змогли розвинути в собі якості автономії й ініціативи, яких Д. Гутман відносить до пасивно-рецептивного типу. У нових умовах життя (вихід на пенсію та ін.) вони почувають себе безпорадними, соціальні стереотипи старості пронизують їхнє самосприйняття, «паралізують їхню активність».

Щодо адаптивного (продуктивно-творчого) старіння, то Д. Гутман виокремлює два типи високої активності і продуктивності життя. Перший тип – «прометеї» – особистості, для яких життя – безперервна боротьба (з труднощами, віковими хворобами). При цьому вони прагнуть не тільки зберегти, а й розширити суб'єктивний простір свого життєвого світу. Другий тип – «продуктивно-автономний» (активне ставлення до життя). Як і в попередні роки життя, особистість орієнтується на власні сили, досягає успіху, самостійна, критично ставиться до соціальних стереотипів.

Враховуючи напрацювання у даній царині (насамперед Е. Еріксона), сконструюємо наше бачення самоставлень до старості з можливістю антиципації подальшої реалізації особистістю творчого потенціалу (див. рис. 3.1).

ЗОНА РОЗВИТКУ
- МОЖЛИВОСТІ -

- ЗПУШКА В РОЗВИТКУ -
ЗОНА СТАГНАЦІЇ

Рис. 3.1. Динаміка творчого потенціалу особистості у залежності від психологічного типу старіння

Мовиться про два полярні полюси, що репрезентують вибір людини, – у бік стагнації (зона інволюції в розвитку) і в бік розвитку (зона можливостей) особистості у її тісному зв'язку в темпоральному континуумі минулого-теперішнього-майбутнього і, відповідно, з його втраченою на так званому «лівому полюсі» у «поглинанні» минулим.

Творча людина не акцентує свою увагу на власних роках, бо живе в іншому вимірі часу. Вона «перебуває» у процесі життя, який наповнений її творчими ідеями, планами. Нерідко такі люди завершують свій земний шлях у творчій діяльності (наукова творчість, мистецька тощо), оскільки у них немає творчого завершення (творчі плани, задуми). Вони зазвичай живуть у власному світі (за умов відсутності кола творчого спілкування); позаяк не відчувають себе самотніми, сповнені творчих планів та задумів. Водночас щедро діляться досвідом, підтримуючи зв'язок з молодим поколінням. Серед причин, що викликають у них гостре почуття невдоволення собою, є невичерпність наміченої раніше життєвої програми; розбіжності між масштабністю творчого дару і неповною його реалізацією в результатах діяльності [40, с. 276-277], між творчими планами і розумінням часу, що «добігає кінця» (боязнь не встигнути), між бажанням творити і енергетичним спадом (фізичною неспроможністю).

Психологічні типи старіння співвідносяться із вибором типів життєвих стратегій [159] у старості, де зрілому типу притаманна життєва стратегія самоактуалізації (виражена творча спрямованість), незрілому типу – фаталістична стратегія (переконавання в тому, що життя визначене наперед; «рух за течією життя»), а також конформістська життєва стратегія (залежність від інших, несамостійність). Це те, про що свого часу писав Б. Г. Ананьєв, висунувши гіпотезу про два типи старіння – конвергентний і дивергентний. Якщо перший тип він відносить до лінійних змін в онтогенетичному, індивідному, біографічному та особистісному розвитку людини, коли природне старіння психофізіологічних функцій мозку веде до тотального зниження продуктивності й активності психічних процесів і діяльності, то другий – до нелінійних змін, де поряд з регресом психофізіологічних функцій мозку мають місце протидіючі старінню операційні й мотиваційні механізми особистісного походження, зумовлені історією життя, діяльності та поведінки людини. Мовиться про те, що саме дивергентний тип старіння сприяє підтриманню працездатності і творчості до глибокої старості, а відтак тривалості життя, активізує всі ресурси організму та особистості (Цит. за: [284, с. 35-36].

Звідси, суголосно з дослідниками психології старості [621, с. 469-479], виокремлюємо основні ознаки успішного старіння:

- самоприйняття;
- здоров'я (фізичне і психічне);
- автономія (самостійність, незалежність);
- взаємодія з іншими (оточенням);
- сприятливі умови життя, матеріальне забезпечення;
- спрямованість на творчу діяльність;
- особистісний ріст (безперервна освіта).

Відповідність навіть найпростішому домаганню жити потребує від особистості мудрості, яка сприяє аналізу та прогнозу, плануванню, співвіднесенню власних ресурсів з вимогами діяльності. Звідси збережена особистість старшого віку повинна віднайти гармонійний баланс у дихотомії «активність – пасивність», нехтування яким може призвести або до надмірних, не еквівалентних даному віку психофізіологічних навантажень, або ж, у випадку пасивності, до повної життєвої інерції з «перекладанням» власного життя на плечі близьких людей.

3.3. Онтологія життєвого світу: конструювання життя у пізньому віці

Можливість переходу потенційного в актуальне немислима без урахування такого вагомого концепту як «життєвий світ» особистості, що огортає в собі «зовнішній світ особистості (навколишнє), внутрішній і спільний світ, в якому відбувається діалог з іншими» [78], бо «якщо людина хоче прийти до самої себе, її шлях лежить через світ» [535, с. 120]. Це в черговий раз підтверджує положення Б. Г. Ананьева про те, що той чи інший ступінь збереженості, деградації або повного одряхління є функцією не тільки віку, а й соціально-трудової активності, тобто продуктом не тільки біогенетичної еволюції, а й життєвого шляху людини як особистості і суб'єкта діяльності» [28].

Дослідники «онтології життєвого світу» [48; 49; 78; 94; 111; 112; 153; 154; 259; 270; 280; 437 та ін.] постулюють, що тільки у взаємодії зі світом людина може відбутись у всій повноті свого буття. Відповідно для нас є дотичним типологічний аналіз життєвого світу людини, репрезентованого у даній науковій царині, як можливість відслідкувати «процес народження творчої особистості» у форматі онтологічного поля її буття, яке у пізній період віддзеркалює досвід напрацювань особистості на попередніх гілках онтогенезу. Як зауважував С. Л. Рубінштейн:

«Особистість тим більш значуща, чим більша її сфера дій, той світ, в якому вона живе, і чим він є більш завершеним, тим більш завершеною є вона сама» [440, с. 434].

Формування інтерсуб'єктивного типу життєвого світу людини є тривалим процесом, в якому поєднуються закладка цінностей (від інтеріоризації і соціалізації до глибини усвідомлення, що зростає), присвоєння смислів і вибір способу існування. Вибираючи спосіб існування – традиційний чи рефлексивний (С. Л. Рубінштейн), в основі якого прагнення до самоактуалізації, розвитку творчих здібностей чи прагнення до приємних і нескладних речей (А. Маслоу), адаптації (у відповідності із запитами соціуму) чи самореалізації (відповідно до внутрішнього покликання) (Р. А. Ахмеров); володіння (користоловство), соціальних досягнень (кар'єризм, жадаба влади) чи служіння (трансцендентний світ) (О. Р. Фонарьов) та ін. – особистість конструює свою життєву стратегію, розбудовує систему смислів, рухаючись від одного вікового етапу до іншого, привносить їх, як спадок, у завершальний період свого життя. Наша увага була звернена до типологічного підходу Ф. Є. Василюка [112, с. 91; 114, с. 94], у форматі якого широко представлений життєвий світ особистості у розмаїтті його типологічних характеристик, репрезентованих у варіантах зовнішнього («легкого» і «важкого») та внутрішнього («простого» і «складного») світів. Легкість зовнішнього світу забезпечує максимальну комфортність сутності, яка відсутня у «важкому» світі.

Відтак, якщо за одиницю відліку взяти критичні ситуації легкого і простого світу, онтологічне поле якого складає «вітальність» (Ф. Є. Василюк), то маємо найбільш «примітивне» існування особи у фокусі «тут і зараз», з відсутністю перспективи і ретроспективи хронотопу. Будь-яке просторово-часове порушення цього світу викликає в людини психологічну катастрофу – стрес [112, с. 93; 114, с. 96], оскільки становить «загрозу» для її життєвих благ. Пасивність, примітивні емоційні реакції на відчуття задоволення/незадоволення стають пріоритетними, де принцип задоволення є визначальним у світовідчутті. Відповідно людина, яка не виходить з «пози ембріона» (Ф. Є. Василюк) характеризується як пасивна, лінива, матеріальна, тілесна. Внутрішня і зовнішня картини світу оформлюються у своєрідну конфігурацію задоволень вітальних потреб. Відсутність ціннісно-смыслових орієнтирів, домагань та вищих устремлінь породжує радикал інфантильної установки [114, с. 99].

Окреме життєве відношення з'являється у внутрішньо простому і зовнішньо важкому світі. Шлях до життєвих благ у ньому лежить через долаття труднощів, що вимагає від особи «живого руху» (Ф. Є. Василюк). Предметна діяльність, психічно опосередкована, в силу простоти внутрішнього світу спрямована на задоволення єдиної потреби у фокусі хронотопу «це – завжди». Поряд із хронотопом «тут і зараз» з'являється «там і тоді». Зовнішній аспект психологічного світу розгортається в деяку просторово-часову перспективу [114, с. 105]. «Як зробити, як досягти?» стає лейтмотивом світу, де кожен предмет осмислюється тільки з позиції корисності або шкідливості для задоволення єдиної потреби. Підпорядкування диктату реальності стає законом життя, принципом побудови діяльності. Внутрішньо суб'єктивне підпорядковується зовнішньому, а об'єктивне – реальності. Механізм «терпіння-надії» покликає контролювати афекти на час «затягування» задоволення потреби, неможливість задоволення якої фруструє людину.

Онтологічне поле внутрішньо складного і зовнішньо легкого світу – «ціннісний світ» (Ф. Є. Василюк), де в полі внутрішнього зору охоплено два і більше відношень, що розгортаються сукцесивно (у відповідному порядку). Завдання, що стоять перед суб'єктом, полягають у визначенні черговості виконання діяльності (пріоритетності) [112, с. 92; 114, с. 119]. Оскільки вся життєдіяльність зведена до свідомості, перед нею постають апорії – вибори між мотивами. Це створює «трагічну тональність» ситуації, в якій опиняється суб'єкт, породжує критичну ситуацію світу, зумовлену конфліктом потреб, де жертва неминуха. У складному життєвому світі конфлікт двох потреб не може бути вирішений у форматі двосторонніх відносин між ними. Тут є необхідність звернення до цілісності свідомості. З іншого боку, до кризи призводить і сама легкість світу, яка не дає можливості суб'єкту вийти із двозначності, роздвоєності у цілісність, інтегрованість. Оскільки відсутнє майбутнє, «там і тоді» не існує, натомість утверджене «тут-і-тепер» представлено хронотопом «якщо не тут – то ніде, якщо не тепер – то ніколи» [112, с. 96]. Позаяк у даній точці цілісність не досягнена (це «назавжди»), що породжує кризу, результатом якої стає дихотомія вибору, перед якою опиняється суб'єкт, зокрема:

а) мотиви ціннісно дискредитуються, відкидаються свідомістю принципово, що передбачає радикальну перебудову ціннісно-мотиваційної системи, оскільки події, що переживаються, роблять неможливою реалізацію вагомих життєвих відносин (хвороба, втрати і т.д.);

б) свідомість «не фільтрує» змістовного ідейного протиріччя між мотивами, внаслідок чого вони знижують свій статус, жертвуючи менш вагомим у даній ієрархії, або відкладаються до того часу, коли визріє можливість їх реалізації.

Завдання ціннісного переживання у першому варіанті – вибір і утвердження нового мотиваційно-сислового ядра особистості, трансформація життєвих відносин. Ціннісне переживання другого підтипу можливе тільки на вищих ступенях ціннісної свідомості [114, с. 130-131].

Оскільки особистість, яка проживає у цьому світі, позбавлена зовнішнього досвіду реалізації рішень свідомості, не знає жертвовності у праці, стражданнях, життєвому «гартуванні» глибинних смислів і цінностей, вона приречена переживати кризу, породжену будь-яким її рішенням.

Онтологічний простір внутрішньо складного і зовнішньо важкого світу – цілісність життя, представлена сплавами попередніх особистісних напрацювань (діяльність, свідомість, воля). Закономірності цих світів продовжують своє життя у складі важкого і складного світу, однак перебувають тут під контролем його законів. Якщо ж відбувається порушення його кордонів – вихід закономірностей інших світів, то людина «зісковзує» у нього і вже підпорядковується онтологічному його полю (законом, нормам життя цього світу). Якщо у попередньому світі вибір був мотивований ситуацією, то в момент боротьби мотивів у внутрішньо складному і зовнішньо важкому світі вибір робиться на користь відкинутої альтернативи. Активізуються мотиваційні процеси, і навіть при спаді (втома, зниження натхнення, насичення тощо) вольові зусилля особистості регулюють процес на користь активних дій [114, с. 138-140]. У той же час воля не тільки сприяє певній діяльності, а й слугує реалізації життєвих замислів суб'єкта. У цьому світі знаходить свій реальний вияв хронотоп минулого-теперішнього-майбутнього. Причому акцент робиться на постановці дальніх і близьких мотивів, детермінованих актуальністю тих чи інших потреб та запитів. Внутрішня реальність – «практична свідомість» – у живому психологічному рельєфі вбачає ціннісні і мотиваційні координати життя [114, с. 147].

У процесі перетворення цінності з мотиву-заданості в реальну мотиваційну силу відбувається енергетична метаморфоза самої цінності, що починає володіти енергетичним потенціалом [60]. Звідси вибір втрачає свою трагічну напругу, більше того, для людини, просякнутої вищою духовною цінністю, він уже перестає бути животрепетною проблемою.

Осмиленість власного буття, волевиявлення особистості скерували вектор її руху, визначивши головну спрямованість, куди вона сконцентрувала свої зусилля. Відтак замисел – цінність, покликання [114, с. 147]. Мовиться про «саморозбудову» особистості, про активне самотворення, де сам задум (ідеальне проектування) втілений у реальність буття як такого, що є. Вищим принципом даного життєвого світу стає творчість.

Особистість важкого і складного світу більш стресостійка, оскільки не очікує миттєвого задоволення потреб, однак і вона не уникає кризи. Критична ситуація має місце тоді, коли відбувається «зісковзування» її із «творчо-вольового» світовідчуття в інфантильне. Вона може бути за тривалістю як короткою (миттєвою), так і тривалою (затяжною). Якщо перша виникає на фоні загального благополуччя як відчуття глобальної смисловтрати, самотності, що швидко минає, то друга викликана затяжним стресом через відсутність «радості буття» (хоча б часткового задоволення потреб), фрустрованого відношення (втрати) чи «ослаблення» життєвого світу, підпорядкованого творчо-вольовому принципу [112, с. 98].

Завдання внутрішньо складного і зовнішньо важкого світу – намагання втримати свідомість у хронотопі «творчого» життєвого світу, який виступає як цілісність буття людини, охоплюючи весь об'єм її життя, життєві стосунки. Стратегія творчого переживання полягає у формуванні довіри до реальності. Звідси мовиться не просто про задоволення потреб (як в інших світах), а про служіння вищій цінності, вершиною якої є безумовна готовність до самопожертви. Цей стан піднімає людину з безвиході ситуації, прориваючи ситуацію неможливості [114, с. 150].

Вибираючи своє онтологічне поле буття, особистість створює ту життєву реальність, в якій завершує свій життєвий цикл.

Д. О. Леонтьєв [270, с. 114], досліджуючи структурованість життєвого світу, окреслює:

а) традиціоналістський життєвий світ, як редукцію в минуле, що задає всі орієнтири;

б) когнітивний простий світ, в основі якого знаходиться біологічний цикл життя (циклічне репродуктивне життя). Сільськогосподарська модель тут є провідною, а відносини індивіда із суспільством розбудовуються за принципом соціоцентризму (як підпорядкування нормі);

в) гедоністичний життєвий світ, як протиставлення власних інтересів інтересам соціуму. Індивід паразитує, вибудовуючи свій життєвий простір у часовому континуумі «тут і зараз»;

г) прогресистський світ виводить нові відносини індивіда із суспільством на основі паритетності. Визначальним принципом прогресистського світу стає самореалізація. Акумуляція конструктивних знань детермінує принцип розвитку суспільства на різних рівнях його життєдіяльності. Життєвий світ спрямований у майбутнє, пріоритетними у ньому стають наука, творчість, виробництво, продуктивний бізнес [270, с. 115]. Прогресистський світ, за Д. О. Леонтьєвим, це – внутрішньо складний і зовнішньо важкий світ, за Ф. Є. Василюком – детермінує творче начало й особистісний та суспільний розвиток.

У континуумі життєвого простору виокремлюються життя «внутрішнє» і життя «зовнішнє» [169]. Зовнішній варіант життя у пізньому онтогенезі – це життя за правилами, що визначаються регламентованістю (ритуальністю, сценарністю). «Правильність життя» «оберігає» людину від ризику, ініціативи, творчих пошуків. Свою реалізованість особа вбачає у чіткому дотриманні наперед «складеного» сценарію, нормативно виконує всі приписи щодо групових (суспільних) стандартів; її свідомість просякнута стереотипами, штампами, правилами, чіткою регламентацією. Це свого роду шлях у стабільність, «упорядкованість», але не у творчість. Індивід є членом спільноти, в якій «розчиняє» власне «Я». Такий сценарний варіант життя часто характерний для сучасного старшого покоління, з радянським вишколом. Звідси конформізм, нав'язування свого розуміння життя як власного сценарію, що загострює і так болючу проблему поколінь. «Зовнішнє» життя – це і «життя-досягнення» (В. М. Дружинін). Оскільки людина рухається постійно до майбутнього (нових досягнень), а зона пошуку при цьому звужується, такого самого процесу зазнає і свідомість. Виникають питання: «Чи я жив своїм життям? «Чи робив те, що резонувало у душі?» Сценарій кар'єри вичерпаний, соціальна активність зменшується і здебільшого згасає. Результатом є біль, амбіції, замикання, непродуктивне мислення, за яким «вакуум існування» (Е. Берн). Варіантами зовнішнього життя є «життя як сон» (В. М. Дружинін). У цьому життєвому світі суцільна редукція: мінімум активності, максимум спокою. Бажання гомеостазу – з відсутністю життєвих проблем, емоційних травм та напружень, які особистість «не здатна» вирішувати, – породжує потребу «відходу в інший примарний світ» – «життя-сон», «життя-фантазію». Нереалізованість і «духовна неспроможність» затакують її в ілюзорний світ алкогольного «забуття», що веде до психологічного і фізичного розпаду, «сповільненого суїциду». «Життя як трата часу» (В. М. Дружинін) – теж варіант ілюзорності зовнішнього світу, як втеча від «самого себе». Ритуальна

діяльність, розваги, ігри не здатні заповнити «вакуум існування». Варіант «життя проти життя» (В. М. Дружинін) як феномен «злоякісної агресії» (Е. Фромм), фізичне (психічне) знищення інших споріднює з варіантом «цілепокладання» чи «досягнення» з егоцентричною мотивацією – утвердження власного «Я».

«Внутрішнє життя» людини охоплює варіанти «життя як служіння» і «життя як творчість». Варіантом «служіння» є продовження духовного життя в інших – дітях, внуках, правнуках. Людина віддає себе вихованню підростаючого покоління, передає свій досвід, бере участь у місіонерській справі, допомагає немічним.

«Внутрішнє життя» – це перш за все життя автентичне, творче. Людина є автором свого життя від початку його усвідомлення і до завершення. Вона творить себе і світ, в якому живе, і в цьому перманентному стані здобуває сенс свого існування, піднімаючись над «тягарем» «зовнішнього світу». Перед людиною постає дихотомія: 1) «війна» із зовнішнім світом і неприйняття його регламентацій; 2) знаходження балансу між цими світами [169]. Творче життя – це життя справжнє, істинне, оскільки вибудовується за рахунок «життя духу». Для людини найважливіше те, чи реалізується внутрішній зміст її особистості у зовнішньому світі, зв'язок з яким необхідний, щоб не опинитись у пастці «самозанурення» – втрати зв'язку із зовнішнім світом. Оскільки зовнішній світ є першоджерелом змісту творчого процесу, особистість повинна розв'язати для себе дилему: «Я» – «Світ». Внутрішнє життя вичерпується разом із вичерпаністю творця. Звідси або трагедія творця, який завершив свій творчий шлях, або повернення у життя зовнішнє – прийняття регламентацій світу [169].

Особливий інтерес у форматі дослідження онтології життєвого світу особистості у період пізньої дорослості становить підхід В. В. Клименка, І. О. Акімова [11], які, репрезентуючи типологічний підхід (з урахуванням вікової категорії літніх людей), виокремлюють стани-діапазони (назвемо: світи) проживання людини, зокрема:

- а) нижній діапазон – стан – існування, мета – самозбереження;
- б) середній діапазон – стан – відчуття задоволення, мета – досягнення задоволення;
- в) високий діапазон – стан – творця, мета – творіння.

У нижньому діапазоні людина проявляє себе у стані раба, її життя обумовлене певними рамками, які вона вибудувала навколо себе. Страх паралізує її активність, до якої вона не привчена, бо не розвинула у собі самостійність мислення, натомість звужені алгоритмом стереотипні дії,

формалізм у ставленні до справи. Індивід «пульсує» свободою тільки власного простору, за межами якого є невідоме, а отже непередбачене, що становить загрозу готовим шаблонам і схемам. Ініціатива відсутня, все життя вкладається у наперед визначену програму дій. Це стан існування.

Середній діапазон репрезентує споживача, головним сенсом життя якого є пошук задоволення у житті. Користуючись благами інших, людина нічого не віддає, беручи. Межі її свободи – це «зони задоволення», за якими втрачається цінність світу як такого. Це стан забезпечення життя.

Високий діапазон спонукає людину жити дією, яка веде до мети. Вона працює із задоволенням, примножуючи свій енергопотенціал. На цьому рівні з'являється покликання – творчість; пошукова активність формує постійну потребу особистісного розвитку та самореалізації. Творчість дозволяє людині акумулювати енергію протягом усього життя. Це стан, що забезпечує творчу роботу.

Внутрішні світи можуть як збігатися, так і відрізнятися за такими ознаками як спрямування їх найбільшої активності діяльності, широта і глибина охоплення проблем, які рефлектуються і як конкретна результативність цього внутрішнього світу. В одних людей спрямованість роботи їх внутрішнього світу відбувається на рівні діалогів із собою (особистісна проблематика). Згідно з А. Маслоу, вона спрямована на задоволення дефіцитарних, або житейських потреб. В іншій категорії людей – спрямованість на пошук способів оптимального задоволення вищих морально-духовних потреб, які є дотичними до основних життєвих цінностей людини. Чим більше проблем такого характеру охоплюють внутрішній світ людини, тим він стає змістовно багатшим.

Заслуговує на увагу типологія внутрішніх світів, в основу якої О. О. Бодальов ставить критерій творчого досвіду. Відтак одна категорія людей за відсутності яскраво вираженої мотивації до творчості, низького творчого потенціалу виявляється тільки на декларованому рівні його реалізації. Натомість в іншій категорії, де напрацьований творчий досвід (емпірична складова), мотиваційна готовність до виконання діяльності сильніша, відповідно результативність є конкретна та реалістична [83]. Звідси від того, наскільки активно і продуктивно «працює» внутрішній світ людини (окрім інших факторів), залежать глибина і об'єктивність оцінки результату, якого вона досягає як особистість і як суб'єкт творчої діяльності в кожний даний момент життя. Всі видатні діячі науки, техніки, мистецтва та ін. галузей діяльності були людьми з багатим і

постійно діючим внутрішнім світом, для якого були характерні інтегрованість і спрямованість на головну для кожного з них справу життя.

Характеристики внутрішнього світу залежать і від того, наскільки у людини самостійний і спрямований на новаторські знахідки інтелект, доміганта репродуктивного чи продуктивно творчого, наскільки людина є емоційно включеною у свою справу, пошук рішення проблем, що привертають її увагу, пробуджують інтерес. При цьому, відповідно, піднімається питання про результативність дій (підкріплення досвідом), а не просте застрявання у глибоко «засілих» проблемах (результатом яких є депресія та відчай). Звідси ступінь розвитку і характер функціонування пізнавальної сфери людини, сфери її почуттів та волі знаходять своє вираження і в тому, на якому психічному рівні і з яким результатом працює її внутрішній світ. Поєднання в людині соціально зрілої особистості та суб'єкта творчої діяльності зумовлює формування нової властивості – ученості, яка стає найвагомим внутрішнім фактором безперервного розвитку людини як індивідуальності [514].

Розглядаючи життєвий шлях як творче завдання, Є. П. Варламова та С. Ю. Степанов [111, с. 130] виокремлюють три життєві стратегії особистості – життєвичерпаність, життєпородження і життєтворчість.

Тип життєвичерпаності репрезентує людину, яка характеризується високим ступенем визначеності власної життєдіяльності в умовах життя, що склались. Особистість, яка вибрала споживацько-примітивний шлях на попередніх гілках онтогенезу, у пізні роки життя навряд чи буде проявляти ініціативу й творчість. Творчий потенціал при цьому не реалізується, а тим більше не нарощується. Людина веде пасивний спосіб життя, задовольняючи вітальні потреби, не культивує потреб у розвитку.

Життєпородження – життєва стратегія, що сприяє культивуванню самою людиною потреби у творчості. Один творчий акт змінюється іншим, тим самим з кожним наступним кроком реалізуються нові потенційні можливості. Тут можлива нерівномірність реалізації творчого потенціалу людини, злети, падіння, кризи смислів, цінностей.

Життєтворчість як життєва стратегія проявляє себе розвитком духовних потреб, прагненням до самореалізації, прийняття творчості як цінності власного життя, де кожен життєвий акт особистості стає актом творчості.

Розвиваючи свою полінатурність (внутрішній полілогізм), людина може проживати декілька життів одночасно, реалізуючи тим самим принцип поліфонічності і поліморфності (багатогранності) власного

буття. На цьому шляху вона сама вибирає і розвиває ціннісну систему координат свого життя, відносно неї вибудовує і власну життєву траєкторію [111, с. 121].

В онтології життєвих світів завжди наявні життєві події людини, серед яких виокремлюють «події середовища» (Б. Г. Ананьєв), за яких зміна обставин змушує людину змінюватись на їх вимогу (вимушена необхідність), «події поведінки» (Б. Г. Ананьєв), коли в людини є можливість вибору щодо спрямування своїх зусиль у визначений напрям, а також «події внутрішнього життя» (Н. А. Логінова), що складають її персональну духовну біографію. Вираженням суб'єктності людини є наявність «власного середовища розвитку» (Б. Г. Ананьєв), де особистість себе репрезентує як творець власного життя.

І якщо розглядати життєвий світ як такий, що підлягає змінам (особистісним корекціям) у зв'язку зі значущими для людини подіями життя, то найбільш стійким є реалістичний тип життєвого світу, взаємопереходи можливі між гедоністичним і реалістичним типами або творчим і ціннісним [160, с. 136-137].

Таким чином, формування інтерсуб'єктивного типу життєвого світу особистості є тривалим процесом, в якому поєднуються формування системи ціннісних орієнтацій через інтеріоризацію й екстеріоризацію, присвоєння смислів та вибір способу існування з подальшим процесом особистісного розвитку.

Аналіз онтологічного простору кожного із життєвих світів дає можливість висувати, що в залежності від вибору індивідом того чи іншого плану буття можна говорити про його смислову наповненість і в роки пізнього онтогенезу. Життєвий світ розкриває людину – суб'єкта життєвого шляху.

3.4. Смыслжиттєві орієнтації особистості у пізні роки онтогенезу

Самовизначення особистості у пізні роки онтогенезу є складним, глибинним процесом знаходження смислу життя тоді, коли втрати перевищують здобутки. Відображаючи життєву концепцію людини, усвідомлений і узагальнений принцип її життя, її життєву ціль, смисл життя виступає феноменологічною константою діяльності, необхідною формою самого її існування [113, с. 10], цінністю та одночасно переживанням цієї цінності людиною у процесі її «знаходження», присвоєння або здійснення [3, с. 72]. Звідси смисл виступає психологічним способом

переживання життя у процесі його здійснення, що відображає здатність суб'єкта переживати цінність життєвих проявів своєї індивідуальності, власного «Я», власної особистості [3, с. 72]. Ще К. Юнг зауважував: «Людина не жила б сімдесят і вісімдесят років, якби така тривалість життя не відповідала смислу її виду. Тому вечір її життя також повинен мати свій смисл і мету, він не може бути жалюгідним додатком ранку» [602, с. 215].

З одного боку, смисл життя виражає домагання особистості, її прагнення, потреби, з іншого – є підтвердженням її реальних досягнень, реальної здатності виразити себе у формах життя. Тому смисл життя є не тільки перспективою, яку накреслює особистість, але й мірою її досягнутого, його оцінкою [3, с. 73].

Впоравшись із втратами, людина може надати нового значення своєму життю в умовах, що зазнали змін. Ця реконструкція життєвих значень (смыслів) може розглядатися як вагоме, а, можливо, найвагоміше завдання розвитку особистості у похилому віці. Реалізуючи потребу в самовираженні, людина у зрілі роки прагне «до відкриття смислу власного життя, а в старості – смислу життя» [178, с. 146].

Самовизначення літньої людини відбувається через подолання нею психологічного розриву між наявним станом і необхідністю самореалізації та самоздійснення і протікає шляхом конкретизації актуалізованого або знову ж знайденого смислу життя. Звідси переживання через смисл актуалізують мотивацію, в свою чергу, породжують поведінку, вчинки, включення особистості в діяльність. Смысли – перший рівень часової, власне особистісної організації, позаяк у роки пізнього онтогенезу відчуття «життєвого часу» особливо гостро сприймається як боязнь «не встигнути...» із заміною потреби «Я хочу» на констатацію «Я можу». Наявність смислу «запускає» механізм вольових, інтелектуальних можливостей літньої людини, оскільки «перебудова потреб та спонук, переоцінка цінностей є основним моментом при переході від віку до віку» (Л. С. Виготський).

Смысл життя змінюється у часовій перспективі особистості, зумовлений соціальними обставинами, індивідуальними та віковими особливостями особистості та її суб'єктною активністю [573, с. 656]. Якщо у молодому віці він має більше спрямування на майбутнє, то у віці дорослості, зокрема пізньої – на минуле чи теперішнє. Життєвий смисл слугує адаптацією особистості до постійно змінного світу. Він, на заувагу Д. О. Леонтьєва, «виступає радше як необхідність, ніж як можливість,

де постановка питання про екзистенційний смисл можлива тільки після виходу особистості на рівень самодетермінації, усвідомлення нею власних можливостей і відповідальності за власний вибір» [274, с. 37-38].

Період завершення професійної діяльності ставить літню людину перед необхідністю прийняття нової ролі пенсіонера, своєї соціальної групи (людей постпенсійного періоду) та ідентифікуватися з нею. З іншого боку, він характеризує і зміну статусу в сімейному колі спілкування, що вимагає від особистості перегляду власного місця у житті як умови її успішної адаптації. Індивідуалізація породжує суперечності між необхідністю «бути таким, як усі» і прагненням індивіда до максимальної персоналізації. Щодо інтеграції, то мовиться про суперечності, які породжуються між прагненнями індивіда бути представленим своєю індивідуальністю у спільноті і потребою приймати спільноту тільки ті особливості, які сприяють її розвитку [180, с. 248]. Йдеться про інтеграцію суб'єктом усіх попередніх стадій розвитку і, відповідно, досвіду, що дає можливість його переосмислити, віднайти ресурс для подальшої самореалізації.

З приходом старості змінюється й сама особистість, її мотиваційно-сміслова сфера, що із втратою соціального статусу (працездатність) зазнає змін у ставленні до власної ідентичності, самоприйнятті. На перший план виходять потреби в уникненні страждань, нових неочікуваних ситуацій і контактів, потреби в постійності (прив'язаність до окремих людей, предметів), в автономії, що проявляється в ідеї власної незалежності, свободи, прагненні йти по життю своїм шляхом, протистояти примусу; потреби в захисті (свого Я), у збереженні свого внутрішнього світу, у турботі про інших (акцентуїрована у жінок); потреби у владі, в любові, у творчості [247, с. 58-59]. Питання про особистісне самовизначення у пізньому онтогенезі пов'язане з двома проблемами геронтопсихології: інтеграцією життєвого смислу і попередженням втрати ідентичності, позаяк деформація особистості в старості характеризується, перш за все, відмовою від особистісної відповідальності за власне життя і благополуччя близьких.

Якщо протягом попередніх етапів життя характерною є тенденція розвитку (коли людина більше здобуває, ніж втрачає), то в старості домінуючими стають втрати. Звужується коло спілкування, близькі, які відходять, нагадують про фінал життя, що наближається. Відтак це все підводить її до розуміння неминучості узагальнення підсумків власного життя як спонуки до прояву осмислення смисложиттєвих орієнтацій.

У цей період гостро сприймаються і невдачі. Звідси прагнення відповідати максимально важливим у даний момент умовам життєдіяльності, бути у згоді із самим собою, якомога довше не знижувати рівень вимог до себе становлять основу оптимального смислу життя у пізньому онтогенезі. Системоутворювальним фактором адаптації до віку як адаптогенного фактора в старості є соціальна діяльність людини. Від того, наскільки людина продовжує проявляти продуктивну активність (професійна діяльність, праця за інтересами тощо), буде залежати постановка нею наступних життєвих цілей на завершальному етапі життя.

Літня людина, яка залишилась «поза» професійною діяльністю, по суті робить свій вибір на користь тієї чи іншої стратегії старіння, вирішуючи подальшу «долю своєї зайнятості», зокрема:

а) на користь суспільних справ (громадська діяльність, формування нових соціальних зв'язків, спрямовуючи свої потуги в колективне русло праці);

б) обмеження кола інтересів і виборів у межах сімейного оточення, спрямовуючи своє русло в індивідуальний формат;

в) відхід від справ, зайнятості на рівні забезпечення свого існування (або ж відмова від неї).

У своїй основі загалом це вибір у дихотомії прогресивних і регресивних змін особистості [180]. Реалізація власних можливостей у нових видах діяльності нерідко вимагає зміни способу життя. Успішність, адаптивність старіння визначаються тим, наскільки людина виявляється підготовленою до тих завдань, які ставить перед нею новий віковий етап життя, до змін свого місця у суспільстві, специфічних щодо старості важких ситуацій.

На думку В. Е. Чудновського [573, с. 655-656], «біологія старості» («сплеск біології») неминуче призводить до розвитку песимізму, зосереджує увагу на обмеженнях, смертності буття людини. Вікові особливості стають усе більш значущими у житті людини, суттєво визначають її самопочуття і діяльність. Вкорочена «біологічна перспектива» ускладнює рішення проблеми «підтримки» смислу життя, «перекидає» її в минуле», позаяк характерною стає структура смислу життя, що розпадається. Мовиться про «зворотний розвиток» смислу життя. І тільки збереження або породження нової відповіді на запитання «навіщо?», яка виступає смислоутворювальним фактором, може зупинити деструктування ієрархії смислів, її розпад [477, с. 108]. Відомий афоризм

Ф. Ніцше: «Людина, якій є Ради чого жити, може винести майже будь-яке Як» (Цит. за: [532, с. 7]) розглядається В. Франклом у контексті смислу існування як реалізації цінності творчості, цінності переживання та цінності відношень. Звідси й випадки такої актуалізації мети-цінності-смислу в похилому віці, яка принципово означувала і переструктурувала для особистості даний віковий період.

Можна стверджувати і парадоксальну річ: життєва перспектива у цей час збільшується. Якщо у попередній проміжок життя вона була більше прив'язана до майбутнього, то, вийшовши на фінішну його пряму, людина вже бачить «звуження» майбутнього, водночас і не живе тільки минулим. Відбувається метаморфоза, зміна якості життєвої перспективи. Центр уваги літньої людини переміщується з особистісного теперішнього на майбутнє інших, де всі акценти переносяться на дітей, онуків, правнуків, учнів, послідовників, а також на справу, що «залишається у спадок».

Вагомим аспектом прояву творчого потенціалу особистості є її професійна діяльність. У тих випадках, коли професійна діяльність займає значуще місце у структурі смисложиттєвих орієнтацій, відбувається зближення вимог професії і проявів індивідуальності.

Раптове блокування всіх потенціалів працездатності і обдарованості людини з припиненням багатолітньої праці не може не викликати глибоких перебудов у структурі людини як суб'єкта діяльності [28, с. 91].

Зосередження інтересів на власному «Я» пов'язане зі зміною соціальної позиції людини у старшому віці (пенсія, втрата батьківських прав), з ендogenous фактором – адаптаційним процесом, спрямованим на збереження згасаючих можливостей організму та підтримку найбільш вагомих вітальних функцій у період пізнього онтогенезу, коли провідною формою активності стає самозбереження.

З віком у людей послаблюється інтерес до заробітку, соціального статусу, водночас зростає інтерес до наук, культури, філософії [84, с. 239].

Вивчаючи фази життєвого шляху, Б. Г. Ананьєв [26; 28] показав, що їх особливості визначаються не тільки соціальними факторами, але й смыслом життя. Ним проаналізовано «парадокс завершення людського життя», суть якого полягає в тому, що «вмирання» форм людського існування нерідко наступає раніше, ніж «фізичне одряхління» від старості. В умовах соціальної ізоляції відбувається «ломка», звуження

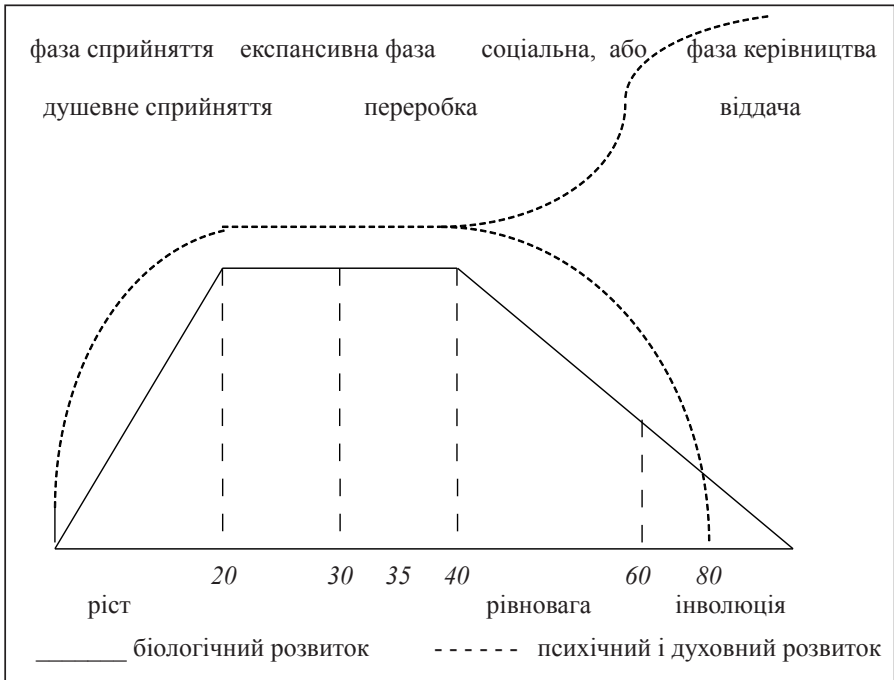
смислу життя, що приводить до деградації особистості. Мовиться про збереження особистості, коли людина чинить спротив зусиллям, що викликають таку ізоляцію.

Змістовно наповнити життя старшої людини може почуття «затребуваності», що екстраполює на її самооцінку, почуття власної гідності [632; 633]. Звідси варіантами її самовизначення є: опора на попередні заслуги (ідіосинкразійний кредит); постійна підтримка своєї корисності суспільству, сім'ї; примирення з існуючим станом речей [417, с. 448]. Активність старших людей у постпенсійному періоді проявляється на рівнях сімейно-побутового (акт служіння) та дозвільно-рекреативного (самореалізація) спрямування.

Смисл життя літньої людини є ціннісно-орієнтувальною основою її картини світу, оскільки принципово вагомою виступає необхідність збереження в старості власної картини світу, яка будувалася протягом усього життя з метою його розуміння, пояснення і систематизації. Значущим стає і збіг або принаймні, перетин власної картини світу з картою світу навколишніх [477, с. 110].

Особливої ваги у старості набувають соціальні контакти, спілкування, стосунки з іншими, праця, здоров'я, зайнятість, емоційний тонус старших людей [416, с. 172]. Вагомим стає почуття власної гідності, яке проходить у зазначений період головну перевірку на прожите життя: наскільки воно було вдале і якою мірою людина змогла себе реалізувати, розкрити свій творчий потенціал. «Ми не знаємо завчасно, які справи нас очікують, і тільки осінь виявить, що було зачате навесні; тільки ввечері стане ясно, що почалося зранку», – писав К. Юнг [603, с. 459-460]. Співзвучною нам видається позиція Б. Лівехуда: «Хто в середній фазі життя розвинув у собі інтерес до мистецтва, науки, природи або соціальної діяльності, той у старості зможе черпати все більше сил для життя із духовного джерела. Хто в середній фазі життя гнався тільки за особистим успіхом виходячи із користололюбивих потреб, хто пасивно жив своєю роботою, той стає до середини п'ятдесятих трагічною особистістю, що відчуває загрозу для себе у всьому новому» [282, с. 48-49].

На рисунку (див. рис. 3.2) [282, с. 18] відмічено співвідношення біологічного, психічного і духовного розвитку особистості в період онтогенезу, де біологічний ритм життя означений періодом до настання дорослості, психічний розвиток – у середній фазі життя, а духовний стає домінуючим на його завершальній фазі.

Рис. 3.2. Співвідношення біологічного, психічного і духовного розвитку особистості протягом онтогенезу (за Б. Лівехудом)

Розглядаючи пізній онтогенез за критеріями соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності та особистісних новоутворень, Г.С.Абрамова [1, с. 588-589] виокремлює:

1. Період виходу на пенсію(перші роки після виходу на пенсію) – освоєння нової соціальної ролі, нового статусу. На даному етапі має місце чітка диференціація потреб, за якими людей можна розділити на такі групи:

а) особи, які прагнуть вийти на пенсію, щоб зайнятись іншими справами. Тут має місце або незадоволення своєю роботою (стосунками), професійна нереалізованість людини з мотивацією «необхідно», або ж погіршення здоров'я. Пенсія сприймається як початок нового життя, коли можна зайнятись улюбленою справою з повною віддачею;

б) особи, які не бажають виходити на пенсію. Дана категорія людей або задоволена своєю професійною діяльністю, знайшла себе в роботі і не бачить себе поза нею, або боїться почувати себе нікому не потріб-

ною, соціально не затребуваною (певна роль відводиться і фінансовій стороні);

в) особи, у яких виробилось байдуже ставлення до завершення професійної діяльності. Дана категорія людей давно вже працює без бажання, і вихід на пенсію не приносить суттєвих переживань під загальним кредом нелюбові до життя.

У цей період старі контакти ще зберігаються, але вони з часом слабнуть, у той час як зберігаються контакти з близькими людьми. У старості збільшується не тільки фізична, але й емоційна залежність від інших людей; спілкування набуває особливої ваги. Літня людина потребує відчуття затребуваності сім'ї, дітям, внукам і можливості служіння іншим людям своїм професійним і життєвим досвідом. Подружні стосунки складні та суперечливі, шлюб більшою мірою слугує джерелом підтримки і душевної близькості. Подружжя частіше надає допомогу одне одному. Якщо серед своїх ровесників вони знаходять однодумців, це об'єднує їх на основі нового смислу в спільній справі (політична діяльність, громадська та ін.). Виховання онуків займає чільне місце у житті людини. Щодо провідної діяльності, то тут відбувається «пошук себе» у новій якості, де має місце експериментування з різними соціальними ролями. Частина пенсіонерів продовжує працювати і реалізовує себе у професійній діяльності. Мовиться про осмислення свого життя (написання мемуарів, можливість поділитись життєвим досвідом і переживаннями). Почуття цілісності і гармонійності свого життя або почуття його «незавершеності», дисгармонії становлять особистісні новоутворення даного вікового періоду. Зростає почуття «нереалізованості» своїх кращих помислів.

2. Період власне старості (через декілька років після виходу на пенсію і до моменту серйозного погіршення здоров'я) [417, с. 447-448], коли людина засвоїла новий для себе соціальний статус. Щодо соціальної ситуації розвитку, то тут має місце спілкування в основному з однолітками, членами сім'ї. Деякі люди знаходять для себе нові контакти в громадській діяльності, змінюється ставлення до інших (від глибокої інтимності до більшої контактності). Провідною діяльністю виступає певне захоплення (щоб «перекрити» фрустрацію на втрачений попередній вид діяльності). Нове відкривається за рахунок переосмислення, і це, без сумніву, несе в собі позитивний емоційний заряд.

В осіб вікової групи 70-80 років проявляється більша орієнтація на теперішнє. Навколишнє життя, стан власного здоров'я приймаються

ними без бажання щось змінити. У них проявляється прагнення переосмислити свій життєвий досвід, попередню діяльність з позиції даного моменту. Попередні успіхи, соціальний статус оцінюються як маловартісні, втрачається почуття стійкості внутрісімейних зв'язків. Загальна оцінка життя наближається до відомих слів Еклезіяста: «...Коли я звернувся до усіх своїх чинів, що їх поробили були мої руки, і до труда, що я потрудився був, роблячи, – й ось усе це марнота та ловлення вітру...» [Екл., 2:11]. Подібна переоцінка цінностей, що визначала смисл попереднього життя людини, знаходить своє вираження у спокійному, сповільненому ритмі життя. У людини можуть з'явитися і нові інтереси, зокрема звернення до природи; зміцнюються моральні цінності. Останнє проявляється у прагненні допомогти хворим людям, покинутим тваринам [582, с. 691].

3. Довгожителство. Сюди відносять [417, с. 446-449] увесь віковий період після 80 років і до завершення людського буття (хоча вважається вік за 90 років). Частина цієї вікової категорії людей перебуває в лікарнях, хоспісах, у геріатричних центрах або ж з близькими, рідними. Головні їхні зусилля спрямовані на боротьбу із власними недугами. Разом з тим люди знову ж осмислюють своє життя, згадують усе краще, що було у їхній біографії. Вказаний період характеризується все більшим зверненням до Бога як залученням до безконечного і підготовкою до «переходу».

Довгожителство за умов доброго здоров'я може характеризуватися гордістю з боку родини за довгожителя – члена родини як символу майбутнього довголіття для неї. Можливі нові контакти (друзі, знайомі). Такі люди стають особливо «популярними» для засобів масової інформації, геронтологів, тому коло знайомств у них може бути достатнє. Щодо провідної діяльності, то всі довгожителі заявляють про активне творче життя, відчуття задоволення ним. Самовизначення особистості у період геронтогенезу може мати різні варіанти, зокрема [417, с. 460-461]:

У ставленні до свого минулого:

- 1) прийняття свого минулого життя, задоволення ним, гордість за нього;
- 2) неприйняття свого життя як «де-факто», що «життя не вдалось». Звідси або: а) пасивний варіант, або б) активний варіант;
- 3) прийняття свого життя, але прагнення прожити ще одне, нове життя.

У ставленні до свого теперішнього:

- 1) прийняття норм поведінки, характерних для старших людей у даному суспільстві;
- 2) часткове прийняття існуючих норм поведінки за умов одночасної розбудови свого життя;
- 3) суттєвий відхід від прийнятих для старших людей норм життєдіяльності (активність, участь у громадській роботі та ін.).

У ставленні до майбутнього:

- 1) підготовка до смерті;
- 2) планування подальшого життя, насиченого реальними подіями;
- 3) бажання встигнути втілити себе в інших (наставництво, виховання), у справі.

У ставленні до пам'яті про себе вже після смерті:

- 1) віра у безсмертя душі, що базується або на релігійній вірі, або на власних світоглядних засадах і уявленнях про безсмертя;
- 2) віра у безсмертя власних «продуктів творчості» (об'єкти, твори мистецтва та ін.), «ідей», які людина залишає після себе; передача власного досвіду, справи (якій людина присвятила своє життя) наступним поколінням [417, с. 461].

Вибір того чи іншого варіанта життя у пізні роки онтогенезу залежить від самої особистості, її «спраги життя» (О. В. Суворов), активної життєвої позиції і ставлення суспільства до літніх людей. Відтак період пізнього онтогенезу дає людині можливість творчо переосмислити миттєвий життєвий досвід.

Старість є тим періодом життя людини, коли зайнятість обирається не так в силу зовнішніх потреб, як в силу особистісних інтересів та прагнень, вагомими з яких виявляються прагнення впорядкувати все, надати всьому логічно-сислового змісту, знайти відповіді на питання, які раніше не виникали або ж не були активно задіяними через повсякденні справи.

Адекватне ставлення до свого віку сприяє активній мисленнєвій праці, спрямованій у бік вирішення питань пізнання смислу власного існування, самопізнання тощо. За умов неадекватного його сприйняття мають місце депресивна проєкція на минуле, ретроспективне «розмотування» власних переживань з позицією самозвинувачення або ж звинувачення інших [330, с. 349].

Головний смисл життя розпадається на ряд малих смислів, життєві перспективи зменшуються. У старості сакраментальне питання «для чого?» є найголовнішим і найважчим. Для письменника, вченого,

творчого працівника тут є великі можливості. «Егоїстична стагнація» (Г. С. Абрамова), що нерідко має місце у періоді геронтогенезу (замикання на собі і своїх потребах), стосується перш за все тих людей, які давно вже живуть поза концепцією життя, відмовились від власної екзистенції, від власних проявів духу і занурилися не в глибини свого Я чи піднялись до його вершини, а замкнулись у площині минулого [1, с. 589].

Наш погляд на проблему смисложиттєвих орієнтацій особистості в період пізнього онтогенезу дає можливість висувати, що у структурі її смисложиттєвих орієнтацій (відповідно до рівня розвитку творчих напрацювань на даний період життя) творчість виконує такі функції як: творча самореалізація, спротив старінню, наповнення життя новим смыслом (у старості), затребуваність (відчуття власної спроможності і потреби іншим), додання самотності, підвищення життєвого енергопотенціалу (оперативний енергопотенціал), передача творчого досвіду нащадкам, уможливлення власного безсмертя (див. рис. 3.3).

Рис. 3.3. Творчість у структурі смисложиттєвих орієнтацій особистості у період пізнього онтогенезу

Без сумніву, градація кожної із цих функцій у структурі смисложиттєвих орієнтацій літньої людини у кожному окремому випадку є індивідуальною, позаяк чим більше виражений творчий потенціал особистості, тим яскравішою є її потреба у творчій самореалізації.

Саме творче «Я» прямо стосується не тільки життєвих і цільових установок, але й засобів їх реалізації. Процеси формування життєвої мети, стилю життя та побудову його перспектив А. Адлер [10] відносить до творчих процесів, які визначають особистісний ріст, унікальність і неповторність особистості в зрілому віці.

Індивідуальність літньої людини, незважаючи на вік, часом не тільки зберігається, але й стає більш яскравою, виразною. Саме у старшому віці дехто по-новому бачить світ: починає малювати картини, складати вірші, дивувати навколишніх талантами, які не розкрились за відповідних умов у попередні роки онтогенезу. Людині психологічно важливо знати і відчувати, що вона значуща, її розум і досвід затребувані, і вона дійсно «живе», а не тільки функціонує біологічно як живий організм [120, с. 126], бо «ніщо так не отрує життя людини, як відсутність у неї задач і цілей» (Б. Паскаль).

Внутрішня цілісність особистості утримується ціннісними переживаннями (а не безпосередніми зовнішніми подіями), які утворюють ядро її життєвого і духовного досвіду. І саме діапазон тих ціннісних переживань, які доступні людині, свідчить про її особистісну розвиненість, психологічну культуру, можливості і спрямованість подальшого особистісного зростання в різних (уявних і реальних) життєвих шляхах. Такий підхід продуктивно переносить акцент розгляду смисложиттєвих орієнтацій старшої людини з формально-зовнішніх «невеселих» обставин на глибинні психологічні обставини сучасного, минулого й майбутнього [477, с. 117].

На цьому рівні перед людьми літнього віку постає завдання встановлення зв'язків поза сім'єю, розширення, зміна життєвого контексту. Прийняття власного старіння є результатом активної творчої роботи з переосмислення життєвих установок і позицій, переоцінки життєвих цінностей.

3.5. Хронотопні координати життя у період пізньої дорослості

3.5.1. Екзистенціал темпоральності: творчі можливості особистості

Особистісна організація життя пов'язана з часом – тривалістю актуальності смислу, що визначається його роллю в ансамблі багатьох особистісних смислів в інтернально-екстернальному просторі індивіда. Вікові зміни тих чи інших властивостей людини є одночасно онтогенетичними й біографічними [28, с. 102], де головними моментами життя виступають психологічний час і психологічний вік, які відрізняються відображенням минулого, теперішнього і майбутнього, наповненістю життя подіями, вибором життєвих цінностей, типом активності особистості [205, с. 21]. Звідси тріада: час, життя, зміна.

Час – основа організації, впорядкування і координації діяльності людей. Часову координату мають усі характеристики людської діяльності – умови, ситуативні обставини, можливості та реальне існування. Початок діяльності (дії) характеризується тим, що вона набирає свою траєкторію, амплітуду і часову архітектоніку, яка відповідає об'єктивній темпоральній організації людини та її суб'єктивним цілям, що мають власні часові параметри [337, с. 20-21]. Вік людини, як функція біологічного, історичного і психологічного часу, забезпечує конвергенцію двох основних ліній розвитку людини: онтогенетичну еволюцію і життєвий шлях [489, с. 55]. Відтак особистість може розглядатися під кутом зору притаманних їй часових структур, особливостей і здібностей тільки на основі визначення її як суб'єкта, який розвивається у часі і рухається за власне просторово-часовою траєкторією. Вона не тільки відображає час через ставлення до нього, переживаючи і регулюючи його, але й стає самостійним центром часової детермінації [8, с. 13].

Часова регуляція охоплює як діяльність у цілому (з точки зору відповідності її плану), так і визначення окремих її етапів, ділянок (вибір відповідного моменту для здійснення певної операції, способу зв'язку, переходу від однієї операції до іншої, скорочення проміжків між операціями і т.д.). Соціальний час висуває вимоги перед особистістю щодо вміння вкlastись, реалізувати власні стратегію і тактику, «встигнути». Він може виступати як «рушійною силою» її розвитку (оскільки життя перспектива не безконечна), так і гальмом, стресогенним фактором (у випадку несформованості особистістю власної якості як суб'єкта часу).

Особистісний час [3; 4; 8; 197; 226; 227; 249; 337; 484; 565], під яким розуміється психотемпоральна організація дорослою особистістю своєї свідомості і самосвідомості, поведінки і діяльності у процесі здійснення дорослою людиною її індивідуальної і групової життєдіяльності, синтезуючи, об'єднує час, що суб'єктивно переживається (час переживання) і відбувається на підсвідомому рівні; перцептуальний час – час споглядання і вражень, що відбувається на частково усвідомлюваному рівні; функціональний час (час дій), що часто проходить на підсвідомому рівні; рефлексивний час (час роздумів), що проходить в усвідомлюванодискурсивній формі; і креативний час (час творіння) – осяяння, нахнення, що відбувається на надсвідомому рівні [226, с. 4-5].

Звернемось до енергетичної складової, яку виокремлюють у життєвому часі особистості К. О. Абульханова-Славська, Т. М. Березіна [3,

с. 291], що, як нам видається, уможливило і саме розуміння руху темпоральної енергії у творчий вимір її буття. У цьому науковому абрисі окреслені такі часові компоненти:

1) початковий темпоральний енергетичний потенціал, або наданий особистості час життя, який закладений у конкретних механізмах молекулярно-генетичного коду;

2) компонент, що пов'язаний із рухом темпоральної енергії, – темп реалізації і використання початкового енергетичного «запасу» (усвідомлення руху «біологічного годинника», використання людиною наданого їй життєвого часу). Чим інтенсивніше використовується темпоральна енергія, тим більш прискореним є людський час в залежності від орієнтації людини на зовнішній (сповільнення) чи внутрішній ритм (прискорення) у часовому режимі життя. У стані «прискореного» часу енергія розтрачується швидко і дається її людині більше, ніж зазвичай, тому такі стани можуть наповнюватись великою кількістю подій, думок і т.д.;

3) компонент перетворення темпоральної енергії. Час окремого людського життя перетворюється особистістю в матеріальні (діяльність) та ідеальні (ідеї) форми культури; особистість, присвоюючи ці форми, збільшує за їх рахунок свій енергетичний потенціал;

4) компонент, пов'язаний з категорією особистісного часу, коли особистість у процесі власної активності не тільки використовує темпоральну енергію, але й породжує її, тим самим збільшуючи свій енергетичний потенціал, інтенсивність життя і, як наслідок, його тривалість [3, с. 291].

Оскільки час «визначений не тільки кількісно, а й якісно», приналежність часу суб'єкту передбачає регуляцію, планування, «використання» його самою особистістю. Тільки виступаючи як реальний суб'єкт організації часу життя, людина отримує можливість своєчасно та адекватно співвідносити необхідний і вільний час свого життя як на основі соціальних запитів, так і на основі власних планів тощо [8, с. 129].

Вищий рівень розвитку здібності до регуляції часу означає, що вся динаміка життя починає залежати від її суб'єкта, темпів та характеру його розвитку.

Розширення часових можливостей особистості пов'язане з життєвим досвідом, з розвитком здібностей і вмінь, що підвищують швидкість здійснення діяльності, з розвитком особливої здібності до особистісної організації часу життя. Для кожної особистості, враховуючи цілісність

і безперервність її життєвого шляху, існує власний спосіб розвитку. Він може характеризуватись як гармонійний чи дисгармонійний, екстенсивний чи інтенсивний, більш індивідуально виражений чи типовий (К.О. Абульханова-Славська).

Ціннісне ставлення до життя проявляється у мотиві встигнути втілити себе у ньому, здійснити вибудовану стратегію. Переживання часу як безповоротного процесу життя ставить особистість «в умови», за яких вона прагне інтенсивно прожити даний, «відповідний проміжок часу», психологічно обумовлений кожною конкретною особистістю. Сприятливі життєві обставини збільшують можливості особистості, примножуючи її потенціал. Разом з тим вони не є визначальними чинниками на шляху до самореалізації особистості [8, с. 136]. Часом навіть ускладнені умови життя дають більший спротив з боку особистості, яка, долаючи труднощі, не тільки розкриває, але й примножує власний потенціал, роблячи «неймовірне» з боку фізичного «Я» (фізичні недуги, труднощі матеріального характеру), задіює свою духовну природу.

Управління часом з боку особистості носить або прямий, або опосередкований характер. Розвиток особистості (її досвід, здібності, зрілість) є потенційним часом (потенціювання часу), яким особистість не може управляти безпосередньо. Однак її активність перетворює цей потенційний час у реальний час (актуальний час), збільшуючи часові можливості особистості, що сприяє її найбільш повній самореалізації, а звідси збільшує і цінність реального життєвого часу [8, с. 136]. Якщо співвідношення індивідуального і суспільного в житті особистості складається суперечливо, тобто особистість не може включитись у суспільне життя творчо, тоді власне особистісний час знищується як цінність, як здібність, натомість рух особистості не йде інтенсивним шляхом [8, с. 138].

Крім часових вимог, «обмежень» та «можливостей», які надає особистості суспільство, вона і сама визначається у часі. Мовиться про можливість самовизначення особистості у контексті власного життєвого часу, в якому проходить її розвиток, рух та реалізація «близьких» та «віддалених» у часі перспектив. На цьому шляху особистість стикається із найбільш глобальним протиріччям – між жорсткою об'єктивною детермінованістю особистого життя у часі і одночасно можливістю маневрувати у часі та нарощувати власні часові резерви, потенціювати час. Звідси доцільним буде урахування особистістю способу організації життєвого часу, у форматі якого виокремлюються такі типи:

* стихійно-буденний тип: особистість перебуває у залежності від подій і обставин життя. Цей спосіб організації життєвого часу характеризується ситуативністю поведінки, відсутністю особистісної ініціативи (короткотермінової та пасивної регуляції);

* функціонально-дієвий тип: особистість активно організує протікання подій, спрямовує їх хід, своєчасно включається у них, досягаючи ефективності. Позаяк ініціатива охоплює окремі періоди протікання подій, але не їх об'єктивні чи суб'єктивні наслідки; відсутня пролонгована (тривала) регуляція часу життя – життєва лінія, має місце короткотермінова активна регуляція часу;

* споглядально-пролонгований тип: особистість пасивно ставиться до часу, у неї відсутня чітка його організація;

* творчо-перетворювальний тип: особистість пролонговано здійснює організацію часу, пов'язуючи його зі смыслом життя, з рішенням суспільних проблем, творчо оволодіває часом (Цит. за: [8, с. 140]).

Розуміння часу життя як цінності в системі особистісних смислів і ціннісних орієнтацій людини займає центральне місце, а інколи й асоціюється з цінністю самого життя. Цінність часу залежить від емоційного ставлення до події. Відрізки часу, пов'язані з творчим підйомом, натхненням (у будь-якій діяльності, спілкуванні тощо), завжди переоцінюються особистістю. Цінність часу життя на початку життєвого шляху сприймається особистістю зовсім в інших тональностях, ніж в його кінці, як і тоді, коли людина знає, що приречена. Миті життя, що залишилися, перетворюються у надцінність, що часто стає причиною серйозних психологічних змін.

У старості рух часу прискорюється, при цьому «протягується» минуле, теперішнє скорочується. Минуле «повертає» літніх людей у період молодості, актуалізуючи спогади. Майбутнє сприймається як недосяжне, тому перспективи звужуються. Після 65 років час ще більше прискорюється.

Оцінка часу життя пов'язується з оцінкою особистістю власних досягнень та їх відповідністю своєму віку. У випадку, коли рівень досягнень випереджує соціальні очікування, людина почуває себе старшою за свій паспортний вік. Якщо ж людина досягла меншого, ніж від неї очікують, як їй видається, у своєму віці, то вона буде почувати себе молодшою. Звідси реалізованість психологічного часу усвідомлюється людиною у формі переживання внутрішнього віку (психологічного віку особистості), який може мати і «поворот назад» – від старості до молодості, оскільки вимірюється з допомогою внутрішньої системи відліку [249, с. 255].

У ракурсі просторово-часового світу особистості розглянемо, у яких відносинах з особистістю знаходиться творчий час, яке місце він займає в системі ціннісних орієнтацій та життєвих смислів особистості.

Творчість особистості охоплює не тільки процес досягання творчого результату, яким слугує продукт її діяльності, але й розбудову суб'єктивного творчого світу особистості, що володіє власним простором і часом. Психологічний просторово-часовий світ особистості можна розділити на першочергово приналежний їй світ, що складається із подій власного життя, в основі якого знаходиться індивідуальний життєвий хронотоп людини (В. І. Ковальов), і набуті в процесі життя «присвоєні» людиною світи, що вміщують події навколишнього світу, які не належать їй. Ці світи, в які може проектувати себе людина, репрезентують просторово-часові згустки, де минуле, теперішнє і майбутнє можуть не тільки осмислюватись людиною у контексті фізичного буття, але й програватись у різних варіантах, «переміщуючись» місцями. Мовиться про індивідуальну часову транспективу [227], тобто суб'єктивний огляд життя, що має ціннісно-смыслову природу.

Творче переживання життєвого часу, як нам видається, охоплює ставлення особистості до власного досвіду крізь призму таких часових критеріїв, як: «здобутий досвід»(модальність минулого) – «новий досвід» (модальність теперішнього) – «майбутній досвід» (модальність майбутнього). У цій часовій площині прослідковується не тільки сам процес творення людини у часі, але і її ставлення до власного життя, продуктів творчості, перспективи. На цьому рівні має місце протиборство двох начал, закладених, з одного боку, у поняття «стереотипи», що ввібрали в себе життєвий досвід, знання, вміння, навички, а з іншого – у поняття «творчість» як уміння серед алгоритму дій знайти власну автентичність, не заглушену досвідом, що «спокушає» автора до повторення. Здатність до відкритості, довіри до себе, своїх внутрішніх устремлень прокладає «міст» між теперішнім і майбутнім, до зони проектування подальшого життя (за допомогою механізмів уяви, фантазії). Звідси і постає творчий підхід в реаліях транспективи (життєвий хронотоп, у якому минуле, теперішнє й майбутнє розглядатимуться як частини єдиної часової структури особистості, де вона досягає вищого рівня особистісної регуляції часом, стає суб'єктом життя і долі) [146].

Звідси творчість є одним із способів збагачення психологічного простору – часу через створення уявних просторово-часових світів. Розширюючи межі власного буття, людина здобуває можливість додаткової самореалізації, проживаючи не одне, а наче декілька життів, умовно

піднімаючись над його реаліями, що, на думку П. П. Горностая, можливе завдяки рольовій децентрації – своєрідному перевтіленню в об'єкт власної творчості. При цьому творець ідентифікує себе з тим образом, який формує його творчу уяву, що супроводжується рольовим переживанням, яке характеризується чуттєвим програванням соціальних та психологічних ролей. Дані ролі задаються самими життєвими ситуаціями, які виступають у площині діяльності особистості. Так, письменник «проживає» долю своїх героїв, ідентифікуючись із ними, актор – долю персонажів, які презентує на сцені, художник знаходиться у полоні образно-символічного сприйняття «дійсності», яку творить фактично «від себе», педагог живе життям своїх вихованців, психолог заглиблюється у стан переживання власного буття клієнтом через особистісні проєкції і т.д. [146, с. 30-31].

Творчість можна розглядати не тільки як засіб самоактуалізації, але і як засіб освоєння психологічного часу особистості, а саме: збільшення часової протяжності шляхом побудови уявних творчих часових транспектив, підвищення компетентності особистості у часі, формування гармонійного ціннісно-смиислового ставлення до часу. Якщо час виступає як ресурс, що використовується, як час, при якому має місце змістовна праця, він суб'єктивно скорочується (сприйняття часу як такого, що швидко минає, ніж це є насправді). Коли час виступає у ролі бар'єра (осмислена активність людини знаходиться за межами даного відрізка часу і разом з тим характеризує деякі перешкоди, які необхідно подолати), він суб'єктивно збільшується, протікає повільніше [275, с. 115].

Для характеристики суб'єктивної наповненості темпорального проміжку К. О. Абульханова вводить поняття «щільності переживання». За умов низької щільності переживання людина сприймає час як розтягнений, марний, що «ледь рухається», але минає швидко і зрештою «перекриває» будь-які спогади з минулого як несуттєві. За умов середньої щільності переживання темпоральний проміжок заповнюється активністю внутрішнього плану – думками, почуттями, фантазіями і планами індивіда. При високій – активність внутрішнього плану в даний проміжок часу встигає проявитись і зовні, у вигляді діяльнісної, творчої зокрема. Найбільш вагомим критерієм цінності часу є наявність смислу життя, який надає значущості всьому, що відбувається, як бажаність майбутнього [3, с. 5]. І якщо у першій половині життя воно сприймається як безконечне і довготривале; у другій половині – як швидкоплинне, то у старшому віці – «як мить». У зрілі роки накопичується досвід пере-

бування у просторово-часовому континуумі. З віком люди все більше тримаються за власний досвід, оскільки живуть під дією установки про старість (та під дією ейджизму). Таке «майбутнє» лякає, у результаті чого вони патологічно намагаються «затримати старіння». Від майбутнього наче «відмовляються», і чим воно ближче, тим більш свідомо (несвідомо) «втікають» від нього. Натомість «реальним» для них виступає тільки «минуле», особисто прожите. Результатом цього є «повернення у дитинство», але з оберненим знаком. Час особистості «закривається» на ній, наступає або прийняття часу, або відчай. Для одних – час духовного прозріння у питанні, де реальність, а де ілюзія, для інших – час розчарувань, психологічного і фізичного занепаду.

Ціннісне ставлення людини до часу може визначатися ступенем самоактуалізації особистості. За А. Маслоу [303; 304], однією з характеристик самоактуалізованої особистості є компетентність особистості у часі. Самоактуалізована творча індивідуальність володіє настільки багатим творчим просторово-часовим світом, що може охоплювати цілий всесвіт, більше того, гармонійно ставиться не тільки до цінності часу, а й до проблеми життя і смерті.

С. Л. Рубінштейн наголошував на наявності двох способів життя: існування, яке пов'язане з детермінацією зовнішнім часом (часом ситуацій, подій, вимог діяльності), і самоздійснення, здійснення себе, своєї сутності, яке пов'язане з детермінацією часу самим суб'єктом і внутрішнього часу. У першому випадку періодизація життя визначається об'єктивною «логікою»; безперервність чи перервність часу задається зовнішніми структурами: діяльністю, відносинами і т.д. В другому випадку особистість виступає як суб'єкт життєвого шляху: їй властиве усвідомлення своїх часових життєвих послідовностей, які носять і цільовий, і причинний характер, а також побудову особливої темпоральної форми – стратегії життя [3, с. 231]. Звідси виникають два різних варіанти життєвого руху. При першому, за умов об'єктивно сприятливого протікання життя і об'єктивно вдалої, незалежно від особистості, часової організації її активності, співвідношення здібностей, потреб, характеру, домагань, саморегуляції виникає внутрішньо пропорційний і пропорційний зовнішнім умовам спосіб існування. Збалансованість внутрішніх рушійних сил – пропорційність домагань і задоволення, що дає особистості невисокий, але стабільний часовий ресурс – рушійну силу, забезпечує рівномірність її життєвого руху і відносну стійкість внутрішнього складу. Такий тип розвивається у межах оптимальної від-

повідності вибраній діяльності або сприятливих обставин останньої в межах, наданих віком, і т.д. Другий варіант способу існування характеризується відсутністю принципу гармонізації, пропорційності у часі.

Т. М. Березіною [70] було виявлено, що для різних типів творчих особистостей (інтро- і екстраверти) різний час – простір творчості. Для одного типу це внутрішній, для другого – соціальний світ. Можна передбачити, що перший тип з роками стає більш консервативним (замкненим у власному інтелектуальному просторі), а другий, маючи велику багатогранність стосунків більш творчого характеру, здатен до розвитку. Проте слід враховувати характер соціального впливу на відносини другого типу, коли мова йде про можливий конформізм, прийняття вузьких стандартних соціальних норм і стосунків, тоді як інтровертований тип на цьому фоні залишається вільним індивідуалістом.

Якщо ціннісно-часові орієнтації умовно розділити на три групи: цінності минулого, теперішнього і майбутнього, то порушення ціннісно-сислового ставлення до життя також можна поділити на три типи за часовою спрямованістю [146, с. 31-32]. Фрустрації минулого – це порушення часових ретроспектив особистості, тих цінностей, які становили сенс життя людини у минулому. Особливістю цієї кризи є те, що зміни життєвих орієнтацій відбуваються уже після того, як прожитий певний проміжок життя. Якщо соціальні умови (політичні, економічні, культурні та ін.), загалом весь суспільний устрій змінюються, що кардинально веде до переосмислення подій, ціннісно вартісних для людей, які брали в них активну участь, то у них прослідковується втрата смислу прожитого життя (даремно прожитого). Фрустрація минулого тягне за собою і фрустрацію теперішнього, особливо для людей старшого покоління. Крах цінностей періоду їхньої найбільшої активності (наприклад, комуністичні ідеї) створює відчуття, що разом з їхніми цінностями «завершується» і їхнє життя. Фрустрація минулого виникає також внаслідок знецінення минулої діяльності. Зміна у розвитку суспільства потребує і зміни свідомості людини, здатної налаштуватись на неї. Ті представники старшого покоління, які не зуміли налаштуватись на ці зміни, переживають фрустрацію щодо відчуття власного «відставання» і, відповідно, відчувають себе не затребуваними («застарілими») новим часом.

Фрустрація теперішнього – це руйнація зв'язку між часовими ретроспективами і перспективами. Зазвичай такий стан пов'язаний із переживанням життєвої кризи, що супроводжується відчуттям безвиході.

Це можуть бути як катастрофи глобального плану (війна, катастрофа), так і кризи, пов'язані із втратою смислу, фізичне безсилля, недуги і т.д. І якщо молода людина врешті-решт налаштовує себе на майбутнє, то люди старшого покоління починають більш скептично і навіть нігілістично споглядати на зміни у майбутньому, яке для них усе менше виокремлюється як часова категорія, а то й не сприймається.

Як зазначає М. Л. Смульсон, складні відносини літньої людини з часом минулим впливають на її сприйняття часу майбутнього і навіть зумовлюють його. Поведінка людини в сучасному світі залежить від минулого й майбутнього в їх суб'єктивно значущих моментах, оскільки сучасне виступає постійним процесом трансформації минулого в майбутнє [477, с. 114]. Чим більшим є тиск віку, тим більше прослідковується тяжіння старшої людини до хронотопу минулого. Людина зазвичай віддається спогадам, оповідаючи історію свого життя, що предстоїть для неї як ціннісний буттєвий вимір.

У старості очікувань залишається все менше, якщо не брати до уваги тих літніх людей, які продовжують активну трудову діяльність, що підтримує їх життєвий тонус. Коли час переживається як цінність (дефіцит), він використовується більш ефективно.

Т. М. Березіна, досліджуючи феномен антистаріння у форматі зміни особистості, задіяної її творчою активністю, допускає можливість активізації відповідних даному процесу темпоральних механізмів [70, с. 139], які розглядає через:

1. Сповільнення ходу перебігу внутрішнього часу людини, що уможливить її тривале продуктивне життя. Звідси ефективність тайм-менеджменту (саморегуляція, економне використання енергопотенціалу);
2. Зворотний хід часу починаючи з певного відрізка життя людини, що активізує процеси відновлення на клітинному рівні (омолодження);
3. Розтягнення внутрішнього часу: за рахунок деяких особистісних або темпоральних механізмів у людині відбувається активація внутрішніх ресурсів і «додається» час.

Бачимо дотичність даних теоретичних положень до оригінальної концепції часу, що передбачає існування «зазорів тривалого досвіду». Її розвиває у психологічній науці В. П. Зінченко. У ній розглядається вплив активності (людської і Божої) на психологічний час, де людина може і своєю волею зупиняти, розтягувати і затримувати час. «Тривалість істинного акту або думки підтримується і безперервно відроджу-

ється волею... Бог чи доля зупиняє час у критичних для людського життя ситуаціях» [198, с. 295].

Відповідно до екзистенційного закону [275, с. 115] усвідомлення дефіциту будь-якого ресурсу підвищує ефективність його використання. Переживання реальності смерті підвищує відповідальність за власне життя: приходить усвідомлення життя як обмеженого ресурсу. Разом з тим часовий ресурс, попри своє «обмеження» у віці пізньої дорослості, може позитивно впливати на особистість. Літня людина, яка вже вийшла на пенсію (не працююча), може скористатися вільним часом для організації тих справ, про які мріяла у молоді роки. Поготів, коли мовиться про творчу особистість, то її можна сміливо характеризувати як таку, що живе «поза часом». Маємо на увазі творчу активність, «не заангажовану» соціальними приписами та атитюдом старості. Поряд з вагомими потребами віку пізньої дорослості (турбота про здоров'я та ін.) не менш вагомою у неї виступає потреба у творчій діяльності, що не стільки «відсуває» старість на задній план, скільки заповнює екзистенціаль старості смыслом, репрезентованим у творчій праці. Саме тому введення координати творчого часу у координати фізичного й психологічного часу у систему психологічного знання зробить вагомий крок уперед на предмет дослідження зміни творчої активності особистості протягом її життя і в пізньому онтогенезі зокрема.

3.5.2. Криза пізнього онтогенезу: творча реконструкція

Важлива умова продуктивного життя у пізні роки – це інтеграція суб'єктом всіх пройдених ним стадій, свого минулого, теперішнього і майбутнього. Передумовою інтеграції є успішне рішення нормативних криз, життєвих задач та конфліктів. Наскільки особистість здатна піднятися над своїм минулим, не застрягаючи в ньому, інтегруючись із теперішнім, розглядаючи пройдені стадії в системі актуальних відносин і проблем, настільки гармонійним буде стан переживання власного життєвого часу.

Кризи дорослості – це гнітюча для людини невідповідність між Я-реальним і Я-ідеальним. Проявами кризи у зрілому віці [35; 38; 225; 419; 505] є втрата почуття нового, відставання від життя, зниження рівня професіоналізму, внутрішня розгубленість, усвідомлення необхідності переоцінки себе, зниження власної оцінки, втома, виникнення

відчуття вичерпаності своїх можливостей. Періоди дорослості і старості у сучасних умовах характеризуються «подвійною кризою» – віковою і соціальною, які наче накладаються одна на одну. Накладання соціальної кризи на вікову загострює «відносини» людини зі своїм минулим, теперішнім, майбутнім, налаштовує на більш глибоке розуміння сенсу власного життя. У сучасному суспільстві, де має місце поляризація представників старшого покоління, в однієї його частини як головні виступають широкі соціальні смисли, підвищується рівень дієвості, в іншій ж відбувається ломка смислу життя, його звуження до елементарного бажання вижити, відтак превалюють індивідуальні смисли.

Пенсійний вік породжує ряд психологічних проблем. Старше покоління робить вибір: для одних важливими виступають хобі, для інших – домашня праця (сімейні справи), виховання внуків. Ще одна категорія робить вибір на користь професійної діяльності. Вміння розбудувати своє життя у пенсійний період – це вміння адаптуватись до нових його умов, знайти себе у нових реаліях дійсності. Літні люди, коло інтересів яких було широким до виходу на пенсію, краще пристосовуються до нової ролі «пенсіонера», вбачають у вільному часі більше можливостей для реалізації своїх інтересів, ніж ті, спеціалізація яких була вузькою.

Розглядаючи особливості психологічної кризи похилого віку, слід зауважити, що практично всі вчені (Е. Еріксон, В. Франкл, Б. Г. Ананьев та ін.) зійшлися в думці, що вона пов'язана з оцінкою цінності і смислу прожитого життя. Це осмислення, підведення його підсумків, намагання у той часовий проміжок, що залишився, компенсувати опущене. Зміст смислоутворювальної кризи старості полягає в тому, що у пізньому онтогенезі нові знання даються важче, ніж у молоді роки, їх важко наповнити емоційним включенням, щоб сформувати нові мотиви. Натомість на перший план виходять механізми компенсації власних втрат (сил, здоров'я, статусу). Звідси важливість навчання новим видам діяльності, появи нових інтересів [301, с. 337].

З позиції фрактального способу опису циклічної організації часу людського життя М. Н. Епштейн [597] розглядає кожний віковий період як цілий цикл, що вміщує всі фази розвитку як у горизонтальній, так і у вертикальній площині: дитинство, отрочтво, молодість, зрілість і старість (у тому числі й у віці пізньої дорослості), зокрема:

60-64 рр. – «дитинство старості»;

65-70 рр. – «отрочтво старості»;

71-75 рр. – «молодість старості»;

76-80 рр. – «зрілість старості»;
після 80 р. – «старість старості».

Людина, яка проживає кожен із цих вікових періодів (як числовий вимір), переживає його на внутрішньому (екзистенційному) плані буття, рухаючись по траєкторії, заданій від народження заново (від початку до кінця). Причому початок, як і завершення – перехід від однієї траєкторії руху до наступної, – теж кризовий. У «дитинстві старості» людина переживає дитячу невпевненість, подив світу, по-новому сприймає оточення, переосмислює своє ставлення до наколишнього, повертаючись до природи, як дитина вбирає кожну грань цього світу, відкриваючи його заново. Не випадковим у цей час є прагнення людини до праці на землі, проживання у сільській місцевості, за межами урбанізації (мегаполіс). Все, на що не було раніше часу, тепер стає в полі зору її уваги, змінюється система вартостей (повернення до автентичності). У середині кожного віку має місце і криза світовідчуття, довіри і впевненості, відчуження від навколишніх, ріст негативізму (підліткова криза), почуття смисловтрати («криза середини життя»), що притаманні, з одного боку, «отроцтву старості», а з іншого – «молодості старості». «Зрілість старості» – це ще один шанс на «лебедину пісню» у творчому житті перед «входом» у «старість старості». У цьому віковому ракурсі прослідковується і прощання з дитинством (9-10 рр.), отроцтвом (16 р.), молодістю (28-30 рр.), зрілістю (55-60 рр.), і прощання із самим життям [597, с. 209]. Є у старості і «автореферентний» вік – «старість старості», як вісь життя, навколо якого вона «робить свої оберти». Звідси погляд на природу віку має бути парадигмальний, метафоричний. Серед старших людей є діти, підлітки, молоді і старі. Відтак можливе притягання до людей не тільки свого віку – по горизонталі, але й по вертикалі: «все у всьому – молоде в старому, як старе в молодому» [597, с. 209-210]. Між біологічним і психологічним віком немає прямого лінійного зв'язку. Нелінійність людського життя уже закладена у свободі виборів людини, які неможливо спрогнозувати. Вік, як фрактал, може охоплювати в собі і поєднувати поліфонічність сегментів, які теж не є жорстко регламентовані. Зазвичай є категорія людей, що залишились підлітками у старшому віці, і, навпаки, не за віком дорослі діти. Інфантилізм, як і активність, можуть зміщуватись у морфології часу і проявляти себе у досить специфічній та нестандартній формі вікового полюса. Ювенільність більше характерна для поетів, які особливо відчувають тиск років, а з роками намагаються якомога більше втриматись на хвилі отроцтва.

Тим часом для філософів більше характерна сенільність, «діти-старі» досягають свого розквіту у пізній період життя.

Зовнішньо подібна до підліткової, криза старості набагато трагічніша. Старіюча людина відчуває тиск навколишніх, які нав'язують їй новий образ, який не відповідає її внутрішнім відчуттям, є безперспективним. Роблячи виклик (спротив) безнадійному майбутньому, втрачаючи орієнтацію, старі перестають розуміти, хто ж вони є насправді. Невсвідоме заперечує старість, створюючи ілюзію вічної молодості. Звідси нарцистичний шок, депресивний психоз [79, с. 42].

Особливістю вікової динаміки є і її парадоксальність. Людина старшого віку може виглядати молодшою за свої літа, у неї може бути вогник в очах, і навпаки, молоді люди можуть виглядати старшими, зі «згаслим поглядом».

По-перше, це пов'язано з рівнем творчої активності, яку старша людина напрацювала на попередніх гілках онтогенезу (позиція – творчість як необхідність) і не розвинула у собі молода людина; по-друге, вийшовши на віковий рубіж – пенсійний, старші люди мають можливість «надолужити» пропущене в роки молодості через відсутність часу і можливостей. Звідси звернення до хобі, справи за інтересами, що, безумовно, стимулює творчу енергію людини і, відповідно, її життєстійкість, сповільнює інволюційні процеси.

Заслуговує на увагу і класифікація М. Н. Епштейна за типами людей у віковій градації на кшталт: «одновіковий тип», «підвіковий тип» і «надвіковий тип» на означення характеристики нерухомого (сталого) і рухомого (динамічного), якому відповідає «багатовікова» людина. У пізньому онтогенезі це проявляється як «застигання» у своєму віці, або точна його фізична і психічна копія-відповідність («одновіковий тип»), як застрявання на попередній гілці онтогенезу («дитина-старець» чи «підліток-старець») – «підвіковий тип», як випереджування свого віку з тим самим застряганням у ньому («старий – молодий») сприймає себе як «старий – старий») – «надвіковий тип». З одного боку, ці люди можуть, прийняти такий підхід, сформований на попередніх гілках онтогенезу щодо самоприйняття й власної вікової ідентифікації, з іншого – це може вилитись у пізньому онтогенезі у невроз, самозаперечення, страждання. «Одновіковий тип» формується за принципом лінійності, на відміну від багатовікового типу – за принципом нелінійності. «Багатовіковий тип» людини вміщає в собі усю вікову поліфонію, яка найбільше проявляє себе у творчості, любові, де «дитинство старості» межує із «ди-

тинством отроцтва», прагнучи реалізації покликів душі. В одній людині трансформується кожен з попередніх вікових етапів розвитку, її досвід, отриманий при цьому, її історія, яка оживає і продовжується в ситуації її нових діянь. «Багатовіковий тип» – це дар, мудрість, вміння проживати у кожний момент свого буття, розбудовувати міжвікову парадигму відносин, вміння входити і виходити з вікових меж відповідно до ситуації, потреб, формату відносин. Саме такий тип людей, на нашу думку, найменше зазнає вікової регресії як у фізичному, так і в психологічному спектрах.

Беручи до уваги дванадцятирічний цикл розвитку людського життя, Е. О. Помиткін [408, с. 20-21] виокремлює вершинні віхи у хронотопі пізнього онтогенезу, аналізуючи спосіб проживання особистості на кожному з його етапів.

60-річчя – третя умовна вершина людського життя. Криза пов'язана із закінченням активної трудової діяльності, яка знаменує перехід від зрілості до старості. Завершення предметно-діяльного періоду життєдіяльності у професійній сфері, «модифікація статусних позицій людини у сім'ї та найближчому соціумі» [412, с. 133] істотно впливає на стан здоров'я. Головне завдання вікового періоду – підготовка до змін, що наближаються, заміна діяльності іншим її видом (у випадку виходу на пенсію). Зріла людина має зробити життєвий вибір, чим наповнити своє майбутнє: творчими здобутками, мудрістю чи буденністю та поступовою втратою фізичних та духовних сил. У цей вік – вік філософів – творча особистість може поділитися з людством найціннішими надбаннями власного духовного та соціокультурного досвіду. Наслідком хибного вибору є посилення кризи спустошеності – втрати усвідомлення зв'язків між минулим, теперішнім та майбутнім.

65 років – різке уповільнення темпу життя (за умов завершення трудової діяльності). Збільшення кількості вільного часу може активізувати відчуття власної непотрібності. Перед людиною стоїть вибір прийняти життя як власну цілісну історію, не відкидаючи епізодів, що видаються невдалими, не звинувачуючи при цьому себе та інших. У випадку невдоволеності або докорів сумління цей період переживається як критичний. Криза спустошеності посилює страх смерті й відчай від неможливості розпочати життя знову. І навпаки, наповненість спогадів позитивними емоційними переживаннями сприяє виникненню почуття задоволення від виконання власної життєвої місії.

С. де Бовуар вважає 65 років переломним моментом у житті людини, оскільки «невизначене майбутнє стає визначеним і кінцевим». Часто

це усвідомлення супроводжується падінням активності літніх людей – відмовою від намічених планів, зосередженням на самих собі. Разом з тим категоричні імперативи, що кореняться у минулому, змушують мобілізувати всі сили і боротись за кожен мить активного життя [79, с. 46]. Пенсіонери активно працюють на дачах, присадибних ділянках. Втрату єдності з колом друзів і однолітків, яких стає все менше, людина намагається компенсувати через єднання з природою, квазіспілкування, справи за інтересами.

66-70 років – період, коли фізичні сили поступаються перед енергією духу. Якщо людина закрита для нового досвіду, сконцентрована на тілесних відчуттях і живе одними спогадами, вона немовби обґрунтовує власну непотрібність у Природі. І, навпаки, сконцентрованість уваги на творчості, духовному зростанні є сигналом про доцільність подальшого життя.

72-74 роки – почуття відповідальності за майбутнє – як своє, так і людства загалом – може сприяти «третьому пубертатному періоду», оновленню відносин людини з власним внутрішнім світом, а також із суспільством. Людина потребує уваги та спілкування з дітьми (онуками, правнуками), намагається підтримувати єдність між поколіннями. Вона більше орієнтується на почуття. За умов задовільного фізичного самопочуття близько 77 років настають адаптаційні особистісні зміни.

84 роки – четверта велика вершина людського життя, коли дух усвідомлює через людину свою духовну природу. Особистість ідентифікує себе з власним духовним «Я», усвідомлює себе часткою Всесвіту, присвячує життя служінню світу або залишає життєву сцену, так і не здійнявшись над буденністю, не зрозумівши сенсу власного життя в еволюційно-історичному вимірі. Хибний вибір призводить до кризи безперспективності, коли людина живе тільки спогадами, що позначається відсутністю достатньої кількості життєвої енергії. Розуміння і врахування духовних законів сприяє реалізації єдності людини зі світом, Природою, всім Буттям. Людина повертається до вічності, до незмінних духовних цінностей, стає громадянином Всесвіту [408, с. 20-21].

«Предметна смерть», пов'язана з вичерпністю творчих можливостей, криза ідентичності, яка потребує оновлення форм життєдіяльності і мислення, іпохондрія, як емоційно-психологічний наслідок попередніх станів, – основні загрози для буття людини як творчої особистості у віці пізньої зрілості. Водночас помилковим є твердження, що у старшому віці повністю згасають функції творчого потенціалу. Дійсно, схильність старих людей до рутини, неприйняття нового, послаблення

діездатності, здавалося б, дають привід для такої думки. Тим часом вмi-
ле використання накопиченого досвіду, можливість без поспіху спогля-
дати дійсність і робити узагальнення перетворюють людину похилого
віку у свого роду філософа, мудреця за віком, а не за професією. Ви-
користовуючи досвід старших, але йдучи своїм шляхом, молодь здатна
активізувати свій творчий потенціал, підсилити його.

Розглядаючи особливості психологічної кризи [326, с. 349] у віці піз-
ньої дорослості, виснуємо, що вона пов'язана з оцінкою особистістю
цінності і смислу прожитого життя як прагненням у час, що залишився,
щось змінити чи компенсувати. Інволюційні процеси у літньої люди-
ни стабілізуються шляхом саморозвитку, який сприяє підвищенню її
еволюційно-творчого рівня.

Людина, яка усвідомила своє життєве покликання і конечність часо-
вого ресурсу, може спробувати реконструювати кризу пізнього онтоге-
незу у творчість. Звідси можна вести мову і про продовження самоак-
туалізації та самовдосконалення у формах, прийнятних для даного віку,
продовження творчого життя особистості.

3.6. Рефлексія у форматі актуалгенезу літньої людини

Творчий шлях особистості охоплює сфокусований на ставленні до
власного буття спосіб проживання, в основі якого є рефлексія. З по-
явою рефлексії пов'язане філософське осмислення буття [437]. Звідси
постає проблема відповідальності у вимірі здійсненого і втраченого.

Для нас найбільш прийнятним є розуміння рефлексії як процесу
осмислення, переосмислення і перетворення суб'єктом змісту своєї
свідомості, діяльності, спілкування, тобто своєї поведінки як цілісного
ставлення до навколишнього світу [2; 5; 8; 26; 28; 98; 126; 127; 437; 488
та ін.], як основоположного психічного механізму самоорганізації лю-
дини (самоорганізація інтенціональної психічної активності на різних
рівнях психіки) [199]; як «апогею суб'єктності» [215, с. 136]; процесу,
спрямованого на організацію та регуляцію активності поведінки і ді-
яльності; як властивості, котра визначає міру суб'єктності регуляції ді-
яльності та поведінки [103, с. 95].

Тільки людині, як «істоті рефлексуючій», притаманні такі феномени
як самосвідомість і свідомість, що уможливлюють її здатність підняти-
ся над площиною біологічного і психологічного – до простору нооло-
гічного [533].

Долаючи протиріччя свого розвитку, особистість піднімається над
вихідним буттям і перетворює його в одну з умов конструювання нових

шляхів життя, відтак не лише оперує абстрактними об'єктами, а й намічає шляхи виходу з апіорних станів і ситуацій, мислячи у категоріях не тільки реального існуючого, але й потенційного розвитку [103, с. 99]. Це активізує здатність до переосмислення змісту власної свідомості, уможливило вихід у позицію самовизначення.

Для творчої особистості старшого віку відрефлексованість життя проявляє себе вже у самому ставленні до смерті [437], яке визначається:

1) тим, наскільки завершеним (а не обірваним) буде на час смерті життя (завершеність задуму, справи, що рухає людину вперед);

2) мірою власної затребуваності для інших.

Звідси звернення до рефлексії мотивоване внутрішньою потребою літньої людини до розвитку – до пізнавальної активності, пошуку, спрямованих на самоаналіз. Переосмислюється вже наявний досвід, розширюються межі розуміння, людина стає більш чутливою до нової інформації. Без сумніву, цей процес неможливий без особистісних вольових зусиль. Залучення рефлексивних функцій у дію ставить індивіда в позицію дослідника стосовно власної діяльності. Тим часом включення у «рефлексивну реальність» [29, с. 53] формує відносини особистості і об'єкта (ситуації, задачі) рефлексії, сприяє розв'язку особистістю внутрішнього конфлікту у прийнятті рішень подальших дій, постановки і вирішення для себе завдань подальшого розвитку і міри залучення у той чи інший вибір діяльності, позиціонування власного життя. Це розгорнуте у хронотопі рефлексії смислове утворення на рівні Я, іншого, діяльності, об'єкта культури тощо.

Взаємодія системи «людина – світ» проходить на рівнях осмислення особистістю дійсності, прийняття достовірності існування речей, апіорі заданих; ототожнення свого «Я» з деякими аспектами даної взаємодії, як і прийняття та виокремлення аксіологічних його сторін, які стають особистісно значущими для неї. Зміна цих смислових конструктів пов'язана із кризовими екзистенційними переживаннями суб'єкта, їх переосмисленням. І тут, як зазначає В. П. Зінченко, «Рефлексію в контексті спонтанної творчості слід розуміти як особливу смислову санкцію, що стосується адекватного замислу форми та поетапного змісту творчості. У цій санкції присутній емоційний компонент» [199, с. 556-557].

У віці пізньої дорослості, коли горизонти майбутнього все більше звужуються, ставлення до творчості у суб'єкта творчої діяльності переживається як:

- * творча самореалізація;
- * завершення проєктів періоду середньої дорослості;
- * втілення творчих задумів попередніх етапів життя;
- * ціннісно-сміслові наповнення власного буття;
- * трансляція і ретрансляція досвіду нащадкам (дітям, внукам, учням);
- * творче безсмертя (через продукти творчості).

Період пізнього онтогенезу нерідко супроводжується переживаннями психологічного стану самотності, соціальної незатребуваності, полишеності. Творча праця рятує людину від ескапізму, непродуктивного самокопання, терапевтує її від травмуючого минулого, сприяє конструктивному емоційному відреагуванню, психологічному довголіттю. У процесі творчості у людини не перериваються особистісні зв'язки зі світом, процеси інтеріоризації/екстеріоризації проходять на рівні «сприйняття – віддачі», «виходу за межі», від чого творчий процес набуває особливої сакральності. Більше того, має місце синхронізація процесів на всіх рівнях (інтеріндивідному, інтраіндивідному та метаіндивідному), за якої автор, відрефлексовуючи власний досвід, «переплавляє» його, трансформуючи у змістову канву творчих продуктів. Так, зокрема, у літературній творчості, мистецтві автор ідентифікується з образами, персонажами, символами, чи трансформує власний досвід, знання у філософський трактат, монографію тощо. Науковий ракурс проблем, що з'являються на схилі літ у автора, є далеко не випадковим, порівняно з роками юності чи молодості, коли ще йде «пошук пера», і відображає внутрішні запити особистості, ціннісно-сміслову складову її буття. Активність рефлексії в літнього автора зумовлена, перш за все, входженням його в танатогенез. Це спонукає до інтроспекції, переосмислення пройденого і зробленого на життєвому шляху, як і потреб та можливостей у ситуації «тут і зараз». Загострюється боротьба мотивів, що виступають як контрверза між потребами та можливостями немолодої людини, між усвідомленням плинності часу, що добігає кінця, і обсягом прижиттєвих напрацювань (досвід), глибиною есхатологічних переживань і неможливістю повної реалізації їх у власних продуктах тощо. Її рефлексія зорієнтована не тільки на себе, а й на «інших» (сім'я, оточення). Підживлення з цього (соціального) боку – це теж підтвердження затребуваності, додатковий стимул творити і, врешті-решт, відповідь на питання «Для чого?».

Якщо у пізньому онтогенезі особистість розбудувала свій соціально-психологічний простір на засадах антропоцентризму («Его»), визнавши

себе «мірилом усіх речей», то її, очевидно, очікують розгубленість, депресія, агресивність від усвідомлення неминучості земного завершення, відчай. Літня людина, життєвий простір якої наповнений космоцентризмом, богоцентризмом, культуроцентризмом [111, с. 103], більш стійка до ситуації усвідомлення власної конечності і, більше того, прагне максимально використати час на заповнення його смислом, в основі якого – власна творчість.

Усвідомлюючи межовість власного життя і оточуючий її соціокультурний контекст, людина бачить смисл кожної миті свого буття і надає йому більшої значущості, намагається віднайти в ньому і своє місце. Звідси рушійною силою розвитку людини є її власні рефлексивно-творчі зусилля, а джерелом розвитку – її творчий потенціал.

Процес осмислення власного потенціалу спрямований на пошуки смисложиттєвих орієнтирів у старості, відновлення часової перспективи і рефлексію смислу власного життя. На цьому етапі перед людиною стоїть завдання самоприйняття і самовизначення, де є можливість у завершальний період життя відкрити для себе новий смисл, але не ретроспективний, а «проспективний» [180]. Це розширює зону особистісного простору збереженої в старості особистості, сприяє віднаходженню нею власних ресурсів подальшого продуктивного життя.

Специфіка розв'язання творчих завдань у старшому віці полягає в доланні дихотомії між усталеними, звичними (інтелектуальними й особистісними стереотипами) способами їх розв'язання і новими вимогами ситуації, породженими творчою задачею, особливо у змінних (кризових) умовах життя. Звідси мова йде або про реорганізацію мислення відповідно до нових умов часу, або про намагання вирішити їх старими способами, що нерідко призводить до конфлікту, результатом якого може стати відхід від справи, небажання діяти (для збереження свого статус-кво), або ж про закріпленість поглядів. Відтак переосмислення себе (як суб'єкта творчості), свого місця у світі, можливостей і ресурсів дає можливість подальшого розвитку особистості, і, відповідно, рефлексія тут виступає головним чинником самовдосконалення людини та осмислення (переосмислення) свого життя, дій, прагнень, можливостей, смислів. У разі прогресивно-продуктивного підходу до життя інтелектуальна рефлексія дає нові ідеї, що реалізуються у творчому підході. Намагаючись знайти рішення, людина використовує різні способи їх розв'язку, серед яких є регресивний (відхід, заперечення, небажання щось змінювати і загалом робити) і репродуктивний – за сформовани-

ми готовими схемами. Мовиться про консервативний і прогресивний (творчий) типи ставлення до розв'язку творчих завдань. Творчій людині притаманна високорозвинена рефлексія, саморегуляція, що виявляється у великій критичності до результатів власної праці й водночас у гнучкості розуму, передовому мисленні [514, с. 104-105]. Рефлексія, як переосмислення [489], виступає прогресивним способом здійснення Я, звідси і мобілізація ресурсів для досягнення поставлених завдань. Звідси напрацьовані протягом онтогенезу творчі енергії, що трансформувались як прижиттєвий досвід особистості, стають внутрішнім стержнем, опорою людини у віднаходженні нею власної справи у пізні роки життя, що відрефлексовуються як такі, що перевірені часом, набуті, розвинені. Звідси і ставлення до минулого, за умов «не застрягання» у ньому, може стати конструктивним підґрунтям подальших дій людини, даючи їй упевненість і розуміння того, що вона робить, більш того, що «навчилась» робити добре.

Зміни реальних відносин зі світом у період пізньої дорослості сприяють переходу особистості на новий рівень буття за умов її сензитивності, високої чутливості до можливостей, що знаходяться у нових для неї умовах, в акумулятивному досвіді її життєвого шляху. Умовами поступального розвитку особистості є рефлексивне ставлення до себе, здатність творчо ставитися до минулого і теперішнього, з'єднувати їх з майбутнім. Реальний життєвий шлях особистості – тільки часткова реалізація її можливостей, позаяк особистість більш масштабна, значуща, багатша за свої справи і долю.

Виходячи з моделей побудови етапів рефлексивного процесу [581], прослідкуємо розгортання рефлексії творчої діяльності у період пізньої дорослості.

Перший етап має характер «зустрічі» з ситуацією, якою виступає вихід на пенсію. Актуалізується потреба в ідентифікації себе із групою пенсіонерів, а також віднаходженні нових смислів у завершальний період життя. Для творчих (творчо обдарованих) осіб, які продовжують професійну діяльність, як і для тих, хто поповнює когорту пенсіонерів, цей період теж є суперечливим і доволі непростим у переоцінці творчих напрацювань і конструюванні нових творчих проєктів. На порядок денний виносяться питання не тільки ретроспективного характеру на кшталт «Що я зробив?», але й проспективного – «Що я ще можу зробити?» і, що не менш важливо, смислового – «Який у цьому сенс?». Відбувається конструювання смислового зв'язку на рівні «мотив – мета».

Другий етап – інтенціональний, де психічна активність носить інтенціональний характер і спрямована на значущий для людини об'єкт і його межі. Людина визначилась із вектором руху власної творчої активності. Творчо обдарована особистість у цей час нерідко змінює вектор своїх творчих спрямувань або ж розширює зону власних творчих пошуків. Відбувається виділення рефлектуючого об'єкта або діяльності, тобто здійснюється первинна категоризація.

Третій етап – визначення і побудова меж рефлектуючої активності. За рахунок конструювання і реконструювання змісту об'єкта виокремлюються елементи діяльності та її структури. Особистість приймає рішення щодо діяльності в цілому, вибудовуючи межі між елементами та діяльністю; переосмислюються і аналізуються наявні знання про об'єкт впливу, ретранслюється наявний творчий досвід.

Четвертий етап – об'єктивація результату рефлексивної активності у творчій діяльності. При цьому рефлексія не завершується, а зберігається як у процесуальній, так і в результативній складовій діяльності і репрезентується у вигляді почуттів, переживань, снобачень, образів тощо.

Накопичений протягом життя особистісно-професійний потенціал усвідомлюється літньою людиною як система внутрішніх ресурсів, що збереглися, як унікальний життєвий досвід, носієм якого вона є. Відтак необхідна наявність в особистості потреби у творчій самореалізації, рефлексії її творчих можливостей, що, за умов її творчих зусиль, уможливить внутрішню необхідність до дії і реалізацію цих потреб.

3.7. Психологічні особливості впливу ейджизму на маргіналізацію людей старшого віку

Серед чинників, що детермінують творчу активність особистості у пізньому онтогенезі, вагоме місце займає самоприйняття літньою людиною власних можливостей і творчих перспектив. І це на тлі укоріненого у масову свідомість стереотипу ейджизму (англ. Ageism < age – вік, старість; покоління) – вікової дискримінації в суспільно-політичному житті, сприйнятті людей похилого віку як безсилим та немічних [494, с. 248]. Ейджизм включає в себе інституційний ейджизм (юридично закріплену дискримінацію людей певної вікової групи) і внутрішній ейджизм (образливі, принизливі міжперсональні дії, негативні висловлювання, поведінка та ін.) [247, с. 207]. У високорозвинених індустріальних країнах, що характерно сьогодні і для України, перевага віддається молодим

за віком людям (до 35-40 років), де враховується запит на активність, енергійність, прагнення до успіху, швидкість реакцій, амбітність, виражене честолюбство. Звідси ейджизм, як і расизм та сексизм, виступає однією з форм стереотипізації і дискримінації літніх людей. Негативний «імідж» старості викликав бурхливий протест у представників даної вікової групи США, де виник рух «Сивих Пантер», або «бунт старих», які довели свою здатність до високої соціальної активності, творчості. Відтак геронтофобні установки у ставленні до старості і людей старшого віку привели до цінності молодості в західній культурі й до еволюції уявлень про старість, де «старий зник» (Ф. Аріес) [216]. Соціальна ексклюзія виключає дану вікову групу із системи соціальних зв'язків (індивід – суспільство). Наразі маємо: руйнацію соціальних зв'язків, «згортання» соціального простору; «звуження» зони довіри у відносинах із соціумом, втрату активності, як і прагнення до самореалізації.

Очікування суспільства щодо продуктивності літніх людей набагато менші, ніж до молодих людей. Однак соціальні стереотипи щодо оцінки якості роботи людей старшої вікової групи не завжди є об'єктивними. До того ж старші люди мають у нашій країні найнижчий статус у соціальній політиці (ейджизм на обличчя). Мала пенсія не може компенсувати внесок, зроблений старшим поколінням в економіку, освіту, науку, охорону здоров'я тощо. Нині частина людей не припиняє працювати навіть до 70-75 років, а то й більше. Вільний час використовується на заняття громадською та політичною діяльністю, роботою за інтересами.

Незважаючи на всесвітні зусилля соціальних геронтологів і соціальних психологів, які намагаються створити більш позитивний імідж старості, зазначена негативна модель стала «загальноновизнаним» атитюдом у характеристиці даного віку. Звідси беруть початок різного роду кліше, стереотипи, ярлики, догми про приреченість старості на «творче безсилля» і пасивно-споглядальний спосіб буття, що призводить до виключення старіючої людини з потоку суспільного життя і, відповідно, пришвидшує процес старіння. Це є своєрідним суспільним вироком для літньої людини, оскільки втрачається індивідуальний підхід до особистості, її можливостей та творчої продуктивності. Період пізньої дорослості супроводжують занепокоєність (людина намагається плідно і творчо працювати, виявляти свої здібності та можливості) або відсутність занепокоєності і (призводить до гальмування розвитку та становлення, викликає почуття непотрібності, спустошення). І. І. Мечніков, досліджуючи період геронтогенезу, зауважував: «Старі відчувають, що земне покликання їх виконане; їм здається, що кожен думає це про них

і дорікає їм за те, що вони ще займають місце на землі; звідси і недовіра до навколишнього, заздрість молодим, любов до самотності і непостійність їх настрою» [313]. Водночас із старінням, що охоплює фізіологічні, психологічні та психічні складові людського буття, вагома роль належить соціальному старінню.

Звідси особистість переживає ряд внутрішньоособистісних конфліктів, обумовлених втратою пенсіонерами важливих для них соціальних ролей, місця в суспільстві. Ототожнення себе з попереднім статусом переходить у необхідність дистанціюватися від нього. Конфлікт пом'якшується, коли суб'єкт завчасно починає оволодівати новою соціальною роллю, що не вимагає звичної високої напруги, виробляє вміння адекватно співвідносити свої «хочу» і «можу». Друга важка ситуація в пізні роки пов'язана з різкою зміною зовнішнього вигляду людини (її тілесного буття). Цей факт особливо стосується тих осіб, для яких їх психотілесне буття займає вагоме місце у системі цінностей (актори, співаки та ін.) [40, с. 306-307]. Суспільство досить чутливе до непомітних для самого суб'єкта ознак його віку, які інтерпретуються оточуючими як прояв зниження рівня психічного функціонування.

Відчуття старості реалізується у специфіці ставлення індивіда до процесу свого старіння у порівнянні з процесом старіння інших. Визнання себе старим є важливим психологічним фактором старіння. На думку С. Г. Максимової, орієнтація особистості на свій паспортний вік заважає людині займатись «невластивим віку» заняттям (хореографією, образотворчим мистецтвом, літературною творчістю, вивченням іноземних мов та ін.), позаяк зниження віри в себе блокує актуалізацію потенціалів життєвого досвіду, перешкоджає накопиченню нових здобутків [294, с. 110].

Під впливом соціальних стереотипів старості у багатьох людей формується негативне самоставлення, акцентуються навіть незначні помилки і промахи, натомість успіхи приписуються обставинам; знижується мотивація досягнення, проявляється феномен «вивченої безпорадності». Стереотипізація бере початок із деякого узагальнення на кшталт: «старі люди – бідні, хворі, безпорадні, самотні, депресивні, слабоумні...», що породжує типовий образ немічної і слабодухої людини, безпорадної у всьому, яка не може функціонувати у суспільстві.

Люди, які досягли постпенсійного віку, відмовляючись від активного життя, нерідко приймають ролі, що нав'язує соціум, непрямо підтверджуючи очікування до них з боку суспільства [69, с. 38]. Звідси, потрапляючи під пресинг ейджизму, старші люди починають ставити-

ся до себе у площині нав'язаних стереотипів старості, висловлюючись про свій стан і можливості негативно, та й загалом стають ейджистами (щодо себе та своїх ровесників). У результаті цього вони маргіналізуються й ізолюються від продуктивного працездатного населення. Стереотипи базуються на генералізації індивіда як члена групи. Оскільки статус чоловіка залежить від зайнятості (роботи), а жінки – від її репродуктивного циклу, то звідси стає очевидним, що ейджизм сильніше «ранить» жінку, яку суспільство оцінює щодо її сексуальної привабливості, потрібності і корисності для чоловіків. Тим часом, вказані характеристики, які приписуються літнім людям (інертність, бездіяльність), не тільки (і не завжди) є віковою ознакою старості. Вони можуть бути притаманні й на попередніх етапах онтогенезу. Безумовно, що такі настанови формуються вже у лоні сім'ї і відображають ставлення молодих батьків до своїх вже літніх. Вагомим чинником тут є і фактор спільного проживання (близькі контакти) із старшим поколінням, і його вплив та підростаюче.

Вікові групи отримують уявлення одна про одну із засобів масової інформації. Багато з них не має безпосередніх контактів з представниками іншої вікової групи, які могли б заперечити негативні стереотипи своїм позитивним досвідом. Це приводить до жорсткого закріплення і поширення даних стереотипів у суспільстві.

Вагомим фактором розвитку самого характеру ставлень до людей похилого віку виступає етнокультура, позаяк «старість є рефлексією суспільства» (В. Фортунатова). Якщо поглянути в історіогенез проблеми соціальних ставлень, то побачимо, що серед культурно відсталих народів існувало два прямо протилежних підходи до старості: одні народи глибоко шанували старих людей, тоді як інші безжалісно їх знищували (страх перед негативною магичною силою, якою начебто володіють старші люди; їх жалюгідне існування). Цей звичай практикувався серед древніх скандинавів, полінезійців, ескімосів, деяких африканських племен та ін. З іншого боку, у деяких народів є приклади глибокої поваги до старих, зокрема поважне ставлення у північноамериканських індіанців. Найбільш шанованих державних діячів в Афінах і Спарті називали геронтами – старцями, а Римський сенат (лат. *Senatus*) отримав назву від слова «*senex*» – «старий». Звідси вираз «Поважай старість» належить грецькому мудрецю Хілону (Спарта).

Існує відповідна відмінність у «досвіді старіння» різних етнічних груп (переживання старіння, соціальне прийняття/неприйняття). Так,

згідно з геронтофільною теорією довголіття [247, с. 97-98], великий відсоток випадків довголіття на Кавказі пояснюється позитивними національно-культурними традиціями, що передбачають шанобливе ставлення, повагу і любов до людей старшого віку. На думку дослідників, цим значною мірою забезпечується сприятливе (без стресів) становище літніх людей у суспільстві, що сприяє їх активному довголіттю. У країнах Європи догляд за старшими членами сім'ї покладений на професіоналів, тоді як у країнах із сильними традиціями сімейної солідарності старші люди мають підтримку від своїх дітей (Японія, Китай та ін.). Старший вік особливо шанований на Сході. Конфуцій і Лао-Тзе пишались старими. Опис щастя похилих років і велика користь, яку старші люди дають суспільству, знайшли відображення у багатьох філософських і поетичних творах китайських класиків [149, с. 100]. Соціально-психологічна недооцінка або знецінення людей похилого віку тісно пов'язані з іншими несприятливими для їх повноцінного функціонування обставинами (звуження кола спілкування, до якого входять представники різних поколінь). Сьогодні, коли відбувся перехід від традиційного до індустріального (урбанізованого) суспільства, зазнала зміни і сім'я, трансформувалась із складної – патріархальної у нуклеарну. Нуклеарна сім'я (подружня або партнерська сім'я), де на першому плані стосунки між шлюбними партнерами, прийшла на зміну сім'ї традиційного типу, в якій проживали різні покоління (діти і декілька поколінь дорослих). Це, безумовно, не могло не вплинути на зміну соціальних ролей у сім'ї і, відповідно, зміну пріоритетів у ній. Старше покоління «втрачає» ті передові позиції, які зберігались у постфігуративній культурі (М. Мід), що опиралася на досвід попередніх поколінь. Прискорення науково-технічного прогресу показало досвід старшого покоління недостатнім, «ставку» було зроблено на модель поведінки людей, які належали «новому часу», – сучасників.

У житті особистості виникає ситуація невизначеності, до якої їй слід пристосуватись, а відтак обрати нові соціально-психологічні ролі, взяти відповідальність за їх виконання, не боятись експериментувати з ними, стати суверенним джерелом власних самооцінок, особистістю, здатною протистояти соціальним ярликам та шаблонам [40, с. 296]. У випадку високої конформності, коли особистість не навчилася дистанціюватись від думки оточуючих, не зміцніла у своїй ідентичності, починає гіперболізувати власні невдачі, контролювати автоматично виконувані дії, мають місце або відкрита агресія, або аутоагресивні дії. Все це веде до

саморуїнування, зниження самооцінки і, відповідно, поглиблює внутрішній конфлікт і незадоволеність власним життям.

Звідси ряд дослідників [228; 246; 247; 356; 399; 476; 499; 525; 529; 582; 583; 617; 642 та ін.] вважають, що на зміну когнітивного функціонування сильніше впливають соціальні фактори, ніж біологічне старіння людини (не беручи до уваги важкі недуги). Ситуація прийняття нових змін у житті особистості ускладнюється в умовах безперервних соціально-історичних змін, позаяк суб'єкт повинен зберігати, утверджувати і розвивати свою ідентичність, не забувати, що він продовжує існувати у створених ним предметах матеріальної і духовної культури, у своїх дітях, внуках тощо. Головним завданням людини, яка входить у пізній період життя, має стати розвиток духовності, що забезпечується позитивним ставленням до себе, людства в цілому, мудрістю, творчим ставленням до життя.

Роки пізньої дорослості у психологічному плані переживаються як «завершальний етап» життя людини, а тому продовження творчої активності для людини цього віку вкрай необхідне. Мова йде про активність як на рівні професійної діяльності, так і у розвитку власних інтересів. Підтримку у здатності старших людей заново організовувати своє життя необхідно шукати в особливостях їхнього минулого досвіду, тим паче, що період старості є логічним продовженням пережитих років.

У старості людина несе великі психологічні навантаження, що загострює у неї прояв особистісних позицій, ступінь упевненості в собі, вміння оптимізувати умови життя, гнучко змінювати плани. Структуруючи свій новий спосіб життя, особистість повинна мисленнево оперувати не тільки теперішнім і минулим часом, а й теперішнім і майбутнім. Їй слід спрямовувати свої зусилля на розширення меж теперішнього за рахунок майбутнього, де віртуально розміщуються наміри, цілі, плани та ін. Це породжує пошуково-дослідницьку активність особистості, сприяє реалізації її творчих здібностей. Позитивна, добре організована, стійка ідентичність допоможе старшим людям зберегти самоповагу, високу самооцінку, почуття гідності і, головне, бажання та здатність у пізні роки вести соціально активне життя, брати участь у посильних формах трудової діяльності. Адже відомо, що старість виступає атрибутом людської онтології, органічною частиною світу [318, с. 53].

Гуманістичний рух, що поширюється сьогодні у світі, ставить бар'єри на шляху абсолютизації і генералізації виробничих відносин, відстою-

ючи пріоритет людських цінностей, де точкою відліку має виступати не віковий критерій, а здатність особистості «продукувати» (творити), її життєва активність, результативність та ін. Розвиток суспільства можливий за умов використання знань, досвіду попередніх поколінь для подальшого його розвою, творчості, майбутнього. Та й поготів, сьогодні варто порушувати питання про перехід від «суспільства молодих» до «суспільства активної міжпоколінної взаємодії».

Дослідження О. О. Бодальова, Л. О. Рудкевича, М. Д. Александрової, О. А. Філозопа показали, що у похилому віці продовжується розвиток особистості, причому в бік зростання і кількісного перетворення всіх функцій, позаяк поряд зі спадом психічних і фізичних можливостей відбувається і їх збагачення. Думка про психічну деградацію перш за все має соціальний характер.

В. М. Поставньов, досліджуючи особливості феноменології особистості літньої людини, включеної у творчий процес, висновує: «Унікальність таких особистостей нерідко проявляє себе у почутті свободи від соціальних стереотипів, від будь-яких видів залежностей, в особливому ставленні до зростаючої фізичної немочі, яку літня людина не розглядає як табу на творчість: на фоні фізичної немочі стає особливо значущою духовна сила творчої особистості, що проявляється у безперервній роботі над творчими замислами; у здатності до самовіддачі; у повному зануренні у творчість і неможливості існування за межами творчого процесу, коли творчість виступає одночасно і значущим заняттям, і смислом існування» [414, с. 68].

Пов'язані зі старінням зміни, що відбуваються у сферах життєвого простору особистості, ініціюють потребу у реконструюванні існуючих стереотипів поведінки у соціумі (щодо даної вікової групи), особистісної мобілізації представників старшого покоління, новій інтеграції їх у соціальний простір, щоб період пізньої дорослості став для них «періодом респектабельності» (Л. Стевенсон).

Звернення до інтегральної концепції життєвого циклу людини дозволяє осмислити старість як суперечливий процес, у якому поряд з інволюційними, деструктивними змінами діють адаптаційні механізми, з якими наука пов'язує стратегію продовження життя.

Звідси «укорінена» точка зору щодо низької творчої продуктивності літніх людей має бути переглянута з урахуванням як самої вікової групи осіб старшого віку (після 60, 70 та 80 років), так і рівня збереження фізичної та психічної організації самої особистості.

3.8. Мудрість як показник реалізації творчого потенціалу особистості у пізні роки онтогенезу

Похилий вік – вік мудрості, вік творення, що займає особливе місце в системі життєвого циклу людини. Саме з позиції похилого віку можна зрозуміти і пояснити життя як ціле, його сутність та смисл. Саме старість окреслює загальну перспективу розвитку особистості, забезпечує зв'язок часів та поколінь [148, с.70].

Мудрість передбачає глибину осмислення життя, вміння розпізнавати в ньому значуще, знаходити рішення для непередбачених, випадкових життєвих ситуацій, вміння визначати життєві завдання і вибудовувати їхні цілі [441, с.244]. Людина при цьому зберігає вірність цінності супроти очевидної абсурдності і безнадії спротиву реальності [114, с. 134]. Мудрість, як вищий прояв глибини розуму людини, ґрунтується на розвиненій у неї здатності до аналізу й узагальнення, життєвому досвіді і здоровому глузді. Водночас вона експлікується як інтеграція, цілісність, що протиставляється відчаю (як категорія, що притаманна старшим людям) [599]; як експертна система знань, орієнтована на практичну сторону життя, глибокий розум, що опирається на життєвий досвід [615]; як когнітивна властивість, в основі якої лежить кристалізований, культурно-зумовлений інтелект і яка пов'язана з досвідом і особистістю людини [245, с. 853]; як вершинне утворення інтегрованої особистості, що перебуває у постійному розвитку [40, с. 415] і співвідноситься з якістю життєвого досвіду суб'єкта [40, с. 304]. Мовиться про трансформацію пережитого досвіду на внутрішній план буття особистості, осмисленого у контексті особистісної значущості і можливостей для подальшого росту, при якому він зможе перейти в нову психологічну якість – мудрість [643, с. 320]. Звідси мудрою може бути людина, у якої розвинена здатність глибоко проникати в сутність життєвих проблем, розуміти неоднозначність наслідків тих чи інших подій, вловлювати індикатори майбутніх змін (якщо вона володіє масивом тих знань, які необхідні їй у житті), вміє розбудовувати доброзичливі стосунки з іншими на основі розвинених рефлексивних знань, умінь та навичок, вміє долати труднощі та оптимістично сприймати дійсність, не зупиняючись у своєму розвитку, продовжує творити себе, навколишній світ. Великий життєвий досвід (знання, уміння), що лежить в основі мудрості, занурює особистість у систему моральних, релігійних, етичних, естетичних, громадянських та інших духовних відносин та цінностей,

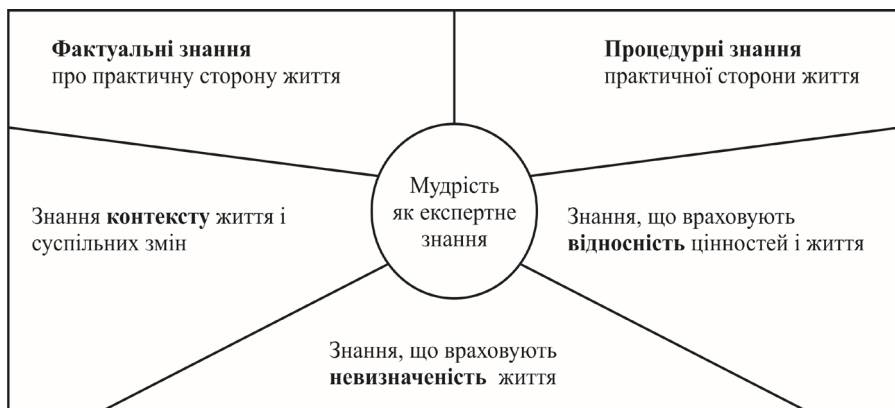
які визначають її життєву позицію у вік пізньої дорослості і репрезентує високий рівень розвитку інтегрованої (цілісної) особистості [40, с. 304].

Мудрість пов'язана з якістю мислення і є властивістю людського розуму підноситися над бажаннями Я, чітко відрізняти істинні запити (реально затребувані) від неістинних (ілюзорних, надуманих), бачити життєві пріоритети тощо. Мудрість утримує розум від суєти, від самопевненості і від саморозтрати, наповнюючи життя смислами, позаяк є ознакою не тільки «учительства», але й «учнівства», як здатність до розвитку.

Якісні зміни, що настають після 50 років, М. Я. Перна визначає як початок фази споглядання та мудрості, а цей період – як час, коли «відкривається те, що молодим недоступне» [426, с. 111]. Людина у старості володіє накопиченим досвідом, можливістю до роздумів завдяки силі характеру та здоровому глузду. Мудрість старшої людини означає діалектичність, вміння погоджувати безліч думок (жити у світі поліфонії), бути критичною (рефлексивною), діалогічною (мислити відповідями і запитаннями), позаяк дає собі звіт у відносності всіх знань, набутих людиною протягом життя в одному історичному періоді, усвідомлення безумовного значення самого життя перед лицем смерті [563, с. 234]. Досвід і мудрість завжди були функцією часу. Мудрість як стан духу, смисл якого у налагодженні зв'язку і наступності поколінь, звільнення історії від випадковості і суєтності звичайного життя, погляд у минуле, теперішнє і майбутнє одночасно, що піднімає стару людину в ранг філософа життя, робить позицію старої людини в сучасному світі унікальною за своєю суспільною й історичною значущістю і гуманною за своєю спрямованістю [511, с. 9].

Мудрість репрезентована Б. Балтесом (Цит. за: [245, с. 853]) системою експертних знань, до структури яких він відносить фактуальні знання, процедурні, контекстуальні (пов'язані з подіями в особистому житті й історичними перемінами); знання відносності життєвих цінностей та знання непередбачуваної мінливості життя (див. рис. 3.4).

Власне кристалізований інтелект і є, на думку Б. Балтеса, проявом мудрості у пізній дорослості. Разом з тим Л. І. Анциферова зауважує, що функціональна система мудрості вимагає високої енергетики, напруженої роботи усієї емоційної сфери, гнучкої інтелектуальної діяльності. Звідси у функціональній системі мудрості повинен діяти не тільки кристалізований інтелект, але й інтелект флюїдний [40, с. 415].

Рис. 3.4. Модель мудрості (за Б. Балтесом)

М. О. Холодна під мудрістю розуміє складову природного інтелекту і відносить її як до переробки інформації про те, що відбувається, так і до адаптаційних процесів, окреслюючи її в категорії «інтелектуальна зрілість», що є результатом довготривалого й унікального процесу накопичення життєвого досвіду [559; 560]. Причому дослідниця допускає співвідношення категорій «компетентність» – «талант» – «мудрість» як ступеневий процес становлення інтелектуальної обдарованості. Звідси компетентні люди талановиті та мудрі у ставленні до власної сфери діяльності; талановиті люди компетентні і мудрі в тому, що стосується пізнання природи об'єктивного світу; мудрі люди компетентні і талановиті в своїх оцінках і прогнозах соціальної дійсності [560]. Зі старістю у людей розвиваються ті якості, які сприяють розвитку мудрості і пов'язані з особистісним і когнітивним ростом (хоча це не завжди кумулятивний або чіткий, лінійний процес) [245, с. 853].

Особи, в яких творча активність поєднується із високим рівнем інтелекту, рефлексії та саморегуляції, мають високі шанси на продуктивну старість [170, с. 180].

Мудрість, як система особливих здібностей людини, характеризує властивості людини й досконалість її знань, які вона застосовує в реаліях життя, діяльності; здібності схоплювати розумом загальне й суттєве в речах і явищах; вмінні реалістично оцінювати ситуацію, визначати її сутність, використовувати прийоми логіки відповідно до ситуації; вмін-

ні передбачати наслідки дій та вчинків; спроможності з найменшими затратами сил та енергії досягати максимуму результату дій і якості їх продуктів [219, с. 185].

Водночас виникає питання про «якість» життєвого досвіду людини, оскільки кожне прожите життя має глибоко індивідуальну «природу» (життєвий сценарій). Чи завжди кількість прожитих років визначає їх якість, не говорячи про те, що досвід може бути деструктивним (алкоголізм, аморальність, злочинність та ін.)? Включаючи експертне знання, мудрість містить дар передчуття, «трансцендентне вчування». Н. С. Пряжников наголошує на тому, що основу мудрості в пізні роки життя становить «високий рівень епістемічного пізнання» і що «афективна і поведінкова характеристика мудрості визначається її пізнавальним компонентом: високий рівень епістемічного пізнання визначає емоційну адекватність і стриманість у поведінці» [417, с. 459].

На нашу думку, мудрість є однією зі складових духовної триангуляції особистості (любов – мудрість – творчість), зокрема у віці пізньої дорослості.

Мудрість експлікуємо як розум, знання, досвід, наповнені любов'ю. Без любові мудрість зникає, натомість з'являється «розсудливе мудрування». Наявність у людині любові і мудрості робить її глибокою, доброзичливою, гуманною у ставленні до себе і світу. «З сімдесяти років, – писав Конфуцій, – я дотримуюсь бажань серця» [234, с. 21]. Проте в оцінці критерію «мудрої людини» у суспільстві сформований стереотип «мудрості» як стану пасивного занурення в себе на рівні інтроспекції. Звідси статика, а не динаміка у поглядах на літню людину і її можливості. Щоб цей стан не залишився тільки споглядальним, потрібна творчість, яка задіює активність у житті людини, позаяк творчість має місце тоді, «коли в справі присутня любов» [390, с. 124].

Можна вивести формулу мудрості:

$$M = P(d) + L + T, \text{ де:}$$

M – мудрість;

P – розум, інтегрований з досвідом;

L – любов;

T – творчість.

Звідси постійна творча праця – невід'ємна складова духовності. Трудитись творчо – значить отримувати задоволення від самого процесу творчості, знаходити себе у ньому, відбуватись як духовна сутність.

За наявності любові та мудрості будь-який вид діяльності може стати творчим (перетворювально-прогресивна діяльність) [368, с. 32-33]. Мудрість – мистецтво доцільної й продуктивної діяльності, спрямованої у бік творчості [219, с. 186].

Для людини мудрість – це не тільки знання, а й суб'єктивне ставлення до нього, наповнене переживаннями, пристрастями, емоціями; пошук свого справжнього Я, цілісності.

Як зауважує Т. М. Титаренко, «Той, хто спромігся дати позитивну оцінку своїй життєвій історії, набуває мудрості й має ще можливості для подальшого особистісного зростання» [504, с. 152]. Осмислений, структурований, узагальнений досвід зміцнює здатність до системного мислення, до більш усебічного охоплення складних явищ.

Категорія мудрості нерозривно пов'язана зі ставленням людини до себе, світу (макрокосмос), до оточуючих людей. Вона відображає здатність людини приймати життя таким, як воно є, постійно вчитись, рефлексувати; вміння бачити сутність речей, відкидаючи другорядне. Мудрим людям не властиве переживання стану самотності, депресії, нудьги. Вони знаходять радість у власному бутті, творчості, у них завжди є інтереси і справа, якій вони присвячують себе і своє життя.

Завдання стадії інтегрованості (мудрості) полягає у знаходженні людиною смислу власного життя, в інтеграції всіх пройдених стадій і в набутті цілісності свого «Я». У проблемному полі мудрості органічно виокремлюються питання, як-от: розуміння людиною того, якою вона є насправді, які прояви непогодженості між усвідомлюваним, але не справжнім і справжнім Я; як їй пізнати власну природу. Мудрість передбачає пошук і знаходження суб'єктом свого покликання, свого істинного «Я» [40, с. 404]. Вирішення цього завдання повинне опиратись на здатність людини бути компетентною у побудові власного життя, організації свого майбутнього часу, у виробленні реальних життєвих програм, адекватної оцінки соціальної дійсності та ін. До умов, що сприяють особистості ефективно інтегрувати власне життя, належать: успішне розв'язання індивідом нормативних криз і конфліктів, вироблення ним адаптивних особистісних властивостей, уміння отримувати корисні уроки з минулих невдач, здатність акумулювати енергетичний потенціал усіх пройдених стадій. Цьому сприяє, на нашу думку, творча діяльність особистості у пізній дорослості, як складова мудрості й інтегрованості усіх попередніх вікових етапів.

3.9. Творча продуктивність особистості у період пізньої дорослості

Питання творчої продуктивності людей пізньої дорослості досить неоднозначне. З одного боку, на пізніх етапах онтогенезу знижується здатність до набуття нових знань, як і здатність до адаптації при високому рівні збереження накопиченого досвіду особистості і вміння оперувати ним. З іншого боку, відомі приклади повного збереження творчого потенціалу і творчої самореалізації особистості до глибокої старості, що свідчить про відсутність суворої залежності між збільшенням віку і зниженням творчих здібностей, позаяк «фініш творчої діяльності може настати тільки зі смертю людини» [28, с. 270].

Вагомий внесок у розробку питання про творчу активність особистості в пізній період онтогенезу зробили такі вчені як: Г. Леман, У. Денніс, Д. Бромлей, Б. Г. Ананьев, Л. І. Анциферова, Є. Ф. Рибалко, Н. В. Крогіус, О. О. Бодальов, Л. О. Рудкевич та ін., у дослідженнях яких зроблено спробу вивчення кульмінаційних моментів творчої активності особистості. Зокрема, Г. Леман виявив цей пік у хореографічній діяльності між 20-25 роками, в музичній і поетичній – між 30-35 роками, в науковій, філософській, політичній – між 40-55 роками. У галузі точних наук (Цит. за: [28, с. 133]: у хіміків – до 30-34 років, у математиків астрономів, геологів – 35-39 років. Разом з тим зниження продуктивності вченого, художника, письменника та ін. може бути тимчасовим, після чого знову може бути підйом (і не один). Багатьма дослідниками визнається існування другої кульмінації у більш пізні роки. Існує певна залежність кульмінації від старту, а старту діяльності – від історії виховання особистості. Д. Саймонтон вважає, що досягнення пов'язані не стільки з віком вченого, скільки з тривалістю його кар'єри. Ті вчені, наукова кар'єра яких розпочалась не в 20, а в 30 років, прийдуть до своїх найвищих досягнень не в 40, а в 50 років і будуть продуктивними до більш пізнього віку [520, с. 221]. Співзвучність поглядів зустрічаємо і в С. Л. Рубінштейна: «У моєму житті було чимало труднощів і спадів, але в цілому воно проходило по висхідній. Люди, які досягають своїх вершин у більш ранні роки, можуть потім протягом усього наступного життя користуватися плодами osiąгнутого: у цьому їх велика перевага. Ті, життя яких йде по висхідній, так, що вершина їхніх досягнень протягом більшої частини життя ще попереду, позбавлені цієї переваги. Їх

життя менш виграшне, але в ньому є щось високе, незрівнянне почуття постійного сходження» (Цит. за: [111, с. 83]).

Про обмеженість творчого потенціалу, який себе вичерпує ще в середньому віці говорив У. Ослер, позиція якого була підтримана такими вченими як В. Освальд, Р. Вудвортс, Дж. Россман, а також Г. Леман. На біографічному матеріалі досліджень життя видатних людей, враховуючи найбільш продуктивні періоди їхнього творчого життя (піки) було зроблено висновки про те, що найбільш продуктивним для відкриттів слід вважати період від 20 до 40 років (Р. Вудвортс), за Г. Леманом – 35-40 років. У дослідженнях Е. Маніша і Г. Фалька теж підтвердилася позиція вищеназваних. Вони вважають, що пік творчості припадає на третє десятиліття життя, після чого йде спад. Д. Бромлей виявив, що криві спаду, отримані експериментально, збігаються з кривими, виявленими Г. Леманом. Звідси Д. Бромлей постулює, що спад творчої активності з віком найбільш вірогідно є ендогенним процесом, тобто перш за все функцією хронологічного віку [84, с. 189]. Варто зауважити, що дані дослідження проводились їх авторами на тлі загальноприйнятої парадигми про спад інтелекту, пам'яті та творчих здібностей вже починаючи з третього десятиліття. І хоча сам Г. Леман [629] виявив і ряд факторів з результатом до навпаки, виокремивши творчі постаті у старшому віці (Броун-Секар, Бюффон, Вундт, Галілей, Гарвей, Гершель, Лаплас, Т. Мур, Спенсер, Франклін), все ж не приділив цим цінним знахідкам належної уваги, позаяк вивів даний факт швидше як виняток із загальної закономірності, що тільки підтверджує загальне правило.

Найсерйознішим недоліком наведених досліджень, зокрема Г. Лемана, було те, що вони репрезентували певний єдиний зріз на предмет кількісного характеру творів, що обмежувалось тільки констатацією фактів-підрахунків продуктів діяльності на кожному віковому етапі певного діяча мистецтва чи науки. Г. Леманом не були враховані самі детермінанти спаду-підйому, середовище, в якому формувалась творча особистість, фізичне і психічне здоров'я та інші чинники. В іншій групі вчених (К. Дорланд, Е. Нельсон, У. Денніс, С. Коул та ін.) протилежна точка зору, за якою період оптимальної продуктивності – «*optima*» – продовжується і після 60 років. Так, У. Денніс отримав дані, що не підтверджують закономірностей, встановлених Г. Леманом: спад продуктивності серед представників різних професій може відбуватись тільки на найпізніших етапах життя, а підйом продуктивності в гуманітарних науках не припиняється аж до 70 років [84, с. 183-185]. У свою

чергу Л. О. Рудкевич, Є. Ф. Рибалко [443, с. 6-7; 444, с. 298] намагались емпіричним шляхом перевірити дані Г. Лемана заміною історіометричного методу дослідження на історіографічний у вибірці як найбільш іменитих, так і менш відомих учених, митців та філософів (критерієм слугували творчі досягнення). Результати досліджень дали їм можливість констатувати, що спад у групі особливо талановитих діячів був менший, ніж у групі менш відомих діячів. Причому ця статистична особливість стосувалася більше точних наук, натомість у гуманітаріїв вона не була настільки вираженою. Звідси вчені висували, що найбільш видатні діячі науки і мистецтва характеризуються високою збереженістю продуктивності у пізньому онтогенезі, тоді як у менш значних творчих особистостей спад спостерігається частіше [444, с. 299]. Дослідники не знайшли підтвердження (суспільна думка) положення щодо видатних людей про зумовленість спаду психіки інволюцією органічних функцій, за винятком особливих випадків тяжкої патології (Н. Ленау, Р. Шуман, П. делла Франческа) [444, с. 304]. Велика творча продуктивність у пізньому віці у найбільш видатних діячів науки і мистецтва свідчить про високий рівень збереженості структури інтелекту й особистості. Ця закономірність виводиться [443, с. 8] відповідно до гіпотези Б. Г. Ананьєва про такий тип старіння, який учений відносив до дивергентного і пояснював тим, що великі півкулі головного мозку у результаті високого розвитку функціональних систем не тільки оперують великим інформаційним масивом, але й беруть участь у виробництві енергії, необхідної для аналітико-синтетичної роботи. Механізмами цього явища можуть слугувати особлива спадкова конституція, що забезпечує високу резистентність до старіння нервової системи у високоталановитих осіб, особливості навколишнього середовища та форм діяльності [443, с. 8; 444, с. 305].

Водночас біографи видатних людей засвідчують, що серед них є й ті, творча продуктивність яких була короткою. Це, зокрема, М. Глінка, Д. Фонвізін, Г. Деві, Н. Буало, Томас Мур, С. Кольрідж та ін. Р. Шуман, Е. Гофман, Л. Андреев завершили свою діяльність близько 36 років. Так, М. Глінка прожив 54 роки, але приблизно в 38 років діяльність його майже завершилася. Він узявся писати дві нові опери, але кинув роботу. В останні роки писав мемуари про своє життя. Н. Буало прожив до 75 років, але із 40 років вже не працював. У 33 роки наукова діяльність хіміка Г. Деві завершується, хоча після цього він ще живе 20 років. Англійський поет У. Вордсворт прожив 81 рік, хоча творча

продуктивність його завершилася до 40 років, після чого, як відмічала історія літератури, «він списався і протягом 40 років повторював самого себе...». С. Кольрідж (жив до 62 років) у 30 років залишив поезію (хвороба) і виступав надалі тільки як критик, а ще пізніше – як філософ і богослов [201, с. 90-95].

Сьогодні важко говорити про об'єктивність оцінки М. Зошенка, який оцінював праці видатних людей з позиції їх суспільної значущості, без урахування змін їх «творчої орієнтації» (переосмислення творчих орієнтирів), обстоюючи суспільну думку, вибудовану систему запитів на творчу продукцію. «Відхід» від завчасно заданого вектора руху ще не дає підстави стверджувати про відсутність творчої діяльності та й загалом самореалізації особистості при її зміні. Врешті-решт, зміна напрямку діяльності творчих людей, яку «не вітало» суспільство, привела й до зникнення інтересу до подальшої діяльності вищезгаданих авторів. Розгадка цих припущень чекає на своїх дослідників.

Сучасна антропологія свідчить, що адаптація, ріст і розвиток продовжуються протягом усього життя. Дослідження вчених, які вивчали залежність зміни мозкових ритмів від віку [132; 143], показали, що активність мозку в 50-70 років зростає [132, с. 49]. З 60 до 80 років можливий перехід домінанти мозкових хвиль спочатку в тета-, а потім і дельта-діапазон. Достовірно встановлена в масі людей активність дельта- і тета-діапазонів, що в багато разів перевищує її у тридцять років, і деяке ослаблення альфа-діапазону у порівнянні з віком 50-60 років. Разом з тим, якщо брати до уваги творчих особистостей (які досягнули успіху у всіх сферах розумової діяльності, крім спорту), не відбувається редукції різних типів мозкових хвиль у зрілості, на відміну від інших людей, у яких відсутність вміння мислити на альфа-тета- і дельта-рівнях, подібний зсув домінуючих мозкових хвиль у старості перетворюється у патологію [132, с. 51]. Результати досліджень А. Вайз і М. Кейда показали активність мозкових хвиль для творчого стану, тобто «активного інтелекту» у рівномірній активації дельта-, тета-, альфа- і обмеженого бета-діапазону хвиль. Звідси близько 50 років потенційні розумові здібності не зменшуються, а зростають. Це саме стосується і віку 70 років, за умов відсутності захворювань мозку (розумові здібності тут вищі, ніж у 30 років, принаймні, за рівнем мозкової активності [132, с. 49]. У творчих особистостей активовані й контролюються всі типи мозкових хвиль, хоча з незначною домінантою альфа-рівня. Чи не тому на Сході найбільшим періодом розквіту духо-

вних, розумових та творчих потенцій особистості вважають її вік після 50 років? Творча діяльність має особливе значення як фактор, що протистоїть інволюції людини в цілому. Зміни, що відбуваються з людьми похилого віку, як вважає Є. Ф. Рибалко [445], спрямовані в кінцевому результаті на актуалізацію і використання потенційних та резервних можливостей, накопичених у період росту, зрілості і формування в ході пізнього розвитку.

Крім того, активність творчої особистості завжди виходить за межі сімейних й вузькопрофесійних інтересів, творча особистість більшою мірою взаємодіє з макросоціальним середовищем.

У своїй книзі «Ритм, життя і творчість» М. Я. Перна, використавши біографічний метод (на основі власних записів і спостережень за життям видатних людей), запропонував конфігурацію кривої творчих піків особистості, в основі яких знаходиться віковий період, що розділяється 6-7 роками. Звідси М. Я. Перна вивів, що «людина приблизно через кожні 6,5 року наче активізується з новою силою у своєму внутрішньому житті, причому щоразу з іншим якісним відтінком» (Цит. за: [186, с. 75]). Всі ці «вузлові точки» характеризуються проявом духовного життя, якісними особливостями стосовно інших «вузлових точок», особливою чуттєвістю організму, що сприяє процесу творчості, яка в цей період є досить продуктивною. Особливо яскраво, на думку М. Я. Перна, підйоми творчості проявляються в особистостях з вираженим художнім складом натури (поетів, композиторів, живописців).

Беручи до уваги «наявність» певної циклічності на рівні «активності» – «спаду», хоча й умовної, все ж людину з усіма її генетичними і соціально зумовленими індивідуальними особливостями неможливо «вкласти» у чіткі «часові рамки». Однак не можна не погодитись із ученим щодо ритму самої творчості, де мають місце і продуктивність, і спад, за яким знову «стартує» продуктивність. Слід враховувати при цьому психофізіологічні особливості творчої особистості, закономірні й об'єктивні коливання мисленневих функцій ученого, що часом гальмує їх втілення [186, с. 117].

Видатні представники творчої праці починають творчу діяльність раніше, ніж менш видатні, а завершують її пізніше; тривалість періоду максимальної продуктивності у них більша, спад виражений значно рідше й має кількісний, а не якісний характер. У групі найбільш видатних представників науки й мистецтва тільки у 3,8% біографи відмічали деякий поворот у бік консерватизму [443, с. 7-8].

Особи, в яких творча активність поєднується з високим рівнем інтелекту, рефлексії та саморегуляції, мають високі шанси на продуктивну старість [170, с. 180].

Відомо, що після 70 років успішно працювали такі мислителі, як: Піфагор, Сенека, Ж. Б. Ламарк, П. Лаплас, Г. Галілей, М. Фарадей, Т. Гоббс, Ф. Шеллінг, Й. Гете, Л. Пастер, В. Гарвей, І. Кант, Ч. Дарвін, Г. Спенсер, Т. Едісон, І. Ньютон, С. Смайльс, Платон та ін. В. Тіціан, який прожив 96 років, написав свої кращі полотна після 80 років, а всевітньо відому «Битву при Леранто» створив, коли йому було вже 90 років; поготів, «розмінявши сотню», написав одну з кращих своїх картин – «Оплакування Христа». А. Гумбольдт писав працю «Космос» із 76 до 89 років; І. Павлов створив «Двадцятилітній досвід» у 73 роки, а «Лекції про роботу великих півкуль головного мозку» – у 77 років, Й. Гете створив другу частину «Фауста», яку написав у переддень своєї смерті; А. Верді завершив оперу «Отелло» в 73 роки, а в 79 років – оперу «Фальстаф». Л. Толстой у 71 рік написав роман «Воскресіння», у 72 роки – «Живий труп», а в 76 років – повість «Хаджі-Мурат»; Мігель де Сервантес писав «Дон-Кіхота» з 58 до 68 років. У 67 років В.Гюго написав «Людина, яка сміється»; в свої 64 роки І. Єфремов написав один з найкращих своїх романів – «Таїс Афінська». Портретист Альфред Граф успішно працював до 93 років, Крістіан Даніель Раух – до 78 років, Адольф Менцель – до 88 років, Йозеф Гайдн – до 67 років, Ріхард Вагнер – до 69 років, Галілео Галілей – до 74 років (у 72 роки завершив свої «Діалоги нової науки»); П'єр Сімон маркіз де Лаплас – до 75, Тінторетто – до 76 р., Мікеланджело Буонаротті – до 79 р., Вольтер і Франс Вальс – до 84 років, Бернард Шоу – до 94 років. Відомий натураліст і професор хімії Л. Пастер на 40-му році життя був розбитий паралічем (від напруженої праці). Проте він прожив майже до 74 років, причому в ці 30 років, що йому «відвела ще доля», зробив найбільш цінні відкриття і написав ряд праць [201, с. 98]. Він обстоював домінуючу роль психіки у підтримці доброго фізичного стану. М. Цицерон наводить приклад з життя Софокла, якого на старості літ діти притягнули до суду за недбале управління власним майном як недоумкуватого. Тоді Софокл прочитав щойно написану перед суддями трагедію «Едіп в Колоні» і був виправданий як дієздатний. На підтвердження продуктивної старості Цицерон нагадує імена Гомера, Гесіода, Сімоніда, Стесихора, Сократа, Піфагора, Демокріта, Платона, Ксенократа, Зенона, Клеанфа, Діогена та ін., які не припиняли своїх справ до кінця життя, будучи в

похилому віці [564]. Так, римський поет Сенека пише в глибокій старості свої кращі трагедії, Галілею був 71 рік, коли він довів, що Земля обертається навколо Сонця. Платон помер у 80-літньому віці, записуючи свої думки. Вольтер до глибокої старості зберігав дотепність і сарказм, Б. Мікеланджело, «переступивши» 80 років, писав такі самі прекрасні картини, як і в молодому віці. На дев'ятому десятку він завершив свою знамениту скульптурну композицію в храмі Святого Петра в Римі. Творчу активність зберегли філософи й натуралісти А. Шопенгауер, І. Ньютон, створюючи до глибокої старості свої наукові системи [149, с. 100-101].

Серед музикантів і художників найбільш плідно працювали у пізні роки життя К. Моне (до 86 років), Ель Греко (до 73 років). Так, у старості манера Ель Греко стає більш емоційною, квапливою, фарби робляться прозорими і ніжними. Схожа картина еволюції творчості характерна для багатьох видатних художників – Н. Пуссена, Б. Шардена, Ж. Давіда, К. Коро, Ф. Хальса та ін. Зміна творчої манери живописця є однією із найбільш характерних ознак його творчої еволюції. Вона може проходити поступово (як у Клода Моне), чи один або декілька раз у житті (Пабло Пікассо). Звідси для еволюції творчості найбільш видатних представників західноєвропейського мистецтва характерний ранній або відносно пізній розквіт зі збереженням високої творчої активності до похилого віку. Кількість робіт з віком звичайно дещо зменшується, якість їх або не змінюється суттєво, або навіть підвищується [15, с. 105]. Так, пізні картини М. Реріха вважаються більш геніальними, ніж ранні, як і поезії Анни Ахматової. Пізні вірші Б. Пастернака, написані ним після 60 років, принесли йому всесвітнє визнання. У 69 років О. Суворов здійснив свій переможний хід через Альпи; в 67 років виграв Вітчизняну війну 1812 року М. Кутузов.

Високу творчу продуктивність у період пізньої дорослості демонстрували учені-психологи А. Адлер, К. Юнг, Е. Фромм, К. Роджерс, В. Франкл, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн та ін. Високий інтелект [170] та творчість [505, с. 185] продовжують життя. У списку довгожителів (див. вище) домінують філософи, учені-теоретики, створювачі експериментальних наукових шкіл, а також письменники-інтелектуали із філософським складом розуму [170, с. 181].

Відомий спеціаліст із психології творчості Г. Ревес передбачав, що період найвищого розквіту у великих людей в музиці, літературі, науці і філософії настає близько 60 років. Так, художник О. Бенуа прожив

до 90 років, П. Пікассо і балетмейстер Маріус Петіпа – до 92 років, письменники Б. Шоу – 94 роки, Е. Войнич – 96 років, С. Моем – 91 рік, фізіолог Павлов – 87 років, філософ Б. Рассел – 97 років та ін. [505, с. 185]. Ці люди займались активною творчою діяльністю до кінця свого довгого життя.

Неабияку творчу активність у пізні роки онтогенезу проявляли й українські митці та вчені, зокрема драматург та режисер М. Кропивницький (70 р.), композитор М. Лисенко (70 р.), акторка М. Заньковецька (80 р.), письменниця О. Кобилянська (79 р.), вчений-інженер Є. Патон (83 р.), письменник А. Кримський (70 р.), співачка С. Крушельницька (80 р.), авіаконструктор І. Сікорський (83 р.), акторка Н. Ужвій (88 р.), учений і хірург М. Амосов (89 р.), письменник О. Гончар (77 р.), учені-психологи Г. С. Костюк (83 р.), В. А. Роменець (72 р.) та ін.

Творчий процес у пізньому онтогенезі має подвійний характер: як позитивний, оскільки розширюється досвід, синтезуючі здібності, так і негативний – дедалі більше укорінюється звичка до обережності, має місце боязнь неочікуваних незвичних рішень. На думку С. де Бовуар [79, с. 48], літературні твори, створені в старості, не витримують конкуренції з написаними раніше, у зрілі роки (хоча і не заперечує винятки), оскільки для створення роману потрібні великі пристрасті, емоції, які старість «гасить». Звідси старим людям краще вдаються твори автобіографічного характеру чи поетичного жанру [79, с. 48]. Натомість зауважувала, що художники до старості зберігають інтерес до роботи і яскравість сприймання. Вони не занурені в минуле; навпаки, кожна створена картина асоціюється з даністю «тут і тепер», твори яскраві, відкриті, а вік дає впевненість і позбавляє боязні громадської думки. Приклади з життя великих майстрів є доказовим емпіричним матеріалом спроможності творчої людини і в пізні роки онтогенезу залишатися продуктивною. Насамперед це стосується сфери суспільних наук, філософії, біології, де старт, так і фініш творчої активності виявляються значно пізніше, ніж у точних науках. Коли інтереси людини переорієнтовуються в іншу галузь, за сприятливих зовнішніх умов виявляються здібності, які раніше не були актуалізовані.

Високий творчий потенціал у період пізнього онтогенезу зумовлений багатьма факторами, серед яких – широта інтересів старших людей, коли активність творчої особистості виходить за межі сімейних і вузькопрофесійних інтересів і реалізується й в інших соціально значущих сферах. Істотною рисою людей похилого віку, які займаються

творчістю, є специфічна мотивація їхньої діяльності. Продуктивність праці з віком спадає менше у тих митців, науковців, яким притаманні внутрішня вмотивованість, великий інтерес безпосередньо до самої роботи, до процесу творчості. Цілеспрямованість, як риса творчих людей, здатна долучати великі колективи до реалізації цих задумів. Саме тому у даний віковий період вчені та діячі мистецтва стають засновниками цілих шкіл та нових напрямів у своїй галузі [332, с. 260-261].

Аналіз творчої продукції особи за віковою градацією свідчить про те, що з віком змінюються її форма і сутність. Креативність більш інтенсивна і спонтанна у молодому віці, проте у старшому – глибша, виваженіша, триваліша у часовому спектрі розробки ідеї, її розгортання та реалізації [291, с. 132]. З віком змінюється і сам характер творчості: молоді творці спрямовують свої зусилля на те, щоб поставити під питання традиційні цінності у своїй галузі, тоді як більш зрілі творці намагаються синтезувати дані цінності.

«Стиль третього віку» визначається тим, що, по-перше, створені особами літнього віку продукти творчості опираються радше на суб'єктивний (активна інтроспекція), ніж на об'єктивний досвід, по-друге, у цьому віці відбувається пошук творцем єдності й гармонії; по-третє, продукти творчості перед обличчям старості несуть відбиток переживань митця, що закарбовуються в смислопошуковій тематиці; по-четверте, творчість людей похилого віку характеризується бажанням до інтеграції різних ідей, часто суперечливих за змістом (написання мемуарів, опис спостережень протягом життя та ін.) [291, с. 132].

Вивчення біографій видатних людей свідчить не про таку жорстку залежність старіння вищих психічних функцій від старечих змін патологічного характеру. Наприклад, Е. Резерфорд, Д. Россіні, Е. Фальконе були у хорошій фізичній формі у пізній період свого життя, проте їхня творча продуктивність у цей період була низькою. І, навпаки, фізично хворі Б. Барток, Р. Вагнер, Ч. Дарвін, П. Ренуар, М. Фарадей, Ель Греко зробили значний внесок у світову культуру в пізній період онтогенезу. А. Ейнштейн страждав атеросклерозом, проте це не вплинуло на ефективність його праці [84, с. 259].

Досліджуючи творчу діяльність науковців віком від 23 до 69 років, Є. Ф. Рибалко [445] виявив відсутність прямої залежності креативності від статі й віку. Виражені мотиви творчості та цілеспрямованість реалізуються у діяльності тільки тоді, коли розвинені такі особистісні якості, як працьовитість, наполегливість, організованість.

Якщо вести мову про звуження кола інтересів людей цього віку і, відповідно, перебудову їхньої психіки (інтелект, пам'ять, мислення, потреби та ін.), що характеризується критичністю у сприйнятті нового, догматичністю мислення та ін., то це перш за все стосується осіб, котрі не розвинули у собі творчого начала. Так, Епікур закликав до заняття філософією в будь-якому віці, зауважуючи, що «ніхто не буває ні недозрілим, ні перезрілим для здоров'я душі...». Інволюційні процеси у дорослої особистості стабілізуються шляхом саморозвитку, який сприяє підвищенню еволюційно-творчого рівня зрілої людини. Звідси мовиться про психологічне довголіття особистості та підвищення її творчої життєздатності.

Продуктивність осіб творчої праці до кінця життя знижується повільно і поступово. У багатьох з них після 50-60 років нові ідеї та задуми з'являються частіше, ніж раніше. Так, композитори у пізньому онтогенезі прагнуть до більшої чіткості і завершеності власних творів, які є не менш виразними і мелодійними, ніж раніше.

На зв'язку раннього припинення праці і пришвидшеного старіння наголошували ряд вчених, підкреслюючи роль праці та інших видів діяльності у збереженні та відновленні психофізичних сил людини [28; 84; 413; 443; 444; 445; 612; 614; 618; 623; 624; 625; 635]. Сучасна геронтологія у пізньому завершенні діяльності вбачає фактор довголіття. Мовиться не тільки про професійну працю, але й про будь-яку працю людини, яка приносить їй задоволення, оскільки в діяльності людини основні ресурсні можливості не тільки задіюються, а й відтворюються, поповнюються.

Відомий канадський письменник Робертон Девіс, який прожив і творчо працював 82 роки, зауважував: «Так, я старий... роблю те, чим займався усе своє життя, і не бачу причин зупинитися. Я не втомився, думки у мене не вичерпалися, і письменництво завжди було для мене основним заняттям у світі» [173, с. 277].

Л. І. Анциферова серед факторів, що зумовлюють просування поступального розвитку особистості в пізньому онтогенезі, виокремлює змістовність, творчий характер способу її життя. Продуктивний спосіб життя особи в даний віковий період – це здатність особистості розглядати життя і його події в різних системах координат, виявляти латентні можливості життєвих ситуацій; сприймати несподіване, невідзначене як стимул для свого подальшого розвитку, експериментувати із суспільними нормами, приписами, ролями, зокрема реорганізації останніх [40, с. 271].

Позитивною стороною вікових змін є те, що такі процеси, як визначення проблеми, вибір стратегії, селективне порівняння і комбінування, з віком стають більш ефективними. Розвивається й діалектичне мислення (постановка проблеми у вигляді тези-антитези), що проявляється у пошуку гармонії і стримуванні напруги. І хоча інтелектуальні процеси зазнають негативного впливу віку (щодо розумової гнучкості, дивергентного мислення, селективної уваги тощо), все ж таки їх зниження більше приписують артефакту, породженому методикою дослідження. Мова йде про використання тестів загальних здібностей, що мають віддалений зв'язок зі здібностями в конкретних галузях діяльності, які з віком мають тенденцію до все більшої специфічності. Швидше мовиться про сповільнення переробки інформації, чим частково може пояснюватись зниження творчої продуктивності у кінці життя [291, с. 133]. Разом з тим у літніх людей велика кількість накопичених знань може компенсувати погіршення здібностей з переробки інформації, більше того, здібності старих людей творчо адаптуватися є більш високими, ніж здається. Щодо погіршення здоров'я та усвідомлення процесів старіння, то ці фактори можуть задавати нове спрямування у творчості. Неабияку роль тут відіграє такий чинник як особистісні особливості індивіда, його готовність до розвитку, вміння йти в ногу з часом, не застрягаючи на минулих знаннях, відкритість до інновацій, нового досвіду, потреба в самореалізації. Разом з тим у віці пізньої дорослості відмічається зменшення толерантності до невизначеності, зіткнення з фрустрацією гальмує творчу активність, схильність до ризику зменшується.

На думку К. Роджерса (який посилається на власний досвід), вік пізньої дорослості характеризується продуктивністю наукової, науково-організаційної, психотерапевтичної та педагогічної діяльності ученого. Серед змін, яких зазнає особистість, К.Роджерс виокремлює зміну стилю життя, розвиток інтуїтивної сфери особистості, що є результатом характерної для пізніх років життя активності людини в інтеграції нею цілісного досвіду власного життя [431, с. 12-13].

Г. Леман відмічає, що для вченого у старшому віці найбільш характерні інтереси до релігії, філософії, медицини (включаючи геронтологію), до узагальнень та теоретизувань. Звідси заслуговує на увагу аналіз самореалізації особистості в онтогенезі [444, с. 299-300] шляхом співвідношення її вікових особливостей з домінуючою стадією творчого процесу (за Г. Воллесом). Зрозуміло, що цей поділ умовний, оскільки суворе чергування стадій, які, здебільшого, накладаються одна на одну,

є досить рідкісним явищем. Опираючись на чотиристадінну теорію «творчого мислення» (Цит. за: [433, с. 168]), де вчений виокремив стадії підготовки, визрівання, натхнення та перевірки, можна не тільки розглядати творчий процес особистості інтегровано у синтезі його складових – стадій, але й співвіднести останні з особливостями їх прояву у віковій градації – диференційовано (див: [444, с. 298]). Перша стадія підготовки відповідає віку, коли особистість здобуває знання, вміння через систему освіти (школа, виш тощо), де діяльність в основному носить репродуктивний і наслідувальний характер. У другій стадії відбувається «визрівання» творчих задумів, ідей. Третя «активізується» у роки молодості, ранньої та середньої дорослості (найбільш продуктивний період життя), на лівову частку її припадають найбільші відкриття у науці, здатність до генерування ідей. Нарешті, остання – четверта стадія, символізує перехід особистості до генералізації, узагальнення, трансляції і ретрансляції творчого досвіду усіх попередніх вікових етапів життя людини (керівництво колективом, науковою школою; педагогічна діяльність; написання книг; підручників з даної проблематики тощо), побудову історії власного життя. Причому якщо найбільш видатні вчені і митці більше часу витрачають на навчання і підготовку до періоду «акме», то у вибірці менш іменитих діячів науки та мистецтва, навпаки, більш тривалим є період генералізації і пострепродуктивний період. У той же час у вибірці з іменитими ученими і митцями період навчання, як і творчості відбувається одночасно, а в іншій вибірці (менш відомих людей) періоди навчання, творчості та пострепродуктивний період характеризуються чіткою диференційованістю. Звідси учені висновують [442; 444], що в житті видатних особистостей мотивація до творчості є домінуючою і стає толерантною до старіння.

Дж. Брожек пропонував старшим людям «займатися адміністративною роботою, організацією та плануванням досліджень» (Цит. за: [300, с. 161-166]). Водночас зауважимо, що звернення до адміністративної роботи вченого, зокрема, може негативно вплинути на подальший науковий поступ творчої особистості. Тоді має місце перевидання книг, повтори, робота з «минулим», популяризація творчих відкриттів у попередні роки життя, що характеризує період для особистості як пострепродуктивний. Він має місце і тоді, коли творча особистість вичерпала себе, втратила інтерес до діяльності, подальших творчих пошуків, розвитку.

Вартими уваги, на нашу думку, є дослідження [255], у яких зроблено спробу виявлення впливу фактора «поколінної ідентичності» на твор-

че довголіття особистості. «Друга хвиля», як новий підйом активності людини, яка «розміняла» свої 80 років пояснюється К. Мартиндейлом як «феномен Вордсворта» (на матеріалі творчої біографії англійського поета Вільяма Вордсворта (1770-1850 рр.)). Мовиться про відповідність творчої особистості «духу її епохи», що стосується не тільки періоду зрілості, але й старості і обумовлюється типом переробки людиною інформації (когнітивним стилем) – аналітичним чи синтетичним (функціональна асиметрія кори великих півкуль мозку) і збігом/незбігом його із типом, актуалізованим на даному етапі суспільного розвитку. Якщо запит суспільства конгруентний внутрішнім диспозиціям особистості на творчий стиль, а значить і затребуваність у ньому, творча продуктивність особистості зростає, відповідно активується потреба у ній з боку суспільства на її творчі доробки [255, с. 71-73].

Потенційна вигода від творчості [635] у пізньому онтогенезі – ясність розуму, підвищення рівня інформованості, гармонізація емоційного стану, духовний досвід життя, врешті-решт, успішна адаптація до старості.

Звернемо увагу й на те, що у творчих особистостей спрямованість інтересів, спеціалізація веде до екстенсифікації інтересів і роду занять, де їхня різнобічність забезпечує достатній простір для творчості і в межах одного виду творчої діяльності. Багатогранними і різнобічними були інтереси А. Ейнштейна, який захоплювався літературою й грав на скрипці; Н. Вінера, який писав романи; Е. Делакруа, який захоплювався математикою; Б. Шоу – бактеріологією. Різнобічність інтересів характеризувала Г. Галілея, Ж. Д'Аламбера, Р. Декарта, Г. Лейбніца, Леонардо да Вінчі та багатьох інших видатних учених та митців [444, с. 304]. Екстатичні стани, детерміновані творчим процесом, можуть перекрити ослаблення тіла й здоров'я (за рахунок природних ендогенних опіатів – ендорфінів та ін.), цілісна пам'ять може перекрити погіршення розумових здібностей, цілісне (багатоеlementне) сприйняття – вікове погіршення послідовно-логічного рівня, посилення здібностей до осяяння і натхнення може замінити творчий порив юності і зрілості [132, с. 61].

Творчу продуктивність до глибокої старості проявляють люди, які зберегли вільнодумство, незалежність поглядів, тобто якості, притаманні юності. У структурі їх здібностей оптимально поєднуються здібність до творчості з рефлексивним інтелектом (В. М. Дружинін). Творчий продуктивності сприяють рівень освіченості, рід занять, зрілість особистості [69, с. 38]. Великий досвід творчого працівника у похилому віці веде до інших, узагальнюючих праць. Відсутність «нових ідей» не

може бути тестом на продуктивність, оскільки у цьому віці можливі творче переосмислення уже зробленого, зміна форм діяльності тощо. А тому можемо виснувати, що творча продуктивність особистості можлива і в період пізнього онтогенезу, позаяк є швидше не кількісною, а якісною його характеристикою.

Аналіз впливу творчої діяльності на статус і психічне здоров'я літньої людини є перспективним у контексті ідеї «безперервної освіти».

РОЗДІЛ 4. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

4.1. Творчі можливості особистості в пізньому онтогенезі

Організація і проектування емпіричної частини роботи містила певні труднощі, що випливають з особливостей психодіагностики осіб старшого віку. Мовиться про труднощі, перш за все, методологічного характеру, оскільки у вітчизняній науці ще не вироблені чіткі методологічні засади для роботи з даною віковою категорією людей. Маються на увазі не тільки принципи розбудови психодіагностичного інструментарію, який в основному зорієнтований на дослідження психофізіологічних особливостей організму на етапі інволюції, а й постановка дослідницького запиту у форматі інтересу до проблеми самореалізації особистості у пізньому онтогенезі.

У цій площині «розбудова» нами наукової бази дослідження відбувалася з урахуванням фізичної та психічної спроможності літніх людей. Друга складність полягала в особливостях проведення самого дослідження. Мовиться про збір даних (тестування, анкетування), які виявили специфіку в роботі із зазначеною віковою категорією, а саме: небажання старших людей (особливо чоловіків), давати відповіді письмового характеру, боязнь письмових відповідей загалом (стереотипи тоталітарної системи, з якої вийшла дана категорія людей), труднощі, пов'язані зі сприйняттям (нерозуміння поставлених дослідником завдань), стереотипність у ставленні до питань-відповідей, на які, на їх думку, соціальне середовище «не відреагує», а також феномен ейджизму, що блокував саму роботу з респондентами.

Емпірична модель включала дослідження творчого потенціалу особистості у період пізнього онтогенезу та динаміку його розгортання, готовності літньої людини до розвитку, а також виявлення детермінант реалізації творчого потенціалу особистості в пізні роки життя. До неї ввійшли: авторська методика «Незавершені речення», авторські опитувальники; контент-аналіз; метод спостереження, інтерв'ю; біографічний метод; стратегіальний підхід (В. О. Моляко); аналіз продуктів діяльності, тестування.

Методами обробки емпіричних даних слугували:

- статистичні методи обробки даних: процедури описової статис-

тики (знаходження відсоткових співвідношень, стандартних відхилень), кореляційний аналіз; факторний аналіз, кластерний аналіз;

– методи якісного та змістового аналізу: моделювання; психосемантичний зріз.

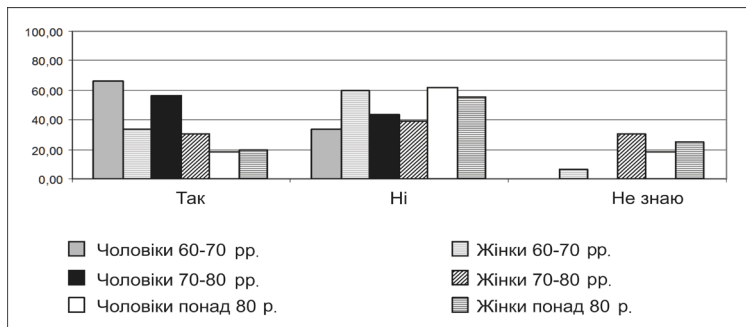
На першому етапі було проведене опитування осіб старшого віку з використанням двох авторських анкет. Вибірка складала 174 особи, з яких 71 чол. і 103 жінки віком від 60 до понад 80 років.

Мета опитування: з'ясувати творчу активність людей у період пізньої дорослості.

У процесі проведення опитування нами були поставлені такі завдання, у ході яких ми хотіли з'ясувати:

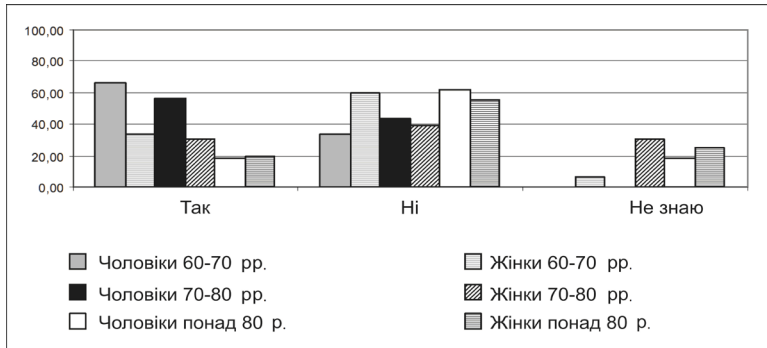
- * ставлення старших людей до нового;
- * прагнення до досконалості і довершеності як у поточних справах, так і нових;
- * здатність літньої людини до продукування й реалізації ідей;
- * ставлення до творчої активності у пізньому онтогенезі;
- * ставлення до власної діяльності;
- * види діяльності у пізньому онтогенезі;
- * наявність прагнення до творчої самореалізації;
- * наявність прагнення до професійного росту;
- * використання вільного часу;
- * пізнавальні потреби;
- * ставлення до безперервної освіти.

Згідно з критерієм ставлення до нового (бажання займатись невідомою працею) чоловіки вікових груп 60/70 рр. та 70/80 рр. проявляють більшу активність (66,67%; 56%), ніж жінки (34%; 30,30%). З віком вона значно спадає, і вже у віці понад 80 р. гендерна різниця нівелюється (18,75% – чоловіки і 20% – жінки) (див. рис. 4.1).

Рис. 4.1. Ставлення особистості до нового у період пізньої дорослості

У ставленні до вдосконалення власної справи респонденти всіх вікових категорій виявились досить активними з деякою перевагою у гендерному аспекті чоловіків (див. рис. 4.2).

Рис. 4.2. Прояв готовності особистості до вдосконалення власної справи у період пізньої дорослості

Проведенню вільного часу більше уваги приділяють чоловіки у всіх трьох вікових групах (66,67%; 72%; 56,25%) на протигагу жінкам (40%; 45,45%; 50%). Натомість у старшому віці ці критерії вирівнюються. Справам за інтересами (хобі), як і контактам з природою більше уваги приділяють чоловіки, ніж жінки. Проте до усамітнення (з рефлексією) більше схильні жінки (8% – чоловіки і 24% жінки 70/80 рр.), що надалі теж вирівнюється. Щодо відвідування театрів, то тут перевага на стороні жінок; спілкування, як і заняття спортом, мають змінний характер у гендерній характеристиці.

У ставленні до власних ідей більше наполегливість у їх відстоюванні проявляють жінки 60/70 рр. та 70/80 рр. у порівнянні з чоловіками даних вікових груп (86%; 54,55% – жінки та 13,33%; 40% – чоловіки). Цей показник значно спадає у категорії жінок після 80 р. (50%), натомість зростає у чоловіків (87,50%).

Життєві зміни, у тому числі можливість подорожувати, більше обирають чоловіки (86,67% чоловіків 60/70 рр. та 92% чоловіків 70/80 рр.).

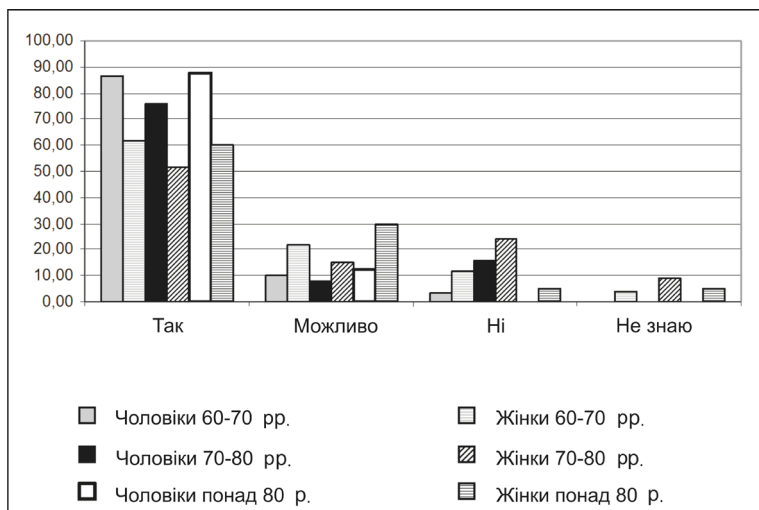
Готовністю йти на ризик у гендерному аспекті більше характеризуються чоловіки, ніж жінки, із перевагою вікової групи 60/70 рр., де зафіксований найвищий показник (60%). Разом з тим характерною ознакою, виявленою в ході опитування старших людей, є їхня схильність до вибору перевіреного старого (ніж ризик невідомого нового), який більше вибирають особи 70/80 рр. та понад 80 р. Характерною ознакою цієї вікової категорії є «віддача» привілею «ризикую» молодому поколін-

ню та більше покладання на власний досвід, що характеризує людей старшого віку як більш обачних та консервативних.

На предмет мрій, ще нереалізованих людьми старшого віку, найбільший відсоток виборів припадає на оволодіння ремеслом (у всіх вікових категоріях). Пасивне ставлення до реалізації власних мрій більше спостерігається у жінок і становить у віці 70/80 рр. 45% від усіх виборів. Однак у жінок віку 60/70 є значний відсоток виборів щодо вивчення іноземних мов (24%).

Можна припустити, що велика зайнятість українських жінок по господарству є одним із чинників, що «позбавляє» їх реалізації тих можливостей, до яких прагнуть чоловіки цього віку.

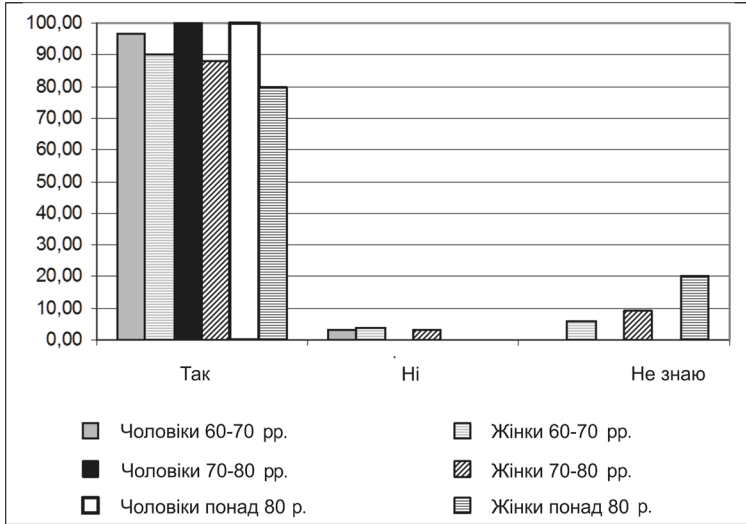
У відповідях, що стосуються творчої активності людини старшого віку як чинника, що сприяє задоволенню від проживання власного життя, більший відсоток позитивних відповідей дали чоловіки усіх вікових категорій. Жінки більш схильні до сумнівів і вагань, що показав сам емпіричний матеріал. Що стосувалось заперечення впливу творчої активності на продуктивність життя у пізньому онтогенезі, то тут не відмічено жодного з виборів чоловіків по всіх вікових категоріях, а жінки дали найменший відсоток від усіх виборів (3%-5%) (див. рис. 4.3).

Рис. 4.3. Сприйняття особистістю творчої активності як чинника продуктивності життя у пізній дорослості

Що ж до відповіді на питання про психотерапевтичну місію творчості у житті людини старшого віку (долання депресії, самотності, відчаю),

то тут високий процент погодженості проявили всі вікові групи, що стосується і гендерної характеристики (див. рис. 4.4).

Рис. 4.4. Психотерапевтичний зміст творчості у період пізньої дорослості

У ставленні до праці найбільший відсоток активності проявили чоловіки різних вікових груп. Вибір питання «Я люблю свою роботу і вона приносить мені моральне задоволення» був здійснений 86,67% чоловіків 60/70 рр., 32% чоловіків 70/80 рр. і 43,75% чоловіків понад 80 років. Жінки тут проявили меншу активність: 34% – вибір жінок 60/70 рр., 18,18% – вибір жінок 70/80 рр., 30% – вибір жінок понад 80 років.

Разом з тим більший відсоток жінок (на відміну від чоловіків) – 24% (60/70 рр.), 36,6% (70/80 рр.) – вважають, що могли б ще працювати (мовиться про продовження трудової діяльності), бо люблять свою справу і відчувають у собі ще сили. В цілому по вікових категоріях такий вибір зробили 18,75% респондентів 60/70 рр., 29,31% респондентів 70/80 рр. та 33,33% респондентів понад 80 років. Цікавим є даний показник, що зазнає динаміки із зростанням категорії респондентів за віковою ознакою. Щодо бажання працювати, то на фізичній немочі, як бар'єрі на шляху до цього наголосило 7,50% респондентів 60/70 рр., 18,97% респондентів 70/80 рр. та 36,11% респондентів понад 80 років. Щодо абсолютного прийняття стану «пенсіонера» без бажання продовжувати трудову діяльність вибір зробили (в основній своїй більшості жінки) 14% респондентів 60/70 рр. (загальна вибірка – 8,75%), 30,30% респон-

дентів 70/80 рр. (загальна вибірка – 18,97%) та 20% респондентів понад 80 років(загальна вибірка – 11,11%).

Щодо погляду на творчий продукт з позиції особистісного запиту і поцінування, то вибори респондентів розподілились таким чином:

* Вікова категорія 60/70 років:

- 1) образотворче мистецтво (27,50% респондентів з перевагою вибору жінок – 40%);
- 2) література гумористичного жанру (18,75% респондентів);
- 3) роман (16,25% респондентів з перевагою вибору жінок – 20%);
- 4) релігійна література (12,50% респондентів);
- 5) психологічна література (11,25% з перевагою вибору жінок – 16%);
- 6) поетичні твори (11,25% респондентів з перевагою вибору жінок – (14%))
- 7) мемуари видатної людини (10% респондентів з перевагою вибору чоловіків – 26,67%);
- 8) музичні твори (6,25% респондентів);
- 9) філософські трактати (5% респондентів).

* Вікова категорія 70/80 років:

- 1) образотворче мистецтво (24,14% респондентів з перевагою вибору жінок – 33,33%);
- 2) релігійна література (20,69% респондентів з перевагою вибору жінок – 24,24%);
- 3) мемуари видатної людини (18,97% респондентів);
- 4) література гумористичного жанру (17,24% респондентів з перевагою вибору чоловіків – 24%);
- 5) роман (13,79% з перевагою вибору жінок – 21,21%);
- 6) філософські трактати (12,12% респондентів);
- 7) психологічна література (8,62% респондентів);
- 8) поетичні твори(6,90% респондентів), з перевагою вибору чоловіків – 12%);
- 9) музичні твори (6,90% респондентів з перевагою вибору жінок – 12,12%).

* Вікова категорія понад 80 років:

- 1) релігійна література (25% респондентів);
- 2) мемуари видатної людини(19,44% респондентів з перевагою вибору чоловіків – 25%);
- 3) література гумористичного жанру (16,67% респондентів);
- 4) поетичні твори (13,89% респондентів з перевагою вибору чоловіків – 18,75%);

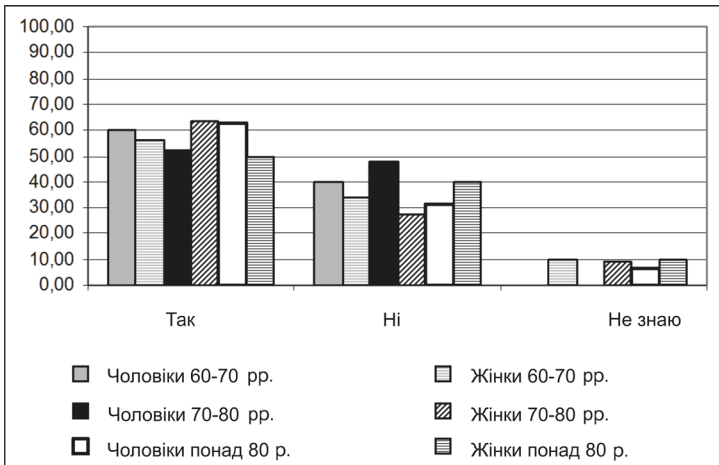
- 5) психологічна література (11,11% респондентів з перевагою вибору жінок – 20%);
- 6) образотворче мистецтво (11,11% респондентів з перевагою вибору жінок – 15%);
- 7) роман (8,33% респондентів);
- 8) філософські трактати (5,56% респондентів);
- 9) музичні твори (2,78% респондентів).

Особливістю виборів людей старшого віку є запит на згадану творчу продукцію з позиції не тільки її використання, але й активного продукування, що мало місце, зокрема, у художній та поетичній творчості. Також прослідковується підняття «рейтингу» релігійної літератури, яка все більше стає пріоритетною з віком.

Що стосується гендерної специфіки виборів, відмічаємо уподобання чоловіків щодо літератури гумористичного жанру, мемуарів видатних людей, філософських трактатів, у той час, як жінки віддають перевагу психологічній та художній літературі (романи).

Щодо участі у громадській роботі, то тут у всіх вікових категоріях чоловіки проявили більшу активність, ніж жінки. Причому, із збільшенням віку громадська активність зростала.

На питання «Чи у віці пізньої дорослості є більше можливостей займатись творчістю, ніж у попередні роки?» 52,50% респондентів 60/70 рр.; 55,17% респондентів 70/80 рр. та 50% респондентів понад 80 років відповіли ствердно.

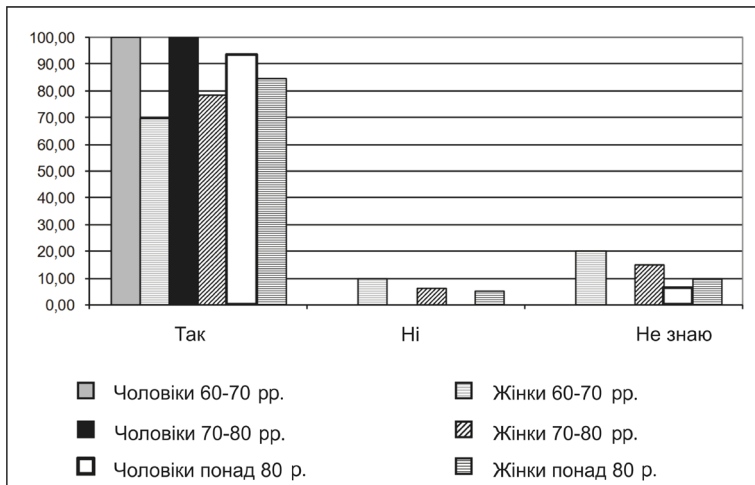

Рис. 4.5. Сприйняття особистістю творчості як більш глибокої і досконалої у віці пізньої дорослості

Щодо більшої глибини і досконалості творчості у віці пізньої дорослості (у порівнянні з попередніми роками життя людини) вибір на користь творчості зробили 60% респондентів 60/70 рр., 58,62% респондентів 70/80 рр. та 55,56% респондентів понад 80 років (див. рис. 4.5).

Досить показовими є результати за критерієм оцінки творчості як чинника якості життя у пізній дорослості (див. рис. 4.6). Тут схвальну відповідь дали 81,25% респондентів 60/70 рр., 87,93% респондентів 70/80 рр., 88,89% респондентів понад 80 років.

Результати опитування респондентів старшого віку показали, що здобуття нових знань (підвищення професійного рівня, отримання нових навичок тощо) характерне для 26,25% респондентів 60/70 рр., 12,07% респондентів 70/80 рр., 19,44% респондентів понад 80 років.

Рис. 4.6. Сприйняття особистістю творчості як чинника якості життя у пізній дорослості

На запитання «Чи під силу людині до кінця свого життя творити?» ми отримали такі відповіді наших респондентів:

1) 52,50% респондентів 60/70 рр., 51,72% респондентів 70/80 рр. та 44,44% респондентів понад 80 років віддали перевагу мотиваційно-особистісним чинникам;

2) 37,50% респондентів 60/70 рр., 41,38% респондентів 70/80 рр. та 38,89% респондентів понад 80 років вважають, що це залежить від рівня збереження психічного та фізичного здоров'я особи;

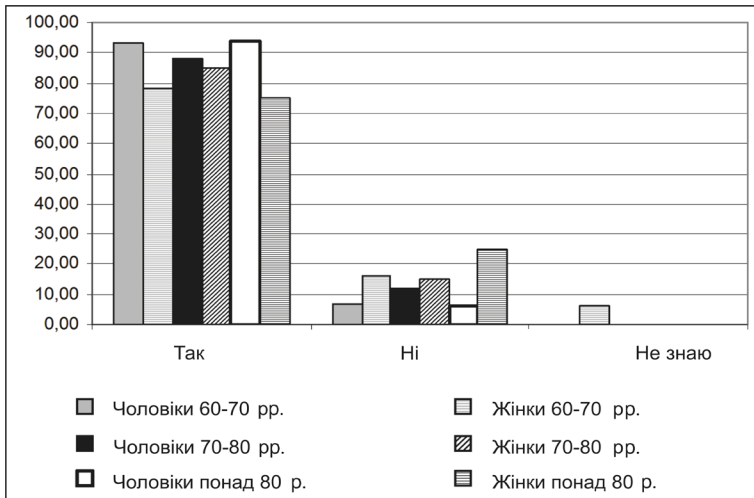
3) 6,25% респондентів 60/70 рр., 5,17% респондентів 70/80 рр. та

5,56% респондентів понад 80 років відмічають рівень фінансової підтримки та матеріального благополуччя людини (організація побуту, можливість догляду та лікування);

4) 3,75% респондентів 60/70 рр., 1,72% респондентів 70/80 рр. та 11,11% респондентів понад 80 років виокремлюють сприятливе навколишнє середовище та його підтримку.

Відповідно зробили вибір на користь творчості 83,75% респондентів 60/70 рр., 86,21% респондентів 70/80 рр. та 83,33% респондентів понад 80 років (див. рис. 4.7).

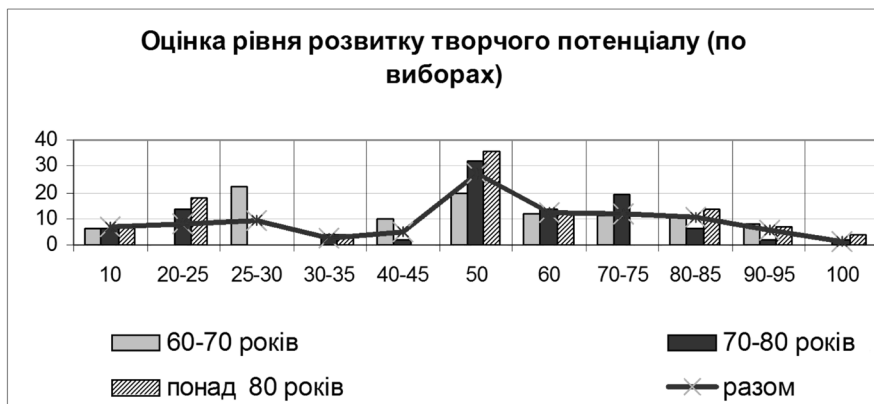

Рис. 4.7. Ставлення особистості до можливості творчої самореалізації у період пізнього онтогенезу

Проведене дослідження (опитування) показало, що творчість у віці пізньої дорослості сприймається респондентами (у більшості) як вагомий складова продуктивної старості, що за сприятливих умов (див. вище) уможливить творчу активність у пізньому онтогенезі. Разом з тим відмічено позицію даної вибірки осіб до сприйняття творчості швидше в описі ідеального Я, ніж реального Я. Звідси, хоча творчість і визнається вагомим чинником оптимізації життєвих сил людини в її пізні роки, водночас описується у характеристиках «незреалізованого» минулого, до якого немає вороття, як пройдений етап життя, з відсутністю його перспективи. Натомість старші люди характеризують творчих особистостей свого віку як таких, які вирізняються бажанням до творчої праці,

талантом, здоров'ям (як і можливостями його підтримки), матеріальним забезпеченням, сприятливим навколишнім середовищем (підтримкою з боку близьких людей), належними умовами для праці.

Аналіз опитування респондентів (осіб поважного віку) на предмет самооцінювання рівня реалізації творчого потенціалу (у % відношенні) виявив такі особливості (див. рис. 4.8):

Рис. 4.8. Самооцінка особистістю рівня реалізації творчого потенціалу в пізній період життя

1. У віковій групі 60/70 рр. найвищі показники реалізації творчого потенціалу виявлено на рівні 25/30%(у виборах 22% респондентів), а також 50% (у виборах 20% респондентів); ($\chi^2_{кр.} = 27,88$ $P < 0,001$).

2. У віковій групі осіб 70/80 рр. найбільш виражений середній рівень реалізації творчого потенціалу, який становить 32% усіх виборів. У цій віковій групі в порівнянні з попередньою зростає і показник оцінки творчого потенціалу на 70/75% (19% виборів);

3. У віковій групі осіб понад 80 р. теж домінує середній рівень в оцінці творчого потенціалу (36% від усіх виборів). У порівнянні з віковою категорією 70/80 рр. тут має місце тенденція до збільшення виборів в оцінці творчого потенціалу на 80/85%(13,5% від усіх виборів) ($\chi^2_{кр.} = 31,26$ $P < 0,001$).

З проведеної самооцінки реалізації творчого потенціалу осіб старшого віку можна висувати, що літні люди загалом констатують у себе середній рівень реалізації творчого потенціалу (з невеликою тенденцією до зростання з віком). Це свідчить про сприймання своїх потенційних можливостей як таких, що недостатньо розкриті, зреалізовані (за

різних обставин життя в їх описі), як і глибокий внутрішній конфлікт цінностей особистості, яка не відбулась у тій повноті життя, про яку мріяла. Підтвердженням цього слугували бесіди та інтерв'ю, що проводились із даною категорією осіб.

У процесі проведення факторного аналізу нами зіставлялись методи: тест С. Медніка «Ваш творчий потенціал» [514, с. 116-119]; модифікований опитувальник діагностики самоактуалізації особистості (САМОАЛ) (А. В. Лазукін, адаптація Н. Ф. Каліної) [304, с. 283-300]; опитувальник «Готовність до саморозвитку» (В. Павлов) [459, с. 113-115]. Загальна кількість респондентів склала 106 осіб. Обробка отриманих емпіричних результатів здійснювалась за допомогою стандартизованого пакета комп'ютерних програм SPSS Statistics 17,0 [367].

На першому етапі дослідження піддавалась аналізу група жінок 60/90 рр. Згідно з факторним розподілом було виокремлено п'ять факторів відповідно до відсотка їхньої інформативності.

При факторизації нами було використано коефіцієнт кореляції Пірсона r .

У результаті факторного розподілу, отримано такі результати у гендерній групі жінок (60-90 років):

Фактор 1 (інформативність 13,529%). Факторне навантаження складають змінні: цінності ($r = 0,807$, при $p \leq 0,01$), креативність (прагнення до творчості) ($r = 0,720$, при $p \leq 0,01$), погляд на природу людини ($r = 0,471$, при $p \leq 0,01$), орієнтація в часі ($r = 0,395$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 2 (інформативність 11,934%) склали такі змінні: готовність до вдосконалення ($r = 0,755$, при $p \leq 0,01$), готовність знати себе ($r = 0,741$, при $p \leq 0,01$), загальна готовність до саморозвитку ($r = 0,467$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 3 (11,670% інформативності) склали змінні: автономність ($r = 0,682$, при $p \leq 0,01$), спонтанність ($r = 0,621$, при $p \leq 0,01$), саморозуміння ($r = 0,420$, при $p \leq 0,01$), орієнтація в часі ($r = 0,386$, при $p \leq 0,01$), креативність ($r = 0,334$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 4 (6,938% інформативності) склали змінні: потреба в пізнанні ($r = 0,704$, при $p \leq 0,01$), орієнтація в часі ($r = 0,399$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 5 (6,538% інформативності) склали змінні: загальна готовність до саморозвитку ($r = 0,705$, при $p \leq 0,01$), творчий потенціал ($r = 0,461$, при $p \leq 0,01$).

На етапі дослідження чоловіків було здійснено розподіл факторів:

Фактор 1 (інформативність 18,076%). Факторне навантаження скла-

дають змінні: спонтанність ($r = 0,985$, при $p \leq 0,01$), автономність ($r = 0,767$, при $p \leq 0,01$), саморозуміння ($r = 0,586$, при $p \leq 0,01$), готовність до самовдосконалення ($r = -0,303$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 2 (інформативність 14,894%). Факторне навантаження складають змінні: креативність (готовність до творчості) ($r = 0,735$, при $p \leq 0,01$), потреба в пізнанні ($r = 0,646$, при $p \leq 0,01$), орієнтація в часі ($r = 0,596$, при $p \leq 0,01$), цінності ($r = 0,483$, при $p \leq 0,01$), автономність ($r = 0,313$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 3 (інформативність 11,560%). Факторне навантаження складають змінні: готовність до пізнання себе ($r = 0,974$, при $p \leq 0,01$), готовність до самовдосконалення ($r = 0,420$, при $p \leq 0,01$), цінності ($r = 0,286$, при $p \leq 0,01$), загальна готовність до саморозвитку ($r = 0,274$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 4 (інформативність 10,794%). Факторне навантаження складають змінні: творчий потенціал ($r = 0,976$, при $p \leq 0,01$), загальна готовність до саморозвитку ($r = 0,469$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 5 (інформативність 9,937%). Факторне навантаження складають змінні: погляд на природу людини ($r = 0,879$, при $p \leq 0,01$), готовність до самовдосконалення ($r = 0,371$, при $p \leq 0,01$), потреба в пізнанні ($r = -0,299$ при $p \leq 0,01$).

Якщо порівнювати факторні навантаження за гендерними показниками, то тут виявляється певна розбіжність. Так, у жінок найбільш представлені змінні: цінності (ф.1), готовність знати себе (ф.2), автономність (ф.3), потреба в пізнанні (ф.4), загальна готовність до розвитку (ф.5). У чоловіків найбільш представлені змінні: спонтанність (ф.1), творчість (ф.2), готовність пізнати себе (ф.3), творчий потенціал (ф.4), природа людини (ф.5).

На третьому етапі факторного аналізу піддавалась факторизації загальна вибірка за віковою категорією (особи 60/90 pp.).

У результаті факторного розподілу по загальній вибірці отримали такі результати:

Фактор 1 (інформативність 16,734%). Факторне навантаження складають змінні: спонтанність ($r = 0,791$, при $p \leq 0,01$), саморозуміння ($r = 0,725$, при $p \leq 0,01$), креативність ($r = 0,314$, при $p \leq 0,01$), орієнтація в часі ($r = 0,304$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 2 (інформативність 15,480%). Факторне навантаження складають змінні: цінності ($r = 0,785$, при $p \leq 0,01$), креативність ($r = 0,735$, при $p \leq 0,01$), погляд на природу людини ($r = 0,727$, при $p \leq 0,01$), орієнтація в часі ($r = 0,364$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 3 (інформативність 14,270%). Факторне навантаження складають змінні: готовність до самовдосконалення ($r = 0,840$, при $p \leq 0,01$), готовність знати себе ($r = 0,810$, при $p \leq 0,01$), загальна готовність до саморозвитку ($r = 0,551$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 4 (інформативність 11,091%). Факторне навантаження складають змінні: потреба в пізнанні ($r = 0,924$, при $p \leq 0,01$), орієнтація в часі ($r = 0,608$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 5 (інформативність 10,479%). Факторне навантаження складають змінні: творчий потенціал ($r = 0,912$, при $p \leq 0,01$), готовність знати себе ($r = 0,608$, при $p \leq 0,01$).

Як видно з найбільшого факторного навантаження, у загальній вибірці найбільшу вагу мали такі змінні, як: автономність (ф. 1), цінність (ф. 2), готовність до «можу самовдосконалюватись» (ф. 3), орієнтація в часі (ф. 4), творчий потенціал (ф. 5).

4.2. Стратегіальний підхід до процесу самореалізації особистості у пізній період пізнього онтогенезу

Особливістю світосприймання осіб пізнього онтогенезу є сформована своєрідна еталонна модель життєдіяння, в якій синтетично та генералізовано відображені ідеї, ідеали, очікування, вірування, сподівання даної особистості щодо сутності людського існування як такого, сутності власного життя, власної життєтворчості. Це той віковий період, коли за плечима накопичений великий життєвий досвід, коли людина зазнає все більших втрат і масштаб перспективи вже не такий, яким він був на попередніх етапах онтогенезу. Оглядаючись назад усе частіше, вона, будучи зрілою, все ж намагається йти вперед, а у випадку, коли мова йде про творчу особистість, не тільки продовжує залишатись продуктивною, але й навіть може відкрити для себе нову зону реалізації, вибудовуючи власну життєву стратегію (як її інтегральну характеристику). Стратегії мають виняткове значення у прийнятті рішень щодо саморозвитку, оскільки від їх рівня і наповнення залежить як процес осмислення цього рішення, так і процес його успішної реалізації [360, с. 497].

Емпіричне дослідження проводилось з людьми поважного віку Івано-Франківської, Волинської, Тернопільської та Запорізької областей. Загальна вибірка склала 174 особи 60/80 років. Респондентам пропонувалась серія питань – незавершених речень (авторська методика).

Базисним для дослідження стратегіальних тенденцій у процесі самореалізації літніх людей виступав підхід до дослідження стратегій творчої діяльності В. О. Моляко, який розглядає стратегії як особистісні системні утворення, що характеризують загальні мисленнєві диспозиції, установки, готовність до творчої діяльності [346]. Звідси стратегія являє собою систему суб'єктивних дій, актів, в якій усі вони індивідуально означені і взаємозумовлені внутрішньою логікою розв'язання та поставленими цілями [466, с. 106].

В. О. Моляко зауважує: «...у випадку творчої діяльності процес пошуку організується і реалізується завдяки такому регулятору як стратегія, і вся реальна динаміка і структура цього процесу визначається тим, як і яка саме стратегія реалізується суб'єктом, який розв'язує завдання» [345, с. 201]. І далі: «Смисл стратегії як оригінального психічного утворення полягає в готовності до творчої діяльності, в наявності у конкретного суб'єкта комплексу вмінь і здібностей до її здійснення взагалі чи її певних видів» [345, с. 204].

Положення, висунуті В. О. Моляко і розроблені школою вченого [206; 341; 360; 466; 467], є досить вагомими не тільки для досліджень у галузі конструкторської діяльності як перманентно заданої. Вони уможливають, і більше – сприяють продуктивному осмисленню проблеми творчої діяльності загалом у контексті побудови та розв'язання різноманітних за своїм характером, спрямуванням та типом завдань. Більше того, стратегіальний підхід до дослідження творчої діяльності є засадничим для всіх подальших механізмів творчості; сприяє прояву творчих потенцій особистості через царину особистісних смислів [466, с. 106].

Виходячи з вищесказаного нами було виокремлено такі стратегіальні способи [491] конструювання процесу самореалізації особистості в період пізнього онтогенезу:

1. Стратегіальний спосіб аналогізування, пов'язаний з використанням відомих образів, символів, об'єктів навколишньої дійсності, які покликані найбільш точно відтворити картину світу людини за аналогією до чогось чи когось (об'єктність чи суб'єктність), її ставлення до себе, до власної творчості, зони особистісної самореалізації.

2. Стратегіальний спосіб комбінування, пов'язаний із поєднувальним використанням найрізноманітніших механізмів та їх функцій для побудови нової конструкції власної життєтворчості. Тут має місце різноманітна комбінаторика поєднання (синтез) ставлення як різних осіб до творчості, так і особистісне бачення її смислу, місця у власному житті.

3. Стратегіальний спосіб реконструювання (конструювання на-впаки) – протиставлення наявним зразкам ставлення до процесу само-реалізації. Цей спосіб кардинально відрізняється від інших, має цілком нову якість, є вираженням «власне» творчості, чи «власне» авторства. Саме тому належить до найбільш творчого прояву у конструюванні власної життєтворчості.

4. Універсальний стратегіальний спосіб конструювання процесу самореалізації базується на відносно рівномірному використанні способів аналогізування, комбінування і якоюсь мірою реконструювання. Мова йде про наявність різних шляхів формування поглядів на природу творчості і сприйняття себе в ній. Тут важко віддиференціювати якусь одну зі стратегій як домінуючу.

5. Стратегіальний спосіб спонтанних, «випадкових» підстановок. Мова йде про ситуації, за яких стає проблематичним з'ясування характеру дій суб'єкта з відсутньою домінуючою тенденцією, коли пошук ведеться «наосліп», без плану дій. За таких умов ні сам суб'єкт, ні спостерігач не може встановити логічні зв'язки пошуку [346, с. 20-21].

Стратегії є суб'єктивними утвореннями, але їх здатність до об'єктивації в діяльності дозволяє виділити спільні суттєві характеристики і розробити класифікації стратегій [360, с. 496].

Реалізація стратегій вимагає тактичних дій щодо розв'язання кожної окремої задачі чи її фрагмента [346, с. 21-23]. В реалізації стратегіального мислення у респондентів старшого віку найбільш задіяними тактиками виявились:

- тактика редукції як применшення своїх можливостей (літніми людьми) щодо творчого поступу;
- тактика гіперболізації, що проявляється у контексті перебільшення людьми поважного віку власної неспроможності, «диктованої» більше ейджизмом, ніж «істинною» неспроможністю;
- тактика конвергенції, що знаходить себе у перетворенні, яке ґрунтується на поєднанні двох протилежних особливостей (чи структур) у сприйнятті власної життєтворчості. Мова йде про поєднання в одному завданні (у двох-трьох ідентичних за спрямуванням векторів пошуку розв'язку) протилежних позицій щодо власної творчої спроможності у житті і в подальшій «траєкторії руху»;
- тактика деформації (трансформації) як зміна і перетворення, як розуміння потреби в переосмисленні ставлення до себе, власного буття, можливість змін, які ще можна охопити власною творчістю у завершальний період життя (динаміка ставлення до життя і власної творчос-

ті у ньому) і які не руйнують цілісність самої особистості, а, швидше, трансформують її ціннісно-смыслову сферу;

- тактика інтеграції як об'єднання в цілісну картину бачення власного життя та його перспектив.

Беручи за основу стратегію, як вектор спрямування особистості, що характеризується поліфонією свого змістового наповнення (ціннісно-смыслова сфера, потреби, інтереси, життєві орієнтації особистості тощо), у контексті дослідження проблеми реалізації творчого потенціалу у пізній період дорослості нами було виокремлено одинадцять стратегій, спрямованих на виявлення стратегіальних тенденцій у процесі самореалізації людьми поважного віку, зокрема:

- * життєдіяльну стратегію (вітальні потреби), що виявляється у спрямованості на такі цінності, як: здоров'я, відповідно здоровий спосіб життя, матеріальне забезпечення (достаток), відпочинок тощо;

- * процесуально-змістову (інтерес до процесу і змісту діяльності), що передбачає орієнтацію на працю, активну життєву позицію, участь у громадсько корисних справах;

- * творчу стратегію, з орієнтацією на творчість як цінність (з прагненням творити), заняття за інтересами; творче натхнення, наявність мрій;

- * життєстверджуючу стратегію, що виражає оптимізм, віру в себе, задоволення від власного життя, настроїв, активність;

- * стратегію досягнення, що відображає затребуваність особистості, професійне вдосконалення, здобутий досвід;

- * комунікативну стратегію як прагнення до спілкування та взаємодії з іншими;

- * гуманістичну стратегію, зорієнтовану на прийняття й любов до світу у всіх проявах буття особистості; благодійництво тощо;

- * когнітивну стратегію, спрямовану на досягнення знань, оволодіння новою інформацією пізнавального характеру;

- * про соціальну (соціально значущу) стратегію, як відчуття приналежності до певної соціальної групи (первинна, вторинна соціальні групи);

- * стратегію саморозвитку, що обумовлює спрямованість особистості до духовного розвитку, рефлексії, самовдосконалення тощо;

- * морально-етичну стратегію, з орієнтацією на етичні норми життя, моральні принципи взаємодії з навколишніми (чесність, справедливість, тактовність, порядність тощо).

Вищевказані стратегії не є чітко розмежовані, а швидше носять «міжстратегіальний» характер, оскільки смыслова наповненість однієї стратегії несе смысловий «відгомін» іншої. Тому нами зроблено швид-

ше умовний поділ виходячи із магістральних шляхів – стратегіальних способів їх конструювання.

Проведена методика незавершених речень (як одна зі складових дослідження) у контексті стратегіального підходу дала можливість прослідкувати вибір певної стратегіальної тенденції у процесі самореалізації людей поважного віку.

Щодо власної дієвості на предмет наявного творчого натхнення, відповіді респондентів розподілились таким чином: найбільший відсоток дієвості склали процесуально-змістова стратегія (50%) і творча (37,35%). У своїх відповідях респонденти вибирали стратегіальний спосіб комбінування. Найбільш задіяними виявились тактика конвергенції і тактика деформації (як зміна настрою і, відповідно, активності).

У стані психологічного дискомфорту найбільшу вагу для респондентів усіх вікових категорій має стратегія саморозвитку як прояв рефлексії (20,69%) і духовних потреб (14,37%); 13,79% виборів становить когнітивна стратегія і 10,92% – процесуально-змістова.

У стані психологічного піднесення прослідковується кардинальна зміна виборів у відповідях респондентів. Респонденти 60/70 рр. передусім обирають потребу в афіліації (28,8%), музичну творчість (21,3%), трудову діяльність (20%), заняття за інтересами (18,8%); респонденти 70/80 рр. свій вибір роблять на користь музичної творчості (27,59%), афіліації (22,41%); респонденти понад 80 р. – відпочинку (33,3%), афіліації (19,4%), праці і музичної діяльності (16,7%). Найбільший відсоток по загальній вибірці набирають стратегія творчості (35,63%), гуманістична стратегія (24,71%); 16,09% становить процесуально-змістова стратегія.

Метафорою (гаслом) життя респонденти поважного віку (загальна вибірка) обирають конструкт, що відображає їх просоціальну стратегію (21,27%), зокрема: «Служіння родині», «Щаслива родина», «Мир і злагода в сім'ї», «Бути прикладом для дітей, онуків»; процесуально-змістову стратегію (20,11%), зокрема: «Працювати до кінця життя», «Поменше ліні, побільше корисних справ», «Робити все, що в моїх силах», «Ні дня без добре зробленої праці», «Доки працюю, доти живу», «Вперед!»; життєдіяльну стратегію (20,11%), на кшталт: «Бути здоровим і потрібним», «Рух – це здоров'я», «У здоровому тілі – здоровий дух»; стратегію саморозвитку (20,11%), зокрема: «На все воля Божа», «Будь мудрим!», «Тихіше їдеш – далі будеш», «Слава Богу за все»; життєстверджуючу стратегію (14,94%), як-от: «Не здавайтесь!», «Радіти кожному дню!», «Надіятись на краще», «Йти вперед з вірою в Бога» тощо.

Респонденти усіх вікових категорій обирають стратегії, спрямовані на саморозвиток, працю, здоровий спосіб життя. У визначенні головних смислових конструктів ними використовувались стратегіальні способи комбінування, реконструювання.

Респонденти 60/70 рр. асоціюють своє життя з образом «працелюба» (37,5%), національними героями, політичними діячами (18,8%), образом мудреця (10%); респонденти 70/80 рр. – з образами героїв, духовних подвижників (25,86%), щасливої бабусі, матері (батька) (17,24%), мудреця (12,07%); респонденти понад 80 р. – з образом мудреця (13,9%), віруючої людини (13,9%).

Разом з тим у респондентів мають місце і негативні асоціації у сприйнятті власного життя. Так, респонденти 60/70 рр. (11,25%) асоціюють себе із «страждальцем», «давню прочитаною, забутою книгою», «тимчасовістю», «сторожем»; респонденти 70/80 рр. (24,14%) – з «хворою людиною», «Іваном-дурником», «волоом»; респонденти понад 80 років (41,7%) – з «хворою людиною», «засохлим сіном», «пустельником».

По загальній вибірці домінують стратегія саморозвитку (36,76%), процесуально-змістова стратегія (20,38%), просоціальна стратегія (14,37%) та життєдіяльна стратегія з негативним відтінком (21,81%). У формулюванні образів-асоціацій має місце стратегіальний спосіб аналогізування. На даному емпіричному рівні особливо проявляються тактики редукції та гіперболізації.

На думку респондентів 60/70 рр., найбільше заважають творчій справі у період пізньої дорослості хвороби (41,3%), зайнятість (11,3%), нестатки (8,75%), старість (7,5%), лень (6,25%). Респонденти 70/80 рр. серед перешкод творчості виокремлюють: хвороби (60,34%), нестатки (10,34%), старість (10,34%); респонденти вікової категорії понад 80 років – хвороби (55,6%), старість (11,1%), оточення (11,1%).

Щодо сприяння творчій справі, респонденти 60/70 рр. обирають здоров'я (17,5%), родинний затишок, люблячу родину (15%), достаток (13,8%), затребуваність (11,3%), досвід (11,3%), а також бажання творити (8,75%); респонденти вікової категорії 70/80 рр. обирають родинний затишок, люблячу родину (22,41%), здоров'я (20,69%), бажання творити, (натхнення) (19,6%), затребуваність (12,07%), активну життєву позицію (8,62%). Вікова категорія людей понад 80 років обирає здоров'я (30,6%), бажання творити (19,4%), родинний затишок, люблячу родину (11,1%), затребуваність (11,1%), досвід (8,3%).

По загальній вибірці, у формулюванні чинників, що найбільше сприяють творчій активності літньої людини, домінують життєдіяльна стратегія (32,76%), стратегія досягнення (19,54%) про соціальна (16,67%),

творча (14,37%), процесуально-змістова (7,47%). Тут мають місце стратегіальні способи комбінаторних дій, реконструювання. Стратегіальний спосіб реконструювання особливо яскраво працює на зміні векторів завдань, якими виступають питання, що задають відповідь від протилежного. Серед тактик найбільш задіяною є тактика інтеграції.

Для того, щоб продовжувати реалізовувати себе у пізній період дорослості потрібно, на думку респондентів 60/70 рр., перш за все мати здоров'я (32,5%), бажання (20%), працювати (12,5%), мати активну життєву позицію (11,3%).

На думку респондентів 70/80 рр., необхідно мати здоров'я (37,93%), бажання (17,24%), віру в свої можливості (12,07%), активну життєву позицію (8,62%), достаток (8,62%), підтримку з боку рідних (8,62%), прагнення до самовдосконалення (8,62%). Респонденти понад 80 років обирають здоров'я (41,7%), підтримку з боку рідних (22,2%), творче натхнення (13,9%), віру в свої можливості (13,9%).

По загальній вибірці найбільші відсотки склали: життєдіяльна стратегія (49%), життєстверджуюча (21%), процесуально-змістова (15%), стратегія саморозвитку (15%). Найбільш виражені тут стратегіальний спосіб комбінаторних дій і тактика інтеграції.

Звідси, щоб пізня дорослість була продуктивною, літні люди повинні мати здоров'я, бажання творити, працювати, займати активну життєву позицію, вірити в свої можливості, мати підтримку з боку рідних і забезпечене життя.

Основу довголіття (для респондентів усіх вікових груп) склали: здоровий спосіб життя (53,45%), віра, любов до ближнього (20,11%), активна життєва позиція (17,24%), генетика (12,07%), душевний спокій, рівновага (8,62%), праця (8,05%), оптимізм (7,47%).

При можливості реалізації творчих мрій категорія осіб 60/70 рр. хотіла б насамперед реалізувати потребу в творчості (31,3%), мати можливість працювати (25%), подорожувати (11,3%), займатись благодійницькою діяльністю (10%); особи 70/80 рр. обирають можливість працювати (34,48%), потребу у творчості (31,03%), інтелектуальні потреби (10,34%); особи віком понад 80 р. – можливість працювати (27,8%), інтелектуальні потреби (25%), потребу у творчості (22,2%). По загальній вибірці (60/понад 80 рр.) респонденти обирають творчу стратегію (29,31%), процесуально-змістову (28,74%), когнітивну стратегію (12,07%), стратегію досягнення (9,20%).

На даному рівні використано стратегіальні способи комбінаторних дій, стратегію реконструювання, що торкається переосмислення життя людини (ретроспекція) як повернення на більш ранні етапи онтоге-

незу. При цьому було задіяно тактики конвергенції (поєднання протилежностей – «можливого» (реального) і «неможливого» (нереального) у сприйнятті осіб старшого віку; тактику деформації як «руйнацію» в мислеформах того, що є як даність, яка «не відбулась», і тактику інтеграції як об'єднання в цілісну картину мрій, які ще можна «повернути до життя», тобто реалізувати.

Порівнюючи творчість людей поважного віку з творчістю молодшого покоління, серед її особливостей в період пізнього онтогенезу респонденти 60/70 рр. виокремлюють досвідченість (37,5%), мудрість (17,5%), осмисленість життя (12,5%); респонденти 70/80рр. – досвідченість (32,76%), осмисленість життя (17,24%), працелюбність (13,79%), мудрість (10,34%); респонденти віком понад 80р. – досвідченість (36,15%), мудрість (19,4%), осмисленість життя (11,1%).

Загалом респонденти передусім обирають такі стратегії на означення особливостей свого віку, як: досягнення (42%), саморозвитку (34%), життєдіяльну (11,49%), процесуально-змістову (8,62%).

Стратегіальними способами у формулюванні бачення творчості у старшому віці респондентами даної вікової категорії були обрані стратегіальні способи пошуку аналогів, комбінаторних дій (вміння комбінувати і осмислювати даність), реконструювання (від ретроспекції до актуального бачення), універсальний (пов'язаний з відносно рівномірним використанням аналогізування, комбінування, реконструювання).

Було задіяно тактики конвергенції, деформації та інтеграції (пережито – осмислено – сприйнято) на рівні відтворення попереднього досвіду, з прийняттям реальності «тут і зараз».

Аналізуючи діяльність, актуальну у пізній період онтогенезу, що не була задіяна у молоді роки, респонденти 60/70 рр. обирають садівництво та городництво (27,%), організацію здорового способу життя (21,3%), роботу за інтересами (16,3%) тощо.

Респонденти 70/80 рр. обирають духовне вдосконалення (17,24%), організацію здорового способу життя (8,62%). Респонденти віком за 80 р. визначальними для себе вважають роботу за інтересами (22,2%), духовне вдосконалення (16,7%), організацію здорового способу життя (13,9%) та ін.

В цілому (загальна вибірка) літні люди вибирають такі визначальні стратегії як стратегію комбінаторних дій та стратегію реконструювання, оскільки відповідь, як і в попередніх запитаннях, базувалась у часо-

вій площині життєздійснення особистості. Відповідно теж мало місце застосування тактик конвергенції, деформації та інтеграції.

Щодо життєвих пріоритетів осіб поважного віку, то тут вони теж виявились подібними (за віковими категоріями). Особи 60/70 рр. передусім обирають благополуччя родини (33,8%), духовне вдосконалення (25%), організацію здорового способу життя (12,5%) (див. табл. 4.1).

Респонденти 70/80 рр. обирають благополуччя родини (31,03%), організацію здорового способу життя (18,97%), духовне вдосконалення (17,24%), активність (13,79%); респонденти понад 80 років віддали перевагу благополуччю родини (44,4%), духовному вдосконаленню (36,6%), організації здорового способу життя (11,1%).

Таблиця 4.1

Життєві пріоритети у віці пізнього онтогенезу

Стратегія	Потреби		60-70рр		70-80рр.		Понад 80р.		Разом
		80	%	58	%	36	%	174	%
Просоціальна	Благополуччя родини	27	33,75	18	31,03	16	44,4	61	35,06
Життєдіяльна	Здоров'я	10	12,5	11	18,97	4	11,1	25	14,37
Саморозвитку	Духовне вдосконалення	34	42,5	18	31,03	13	36,1	65	37,36
Життєдіяльна	Стабільність, впевненість у завтрашньому	4	5					4	2,30
Процесуально-змістова	Праця	5	6,25	8	13,79	3	8,3	16	9,20
Життєдіяльна	Достаток			3	5,17			3	1,72
X2 критичне=27,88 P<=0,001		40,48		40,48					
X2 критичне=22,46 P<=0,001				31,42		31,42			

У цілому (по вибірці) пріоритетними виявились стратегії: про соціальна (35,06%), стратегія саморозвитку (37,35%), життєдіяльна (18,39%), процесуально-змістова (9,20%). Має місце стратегіальний спосіб комбінаторних дій з використанням тактики інтеграції.

Результати проведеного дослідження уможливили виокремлення основних стратегіальних тенденцій конструювання процесу самореалі-

зації у пізній період дорослості та дозволили здійснити його порівняльний аналіз у різних вікових групах даного періоду.

Аналіз застосування стратегіальних тенденцій у процесі самореалізації людьми поважного віку показав, що існують деякі загальні закономірності у їх виборі. Домінантність вираження стратегіальних способів у розбудові смислових конструктів респондентами можна подати у порядку зростання їхньої затребуваності, а саме: 1) стратегіальний спосіб комбінування; 2) стратегіальний спосіб реконструювання; 3) стратегіальний спосіб аналогізування; 4) універсальний стратегіальний спосіб; 5) стратегіальний спосіб спонтанних, «випадкових» підстановок. У зв'язку з найбільшою суб'єктивністю у виявленні стратегіального способу «випадкових» підстановок він потребує від дослідника спостереження за самим процесом розв'язання поставлених завдань – відповідей, враховуючи при цьому релевантність і самих завдань (когнітивну складність) для даної вікової категорії. Тут реально припустити, що нахил до використання стратегій одного типу (див. вище) свідчить не про ситуативне застосування якоїсь із них, а про загальний нахил до її постійної реалізації, наявність стійких особистісних тенденцій (здібностей, навичок, вмінь), стимулюючих використання саме цієї, а не якоїсь іншої стратегії [347, с. 11].

Разом з тим результати дослідження дозволили нам виявити пасивну стратегію, з негативним полюсом знаходження на осі життєвих координат, яку склали 22% особи поважного віку. Серед них 11,25% – респонденти 60/70 рр., 24,14% – респонденти 70/80 рр. та 41,7% – респонденти понад 80 років. У виборах даної категорії осіб домінували тактики редукції та гіперболізації. Це дає підстави вважати, що детермінантами вибору пасивної стратегії у старших людей є: незадовільний фізичний стан (тяжкі недуги), відсутність підтримки з боку рідних, незатребуваність, стереотипність у ставленні до свого віку, невіра у власні можливості, ейджизм, відсутність бачення перспективи, зупинка в розвитку, нестатки тощо.

4.3. Психосемантичний зріз в описі творчої продуктивності обдарованої особистості у період пізньої дорослості

Визначальну роль у поведінці людини відіграє її здатність пізнавати світ і створювати на цій основі суб'єктивну реальність, тобто реальність, свідомо сприйняту особистістю в даний момент часу. Дані інтер-

претації відображають базову життєву концепцію особистості, у тому числі її Я-концепцію, і накладаються на реальність, яка осмислюється [415, с. 141] як щодо власного досвіду, так і самосприйняття власних творчих можливостей у період пізнього онтогенезу. Саме тому ми звернулись до феноменологічного підходу, згідно з яким суб'єктивний досвід особистості виступає тією психологічною реальністю, відповідно до якої інтерпретується дійсність. Звідси вагомим аспектом психологічного дослідження є вивчення суб'єктивних переживань особистості. Оповіді, які виголошує літня людина, – не простий реєстр життєвої «кінохроніки» з яскравими кадрами, що вплітаються у смислову канву автобіографії. Вони виступають для неї як особливо значущі, акценту йовані самою глобальністю змісту, що змінює її життя, привносить нові стратегіальні – магістральні лінії, врешті-решт змінюючи і її саму. В оповідах «міститься розуміння того, що складає прихований навіть від самого суб'єкта універсальний буттєвий фон персонального розвитку» [595, с. 102].

На даному етапі дослідження ми ставили за мету виявити особливості самореалізації особистості у період пізнього онтогенезу за допомогою психосемантичного зрізу з використанням ресурсу метафори. Ми виходили з того, що у психолінгвістичному форматі значення – універсальний конструктор, який може слугувати сполучною ланкою між психологією пізнавальних процесів та психологією особистості, дозволяє розкривати функціональний (поведінковий) зміст явищ психічного відображення і психологічний (суб'єктивний) зміст явищ діяльності [44; 589], оскільки з його допомогою відбувається накладання ціннісно-смыслових рамок при конструюванні соціальних об'єктів та феноменів [428, с. 71]. Враховуючи те, що метафора «отримала» свій статус основного способу символічного вираження внутрішнього світу особистості (вербалізованого способу його засвоєння), ламаючи стійкі вербальні конструктори, прийняті на означення предмета, вводячи його в новий семантичний простір, вважаємо за потрібне розглянути побудову тексту в метафоричній формі як ефективного способу автокомунікації.

Звідси, ввівши в емпіричну площину метафоричний зріз, нами було запропоновано особам старшого віку сформулювати життєву метафору-конструктор, яка б відображала смисложиттєві орієнтації людей пізнього онтогенезу.

Метафори (конструкти) у віці пізньої дорослості

Конструкт «Творча активність»
<p>Якщо я малюю – я живу З піснею по життю! Творчість – продукт зрілого віку Надбання Бога, матерів не закопувати! Злет раптовий, спад раптовий Дав Господь талант – намагаюсь реалізувати Жодного дня без рядка! Потенціал – це квітка, що з’являється і пізніше розпускається Творчість – це «засмокування»... Тягне все більше і більше... Треба бути «зараженим» творчістю Все життя вчитись! Я – щаслива людина, живу своєю справою Якщо є затребуваність – хочеться жити Доки є потреба, буду творити!</p>
Конструкт «Праця»
<p>Жити – значить наповнюватись роботою Працюй і молися Працювати! У праці сенс життя Якщо ти працюєш – ти живеш Живу, бо працюю Робота – то моє велике захоплення Працюю, бо інакше не можу</p>
Конструкт «Взаємодія»
<p>Хто, як не ми! Відаю людям, вони – мені Серце до серця... Йти до інших з любов’ю</p>
Конструкт «Духовність»
<p>Я тяжко «поранений» відчуттям вічності Під «крилом» Господа Любити життя у всій повноті З Богом – до людей Живи тепер і сьогодні Господи, дай мені зрозуміти Твій задум щодо мене</p>
Моральний конструкт
<p>Глянь на себе, досить з тебе На зло відповідай добром Ухиляйся від злого і чини добро</p>
Особистісний конструкт
<p>Все залежить від «наповнення особистості» Бути «холериком», бути «одержимим» Все залежить від характеру Сила волі – перш за все!</p>

Вибірка складала 26 осіб віком від 62 р. до 82 р. і була репрезентована респондентами, у яких відмічений високий рівень творчої активності і творчої продуктивності. Методичне забезпечення склали: метод «Незакінчені речення» та метод інтерв'ю.

У результаті обробки семантичного матеріалу було виокремлено такі основні конструкти (див. табл. 4.2).

Виокремлені в ході метафоризації конструкти свідчать про високий рівень творчої активності респондентів, їхню продуктивність, духовність, моральність, прагнення до контактів та співпраці з іншими. Серед основних складових смислових конструктів у період пізнього онтогенезу респонденти 60/80рр. виокремлюють: працьовитість, продуктивність (21,90%), відповідальність, відданість справі (9,40%), душевність, доброзичливість (8,90%), творчі здібності (8,80%), наполегливість (8,20%), пізнавальну активність (7,80%), натхнення, ентузіазм, одержимість роботою (7,40%) та ін.

Психолінгвістичний зріз вищеподаних метафор дав можливість прослідкувати такі їхні мовні особливості:

1. Домінування дієслів недоконого виду як ознаки незавершеної дії і, відповідно, орієнтації зі спрямуванням на такі критерії як: протяжність у часі, тривалість дії, орієнтація в майбутнє (стратегія – проєкт), спонука до завершення, реалізації, продукування чогось певного. Звідси програма дій, що уможливує нові потреби і спрямування особистості, що несе в собі активне начало.

2. Найбільш поширеними конструктами виступають дієслова «жити», «бути», «працювати», що відображають головні концептисмисли даної категорії осіб, спрямованих на активну життєву стратегію.

3. Більшість предикатів оформлено у наказовий спосіб подання інформації, яка, проте, акумулюється на рівні самонаказів як проєкції. Звідси індивід вибудовує найперше свої особистісні конструкти як шлях власного розвитку.

4. У метафорах має місце домінування іменників, серед яких найбільше смислове навантаження, підсилене найбільшою частотою використання, несуть конструкти: «творчість», «життя», «Господь», «праця», «люди».

5. Смислова наповненість метафор підсилена використанням ряду дихотомій (іменники-антоніми): «злет» – «спад»; «зло» – «добро»; дієслів, похідних від іменників: «життя» – «живу», «жити»; «любов» – «любити»; «Бог» – «молися»; «праця» – «працювати».

6. Серед займенників домінують займенники 1-ї та 2-ї особи однини як пошук внутрішніх ресурсів, а також звернення до значущого «Ти» (як діалог із собою чи з іншим).

7. Метафори наповнені позитивним ставленням автора до висловленого смислового конструкта і відображають спрямування вектора руху «вверх» як віру в можливість і необхідність їх реалізації.

У процесі проведеного інтерв'ю з даною категорією осіб нами було застосовано метод контент-аналізу з використанням психолінгвістичного зрі на предмет встановлення розподілу частот ужитку особами старшого віку (з високим рівнем розвитку творчого потенціалу) дієслів за їх часовою характеристикою.

Завдання дослідження полягало у виявленні сприйняття людьми старшого віку просторово-часових координат власного життя у пізній період онтогенезу.

Оскільки особистісний час експлікується через стиль життя, стратегії особистості, які визначають результативність життя в цілому, то стає очевидною роль нарративних можливостей індивіда.

Таблиця 4.3.

**Розподіл частот ужитку часових форм дієслів
в оповідах респондентів старшого віку**

Частина мови	Минулий час		Теперішній час		Майбутній час	
	Кількість виборів	%	Кількість виборів	%	Кількість виборів	%
Дієслово	213	36	219	37	162	27

Загальний обсяг матеріалу (наявна кількість предикатів) склав 594 дієслова (минулого, теперішнього і майбутнього часу). Згідно з результатами дослідження, найбільшу кількість виборів-предикатів набрали дієслова теперішнього часу (37%) та дієслова минулого часу (36%) (див. табл. 4.3).

Це свідчить про вагомість для старшої людини з напрацьованим творчим потенціалом не тільки переживання власного буття у часі «там і тоді», що характерне для даного віку, але й «тут і тепер». Особливістю даної вибірки є не тільки незаперечення майбутнього як можливого, але і його активне прийняття (стратегії) у площині близької і більш віддаленої перспективи (27% предикатів майбутнього часу). Звідси можна

стверджувати, що творча особистість знаходиться у континуумі сприйняття власного хронотопу в часових межах минулого-теперішнього-майбутнього, що, безумовно, сприяє її подальшій творчій активності і, відтак, продуктивності.

Щодо творчої самореалізації особистості в період пізнього онтогенезу, тут було виявлено певні особливості. Всі опитані (26 осіб) вважають себе зреалізованими людьми, констатують зміну діяльності (5 осіб), а також зміну напрямку роботи (тема наукових розвідок, інтереси); троє респондентів початок своєї творчої реалізації фіксують після 35 р. – 40 р.; двоє респондентів віднайшли нову справу для себе біля 60 років, один респондент – після 70 років. Мовиться про кардинальну зміну фаху (виду діяльності) чи реалізацію у сфері власних інтересів (дозвілля, хобі), зокрема:

- респондент П. (колгоспниця) – з 35 років народна художниця;
- респондент Б. (учитель фізики) – з 40 років хореограф, викладач хореографії;
- респондент Л. (інженер-економіст) – з 65 років голова громадської організації, журналіст;
- респондент У. (хімік) – з 60 років голова клубу творчої інтелігенції, літературознавець;
- респондент П. (робітник) – здобув вищу освіту в 57 років – реалізація у бджільництві;
- респондент Ю. (інженер-економіст) – з 60 років майстер художньої вишивки.

У ході проведеного опитування нами було виявлено, що всі респонденти задоволені справою, до якої залучені, мають незавершені плани і спрямовані на їх реалізацію. Разом з тим відмічаємо, що, незважаючи на кардинальну зміну трудової діяльності (інтересів), жоден із респондентів не відмітив незадоволення від того, чим займався на попередніх роках онтогенезу. І, навпаки, кожен етап діяльності, на їх думку, приносив свої результати (реалізацію відповідно до потреб кожного вікового періоду), а також давав можливість росту, розуміння, пошуку і реалізації потреби, до якої вони прийшли в період пізньої дорослості. Це та особливість, яка була виявлена власне у старших людей з високим рівнем творчого потенціалу.

На поставлені запитання інтерв'юера щодо особливостей творчої діяльності особистості у віці пізньої дорослості у даній вибірці нами було отримано такі відповіді (проранжуємо їх):

1. Напрацьований протягом онтогенезу творчий досвід.
2. Глибина проблематики, аналіз, рефлексія творчої діяльності.
3. Розуміння цінностей життя, духовність, що знаходять своє відображення у творчих задумах автора.
4. Передача творчого досвіду наступним поколінням (діти, онуки; учні; творча школа).
5. Вимогливість, зваженість, відповідальність у ставленні до творчої праці.
6. Оволодіння новим видом діяльності чи зміна її вектора.

Вищеподані відповіді респондентів дають можливість відмітити обережність і відповідальність, з якою літня людина підходить до справи, у якій бачить передусім свою місію учителя у передачі досвіду наступним поколінням. Однак, хоча не показовий, але є факт зміни напрямку роботи чи спрямування її в нове русло, як і те, що всі респонденти не тільки бачать перспективу у своїй творчій праці, але й діляться творчими планами на майбутнє.

На наступному етапі інтерв'ю перед респондентами ставилося завдання: на матеріалі власного досвіду виокремити детермінанти розвитку свого творчого потенціалу. Проранжуємо їх:

1. Генетика.
2. Вплив сім'ї (в одних випадках відмічалась роль матері, в інших – батька як творчих особистостей). Водночас відмічаємо, що вплив батька є сильнішим, як приклад зреалізованої особистості, яка водночас виступала провідником по дорозі професійного вибору або ж була прикладом до наслідування у ставленні до праці.
3. Роль учителя. Спілкування з творчими особистостями.
4. Особистісні особливості і передусім такі риси характеру як: моральні, вольові, емоційні, інтелектуальні та симптомокомплекси (групи рис характеру особистості), що виражають ставлення до інших людей, ставлення до себе, праці.
5. Мотиваційно-ціннісна складова (цінність творчості для особистості, потреба у творчій діяльності).
6. Соціальне середовище (вплив соціокультурного простору; затребуваність особистості).

Проведене дослідження дає підстави констатувати, що особистості з високим рівнем розвитку творчого потенціалу у віці пізнього онтогенезу зберігають за собою статус-кво як творчі особистості, для яких творчість стала невід'ємною складовою їхнього життя. Творче мислення дає

їм підстави знаходити нові кардинальні повороти у власній діяльності, змінювати її згідно зі своїми потребами та бажаннями, вести творче, наповнене смыслом життя. Респонденти відмічають емоційну включеність у справу, переживають стан задоволення, радості і натхнення, коли їм доводиться занурюватись у власну творчість, яка виступає психотерапією у доланні фізичних та психологічних перешкод у їхньому житті, оскільки дозволяє їм відбуватись і в період пізнього онтогенезу. Найбільшу перешкоду на шляху до подальшої творчої реалізації старші люди вбачають у неможливості втілити усю палітру власних задумів у творчість, зважаючи на межі людського життя й згасання життєвих сил. У творчій діяльності, що стала вагомою складовою їх смисложиттєвих орієнтацій, вони знаходять зону самореалізації у пізній період життя.

4.4. Психобіографічний метод у дослідженні творчого потенціалу обдарованої особистості у період пізньої дорослості

Серед методів, що знаходяться у царині дослідницьких інтересів, вагоме місце займає біографічний метод. Він заснований на всебічному і глибокому вивченні біографій людей і, відповідно, уможливорює процес глибинного пізнання генези становлення і розвитку творчої особистості цілісно, як носія внутрішнього світу, суб'єкта соціальної життєдіяльності, індивідуальності. Тим паче, коли мовиться про вік пізньої дорослості і старості, що постає перед дослідником у контексті цілісного життєвого шляху особистості. М. Г. Ярошевський неодноразово підкреслював, що «чисто психологічний підхід не продуктивний у дослідженні наукової творчості» (Цит. за: [84, с. 195]), що «має місце і стосовно художньої творчості» [Там само]. Більше того, Б. Г. Ананьев зауважував, що генетична персоналістика – теорія і метод біографічного дослідження життєвого шляху людини, основних подій, конфліктів, продуктів та цінностей, що розгортаються протягом життя людини в даних суспільно-історичних умовах. Один із основоположників герменевтики В. Дільтей [165] оцінював біографічний метод як вищу й основну форму гуманітарних досліджень, позаяк В. Франкл виснував, що «Особистість розкривається у своїй біографії. Вона відкриває себе, своє «так-буття», свою унікальну сутність тільки біографічному поясненню, не піддаючись прямому аналізу. Врешті-решт біографія – це не що інше, як пояснення особистості у часі» [535, с. 100]. У життєвому шляху об'єднуються біографічне й історичне. Відповідно вивчення

біографії дає можливість аналізувати творчу особистість не тільки як автора творчого продукту, а й як представника конкретної історичної епохи і суспільної системи, дозволяє здійснити комплексний підхід до проблеми, виявити не тільки статистичні, але й соціально-психологічні закономірності динаміки творчого процесу [84, с. 195]. Та й загалом біографічний метод характеризується високою екологічною валідністю, природністю, позаяк оперує життєвими показниками – даними, що взяті із природного плину життя [284; 285]. Такі структури особистості як талант, характер, світогляд, життєва філософія, індивідуальність в цілому не можуть бути зрозумілі без застосування біографічного методу.

Звідси метою нашого дослідження є проаналізувати основні рушії розвитку творчого потенціалу обдарованої особистості у період пізнього онтогенезу на матеріалі біографічного методу. Саме психобіографічний метод допомагає розкрити суб'єктний характер розвитку особистості, психологічні прояви і механізми життєдіяльності особистості як суб'єкта життя [284, с. 5].

Виходячи з головних концептуальних положень та напрацювань вітчизняної психологічної науки у напрямі дослідження ресурсності біографічного методу як процесу структурування життєвого шляху творчої особистості робимо акцент на її свідомому виборі прижиттєвих творчих напрацювань, використовуючи напрацювання у царині біографічних досліджень [223; 257; 258; 284; 343; 358; 446], де відображено основні положення побудови біографічного аналізу, зокрема:

1) наявність констатації обдарованості особистості в тій чи іншій галузі діяльності;

2) виявлення принципово вагомих і значущих періодів у житті творчої особистості і встановлення конкретних зв'язків між цими періодами і творчими продуктами;

3) вивчення мікро- та макросередовища буття творчої особистості і їх впливу на творчу діяльність;

4) виявлення творчого «кредо» (творчі плани, стратегії) конкретної людини, мисленневих пошуків, етичної й естетичної оцінки світу, моральних ідеалів та ін. – стратегії її творчості в цілому;

5) вивчення індивідуального стилю творчої діяльності (джерела, розвиток, форми і особливості прояву, реагування на різні ускладнені умови, бар'єри, перешкоди на шляху реалізації творчих замислів);

6) аналіз впливу творчості особистості на оточення (культура, сучасники, нащадки) [343, с. 398-399].

Аналіз життєвого шляху особистості дозволяє реконструювати значущі для особистості події та вибори, встановити причинно-наслідкові послідовності цих подій та прослідкувати подальший прогноз їх впливу на життя творчої особистості, позаяк сприяє конструюванню індивідуального профілю творчої особистості, уможлиблює виокремлення індивідуально-психологічних та власне особистісних рис, а також формулювання бачення основних детермінант реалізації творчого потенціалу особистості протягом онтогенезу і, зокрема, у пізній період її життя.

Поле нашого дослідницького інтересу склали персоналії талановитих особистостей, які посіли чільне місце в когорті видатних українців і прожили тривале плідне творче життя. Ми розуміли, що для обґрунтування вихідних даних творчої активності особистості на завершальному етапі життя необхідно ретранслювати усі попередні її прижиттєві напрацювання, розпочинаючи з умов народження, розвитку та виховання – її сформованого «Я» (Я-концепції), поглядів і спрямувань та, відповідно, подальшу їх еволюцію у процесі розгортання онтогенезу. При цьому ми враховували різновекторність спрямування їхньої творчої діяльності, яку і прагнули «відтворити» в ретроспективі за допомогою автобіографій, біографій, свідчень очевидців, близьких людей, спогадів сучасників, вивчення продуктів діяльності, епістолярної спадщини, а також побудови кривих творчої продуктивності особистості протягом онтогенезу.

Оскільки все актуальнішим стає питання про вищі рівні проявів творчої активності особистості, звернемо нашу увагу на «необхідність вивчати талант, оскільки саме на цьому рівні творчої діяльності, проявів обдарованості вищого порядку найбільш виразно можна вивчати творчу особистість, її творчий потенціал» [350, с. 20].

Звернення до біографічного аналізу життєвого шляху Євгена Патона, Миколи Амосова, Олесь Гончара, Наталії Ужвій, які, проте, розгортали поле творчої діяльності далеко за межі «знаної» сучасним поколінням сфери спрямування власних творчих потенцій, розкриває не тільки хронологію подій та фактів з життя великих людей. За цими основними вузловими моментами біографій вищеназваних персоналій прихований весь процес становлення і розвитку творчого потенціалу геніального інженера; лікаря – засновника наукової школи кардіохірургів України; геніального мислителя, Майстра слова; видатної «поетеси української сцени».

Результати біографічного аналізу творчого потенціалу вищеподаних персоналій розкривають детермінанти їхнього творчого «вітаукту» (В. В. Фролькіс), що відтак вбачаємо у сприятливому впливі родинного оточення на становлення суб'єкта творчої життєдіяльності, етнокультурного середовища, учителя як духовного наставника на шляху до професійного вибору. Безумовно, лєвова частка належить власне особистісним характеристикам – особистісним рисам, спрямованості на творчу діяльність, вольовій саморегуляції, розвиненій потребово-мотиваційній сфері, що уможливила їхню готовність до творчої діяльності у період пізньої дорослості, яка стала не тільки аксіологічним простором буття, але й смислом існування видатних українців ХХ століття.

4.4.1. Психобіографічний аналіз творчого потенціалу Є. О. Патона

*Ми були практиками, але практиками творчими
Є. О. Патон*

Творча діяльність одного із видатних українців – Євгена Оскаровича Патона пов'язана з українською школою мостобудування. Усе своє довге життя (83 р.) він займався будівництвом мостів, удосконалюючи науку і мистецтво їхнього зведення. Талановитий науковець і педагог, він багато років очолював створений ним Інститут електрозварювання та зробив неабиякий внесок у розвиток багатьох галузей промисловості України.

Аналізуючи особистість великого інженера, ми [322, с. 169-177] вважаємо за доцільне виокремити важливі вузлові моменти в його біографії з метою дослідження головних детермінант та рушіїв його творчої продуктивності та творчого довголіття.

1. Родинне оточення.

Євген Оскарович Патон народився 5 березня 1870 року в Ніцці, де з 1865 р. жила родина після призначення сюди консулом батька – Оскара Петровича Патона, за освітою інженера [579, с. 300].

Тут гордились бойовою славою діда – Петра Івановича Патона, який піввіку прослужив в армії: сенатор 8-го Департаменту Сенату, кавалер багатьох орденів, генерал від інфантерії [166, с. 186].

Батько Євгена, Оскар Петрович, дотримувався строгих правил у вихованні дітей, особливо синів, у домі домінувала сувора дисципліна. З дитинства діти вивчали французьку, німецьку й англійську мови. У ро-

дині панував культ науки. Мати, Катерина Дмитрівна (народжена Шишкова), присвятила себе вихованню дітей, яких було семеро – п'ятеро синів і дві дочки.

У традиціях сім'ї було прагнення до хорошої освіти, рання самостійність синів, відповідальне ставлення до службового обов'язку.

Оскар Петрович перейняв від батька самостійність у прийнятті рішень, здатність до наполегливої праці; до цього була ще й схильність до технічної творчості. За освітою інженер, він мріяв сина теж побачити інженером. Прикладом для наслідування в домі був перший російський інженер-академік, учитель батька – Станіслав Кербедза (побудував міст через Віслу). Своє захоплення працями С. В. Кербедзи Оскар Петрович передав пізніше синам – мости для нього назавжди залишились вершиною інженерної творчості. Оскар Петрович розповідав Євгену про праці Дмитра Журавського, Миколи Белелюбського, Лавра Проскуракова і про побудовані ними мости через Волгу, Сулу та ін., що сформувало коло інтересів дитини [385, с. 19].

Від батька Євген успадкував: прагнення до незалежності, гордість, некоммунікабельність, розвинений практицизм, цілеспрямованість, швидкість у роботі, вимогливість як до себе, так і до інших, наполегливість у реалізації мети.

Оскільки роки дитинства є визначальними у подальшому розвитку особистості, то стає зрозумілим факт сприятливого родинного оточення Євгена у дитинстві. Мати, яка наполягала на військовій кар'єрі сина, поступилася перед чоловіком – Оскаром Петровичем, який з розумінням поставився до захоплення сина технічними науками, авторитетно заявляючи: «Я Євгену наперекір дороги не стану»(Цит. за: [385, с. 11]).

Сильний авторитет Оскара Петровича як батька, як фахівця-інженера, зреалізованої особистості, «одержимої» своєю справою, був гідним зразком до наслідування для малого Євгена, який у всьому хотів бути подібним на батька, що не могло не вплинути на формування світогляду, характеру, спрямованості Євгена і вибір ним майбутнього фаху.

2. Навчання.

Оскар Петрович вважав, що система навчання і виховання у Німеччині більш сувора і краще підготує сина до життя. У той час гімназії з дев'ятилітнім курсом навчання були орієнтовані на оволодіння знаннями безпосередньо в галузі технічних наук, спрямовані для промислових потреб країни. Привчений з ранньої юності до фізичних вправ, жорсткого ліжка, Євген Оскарович усе своє життя вражав колег витривалістю, високою працездатністю і дисципліною праці.

У роки навчання в гімназіях Євген чітко усвідомив, що його інтереси найближчі до галузі точних наук, а до закінчення гімназії зробив вибір на користь професії інженера-будівельника. «У будь-якій роботі мене цікавить перш за все її мета і практична спрямованість», – напише він пізніше [395, с. 20].

За роки навчання в Дрезденському політехнічному інституті (відомому своєю мостобудівною науковою школою) на інженерному відділенні він слухає лекції Г. Цойнера, В. Френкеля та ін. Так поступово формується характер ученого й інженера.

«Мені подобаються точні науки не самі по собі, а можливість їх застосування на практиці. Абстрактні числа і формули – не для мене. Інша річ – побачити ці формули і ряди цифр втіленими в будівельних конструкціях» [395, с. 20], – напише пізніше у своїх спогадах Євген Оскарович Патон.

Саме тому ним була обрана професія, в якій складні математичні розрахунки, знання фізики, будівельне мистецтво, прагнення до краси були об'єднані спільною метою – будувати мости. Тут проявились творчі здібності Євгена, який, проявляючи високий рівень когнітивної активності, прагнув ще й пізнавально-перетворювальної, дієво-творчої.

3. Учителі та Наставники.

Велику роль у професійному становленні Євгена як фахівця (інженера) відіграли такі викладачі як Л. Ніколас (перший у Росії професор з мостобудівництва), новатор-мостобудівник Л. Проскураков, М. Белелюбський, відомі вже з розповідей батька. Особливо згадував Євген науку Ф. Ясінського, який запропонував юнакові після закінчення курсу стати його помічником на кафедрі (кафедра теорії пружності). Для Євгена зустріч з такими учителями значила дуже багато. Він розвивав не тільки свою майстерність інженера-проектувальника, консультуючись з наставниками, але й творче ставлення до справи.

Роки навчання – серйозне випробування для особистості, яка, оволодіваючи знаннями, робить професійний вибір. На нашу думку, на професійне самовизначення Євгена вплинули як технічна орієнтація освітніх закладів (вибрана за покликом душі професія), так і високий фаховий рівень викладання у них. Сам Євген пізніше згадуватиме, яку велику роль відіграли його вчителі-наставники. Вони стали для нього не тільки професіоналами своєї справи, але й прикладом творчого мислення, реформаторських ідей у науці, вміння долати труднощі у відстоюванні власних наукових позицій, поглядів, при цьому не зупинятись на досягнутому. Все це дало можливість Євгену зробити вибір

на користь справи, якій присвятить усе своє життя. Це був серйозний і планомірний (не випадковий) процес сходження до власних вершин у професійному розвитку.

4. Мостобудування.

Працюючи в Московському інженерному училищі відомства шляхів сполучення позаштатним викладачем, Є. Патон захищає дисертацію на тему: «Розрахунок форм з жорсткими вузлами». Йому присвоєно вчений ступінь ад'юнкта. Призначений на посаду професора кафедри мостів Московського інженерного училища.

У 1902-1904 рр. опублікована фундаментальна праця «Залізні мости», яка буде мати декілька перевидань і займе чільне, затребуване місце у науково-практичній діяльності вчених-інженерів. Євген Оскарович здійснює керівництво кафедрою мостів у Київському політехнічному інституті; займається проектуванням і побудовою Мухранського мосту, а також мостів через ріки Матиру, Зушу, Рось та ін. У 1910 році виходить у світ праця «Дерев'яні мости».

Моральне незадоволення прийшло в 1913 р. Євген Оскарович вирішує відійти від справ. Згодом у спогадах напише про цей період свого життя: «Мені було тоді 43 роки, але я вирішив відійти від активної діяльності. Це був переломний момент у моєму житті. Я оглянувся і побачив, що я чужий у своєму середовищі, біла ворона, що господарям життя не потрібні мої устремління, моя напружена праця, мої здібності і думки, що перспектив для творчої діяльності немає. І я вирішив відійти від життя, поселитись у Криму, віддатись сім'ї, книгам, природі» [395, с. 50].

Це свідчить про творчу кризу особистості, що в даному випадку ще й наклалась на нормативну (криза середини життя). Звідси особистість має переосмислити вектор власного руху, детермінований вибудуваннями на попередніх етапах життя диспозиціями, співвіднести їх з вирішеним ціннісно-смісловим конфліктом і трансформувати у нове бачення подальшого свого поступу. Водночас протиріччя між стереотипними, зашкарубленими поглядами представників бюрократичної системи і «вільнодумством» творця, його реформаторськими поглядами у науці важко розв'язувати творчій особистості. Однак війна, що розпочалась, почуття громадянського обов'язку стали причиною повернення Євгена Оскаровича до активної творчої діяльності в Київському політехнічному інституті, де він розробляв оригінальну конструкцію розбірних мостів, а також нові методи будівництва залізних і дерев'яних мостів, що отримали назву «мости Патона» і широко використовувалися.

лись для військових потреб. У цей період видає книгу «Відновлення мостів», а в 1920 р. організовує Київську мостовипробувальну станцію. Наукову діяльність гармонійно поєднує з практичною, здійснюючи керівництво відновленням зруйнованих мостів в Україні й на півдні Росії, не тільки розробляє оригінальний проект відновлення, а

Євген Оскарович кардинально змінює свою життєву долю, одружуючись з Наталією Вікторівною Будде – вірним другом на все життя. Від цього шлюбу народжуються сини Володимир і Борис, які стануть незамінними помічниками і соратниками батька, а потім і продовжать його справу.

Пізня дорослість

5. Електрозварювання.

Змінюється основний напрям діяльності Євгена Оскаровича Патона. Вважається (згідно з літературними джерелами) [385, с. 94], що перехід Є. О. Патона від мостобудування до електрозварювання був здійснений під впливом випадкових обставин: він побачив процес зварювання, який справив на нього велике враження. Однак сам Є. Патон не був дилетантом у цьому питанні. Його інтереси вже давно перетиналися з напрацюваннями винахідників вітчизняного електрозварювання М. М. Бенардоса і М. Г. Славянова, і йому «доводилось чути і читати про електрозварювання» [395, с. 102]. Його знання в цьому питанні мали фактично тридцятилітню передісторію. Водночас і сам Є. Патон вважав, що в проектуванні мостів досягнуто великих успіхів, але процес їх виготовлення дуже трудомісткий і недосконалий. Досвідчений інженер-мостовик усвідомлював необхідність заміни складних і громіздких мостових конструкцій, прошитих десятками тисяч заклепок, мостами нового типу, побудованими з використанням принципово нових технологій. Удосконалити цей процес вирішив за допомогою зварювання металів. Він згадував: «Я бачив, що майбутнє належить електрозварюванню, що ця на перший погляд така вузька галузь техніки приховує в собі воістину невичерпні можливості» [395, с. 106]. Вперше у світі Є. Патон розробив комплексну програму розв'язання проблем зварювального виробництва, засновану на наукових дослідженнях. Відповідно він організував у Київському політехнічному інституті кафедру зварювання. Це був великий поворот у професійній (науковій) діяльності, що вимагав нових знань, нового бачення, розуміння. У 60 років Є. Патон започатковує нову справу свого життя [296; 393].

На нашу думку, це є свідченням високого творчого потенціалу людини, оскільки опанування певним видом діяльності, та ще й у пізній період онтогенезу, відкриває нові можливості для творчої особистості, її поступального розвитку, творчого досвіду, відкритого до нового виду діяльності; активізує психоенергетичну складову особистості.

Отже, Євген Оскарович, майстерно опанувавши інженерну справу в галузі мостобудування, не заспокоюється, не виснажується, а в 60 років, «ламаючи» стереотипи віку пізнього онтогенезу, розпочинає новий, кардинальний поворот у своїй творчій діяльності, вишукує при цьому нові резерви і можливості у справі мостобудівництва, переводить її на інший, ще не досягнений рівень опанування. Звідси має місце новий підйом активності, зростає і продуктивність даного періоду.

Оскільки у вищих навчальних закладах України зварювальників не готували, Є. Патон організував у Київському політехнічному інституті кафедру зварювання, де лабораторія Є. О. Патона стала першим у світі спеціалізованим науково-дослідним інститутом зварювання.

У 1936-1940 рр. Є. Патон організує дослідження в галузі автоматизації зварювання відкритою, а пізніше і закритою дугою. Під його керівництвом було завершено роботи зі створення обладнання та технології автоматичного швидкісного зварювання під флюсом.

За рівнем розвитку техніки з'єднання металів країна наздогнала США. Зважаючи на високу ефективність технології, уряд ухвалив спеціальну постанову про широке впровадження автоматичного зварювання. Керівництво всіма роботами покладалось на Є. Патона, у зв'язку з чим він був призначений державним радником Раднаркому СРСР.

Директор наукового інституту в Києві, радник уряду і керівник відділу дослідного інституту в Москві – людина, яка розміняла восьмий десяток, розпочинала свій робочий день о шостій ранку і закінчувала пізно вночі. Ще до початку робочого дня писав монографію – першу у світі, присвячену зварюванню під флюсом.

Дніпропетровський завод металоконструкцій став першим підприємством, де автоматичне зварювання під флюсом застосували для виготовлення планової конструкції – балок для суцільнозварного мосту. На цих мостах мали зійтись обидва напрями наукової діяльності Є. Патона. У 1940 році розглядався проект нового моста через Дніпро в Києві. Є. О. Патон запропонував при виготовленні металоконструкцій застосувати автоматичне зварювання під флюсом. Київський Наводницький міст мав стати першим у світі мостом, у якому зварені шви

виконувалися автоматами. Війна обірвала ці плани. Тільки в 1946 р. Є. О. Патон повертається до зварних мостів.

6. Воєнний період.

У роки війни Є. О. Патон керує на Уральському танковому заводі (установи Академії наук УРСР евакуювали до Уфи) створенням технології зварювання під флюсом і впровадженням її у виробництво танків, озброєння. Євген Оскарович знав, що ніхто в світі не зміг з'єднати броньові сталі автоматичним швидкісним зварюванням – на швах раптово з'являлися тріщини. Але він знову взявся за вирішення нової для себе проблеми [556, с. 3]. У роки війни очолюваний ним Інститут електрозварювання був евакуйований у Нижній Тагіл, де українські вчені вдосконалювали цю технологію стосовно виготовлення танкових корпусів і башт. «Ми повинні зрозуміти всі вимоги до танка, його місце в бою, його «душу». Які шви найбільш відповідальні? Яким з них доводиться найбільше приймати на себе ворожий удар? Де найслабші місця танка, коли він йде в атаку або на таран?» [394] – так креативно, по-новому, інноваційно підходив до постановки проблеми Є. Патон. Відтак з'являлися прославлені танки «Т-34», самохідні артилерійські установки і боеприпаси. За роки війни загальна довжина «патонівського шва» склала 6000 км. За впровадження швидкісного автоматичного зварювання на танкових заводах країни у травні 1942 року Євген Патон був нагороджений орденом Червоної Зірки.

7. Повоєнний період.

У післявоєнні роки під керівництвом Є. О. Патона успішно завершилися роботи зі спорудження п'ятипрогонового суцільнозварного автоторожнього моста через протоку р. Неман. У стислий термін сімдесят дві монтажні стіни головних балок було виконано автоматичним зварюванням. Усі дослідні прогонові будівлі не лише витримали необхідні випробування, а й успішно працюють і понині.

У віці від 75 до 82 років Євген Оскарович Патон обіймає посаду Віце-президента АН УРСР.

Можна простежити високу творчу продуктивність (зокрема наукову) Є. Патона в усі життєві періоди, у тому числі й у період пізньої дорослості як лідера науково-інженерної школи. Так, опанувавши інженерну справу в галузі мостобудування, у 60 років він починає опановувати зварювання. Вже у віці 70–71 років, крім великої роботи як керівника, організатора численних проєктів, він пише свою працю «Швидкісне автоматичне зварювання під шаром флюсу», що зробила помітний вне-

сок у галузь електрозварювання, а також у перемогу над ворогом у війні. Останньою роботою Євгена Оскаровича Патона було завершення будівництва київського суцільнозварного моста (Наводницький міст), якому було присвоєно його ім'я. Учений лише три місяці не дожив до відкриття «власного дітища», фактично до останнього подиху керував цим проектом, який став для нього «лебединою піснею». Це був міст між молодістю, відданою мостам, і старістю, відданою зварюванню.

На останній сторінці спогадів Є. Патона говорилось: «Зараз, коли я пишу ці рядки, мені 83 роки. Сил стало менше, здоров'я не дозволяє працювати так, як раніше і як хотілось би. Я знаходжу задоволення в тому, що навчив працювати інших, підготував ціле покоління молодих вчених-зварників. Серед них і мої сини» [395, с. 320].

Життєве кредо великого інженера-винахідника відображене в його словах: «Всього себе до останку я віддаю роботі, прагну жити так, щоб завжди прямо і чесно дивитись в очі людям» [394].

Помер Євген Оскарович 12 серпня 1953 р. на 83-му році життя в Києві. Похоронений на Байковому кладовищі.

8. Наукова школа.

Євген Оскарович сприяв становленню вітчизняної школи мостобудування й електрозварювання. Серед більш як 300 його праць з мостобудівництва і зварювання можна назвати: «Листові шарніри урівноважених мостових ферм» (1899), «Залізні мости» (1902-1907), «Відновлення зруйнованих мостів» (1918), «Розрахунок і проектування електрозварних конструкцій у промисловому будівництві» (1933), «Автоматичне зварювання голим електродом під шаром флюсу» (1940), «Автоматичне дугове електрозварювання» (1947), «Про зварні мости» (1948), «Вибрані праці» (1959-1961) [396].

Коли Є. Патону було 70 років, його наукова школа налічувала понад 200 наукових співробітників, які розвивали і розвивають сьогодні ідеї свого Учителя в наступних поколіннях.

Інститут електрозварювання, створений при безпосередньому керівництві Є. О. Патона, носить його ім'я.

При безпосередньому керівництві Євгена Оскаровича отримали розвиток фундаментальні дослідження в галузі зварних конструкцій, технології та металургії дугового зварювання відкритою і закритою дугою, сформувався основоположні принципи проектування зварного обладнання, а також було закладено основи вивчення зварювання тиском, фундаментальні дослідження дугового зварювання під флюсом, почали

розроблятися проблеми електрошлакових процесів [385, с. 177].

Аналіз спадщини Євгена Оскаровича Патона у форматі вікової динаміки його творчих здобутків (див. рис. 4.9) переконливо показує творчу активність ученого протягом усього онтогенезу.

Рис. 4.9. Вікова динаміка творчої продуктивності Євгена Оскаровича Патона

Протягом свого великого трудового шляху, починаючи з ранньої та середньої дорослості, на яку припадають його славнозвісні «Залізні мости» та «Дерев'яні мости» і завершуючи пізньою дорослістю, учений перевидавав ці фундаментальні праці, істотно оновлюючи їх у процесі нових розробок та проектувань. Як учений-практик, займався системою розробок і проектувань дерев'яних і залізничних мостів, що лягло в основу виданих ним таблиць, атласів, проектів, розрахунків тощо.

У період пізньої дорослості в поле його наукових розвідок потрапляє проблема електрозварювання (розрахунки і проектування електрозварювання у промисловості, суднобудівництві, машинобудуванні тощо).

В останній період життя Є. Патон все більше уваги приділяє узагальненню досвіду у галузі напрацьованого, видаючи методичні матеріали, розробляє і накреслює перспективи розвитку вітчизняного автоматичного зварювання у форматі наукових статей.

Психологічний портрет

Вивчення біографії такої видатної людини як Євген Оскарович Патон дає нам можливість виокремити суттєві ознаки особистості обдарованого науковця. Перш за все це висока працездатність і працелюбність, що яскраво проявилися на тлі високої самоорганізації і дисципліни; відповідальність і самовимогливість, принциповість, пунктуальність, високий інтелект, моральні якості, скромність. Допитливість, яка про-

явилася з ранніх років життя майбутнього вченого, не тільки не зменшилася з віком, а й трансформувалась у зрілу потребу в пізнанні, залишаючись «невичерпною» протягом усього його життя. Є. О. Патону були притаманні наукова сміливість, творче винахідницьке мислення, ерудованість, широта наукових інтересів, що ґрунтувалися на великому досвіді й строгому логічному мисленні і сприяли впровадженню теоретичних ідей у практику. Важливо зауважити таку особистісну рису Євгена Оскаровича як постійне незадоволення собою на предмет власного поступу (розвитку), своїх досягнень і звершень. В цьому ми вбачаємо один із потужних стимулів творчості ученого, рефлексію власної діяльності, що, безумовно, уможливило його творчу продуктивність та творче довголіття. Слід наголосити на лідерських здібностях Євгена Оскаровича як організатора своєї справи (володів хистом згуртувати навколо себе людей), умілого наставника, який був одночасно справедливим, принциповим і строгим. І це не тільки стосувалося його оточення, де він був керівником, але й передусім відповідало його власній поведінці і досвіду: «Я ніколи не чекав, щоб прийшли й доповіли про те, що «все в порядку». Коли випробовувалось якесь нововведення на наших установках, я намагався піти в цех без «автора». Це давало можливість почути пряму, відверту думку заводських людей». І далі: «Мені доводилося самому керувати розробкою нових тем, планувати роботу, вести широке листування із заводами і наркоматами, керувати лабораторією, майстернями, інструкторами у цехах і т.д. . . Я ніколи не дозволяв собі «сплавляти», переадресовувати справу по інстанціях (чи інших працівниках), а сам слідкував за виконанням її у всіх деталях, не опускаючи жодної» [394]. Це є свідченням великої відповідальності, добросовісності Є. Платона як людини, керівника. Є. О. Патон був не тільки креативним ученим, а й активним борцем за впровадження нових технологій в інженерну практику. На цьому тернистому шляху йому не раз доводилося відстоювати свої наукові позиції на тлі одвічного побоявання чиновників на кшталт «як би чого не вийшло», вислуховувати нищівну критику, «підґрунтям» якої були недоброзичливість, заздрість, наклепи; долати труднощі у зв'язку з відсутністю кваліфікованих кадрів та належної матеріально-технічної бази. Сильний характер, напрацьована мотиваційно-потребова сфера, творчий досвід, творча обдарованість, висока саморегуляція сприяли творчій активності Євгена Патона у пізній період життя. До кінця свого він життя працював і допомагав іншим. Він часто виступав з лекціями у виробничих колективах, пресі, з доповідями на наукових конференціях

Є. О. Патон володів рідкісним хистом передбачення, у найнапруженіших ситуаціях життя залишався оптимістом, умів розряджати атмосферу влучною фразою, дотепним жартом. Учений мав Божий дар поєднувати у своїх конструкціях сухий інженерний розрахунок із красою, проявляючи романтичну сторону душі. Під час будівництва першого мосту в Києві він запропонував зробити в схилі глибоку виїмку і перекрити її легким пішохідним містком із серпоподібними ажурними формами. Скільки назв мав цей перший патонівський міст у Києві: «Міст зітхань», «Міст любові», «Міст поцілунків», «Арковий місток» [579, с. 303].

Євген Оскарович Патон – видатний вчений, ним по праву пишається нація. Це надзвичайний талант, у якому висока наука поєдналася з інженерним генієм та безмежною відданістю справі формування нових поколінь інженерів-мостовиків. Він виснував: «Наука, не збагачена досвідом практики, мертва, а практика, позбавлена досягнень науки, безсильна» (Цит.: [385, с. 167]).

Справу батька – Євгена Оскаровича Патона – продовжили його сини. Борис Євгенович Патон – президент НАН України, директор Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона. «Батько був для мене, – писав Борис Патон, – взірцем, порадником із найперших кроків, суворим вихователем, підтримкою у всіх життєвих справах...» (Цит. за: [296, с. 330]).

Продовжуючи славні традиції батька в галузі «земних» зварних технологій, Борис Євгенович Патон додав ще й космічні – для будови конструкцій різного призначення у космосі, інші ж досягли глибин океанів, а також медичні – технології високочастотного електрозварювання м'яких тканин організму при оперативних втручаннях.

4.4.2. Психобіографічний аналіз творчого потенціалу М.М. Амосова

Ніщо не старить так, як готовність старіти
Микола Амосов

Феномен академіка Миколи Михайловича Амосова широко відомий: талановитий учений, хірург-практик, який врятував життя тисячам людей.

Микола Амосов – доктор медичних наук, професор, академік НАН і АМН України, заслужений діяч науки й техніки. Він є основоположником серцевої хірургії, біологічної, медичної й психологічної кібер-

нетики в Україні, творцем радянської школи кардіохірургів, автором численних методів хірургічного лікування вад серця, антитромботичної моделі штучного клапана серця, почесним директором Інституту серцево-судинної хірургії.

Прослідкуємо основні віхи та етапи становлення творчого потенціалу Миколи Амосова за допомогою аналізу його біографії [328, с. 381-393].

1. Родинне оточення.

Микола Михайлович Амосов народився 6 грудня 1913 року у селянській родині на півночі Російської імперії. Його мати, Єлизавета Кирилівна, була акушеркою у фельдшерському пункті в с. Ольхово Череповецького повіту Новгородської губернії. Батько пішов на війну (1914 р.), а коли повернувся, то незабаром залишив сім'ю. Як згадував Микола Амосов пізніше: «Жили дуже бідно: мама не брала подарунків від породіль і залишилась для мене прикладом на все життя. Бабуся навчила молитись Богу, селянське господарство – працювати, а самотність – читати книги...» [25, с. 5].

Щодо дитинства М. Амосова, то слід наголосити на визначальному впливі матері на формування особистості майбутнього вченого. Відсутність батька як чоловічого начала у сім'ї, рання самостійність і дорослішання на фоні загального родинного бідкування – все це сприяло ранній особистісній зрілості Миколи і, відповідно, включенню його чоловічої ролі як опори у сім'ї. Пізніше, коли він стане видатним хірургом, назажди залишиться у споминах своїх пацієнтів як порядний, моральний, самовідданий в роботі з високим служінням людям. Можна припустити, що детермінантою такої броні характеру (сплав чеснот і порядності) слугував взірець матері-медика, яка безкорисливо, самовіддано допомагала людям, не шкодуючи власних сил, поспішала на допомогу кожному, хто її потребував. Згодом, вже очолюючи Інститут серцево-судинної хірургії, наказав вивісити у вестибюлі розпорядження: «Прошу не давати подарунків персоналу, крім квітів» [25, с. 9].

З раннього дитинства, яке було для Миколи досить нелегким, проявляється великий пізнавальний інтерес хлопця до різного роду читива. Допитливий розум потребував відповідей на безліч питань, які постійно виникали у хлопця.

2. Навчання.

Навчання його проходило у Череповці: спочатку – у школі, а потім – у механічному технікумі, який закінчив і став механіком. Жив бідно і

самотньо. У цей час він читає багато класичної літератури. Після закінчення технікуму Микола почав працювати в селищі Архангельське начальником зміни робітників на електростанції при великому лісопильному заводі – новобудові першої п'ятирічки [411, с. 446].

Одруження його було нетривалим. У 1934 році вступає до Заочного індустріального інституту в Москві. Наступного року стає студентом Архангельського медичного інституту. За перший рік навчання закінчив два курси, а в 1939 р. з відзнакою закінчив інститут і залишився в аспірантурі. Паралельно продовжував навчання в Заочному інституті. На власний вибір робив проект великого аероплана з паровою турбіною, що був його дипломним проектом, який він успішно захистив, отримавши диплом інженера з відзнакою.

Характеризуючи даний етап життя Миколи Амосова, слід наголосити, що вибір вузів фахової підготовки для нього аж ніяк не був випадковим. Загальна обдарованість хлопця, високий інтелект вимагали широти бачення і розуміння тих явищ і процесів, до яких була прикута увага хлопця. Здобувати водночас дві такі складні спеціальності, та ще й успішно проходити за рік навчання два курси в медичному виші – свідчення не тільки неординарних здібностей Миколи, але й сильної і розвиненої особистості з високим рівнем саморегуляції. Проявилися і технічна обдарованість юнака, і поле дослідницького інтересу, яке буде все більше інтегрувати в собі талант інженера і талант лікаря. Пізніше знання інженерної справи, як і талант конструктора-винахідника проявляться, у конструюванні технічних приладів (розробці власного проекту апарата штучного кровообігу). Так зінтегрується талант інженера з талантом хірурга.

3. Воєнний період.

Свою лікарську практику М. Амосов розпочав, переїхавши з Архангельська до рідного Череповця, де обійняв посаду хірурга-ординатора в лікарні. Тут він навчився робити звичайні порожнинні операції.

Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, М. Амосов працював у комісії з мобілізації, а потім був призначений провідним хірургом польового пересувного шпиталю (розрахованого на 20 поранених), з яким і пройшов усю війну. Тоді ж і розробив власні методи операцій, які зменшили смертність, а також написав дисертацію і представив її в Московський медінститут.

На фронтах війни він познайомився з операційною сестрою Лідією Денисенко, яка стала його дружиною.

Війну завершив у Східній Пруссії. Декілька місяців провів у Мань-

чжурії, після чого госпіталь повернули до Владивостока і розформували.

На нашу думку, це був період становлення М. Амосова як хірурга-практика, який, пройшовши війну, отримав досвід різнопланових операцій, за його словами, «важких і середньої важкості», а саме: на кістках, черевній порожнині, черепі. Особливо відмічав успішно проведені операції з приводу поранень грудної клітки, суглобів, переломів стегна. Можна припустити, що екстремальні операції (кризові), а такі в основному всі і були, стали якоюсь мірою мостиком до переходу М. Амосова до найбільш екстремальних операцій на людському тілі – на серці. Цей період загартував сильний характер хірурга, утвердив його як практика, розвинув самостійність у прийнятті рішень і дій. Цьому, безумовно, «сприяли» ті польові умови, в яких відбувались оперативні втручання на організмі людини. Нерідко без медичних препаратів, належних інструментів, у невизначених і непередбачуваних ситуаціях щодо подальшого перебігу поранень, травм він вчився приймати рішення, йти на ризик, долати емоційну напругу від безвиході, коли гинули люди. Слід відмітити його високу саморефлексію, аналіз професійних помилок (самокритичність) і чесне визнання їх. Про цей відрізок життя М. Амосов писав: «Поранених було більше 40 тисяч. Вмерло понад сімсот... Тут були могили померлих і від моїх помилок» [25, с. 6].

4. Повоєнний період.

З великими труднощами М. Амосова переводять до Москви. Цьому посприяв і наявний диплом інженера, оскільки в Інституті ім. Скліфосовського, де його призначили на посаду завідувача операційного відділення, було багато непрацюючих апаратів. Навіть тут знадобився диплом інженера.

М. Амосов стає головним хірургом області й завідувачем відділення в обласній лікарні (м. Брянськ). Цей період він згадує з особливою теплотою: «Відмінна робота, відмінні люди... Але головне – робота. Багато складних хворих і нових операцій – на шлунку, на стравоході, на нирках – на всіх частинах тіла. Але найважливішими були резекції легень... Їх я ніколи не бачив, методику розробив самостійно і за чотири роки прооперував хворих більше, ніж будь-який із хірургів у Союзі» [25, с. 7-8]. У цей час він багато їздить, проводить конференції, ділиться досвідом роботи.

Після захисту кандидатської дисертації у 1952 р. переїжджає до Києва. Причиною слугувало те, що дружина вступила до Київського ме-

дінституту, крім того, у Брянську можливостей для професійного росту не було.

Вже у березні 1953 року М. Амосов захищає докторську дисертацію і йде працювати на кафедру медінституту. Через два роки його доповідь з хірургії легень на з'їзді в Москві мала неабиякий успіх. Тоді ж розпочав прості операції на серці. Їздив з доповідями на конгреси в Румунію та Чехословаччину [411, с. 448].

Великою подією в житті М. Амосова стало народження у 1956 р. дочки Катерини. Пізніше у «Спогадах» він напише: «Любов до дочки була найсильнішим почуттям у моєму житті. Виховував її по науці: в три роки вміла читати, з чотирьох – англійська мова та ін. Театри, музеї, виставки, поїздки до Москви, Німеччини» [411, с. 448]. Пізніше Катерина продовжить лікарську справу батька, стане доктором медичних наук, професором.

5. Експериментальна медицина.

Під час поїздки на конгрес хірургів у Мексику (1957 р.), М. Амосов побачив операцію на серці з АШК (апаратом штучного кровообігу) і дуже захопився. Оскільки купити апарат було неможливо, то розробив власний проект – його виготовили на заводі: стали в пригоді інженерні знання. Провели експерименти на собаках, а до кінця 1958 року спробували на хворому – у нього зупинилося серце при звичайній операції. Хворий помер. Після ще одного року експериментів у 1959 році вдало прооперували хлопчика з важкою вродженою вадою серця.

6. Громадська діяльність.

Коли у 1958 р. розпочалися дослідження з кібернетики, М. Амосов брав у них активну участь. Спочатку це була лабораторія для відпрацювання операцій з АШК, потім приєднали фізіологічні дослідження серця за участю інженерів і математиків. В Інституті кібернетики створили спеціальний відділ біокібернетики. Проводили дослідження, створювали комп'ютерні моделі, писали статті. Захищено два десятки дисертацій, видано п'ять монографій та ін. У цей час М. Амосов здійснює турне по клініках США: ознайомлюється з роботами відомих кардіохірургів.

Кінець 1960-х років характеризувався масовими публічними виступами М. Амосова після того, як його обирають депутатом Верховної Ради СРСР (на чотири терміни). Його тішила можливість говорити на межі дозволеного (використовуючи свою депутатську захищеність). Теми були найрізноманітніші: від «здоров'я» до соціалізму й штучного інтелекту.

Якщо характеризувати кар'єрні успіхи Микола Амосова, то він про це пише спокійно й чесно: «Моя совість перед виборцями чиста: не обіцяв, не брехав, начальників не славив» [25, с. 9].

7. Літературна творчість.

Восени 1962 р. після невдалої операції (смерть хворої дівчинки) М. Амосов, тяжко переживаючи, вдався до рефлексії – опису свого внутрішнього стану протягом дня, що минав. Через місяць прочитав приятелю – письменникові Ю. П. Дольду-Михайлику, потім друзям-хірургам. Так виник «Перший день» з майбутньої книги «Думки й серце». Ю. П. Дольд-Михайлик допоміг надрукувати її в київському журналі, згодом передрукували в «Науці й житті», пізніше видали книжкою, а ще пізніше – у «Романі-газеті». Книга мала неабиякий успіх. Письменник Сент-Джордж, американець російського походження, переклав її на англійську. М. Амосов продовжив писати і видав книги «Записки з майбутнього», «ППГ – 22-66», «Книга про щастя й нещастя». Спогади «Голос часів» надрукували до 85-річного ювілею вченого. Книга «Роздуми про здоров'я», де був виклад «системи обмежень і навантажень» М. Амосова, досягла тиражу семи мільйонів (майже як «Думки і серце»). Останньою книгою хірурга стала «Енциклопедія Амосова» (хоча через власну скромність він не погоджувався з такою «претензійною» назвою), де він зібрав весь накопичений досвід, знання в галузі медицини і здорового способу життя. Ця книга дійсно стала науково-популярною енциклопедією для людей щодо покращення якості їхнього життя.

На нашу думку, письменницький дар Миколи Амосова розкрився тоді, коли він відчув життєвий момент (і право на це) затребуваності передати власні знання нащадкам, поділитися досвідом. Разом з тим це був і глибокий психоаналіз, саморефлексія, інколи досить нищівна і критична у ставленні до себе і своїх дій. Ми не можемо не відмітити відкритість і чесність, безкомпромісність, що мають місце у його працях, спрямованих до масової аудиторії. Це тойрідкісний дар автора, чий моральні принципи, декларовані перед людьми, були конгруентними власному життєвому досвіду.

Пізня дорослість

У 1983 р. М. Амосова призначають директором Інституту серцево-судинної хірургії.

20 жовтня 1984 р. у своєму щоденнику Микола Амосов пише: «Час збирати каміння. Це дивне відчуття «збирати» з'явилося після сімдеся-

ти. Я не поділяю розмови геронтологів про гени-вбивці. Старіння – це накопичення перешкод і детренованість» [21, с. 8].

На фоні перебоїв у роботі серця (1985р.), в М. Амосова розвинулась гіпертонія. В Каунасі переніс операцію, під час якої вшили стимулятор.

У 1986 р. М. Амосов повертається до роботи (директорство й операції). У його записах від 26 грудня знаходимо: «Зробив близько 80 операцій, з них приблизно 60 – клапани. Такого щасливого часу у мене ще не було» [23, с. 202].

Відсвяткувавши 75-ліття, Микола Амосов вирішив залишити посаду директора, продовжуючи робити операції. Шостого грудня 1988 у виступі перед колективом лікарів він виголошує: «Прийшов час нам прощатись. Сьогодні останній день мого директорства (75 років). Жаль з Вами прощатись, просто до сліз. Тридцять шість років – великий термін. Але більше немає сил переносити людські страждання і смерті. Душевних сил немає. Оперувати ще би міг і навіть ще буду потрохи. На голову теж не жаліюсь... За цей період – 52 тисячі прооперованих серцевих хворих. Правда, 6% померли. Але інші залишились живими. Дорослі з ревматизмом прожили ще 15-20 років. Звичайно, могло би бути краще, але краще організувати не зміг. Разом з тим ми зберегли честь. За це Вам вдячний» [23, с. 235].

У 1989 році М. Амосова обирають депутатом Верховної Ради. Але він розчарувався, оскільки бюрократична система не дозволяла йому як депутату вносити конкретні зміни у суспільне життя країни, допомагати своїм виборцям. М. Амосов писав: «Я просидів три місяці (Верховна Рада) і переконався, що ці порожні дебати не для мене. В Києві намагався проводити свою програму допомоги медицині і школі і знов зазнав невдачі: порядки залишились ті ж самі, адміністратори зі всім погоджувались, але нічого не робили» [25, с. 12]. Восени на прохання вченого московські лікарі допомогли йому «спекатися» парламенту – знайшли аритмію.

Особливістю творчої людини, на нашу думку, є вміння максимально знаходити позитив у будь-якій життєвій ситуації. Як відмічає сам М. Амосов, депутатство відкрило йому доступ до статистики і заборонених книг. За цей час він провів три великі соціологічні дослідження через газети, а також опублікував декілька статей в газетах і журналах.

У 1992 році М. Амосов підводить підсумки своїх філософських ідей і пише статтю «Мій світогляд». Цього ж року він закінчив хірургічну

практику. Після операції від інфекції померла хвора, і він вирішив, що не варто у 80 років оперувати серце. До інституту продовжував ходити раз на тиждень. Зникли фізичні навантаження від чотиригодинних операцій.

Він згадував: «У мене залишилися наука і праця над книгами з інформатики, філософії, соціології, психології. Щодночі сняться операції...». У свої 88 років М. Амосов занотовує: «Міркую про науки з інтересу, пишу і друкую з потреби самовираження, без домагань на пріоритети і визнання. Тому не буде посилань і полеміки. Хочу створити (для себе) цілісне уявлення про світ, хоча б у самому узагальненому вигляді» [20].

8. Експеримент з подолання старості.

Незабаром після ювілею почав помічати, що став гірше ходити, хоча продовжував свою звичну гімнастику – 1000 рухів і два кілометри «підтупцем». Відчув наближення старості. Тоді й вирішив провести експеримент – збільшив навантаження втричі. Ідея була така: генетичне старіння зменшує мотиви до напруг і працездатність, м'язи детренуються; це ще більше скорочує рухливість і тим самим посилює старіння. Щоб спинити цей процес, на його думку, необхідно змусити себе багато рухатися. Відповідно у свій режим дня він включив гімнастику, що складалась із 3000 рухів, з яких половина – з гантелями, плюс п'ять кілометрів бігу. За півроку М. Амосов омолодився років на десять. Він писав: «Йде експеримент з подолання старості через навантаження і обмеження: все нормально... Знаю, що помирати не страшно... боюся згасання інтелекту» [25, с. 454].

Узимку 1998 р. стан серця значно погіршився. Ходив важко. Проте за комп'ютером працював і написав книгу спогадів «Голоси часів».

У цей час він відрефлексовує для себе свої основні пріоритети: «приємні: цікавість, творчість. Дещо перепадає від спілкування, трішки – від честолюбства.

Дуже погано – страх: хвороби і старість. Все інше відійшло на другий план. Завдання на сьогодні: збереження волі, пам'яті, інтелекту, душевного комфорту» [25, с. 454].

У травні М. Амосову зробили операцію в Німеччині. Обстеження підтвердило різке звуження аортального клапана й ураження коронарних артерій. Професор Кернер (кардіохірург з Німеччини) вшив М. Амосову біологічний штучний клапан (з гарантією п'ять років) і наклав два аорто-коронарних шунти. Операція завершилась успішно [25, с. 13].

Через три тижні М. Амосов повернувся додому. Серце не турбувало, однак слабкість і ускладнення ще два місяці втримували у квартирі. Легку гімнастику робив від дня повернення. Восени повністю відновив свої 1000 рухів і ходьбу. «Експеримент закінчений», – написав у «Завершенні» до спогадів. Книгу видали до дня народження – 85 років. Тим часом старість знову «доганяла»: хоча серце не турбувало, ходив погано. Тому знову продовжив експеримент. Збільшив гімнастику до 3000 рухів, половину – з гантелями. Знову почав бігати і довів до першочергового етапу – 45 хвилин. У цей період він пише: «Живу активним життям: користуюсь увагою суспільства, даю інтерв'ю, пишу статті і брошури. Підключився до Інтернету. Маю свою сторінку. Займаюся наукою: вдосконалюю «Світогляд» – обдумую процеси самоорганізації в біологічних і соціальних системах, механізми мислення, моделі суспільства, майбутнє людства» [25, с. 13-14].

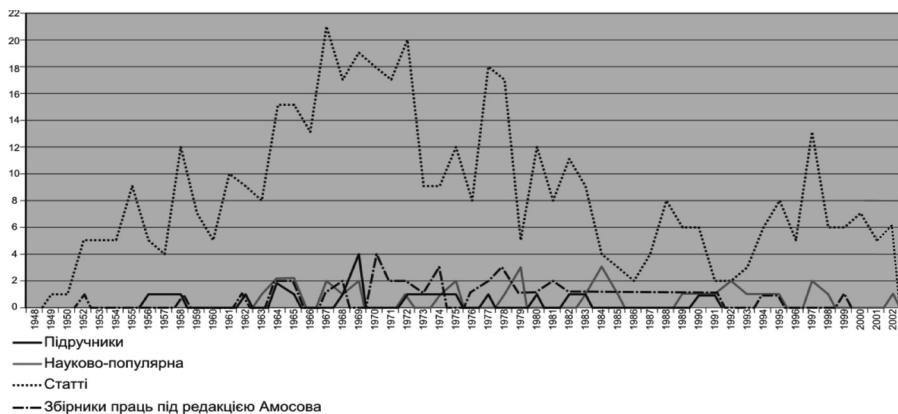
До останніх днів М. Амосов жив активним життям, давав інтерв'ю, писав статті. Це той унікальний випадок, коли людина, незважаючи на свій важкий фізичний стан, у проміжках між кризами (хвороба) до останнього подиху працювала, творила і не переставала будувати творчі плани.

12 грудня 2002 року М. М. Амосов помер. Його поховано на Байковому кладовищі.

У своїй автобіографії, підводячи підсумки прожитого, писав: «Пройшло життя. Що в ньому було найголовніше? Напевне – хірургія. Операції на стравоході, легенях, особливо серці, робив хворим при загрозі швидкої смерті, часто в умовах, коли ніхто інший їх зробити не міг; особисто врятував тисячі життів. Працював чесно. Не брав грошей. Звичайно, у мене були помилки, інколи вони закінчувались смертю хворих, але ніколи не були наслідком легкодумства або недбалості. Я навчив десятки хірургів, створив клініку, потім інститут, в яких прооперовано понад 80 тисяч тільки серцевих хворих...». І на завершення він написав: «Якби можна було почати життя спочатку – я б вибрав те ж саме: хірургію і в доповнення – роздуми над «вічними питаннями» філософії: істина, розум, людина, суспільство, майбутнє людства» [25, с. 14].

Аналіз динаміки вікової продуктивності професійно-творчої діяльності Миколи Михайловича Амосова (див. рис. 4.10) показав, що у ранній та середній дорослості вчений більше уваги приділяв питанням, які стосуються теоретико-прикладних розробок у медичній науці на предмет хірургічного лікування та реабілітації осіб з ураженням серцево-судинної системи.

У пізньому онтогенезі роботи вченого носять більш емпіричний характер і відображають рефлексію досвіду хірурга у лікуванні хворих. Період пізньої дорослості репрезентує більш активне звернення М. Амосова до написання науково-популярної літератури з метою популяризації медичних знань населенню для профілактики і лікування недуг. У цей час він звертається й до автобіографічного матеріалу, ретроспективно окреслює власне професійне становлення. В результаті виважує і продукує роздуми-інтенції, що відображають внутрішню позицію автора не тільки в галузях медицини, кібернетики, інженерії, але й філософії, психології, педагогіки тощо. За рік до смерті (у віці 88 р.) М. Амосов завершує свою відому «Енциклопедію Амосова», довівши власну творчу спроможність у пізньому онтогенезі.

Рис. 4.10. Вікова динаміка творчої продуктивності Миколи Михайловича Амосова

9. Наукова школа.

Академік М. М. Амосов до останніх днів свого життя був радником дирекції Інституту кібернетики імені В. М. Глушкова. Цей колектив, який називають «Амосовським відділом», продовжує працювати в «Міжнародному науково-навчальному центрі інформаційних технологій і систем» Академії наук і Міністерства освіти і науки України, створеному на базі одного з відділів Інституту кібернетики. Роботи, які тут проводились [465, с. 40] під керівництвом М. Амосова, продовжують розвиватися в різних напрямках, а їх результати широко використовуються не тільки у практичній медицині, біології, соціології, а й загалом у становленні і розвитку інформаційного суспільства, інтелектуальних інформаційних технологій, високих технологій у машинобудуванні,

приладобуванні тощо. Під керівництвом Миколи Амосова захищено 35 докторських і 85 кандидатських дисертацій.

Микола Амосов є автором близько 400 наукових робіт, у тому числі 20 монографій з питань захворювання серця і судин, легень; біологічної, медичної і психологічної кібернетики [19]

Авторські сентенції

Цікавими, на наш погляд, є роздуми Миколи Амосова над самим процесом творчості. Він писав: «Людина є продуктом еволюції мозку, що забезпечує її Розум... програмою творчості... Вона втілилась у творчості, у знаках, речах, релігії, науці, мистецтві...» [25, с. 450]. І далі: «Людині дано дар – творчий розум, завдяки якому вона здатна створювати моделі, а не тільки відображати їх у зовнішньому світі, ще й відтворювати їх у ньому» [23, с. 182].

«Головна відмінність людини від тварини полягає в її розумі. Мозок має не тільки велику масу і розвинені лобові ділянки, але й має додаткові програми, наприклад – творчості. Його структура зв'язків і функції залежать від розмаїтості середовища і вправ. Основні параметри мозку – міра здібностей до навчання – закладені в генах, але тренування, особливо в ранньому дитинстві, можуть значно розвинути інтелект. Досконалість розуму виражається у творчості, у створенні узагальнених понять, у високому рівні свідомості. Діапазон розходжень людей по розуму величезний, так само як його спрямованість – на працю, інформацію, мистецтво, управління – величезна розмаїтість професій і рівнів досконалості. Залежність від здібностей і освіти – очевидна» [20]. І далі: «Психологію можна висловити в моделях особистості. Вага особистості в суспільстві насамперед визначається характером. Ця потужність «електростанції» розуму, рівень максимальної активності, що визначає здатність до напруги, є умовою успіхів у праці і кар'єрі» [20].

«Розум людини «метафоричний». Це значить, що одній узагальненій, словесній або образній моделі (фразі) можуть відповідати різноманітні «тексти» із моделей детальних. Метафоричність бере участь у процесах творчості» [20]. Звідси стає очевидним погляд вченого на саму творчу природу людини, той потенційний рівень, що в ній іманентно закладений.

Цікавими є погляди М. М. Амосова на підсвідомість, у якій він вбачає джерело творчості. «Вчення про підсвідомість, з легкої руки З.Фрейда, одержало розвиток. Психологи шукають засоби використання підсвідомості для лікування хвороб і навіть для підвищення

«потужності» інтелекту. Тут і гіпноз, і навіювання, і керовані сновидіння, медитація, йога, і ще багато методів психотехніки» [20].

Будучи у старечому віці, М. Амосов писав про те, що частину своїх програм він відносив до майбутнього, дещо менше – до минулого, велику частину – до теперішнього [22, с. 80].

Він вважав, що надмірна концентрація активності (методами психотехніки) на одній моделі-думці шкідлива для творчості. Отже, висока концентрація думок не збільшує творчу силу розуму. «Щоб метафори народжувались у підсвідомості й видавали хороші ідеї, збудження повинно «гуляти» по корі мозку. Тому не слід створювати у свідомості один центр концентрації активності» [25, с. 455].

«Для пошуку варіантів і комбінацій, в чому і полягає творчість, вимагається саме розкріпачена підсвідомість, коли збільшується фронт пошуку» [23, с. 183].

У цих словах-роздумах, на нашу думку, розкривається творча сутність людини, яка активно працювала, торуючи свій шлях у науці. Причому чи не першим Микола Амосов піднявся у медичній практиці до розуміння сутнісної сторони творчого процесу, інтуїтивно вловивши тонкі механізми підсвідомих процесів роботи мозку. Микола Амосов приходить у хірургії до того, до чого раніше приходили вчені-психологи, вивчаючи механізм творчого процесу (А. Пуанкаре, Г. Гельмгольц, П. Енгельмейер та ін.). Він володів умінням вдало поєднувати напрацьований досвід, як алгоритм роботи, з інтуїтивним баченням, яке, на його думку, є вагомою складовою у роботі хірурга.

Особливо цінними, як ми вважаємо, є роздуми вченого, які відображають його життєву концепцію, на кшталт: «Суть життя – у почуттях, які задають цілі: «хочу – роблю», «досягнув – приємно». Для цього потрібна справна машина, яка від роботи як зношується, так і омолоджується. Тільки в старості труднощі з цим «хочу»: інстинкти і натреновані слова – «обов'язок», «совість», «честь», «ідеї»... Генератори енергії для дій, щоб подолати зовнішній спротив. Старий може обганяти старість або відставати від неї. Вихід з цього М. Амосов вбачає в тому, щоб «не дозволяти душі лінуватись». А звідси і його кредо: «Працюй – не постарієш!» [23, с. 3-4].

Психологічний портрет

Миколі Михайловичу були притаманні: висока ерудиція, феноменальна працелюбність і працездатність, величезна наполегливість, саможертвоне подвижництво. Закоханий у свою справу, у повному ро-

зумінні «жив» хірургією і кожен раз оперував, як уперше, розуміючи, що кожен випадок у його лікарській практиці є особливим й індивідуальним. А тому не дозволяв собі розслаблення, зупинки у професійному рості, радше розширював поле дослідницького інтересу, переймаючи досвід зарубіжних колег, був сміливим новатором у хірургії, використовуючи свої знання з різних галузей не тільки медицини, але й інженерії та кібернетики. Відмова від хірургії у 80-літньому віці була найбільшою самопожертвою вченого, який радше більше опирався на моральні еталони лікарської практики щодо свого віку, ніж на неякісні операції зі свого боку як хірурга. Блискучий лектор, вмів доносити до аудиторії слухачів (як у професійному колі, так і до пересічного слухача) найскладніші наукові проблеми доступно і легко. Він був не тільки логіком, але розвинув і літературні (журналістика) здібності, видавши серію книг, спрямованих на широке читацьке коло. Принциповий і наполегливий у відстоюванні своїх поглядів та позицій, був неблаганний до порушників дисципліни; мужній і безкомпромісний у відстоюванні справи. Слід наголосити на вольових якостях вченого, які проявились ще у юнацькі роки на шляху до здобуття знань, у професійній роботі, в експериментуванні з власним організмом, коли доводив результативність системи оздоровлення, автором якої і був. При цьому, ставлячи високо планку перед своїми підлеглими-лікарями, був жорсткий і вимогливий передусім до себе, не шкодуючи власних сил та здоров'я, присвятив своє життя людям. Водночас під маскою цієї грізної, сильної людини знаходилось вразливе серце, яке щораз боліло, переживаючи кожний післяоперативний летальний випадок, як і сам про це не раз писав хірург у своєму щоденнику. Вєсь, як «оголений нерв», він глибоко переживав кожну втрату, що не могло не позначитись на стані і його серця.

Створивши школу кардіохірургів, Микола Амосов залишався її духовним батьком, до кінця не полишаючи консультування, роботи над книгами й експеримент із збільшення тривалості життя. Навіть в останній період свого життя М. Амосов залишався новатором у поглядах на можливості людського організму, продовжуючи «боротьбу» зі старістю.

Можна з упевненістю стверджувати: Микола Амосов був великим вченим-емпіриком, аналітиком, інтуїтивістом, фахівцем у галузі інженерії, медицини, зокрема хірургії, політичним діячем, журналістом, письменником, філософом, психологом. Вєсь його доробок – від на-

укової школи, відкриттів до публікацій – свідчить про високий творчий потенціал Миколи Амосова, який своїм життям постійно доводив принцип активності і розвитку. Він писав: «Якщо немає сили характеру – немає нічого» [24].

4.4.3. Психобіографічний аналіз творчого потенціалу О. Т. Гончара

*У суспільстві не може бути такої ситуації,
коли неможлива боротьба. І творчість.*

Олесь Гончар

Олесь Терентійович Гончар – видатний український письменник [139], публіцист, патріот, мислитель, громадський діяч, «совість нації», зусиллями якого творилася українська культура, формувався світогляд української нації.

Прослідкуємо основні віхи та етапи становлення творчого потенціалу Олесь Гончара за допомогою аналізу його біографії [323, с. 163-169].

1. Родинне оточення.

Народився Олесь Терентійович 3 квітня 1918 р. в слободі Суха Кобеляцького повіту на Полтавщині. Літературознавці (й сам О. Гончар) офіційно вважають цю слободу місцем його народження, хоча не відкидає письменник і версію, згідно з якою народився у робітничому селищі Ломівка у передмісті Дніпропетровська, а дитячі роки пройшли у слободі Суха [405, с. 14]. Письменник писав: «Народився десь біля Тройці, а не 3 квітня. Щодо прізвища (батько Біліченко): материн брат дядько Яків (Гончар) повів у школу і записав: Гончар. Так і прижилось» [202, с. 25]. Ломівка – робітниче селище на околиці великого міста (лівий берег Дніпра, на шляху до Полтави).

Батько, Терентій Сидорович, вислужився в прикажчики. Був кмітливим, метким, дужим, акуратним – торгував у магазині. Наймичка Тетяна заходила до крамниці, де з Терентієм і познайомилась, та й побралися. Терентій Сидорович воював під час Першої світової війни. Повернувся в ореолі слави: Георгіївський кавалер, два хрести золотої мужності. Через три роки по війні Тетяна померла, підірвавшись на будівництві нової хати. «Там матір добрую мою, ще молодую – у могилу нужда та праця положила», – повторить у своїх спогадах Олесь Гончар слова Тараса Шевченка.

Може, саме «провидіння» (про яке писав О. Гончар) проклало дворічній сироті дорогу в материнський край – на Полтавщину.

Олесь залишився із сестричкою Сашею. Батько одружився вдруге. Народилося двоє синів, яких виняньчила Шура. Мачуха була сварлива і ревнива. «Провидіння» порятувало для світу Олесь, давши сформуватися в іншій атмосфері, де юний мислитель мав простір і для спостережень рідних краєвидів, і для подорожей у «країну Правди». Все це відбувалося під впливом «бабусі – найріднішої людини, що була для мене як образ самого народу», була «взірцем справедливості» [202, с.23]. «В її особі ніби втілилось все найкраще, що є в нашому народі: працьовитість, чесність, безмежна добрість, мистецька обдарованість. Ця вічна трудівниця, неписьменна, але надзвичайно чула до чужої біди жінка своєю людяністю стоїть для мене в одному ряді з тими, чії творіння нас захоплюють і кого звемо за їхню діяльність гуманістами... Її вплив на моє духовне формування був куди значнішим, ніж вплив будь-яких інших авторитетів». І далі: «Небагато побачила вона за своє життя, що минуло в невтомній праці: далі рідного села не бувала. Та мені вона являлася і серед хмарочосів Нью-Йорка, і під небом Хіросіми, являлася як втілення правди, совісті народної...» [50, с. 7]. Олесь приїздив на канікули до неї, своєї порадниці, розповідав усе до дрібниць про навчання, і та була задоволена онуком. Вона бачила, що до своєї нової роботи він ставиться дуже старанно, відповідально, і всіляко заохочувала його на нелегке й корисне навчання [475, с. 22].

Це в хаті дідуся і бабусі малий Сашко бачив «просвітлені, одухотворені, такі прекрасні обличчя» (до хатини збиралася для репетицій церковна півча). Бабуся знала безліч пісень, казок, народних переказів та легенд, щедро обдаровуючи онука усім цим народним багатством.

Слова «Дідусь» і «Бабуся» Олесь Гончар пише з великої літери. Вони для нього – ангели-хоронителі. У романі «Твоя зоря» Олесь Гончар вивчив образ Бабусі до рівня Мадонни: зворушлива картина, як, випроводжаючи юнака-онука на навчання, стоїть вона у затінку під вітряком в ореолі сивини, простоти, бідності (був то ще голодний 33-й) та безмежжя своєї жертвовної любові й лебединим помахом руки благословляє на щасливу путь...» [475, с. 24].

Якщо прослідкувати дитячі роки становлення майбутнього письменника, то найперше в поле наукового спостереження потрапляє сирітська доля дитини і ота печаль, «тихий сум» в очах, який завжди буде супроводжувати О. Гончара у житті. Образ матері назавжди вкарбується в

його поетичні і прозові твори як казка, нездійсненна мрія чи туга «зраненого птаха» за своїм розпорошеним сирітським гніздом.

Як видно з автобіографічних спогадів, на становлення особистості майбутнього письменника найбільше вплинула бабуся. Тут можна прослідкувати продовження материнської лінії: мама – мамина мати – бабуся Прися. Вочевидь, це і проекція рідної неньки, і пошук пом'якшення трагічного звучання слова «сирота». Разом з тим слід наголосити і на тому великому внеску у долю великого Майстра бабусі, яка «замінила» йому найкращу на світі людину.

О. Гончар виріс у мальовничому краї, серед трудового люду, де пріоритетами були праця, духовні цінності, національна ідея, що бриніла у піснях, легендах, в народному побуті. Родинне оточення заклало в малого Олесь моральність, духовність, правдолюбство, патріотизм. З цим родинним спадком він і ввійшов у доросле життя.

Рідний край залишився для Олесь Гончара невсипущим джерелом енергії, де він черпав своє творче натхнення. Більше половини своїх творів (включаючи й «Тронку») він написав у Ломівці. Сама атмосфера, середовище трудових людей схилили до творчості.

У біографії митця ця географічна точка видається центральною.

2. Літературна творчість.

Любов до літератури в Олесь була ще з дитинства. На початку 1930-х років він почав писати вірші та оповідання, які друкувалися у районній газеті «Розгорнутим фронтом», газеті «На зміну». Вже у школі вчитель помітив літературне обдарування хлопця, його творчий потенціал, інтуїтивно «влотивши» майбутнє, запропонував Олександрю змінити ім'я на Олесь (більша евфонія). Після закінчення Бреусівської семирічної школи (1933 р.) Олесь працював у редакції районної газети «Розгорнутим фронтом». Саме тоді розпочалася професійна журналістська діяльність О. Гончара. Хлопець мав змогу спостерігати за життям тодішнього українського села і не лише змальовував «сільську пастораль», а й писав про негативні процеси, страшні наслідки колективізації. Ці враження відобразяться згодом у ранній повісті «Стокозове поле», а пізніше – в багатьох художніх творах («Твоя зоря», «Далекі вогнища»). У листі до полтавського поета О. Юренка (4 січня 1933 р.) він просить товариша «написати критику» на його нарис «На буксирі» [405, с. 15]. У листі, датованому 1934 роком, згадує про свої оповідання «Бабуся» та «Казочка про вогняного змія», а також про намір, крім літгуртка в технікумі, «затесатися» у літстудію при Будинку літератури імені В. Еллана

(Блакитного). У 17-річному віці він повідомляє, що «збирає матеріал для великої повісті», у 19-річному – що написав ряд новел («Смерть Івана Мостового», «Хрест»), і т.д. В кожному листі йдеться про його впертість і настирність у здобутті літературної освіченості, про те, що роботи він переробляє – «цілі гори» («тепер працюю, як кінь», «працюю, як одержимий», «вчуся, як віл») [405, с. 15-16]. «Красота – жити в праці!» – ця юнацька запальність, що збереглася в О. Гончара на все життя, знайшла себе і в його літературних героях, з якими автор себе ідентифікує.

У деяких з ранніх творів дослідники вбачають ознаки, що стали провідними в подальшій творчості письменника: любовна увага до душевного світу людини-трудівника, стриманий ліризм і романтична піднесеність, «смак до виразної, місткої деталі» (Л. М. Новиченко), «потяг до філософського осмислення дійсності» (О. К. Бабишкін), «прагнення до лаконічності, наснаженість думкою і почуттями» (О. В. Килимник).

У своєму щоденнику пізніше (05.06.1967) він занотує: «Часом доводиться чути закиди, що і ти ж, мовляв, був таким, як і всі, – пригадай свої ранні наївні писання... Так, разом з іншими був і я на самому дні того драматичного пекла, в пустелях розпалюваної ненависті, грубощів і фікцій. Був там, де інших калічило, спотворювало назавжди. Але якщо твій дух, мужніючи, розвиваючись, спромігся видобутися звідти, спромігся розламати залізобетон нормативів, косності, звичайностей, зручностей і – наперекір усьому – знайшов у собі силу піднятися до розуміння справжніх цінностей життя і мистецтва, зміг виборотись з найтяжчими зусиллями із того дна до горизонтів з їх океанно-чистим повітрям, – то хіба ж це не найбільша з заслуг? Хіба ж це не перемога духу, що його потенціал в людині куди більший, ніж декому уявляється?» [140, с. 423].

3. Журналістська діяльність.

У вересні 1934 р. Олесь Гончар став студентом Українського технікуму журналістики в Харкові, після закінчення якого (1937 р.) деякий час працював учителем у с. Мануйлівка, але невдовзі був запрошений на посаду кореспондента харківської обласної молодіжної газети «Ленінська зміна». Працюючи, він екстерном складає іспити до педінституту. Через чотири роки опісля Олесь Гончар став студентом філологічного факультету Харківського державного університету. Журналістська діяльність О. Гончара була нетривалою, і до неї він безпосередньо не повертався, але набутий досвід позначився надалі на його художній і публіцистичній творчості.

Аналізуючи ранню літературну, а точніше – журналістську діяльність, можна вважати, що вона характеризувалась пробою пера і першими ширими нарисами-враженнями про сприйняту дійсність. Цей період характеризується періодом становлення особистості майбутнього письменника, орієнтованого на навчання, самоосвіту (пізнавальна активність) та інтелектуальний розвиток. О. Гончар, будучи студентом технікуму, а пізніше й університету, посилено працює, збирає матеріал до своїх творів, набуваючи навичок як журналістської справи, так і майбутньої письменницької.

Слід наголосити на високій самовимогливості О. Гончара, про що свідчить те, як він критично ставився до перших своїх літературних потуг. Відповідно він робить відлік своєї творчості лише з часу досягнення мистецьки доведеного. Звідси бачимо той високий рівень домагань, які ставить перед собою О. Гончар як письменник. Пізніше Ю.Мушкетик згадає у своїх спогадах про О. Гончара: «Завжди врівноважений, спокійний, слово його – виважене, скупе, точне, присутнє, стале, рішень і думок не міняв, мислями по виднокочах не розбігався. Таким був і в творчості – кожну навіть найменшу замітку, яка виходила з-під його пера, правив по декілька разів» [119, с. 8 – 10].

4. Восний період.

Навчання перериває війна, і в 1941 році Олесь разом з іншими студентами Харківського університету вирушає добровольцем на фронт, стає сержантом-мінометником. У щоденнику О. Гончар писав: «Війна застала мене в бібліотеці...» [140, с. 12]. Олесь Гончар мав відстрочку від призову до армії (до закінчення університету), але, мабуть, він не став би письменником (як він гадав), якби у перші дні війни не взяв до рук зброї.

З 1942 по 1943 рр. він перебував у фашистському полоні, згодом знову воював. Бився під Києвом, Білою Церквою, Каневом, під Полтавою, був тяжко поранений. «Окопи стали для нас другим університетом», – писав у ті роки О. Гончар.

Він пройшов з тяжкими боями дорогами Румунії, Трансільванських Альп, Угорщини, Чехословаччини, набувши – як для майбутнього романиста – справжню епічну біографію.

Під час коротких привалів, у паузах між боями, О. Гончар писав поезії. Його фронтові вірші – це напружені згустки почуттів воїна, який переливає у стримані рядки свою готовність до дії і душевне тепло. Чимало поезій Гончара-воїна оповиті синівською тугою за Україною, в думках він шле щемливі освідчення в любові до рідного краю. Ці патрі-

отичні мотиви бринять, як дзвінки струни бандури, в поезіях «Моя ти зоре, румунські гори...», «Думи про Батьківщину», «Спека в горах», «На золотих парусах» та ін. [139]. Ліричний герой фронткових поезій («Мене війна веде все далі» пише:

*Я вірю в пісню, як в молитву,
І смерть, здається, на війні
Щадить мене в найтяжчих битвах
За... недоспівані пісні.*

Вже й пізніше, пишучи прозові твори, він зауважить, що «проза має бути поетична...», тим самим розкриваючи внутрішній дар поета-прозаїка. Він називав свої фронткові вірші «конспектами почуттів», «поетичними чернетками для майбутніх творів». Поезії воєнного періоду друкувалися у військових газетах. Тоді ж народився задум «Прапороносців» – твору про високі моральні якості, душевну красу людей. Він не раз присягався: «Повинна бути написана книга про великий визвольний похід... Твій обов'язок розповісти про товаришів – живих і мертвих. Адже ти не раз давав собі слово: «Якщо тільки залишишся живим...» (Цит. за: [405, с. 22]).

Романи «Альпи», «Голубий Дунай», «Злата Прага» склали трилогію «Прапороносців» (1946-1948 рр.), яка посіла гідне місце серед найкращих зразків світової воєнної прози, витримавши понад 150 видань.

У «Прапороносцях» письменник виступає вже зрілим майстром. Саме в цьому творі розкриваються основні риси творчої індивідуальності митця, що далі розвиватимуться й збагачуватимуться [57, с. 453].

Рядовий, командир мінометної обслуги, старшина роти, старший сержант гвардійського підрозділу – такі етапи його військової «кар'єри» [295, с. 15]. За бойові заслуги нагороджений орденами Слави, Червоної Зірки, трьома медалями «За відвагу».

Війна залишила О. Гончарові як письменнику багато не зреалізованих ще в художній формі вражень, задумів. І він знову звертається до тих подій і в жанрі новели пише лаконічні твори «Весна за Моравою», «Гори співають», «Усман та Марта», «Ілонка», «Модри Камень». Як у великих прозових творах, так і в жанрі оповідання Олесь Гончара насамперед цікавить внутрішній світ людини, художнє дослідження його змін у різноманітних життєвих обставинах.

У воєнний період найбільше проявився патріотизм Олесь Гончара. Почуття громадянськості для нього завжди було невіддільне від покликання письменника. Саме на фронті, у горні реальних воєнних подій,

які переживав О. Гончар як солдат, ризикуючи власним життям, створювалися поетичні рядки, а за ними і замисел чогось більшого, масштабнішого за розмахом ідеї і фабули – війни, яка чорним крилом птаха пролетіла над Україною, і людини-воїна, її захисника. Саме тому твори письменника, «переболілого» зі своїм народом цей період, є такими переконливими, чесними, щирими.

5. Повоєнний період.

Після закінчення війни Олесь Гончар одружується. Запис у щоденнику від 22 червня 1946 року: «Я, очевидно, оженився, бо ночі дуже чудесні, дуже запашні, і я зустрічаю світанки в саду, а вдень ходжу не по землі, а бреду весь час в рожевому океані по саму шию. Він затопив усю землю і хлюпає, хлюпає весь час вище пліч мені духмяними хвилями. Це буде або величезне щастя, або розчарування назавжди. Але ні, не може бути розчарування. Я зачарований наскрізь, в крові, навік». Валентина Данилівна стала не тільки вірним другом чоловіка на все життя, але й співучасником його творчості, першим читачем, редактором, критиком. Саме вона, після смерті чоловіка, упорядкувала його щоденникові записи і видала у трьох томах [140; 141; 142].

У повоєнних романах та новелах письменник змальовує переважно події, учасником або свідком яких був. Його герої живуть у тій самій атмосфері, що й письменник.

Повернувшись додому, Олесь Терентійович завершив навчання в Дніпропетровському університеті. У 1947 р. він переїздить до Києва і стає аспірантом Інституту літератури імені Т. Шевченка АН УРСР, пізніше – редактором відділу прози журналу «Дніпро», а згодом – журналу «Вітчизна». Поновлює свою публіцистичну діяльність.

З 1959 р. по 1971 р. очолює Спілку письменників України. З'являється роман «Таврія», присвячений історії українців Півдня в передреволюційну добу та роки громадянської війни. До цієї самої теми він звертається в романі «Перекоп» (як продовження «Таврії»).

У цей час він пише оповідання «Сусіди», «Соняшники», «Жайворонок», «Маша з Верховини», повісті «Микита Братусь», «Щоб світився вогник» тощо. Проблеми виховання молодого покоління переплітаються з роздумами про мистецтво в повісті «Бригантина» і романі «Берег любові».

У 1960-ті роки, під час хрущовської «відлиги», Олесь Терентійович звертається до проблем духовної спадщини українського народу, збереження історичних пам'яток минулого, повернення до літератури імен

репресованих і замовчуваних письменників, звертає увагу на проблеми екології. Р. Лубківський писав: «Хто чув доповідь Гончара на з'їзді письменників України в листопаді 1966 року і вступне слово на письменницькому з'їзді в червні 1986 року, може дати підтвердження незмінності високої громадянської позиції цієї людини» [475, с. 245].

У січні 1968 р. побачив світ роман О. Гончара «Собор». Великі «митарства» випали на долю його автора – двадцять років забуття твору й постійні цькування письменника. Олесь Гончар тут одним із перших порушив проблеми відродження духовності українського народу, гуманістично-творчого розуміння його історії, бережливого ставлення до пам'яток минулого; він засуджує духовну пустоту й моральну деградацію людей, перетворення їх на ситих пристосуванців, що бачать сенс життя лише у задоволенні матеріальних потреб. Він пише: «Доводиться виборювати кожен день творчого життя. Навіть якщо йдуть на тебе гори, цілі буруни брехні і цинізму – мусиш вистоювати. Інакше не можна. Дух мусить мати свій суверенітет» [140, с. 392].

На рубежі 60–70-х років відбувається спад публіцистичної діяльності письменника: під тиском партійного керівництва видання, в яких він друкувався, почали відмовляти йому в публікації статей та нарисів. Згодом кількість публіцистичних творів дещо зростає. Письменник порушує в них питання розвитку української літератури та мистецтва, вшанування пам'яті відомих діячів. Запис у щоденнику від 23 квітня 1965 року: «Той, хто зрікається рідної мови, часто не розуміє, що в цьому вже є елемент відступництва, елемент зради. Якщо людина не вірить у повнокровність своєї мови, вона не вірить у свою власну повноцінність. Така мусить вважати себе людиною другого сорту».

З 1973 року Олесь Гончар – голова Комітету захисту миру, Член Всесвітньої Ради Миру

Пізня дорослість

Після десятиліть брежньовського застою (80-ті роки) розпочалися процеси боротьби за демократизацію суспільства, пробудження національної свідомості. Цей час був найбільш вдалим для О. Гончара, його публіцистика досягла вершини розквіту у той час, коли він вийшов на сімдесятирічний рубіж. У цей період надруковано близько третини публіцистичного доробку (350 творів, загалом мав 1000 публіцистичних творів). Його виступи у пресі, на радіо, телебаченні сприймалися як голос українського народу, що прагнув здобути суверенітет [57, с. 455].

Вагомим є те, що, маючи 64 роки, ввійшовши в період пізньої дорослості, Олесь Гончар зауважує: «Все частіше можна спостерігати випадки, коли найповніше письменник розкривається, власне, вже під самий кінець життя. Ось, скажімо, Ігор Муратов. Пригадую його передвоєнні поеми – довжезна риторика... І прозою своєю не надто збагатив літературу. Зате кілька останніх збірок його поезій – це вже зовсім інший Муратов. Серйозний, заглиблений, і коли кажуть, що його «лірика філософська», то для такої оцінки є всі підстави. «Хоч тінь життя залиш мені, о вічність... Хоч здогад про цей світ, якщо не зір, не слух... Це ж яка поезія! Виболена, висока...» (24.08.1982) [141, с. 531].

У 1980-ті роки Олесь Гончар приєднується до громадського руху за утвердження незалежності України. Письменник першим заявив про катастрофічні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, звинувативши в цьому існуючу політичну систему.

У щоденнику від 3.07.1983 р. він занотує: «...Давно не відчував такого щастя! Пишу роман про Яворницького та Колосовського – в синтезі... За одну ніч храм роману вибудувавсь, виникла як із чуда вся його архітектоніка...» [141, с. 566].

У 90-ті роки Гончар через тяжку хворобу не міг взяти активної участі в політичному житті країни, але своєю публіцистичною працею (91 твір за чотири з половиною роки) зробив великий внесок у розбудову Української держави.

П. Тронько згадує: «Гончар був центральною фігурою духовного життя і національного відродження України протягом принаймні трьох, а то й чотирьох десятиліть» [119, с. 67-68].

25.05.1985 О. Гончар робить ностальгічний запис у своєму щоденнику: «Так тяжко на душі! Іноді здається, що я вже нічого більше й не напишу, найважливіше людям уже сказав. Принаймні те, що надавалось до друку... А так – аби писати? Навіщо? Сумно дивитись, як падає до літератури інтерес. Як лізе на поверхню читиво полегшене, а то й цинічне... Треба більше, більше дорожити словом!» [487, с. 57].

14 липня 1995 р. Олесь Гончар помер, похований на Байковому кладовищі у Києві.

Аналіз вікової динаміки творчої продуктивності Олеся Терентійовича Гончара (див. рис. 4.11) переконливо підтверджує його творчу активність протягом усього його життя. Вже у ранній дорослості «прокидається» талант митця до написання повістей, новел та поетичних творів. У цей час він сягає свого апогею твором «Прапорonoсці», що

поклав початок великих звершень літератора у цьому жанрі. Романи, повісті, новели залишаються в авангарді і протягом середньої дорослості автора.

У пізній дорослості Олесь Гончар завершує романи «Твоя зоря», «Краплю крові», а також пише повісті «Далекі вогнища», «Спогади про океан».

На цьому етапі життя він усе більше заявляє про себе як публіцист, літературний критик, політичний діяч.

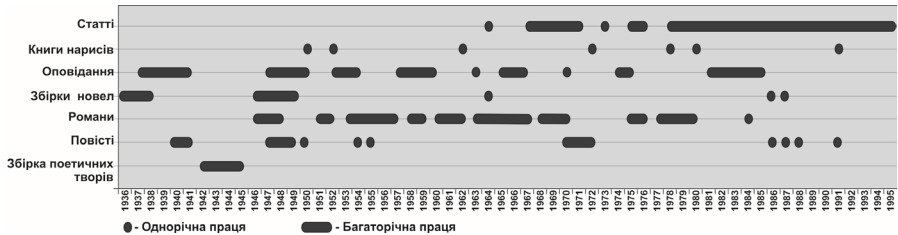

Рис. 4.11. Вікова динаміка творчої продуктивності Олесь Гончара

Авторські сентенції

У щоденнику від 3.07.1983 р. він занотовує: «Творчий процес схожий на ланцюгову реакцію. Тільки розщепи ядро – і вже ринуло, пішло, не вбгаєш, не обіймеш...» [141, с. 566].

Піднімаючи проблему творчого потенціалу митця і, зокрема, Олесь Гончара, витоки, як і першооснову його реалізації, знаходимо у його роздумах (епістолярна спадщина). У Гончара є поняття «провидіння», до якого він любив звертатись та апелювати. Так, у «Катарсисі» – книзі фронткових щоденників – він пише: «Відчуваю сили і владу Провидіння. Всюди воно притаманне в моєму житті... Відчуваю в глибині мого розуму і серця потужне гуркотіння. Не може воно померти, не сформувавшись у щось величне» (17 березня 1945 р.).

А ось роздуми через півстоліття: «Все, що космічне, для нас недоступне, до кінця незбагненне. Тільки інтуїції дано відчуті існування вищих предвічних сил. Тайни Провидіння і наймудрішим не розгадати...» (15.09.93).

Від 20.03.94: «...Скількох уже нема, а тобі даровано звідати ще одну кончівську провесинь... То як же не повірити в силу Провидіння? Що вона вела та для чогось оберігала тебе? І хоч відчуваєш холод самотності, але будь вдячний Провидінню за все». Звідси письменник формував свою Долю, передчуваючи поклик Провидіння, а значить голос свого покликання.

Психологічний портрет

Вивчення біографії такої видатної людини як Олесь Терентійович Гончар дає нам можливість виокремити суттєві ознаки особистості талановитого письменника. Перш за все, першоджерелом творення його характеру була праця. Сиротинська доля малого хлопця, рання самостійність, нужда і жага до пізнання світу рано зробили його не по-дитячому дорослим. Виріши серед мальовничої природи, «викоханий» українськими піснями, назавжди зберіг любов до свого народу, ввібравши в собі усю його мудрість, працьовитість, до якої змалечку був привчений. Звідси висока працездатність і працелюбність, що яскраво проявляються на тлі високої самоорганізації і дисципліни; відповідальність та самовимогливість, високий інтелект, моральні якості, патріотизм. Разом з цим він був тактовним, мудрим, простим. Толерантність при розмові з будь-якими категоріями людей, де не було ні риторики, ні зверхності, ні наголосу на своїх здобутках. З другого боку – шанобливе ставлення до людської гідності. О. Гончару були притаганні виняткова увага, спостережливість, виваженість. Творча обдарованість проявилась ще в юнацькі роки у форматі літературознавчих студій. Талант О. Гончара як поета, романіста, літературного критика, журналіста, публіциста тощо був багатогранним – від статей на шпальтах газет, томів написаних літературних творів різного жанру [131; 138] до громадської діяльності. Такі чесноти як любов до людей, вірність, постійність, незрадливість, висота духу робили його м'яким і делікатним до людей; водночас принциповим до кар'єристів, лицемірів, пустомель, де проявлявся його, як зауважувала дружина, «солдатський характер». Він вмів піднести людину, дати їй можливість повірити в себе, у свої сили.

Допитливість, яка проявилася з ранніх років життя майбутнього письменника, не тільки не зменшилася з віком, а й трансформувалась у зрілу потребу в пізнанні, залишаючись «невичерпною» протягом усього його життя. Важливо зауважити таку рису характеру О. Гончара як постійне незадоволення собою щодо власного поступу (розвитку), своїх досягнень і звершень. В цьому ми вбачаємо один із потужних стимулів творчості письменника, рефлексію власної діяльності, що, безумовно, сприяло його творчій продуктивності та творчому довголіттю. Уже будучи в літах, Олесь Гончар писав: «...може, справжня любов виявляє себе аж ось тут, у випробах старості. Коли вже не плотський поклик владарює над людьми, а сама душа, глибінь чистого почуття і співчуття. Тут людська любов перевіряє всю свою справжність» [487, с. 317].

Девізом творчого життя О. Гончара можна вважати слова письменника: «У творах справжнього митця мусить виявитися той високий ідейно-естетичний ідеал людини, котрий є у житті і котрий через мистецтво тільки й спроможний дієво допомагати людині жити, розвиватися, вдосконалюватись» [142, с. 360].

4.4.4. Психобіографічний аналіз творчого потенціалу Н. М. Ужвій

*Не вважайте ніколи свою роботу завершеною,
ніколи не заспокоюйтесь на тому, що вже досягнуто.
Де настає спокій – там кінець творчості і мистецтву.
Наталія Ужвій*

Н. М. Ужвій судилося довге життя на сцені. Вона – одна з найбільш активно діючих ветеранів українського театру. За своє плідне творче життя – шістдесят років – зіграла ролі різного плану: високодраматичні, комедійно-характерні і загострено-сатиричні.

1. Родинне оточення.

Народилась у м. Любомль (нині у її місті Любомльський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 1 – районна гімназія імені Наталії Ужвій» – навчальний заклад з поглибленим вивченням іноземних мов) на Волині 8 вересня 1898 р. у звичайній селянській родині, де було восьмеро дітей. Її батьки – Михайло Максимович Ужвій (народ. 1870 р.) і Олена Павлівна Космина (нар. 1871 р.) із Волинської губернії, хлібороби, щирі українці. Батьки мріяли про освіту для дітей. Наталя була найстаршою, з нею, як з матір'ю, рахувалися всі інші. Мама мріяла бачити Наталю учителькою [71; 483].

Велика сім'я Ужвій з огляду на історичні події занесена «вітрами» в різні куточки України, Польщі. У 1915 році (Перша світова війна) вони в містечку Клевань (під Рівним), після чого переїжджають у Золотоношу, а далі – в Польщу, під Варшаву, у робоче поселення під «метафоричною» назвою Брудно. Там проживав мамин брат, який працював на залізниці, туди ж і влаштував на роботу Михайла Максимовича Ужвія. Тут минали дитячі роки Наталі, тут вона отримала початкову освіту – спершу в залізничному, а потім у міському дворянському училищі. На навчання ходила пішки босоніж, на шляху зачаровано заглядала у костел, слухала орган. Та продовжити навчання не вдалося через матеріальну скруту в сім'ї. Батьки знову переїжджають на Рівненщину, де Ми-

хайла Максимовича влаштовують у лісництво. Після того, як Наталю не прийняли до семінарії, вона подалася у швачки, не полишаючи самоосвіти. «Мене віддали до швачки... я вмію шити, вишивати, – написала у спогадах Наталія Михайлівна. – Але я мріяла учителювати. Готувалась до екзаменів. Дньом – у майстерні, а по ночах при свічці перечитувала десятки книг. Екзамен екстерном здала і в 16 років стала сільською учителькою» (Цит. за: [590]).

Роки дитинства минули в злиднях, дівочі – в учителюванні за копійки по сільських школах, але мрії про мистецтво ще в юності полонили уяву дівчини. Побут, звички, культура і традиції села дали їй змогу накопичити великий емоційний досвід, який потім живитиме її протягом усього творчого життя [516].

Аналізуючи дитячі роки Н. Ужвій, можна простежити, що коріння її творчості, без сумніву, сягає в народний ґрунт, у дитячі і юнацькі враження, поетичні пісні і думи, в трудове оточення. Їй були притаманні природна спостережливість, пізнавальна активність, працьовитість. Наталя виросла у сім'ї, що зазнала гіркої долі біженців. Перед її очима розгорталася не одна людська драма, життєва історія, гострі колізії, конфлікти, що закарбуються в пам'яті і залишать незабутній слід у долі майбутньої акторки, віддзеркалюючись у сценічних картинах, епізодах, де їй доведеться зіграти, та й поготів – «прожити» зі знавцем людської душі ролі своїх персонажів, збагачуючи їх власними інтерпретаціями та репрезентаціями. Пізніше акторка напише у своєму щоденнику: «У мене така складна біографія, стільки гірких перипетій у ній... Коли чуєте про людину «улюбленець долі», не вірте. Доля нікого не пестить. Водночас за невтомність зусиль у досягненні мети, за стійкість – нагороджує. Тим щедріше, чим менше пам'ятаєш про нагороду. Власне життя переконає: без зусиль, без застосування волі на кожному кроці не існує долі, гідної людини» (Цит. за: [590]).

Можна припустити, що в сім'ї, де було батьківське налаштування на хорошу освіту для дітей (можливо, далася взнаки нереалізована мрія батька про власну освіту), були закладені високі моральні цінності, а невтомна праця батьків стала прикладом і життєвим кредо Наталі на важких, тернистих дорогах життя.

2. Педагогічна діяльність.

Будучи єдиним педагогом у школі, Наталія Михайлівна викладала у селі Мілятин у трьох класах всі предмети: географію, арифметику, рідну мову. Потім була школа в селі Вілія, а згодом у Золотоноші (нині

Черкаська область). Там було багато інтелігенції, що організувала аматорський гурток. Вона згадувала: «...Я вперше побачила українські народні п'єси в любительському театрі. Вони і сколихнули в мене якісь несвідомі або досі дремаючі почуття. Я втратила спокій, була одержима однією думкою, одним пристрасним бажанням – потрапити на підмостки цього театру, що незабаром і здійснилося» (Цит. за: [590]). Наталя звернулася до постановника вистав Володимира Войне з проханням прийняти її до театру, мотивуючи своє рішення любов'ю до сцени. З її спогадів: «Я стала учасницею місцевого любительського драмгуртка... Вже на четвертий рік я відчула, що театр починає поглинати мене повністю, а школа відходить на другий план. І, нарешті, театр остаточно витіснив школу з мого життя» (Цит. за: [218, с. 13]).

Пропрацювавши шість років учителькою і перейшовши працювати у театр, Н. Ужвій зауважує, що ніколи про це не пошкодувала, оскільки вбачала спільність між професією вчителя і актора у їхньому обоюсторонньому зверненні до слухачів у ретрансляції їм духовно-ціннісних настанов та моральних імперативів.

Аналіз даного періоду життя засвідчує особистісну зрілість Наталії Ужвій у виборі фаху (самостійно роблячи вибір на користь професії, у якій вбачала своє покликання). І хоча батьки були проти такого захоплення доньки, вважаючи сцену не гідним місцем для шляхетної паньки (вчительки), все ж її наполегливість і самостійність у прийнятті власних рішень як ознака сильного і вольового характеру Наталі, та її підтримка оточення, яке мало вплив на думку батьків, не дали зійти з наміченого життєвого шляху, де педагогічна діяльність виявилась мостом до переходу в іншу професійну якість, – Наталя стала акторкою. В історії українського театру схожими тернистими шляхами прокладав собі дорогу у велике мистецтво і Амвросій Бучма (теж вийшов із сім'ї залізничника), працював вантажником, був музикантом. І в його випадку батько теж не був прихильним до вибраної сином життєвої дороги. Вміння «відчувати» своє покликання і залишатись йому відданим попри всі життєві труднощі, – саме так характеризуються непересічні постаті, серед яких і була Наталія Ужвій – жінка, яка сміливо власноруч «проклала» свою дорогу до Мельпомени.

3. Учителі та Наставники.

У Золотоноші почався, за словами Н. Ужвій, «артистичний університет», де вона зіграла понад сімдесят ролей.

Як не дивно, але Н. Ужвій не думала про статус професійної актор-

ки. Тільки інтуїція й далекоглядність одного з керівників Золотоніського відділу освіти Івана Мойси (пізніше відомого українського прозаїка Івана Ле), який часто бував на виставах любительського театру, дали поштовх до подальшої акторської долі Наталії Михайлівни. Саме Іван Ле дав талановитій дівчині офіційне направлення на «інструкторсько-режисерські курси» у Київ. Проте курсів у Києві не було, і Н. Ужвій відправилась у Перший Український театр ім. Т. Шевченка. Там Н. Ужвій зустріла актрису Ірину Тешенко (внучку М. Старицького), яка і познайомила Наталю з Іваном Мар'яненком. Як згадує про це І. Мар'яненко, «... зовнішність і поведінка моєї співбесідниці (Н. Ужвій) настільки мене зацікавили, що я запропонував їй здати екзамен негайно (у фойє театру). Дуже хвилюючись, вона почала читати вірші, монологи... Захопившись, я перейшов до діалогів і як партнер швидко досягнув певного контакту з дебютанткою. Вогонь в її виразних очах то гаснув, то знову спалахував...» (Цит. за: [407]). Після цього імпровізаційного кастингу Наталія Ужвій стала актрисою Першого театру УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

Художнім керівником колективу був учень Станіславського Олександр Загаров, комісаром – Олександр Довженко, а завлітом – Павло Тичина.

Спочатку Наталія брала участь в масовках, пізніше озвучувала епізоди у два-три слова. Через рік вона вже грала невеличкі ролі.

Шлях до опанування основ акторської професії був нелегкий. Н. М. Ужвій згадує, як вона репетирувала свою першу в житті театральну роль. То була епізодична роль з п'єси «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, потім – «Безталанна» (Софія), «Бондарівна» (Наталія). У її спогадах відмічено: «Коли дома нікого не було, я ставала перед дзеркалом і репетирувала. А вночі виходила на луки, оточені густими деревами, і ...знепритомнювала, сміялась і плакала, робила все, що треба було по ролі...» (Цит. за: [218, с. 12]). І далі: «Я не відразу стала актрисою. І вміла зовсім небагато; скільки довелося вчитися у справжніх акторів, до того ж із самих азів» (Цит. за: [218, с. 24]).

Н. Ужвій пощастило на співпрацю з досвідченими майстрами, талановитими особистостями, за плечима яких була сильна театральна школа. Це, зокрема, Г. Юра, І. Мар'яненко, Л. Курбас, А. Бучма, Ю. Шумський, М. Крушельницький, Д. Антонович, В. Василько, Д. Мілютенко та ін. режисери й актори, яких вона вважала своїми учителями, у яких училась і шліфувала свою майстерність, водночас граючи з ними

на сцені. Пізніше вона напише: «Лесь Курбас і Гнат Юра – це основа моїх знань, моєї майстерності. А які чудові режисери Б. Сушкевич, К. Кошевський, К. Хохлов, Ю. Бриль, В. Скляренко, Б. Норд, М. Терещенко. У кожного я вчилася розуміти не тільки роль, а й себе. Кожен допомагав мені розкривати і розвивати дрімаючі часом здібності...» (Цит. за: [218, с. 182-183]).

4. Професійна діяльність.

З 1922 по 1925 рік Н. Ужвій працює в Київському українському драматичному театрі ім. Т. Шевченка, де її першою зіграною (не досить вдало) роллю була роль Анжеліки в комедії Ж.-Б. Мольєра «Хворий та й годі» [570]. Специфіка мольєрівських комедій вимагала високої акторської майстерності, якою вона ще не володіла. Проте це не знищило віри Н. Ужвій у власні можливості. Вона продовжувала наполегливо працювати і вдосконалювати свою акторську майстерність.

Упродовж 1922 – 1925 рр. Ужвій зіграла в театрі ім. Шевченка понад 20 ролей, серед яких: Билина, Туанетта («Хворий та й годі»), Дорімена («Міщанин у дворянстві»), Маріанна («Скупий»), графиня і Сюзанна («Весілля Фігаро»), Ганна і Дульська («Мораль пані Дульської»), Амалія («Мазепа»), Катаріна («Приборкання непокірної») та ін.

У 1925 р. вона грає на сцені Одеського державного українського драматичного театру, де прийшла до неї слава. Про неї пишуть, у неї беруть інтерв'ю, на її вистави мріють потрапити.

У 1926 р. Н. Ужвій переходить до створеного Лесем Курбасом харківського театру «Березіль». Тут було вперше поставлено п'єси видатних українських письменників і драматургів М. Куліша («Народний Малахій», «Мина Мазайло») та В. Винниченка («Базар», «Чорна Пантера і Білий Медвідь») та ін. Пізніше вона напише: «...Десяток бентежних років цей театр був моїм університетом, де були радощі творчості і гіркі розчарування та невдачі» (Цит. за: [218, с. 69]).

Сценічна діяльність в театрі «Березіль» збагатила артистку творчим досвідом різноманітного репертуару (драматичні, ліричні, характерні ролі), розвинула талант, сценічну культуру, поглибила духовні й мистецькі обрії, відшліфувала естетичний смак. Наталія Ужвій стала майстром сцени в повному розумінні цього слова. Разом з тим, за природою свого творчого обдарування, наріжними підвалинами театральної школи. Н. Ужвій тяжіла до класичних форм з їх реалістичною основою, зрозумілим психологізмом, тож експериментальне мистецтво, що було основою театру «Березіль» не було їй близьким [452, с. 3]. Чоловік

Наталії Ужвій, Євген Пономаренко, у своїх щоденниках нараховує майже тридцять помітних ролей Н. Ужвій в театрі «Березіль», зокрема у виставах: «Седі», «Золоте черево», «Король бавиться», «Пролог», «Змова Фієско в Генуї», «Гайдамаки», «Мина Мазайло», «Диктатура», «Чотири Чемберлени», «Кадри», «Невідомі солдати», «Коли народ визволяється», «Народження велетня», «Заповіт пана Ралка», «Плацдарм», «Містечко Леденю», «Тетнулд», «Маклена Граса», «Загибель ескадри», «Бастилія Божої Матері», «Криголам», «Платон Кречет», «Портрет», «Глибока провінція», «Дай серцю волю, заведе в неволю» та ін.

З 1926 р. розпочалося кіножиття Наталії Ужвій: на Одеській кіностудії вона знялася в своєму першому фільмі «ПКП (Піلسудський купив Петлюру)». Всього ж знялася у 24 стрічках [382, с. 409].

Лихі та жорстокі 30-і роки минулого століття торкнулися й родини Наталії Ужвій. Саме з цього часу актрису почали переслідувати горе й страждання. Спочатку чорні хмари затьмарили небо над театром «Березіль». Лист «про хибну ідеологічну політику театру» змушені були підписати 64 актори, зокрема і вона. А згодом – арешт і смерть Леся Курбаса.

НКВС арештував двох братів актриси – Євгена й Назара, а незабаром і першого чоловіка – відомого поета-футуриста М. Семенка. Обшуки були і в її київській квартирі. Вона розшукувала братів близько двадцяти років, зверталася в різні високі інстанції, та все було марно. Лише з часом Н. Ужвій дізналася, що їх реабілітували посмертно. Ці події приголомшили актрису. Проте внутрішні переживання додавали їй мужності, а акторській грі – ще більшої експресії. Ще одну трагедію довелось пережити актрисі: єдиний син пішов із життя у 24 роки.

Лише на сцені, з часом, у виставі М. Островського «Без вини винні» свій біль актриса відтворила в образі Кручиніної – матері, яка теж втратила свого сина... Можна уявити собі реакцію залу, який знав про трагедію актриси й буквально здригався від ридань. Поряд із Ужвій у її горі були вірні друзі – чоловік і театр...

Фундатор українського драматичного театру ім. Івана Франка – Гнат Петрович Юра – не випускав Н. Ужвій зі свого поля зору. Її успіхи тішили його й водночас схиляли до думки запросити актрису до Києва. І вже з 1936 року вона – провідна актриса славного театру. Того ж року до колективу франківців прийшов Євген Пономаренко. Любов головних героїв у виставі «Дон Карлос» за Шіллером переросла у взаємне

сильне почуття. Їхня творча й сімейна співдружність була взірцем взаєморозуміння, любові й злагоди. Вони прожили разом майже 50 років.

Саме стільки – 50 років свого життя – віддала Н. Ужвій франківській сцені, де вона всі ці роки була першою актрисою, і створила десятки неповторних образів у п'єсах І. Франка, О. Корнійчука, В. Шекспіра, О. Островського та ін. Серед найкращих ролей: Раневська («Вишневий сад» А. Чехова), Беатріче («Багато галасу даремно» В. Шекспіра), Кручиніна і Тугіна («Без вини винні» М. Островського), Анна («Украдене щастя» І. Франка), Марина Мнішек («Борис Годунов») тощо, 65 образів-ролей. І кожна з них – яскрава, незабутня. Актриса вміла знаходити такі барви ролі, що магнетично діяли на глядача, зачаровували його. Сама ж не раз зізнавалася: «Я вся в театрі, коли в мене немає вистави, я одразу никну, в'яну й сама собі стаю непотрібною...» (Цит. за: [218, с. 182-183]). Пізніше у своїй анкеті-біографії Н. Ужвій напише: «Мабуть, я вправі вважати, що розквіт моєї праці найяскравіше проявився у театрі ім. І. Франка, і, безперечно, не сам по собі. Тут я зустріла... крім одухотвореного, закоханого в своє дітище Гната Юру, цікаву талановиту режисуру...» (Цит. за: [218, с. 182-183]).

5. Восний період.

У роки Великої Вітчизняної війни Н. Ужвій разом з театром перебувала в евакуації, спочатку в Тамбові, а згодом у Семипалатинську і Ташкенті. З концертними програмами побувала на багатьох фронтах, виступаючи і на передових позиціях, і в санчастинах, і в ар'єргардних військах. У цей час Н. Ужвій не тільки грає на сцені, але й виступає у пресі, по радіо зі зверненням до солдат, партизанів, жінок, світової громадськості.

На початку 1944 р. на екрани вийшов художній фільм режисера Марка Донського «Райдуга» за однойменною повістю В. Василевської. Головну роль української матері-партизанки з величезною емоційною силою зіграла Наталя Ужвій. Вона тоді перебувала разом із театром у Ташкенті. На зйомки погодилась не одразу, прагнула потрапити на фронт. Переконали листи М. Донського, який відмовив усім іншим претенденткам: «Знаю, передбачається Ваша поїздка на фронт. Якщо ви зіграєте Олену, дасте народові набагато більше. Зважте, Олена – українська жінка, ми з Вами маємо робити картину про Україну (Цит. за: [590]). Погодившись, акторка змушена була разом з іншими грати у дуже важких умовах на ашхабадському стадіоні, де стовпчик термометра сягав шістдесяти градусів у затінку. У фільмі ж розгорталися воєнні події зимової пори, відтак актори знімалися у кожухах, вушанках. Н. Ужвій згадувала: «Часом

здавалося, ще трохи – і знепритомнію від спеки. Долала себе, як усі. Темпу не втрачали, зйомки розпочали і закінчили в серпні» (Цит. за: [590]). Кінострічка «Райдуга» принесла їй світову славу й любов мільйонів глядачів. Під час війни її син і вся рідня залишилися на окупованій території, тому у фільмі вона фактично відобразила свій біль, створила образ вражаючої трагедійної сили. Бійці на фронтах війни піднімалися з траншей і йшли у бій з криками: «За Батьківщину!», «За Райдугу!». Відтак Н. Ужвій почала отримувати листи від бійців на кшталт: «Дорога товаришко Ужвій! Після кінофільму «Райдуга» неможливо лишатись байдужим. Є моменти, коли захлинається подих, німіє душа. Не розумію, які сили примусили вас так глибоко відчувати трагічну роль. Не знаючи нас, ви нам допомагаєте – надихаєте на бій. Виходить, ми робимо ту саму справу – боремося за свободу нашої рідної України». І підпис: «Із спільним червонофлотським привітом до вас Михайло Гавросієнко. 6 червня 1944 року» (Цит. за: [116]). Чи лист з Америки: «У неділю в Білому домі дивились присланий із Росії фільм. Я запросив професора Чарльза Боліна як перекладача. Але ми все зрозуміли без перекладу. Цей фільм буде показано американському народу у всій своїй величчі». Франклін Рузвельт (Цит. за: [116]). На Бродвеї понад три місяці стояли довгі черги за квитками на «Райдугу». Фільм одержав також головний приз Асоціації кінокритиків США як кращий іноземний фільм в американському прокаті 1944 року. Від Американської академії кінематографічних мистецтв за роль Олени Костюк Наталія Ужвій одержала престижну премію «Оскар». Цей факт винятковий в історії радянського кінематографа. Вперше «вітчизняний» фільм і зіграла в ньому роль Н. Ужвій отримали найвищу кінопремію.

Пізня дорослість

6. Повоєнний період

У цей період Н. Ужвій плідно працює над образами своїх сучасниць у п'єсах О. Корнійчука, А. Якобсона, О. Васильєва, В. Собка.

Хрущовська «відлига» не могла не торкнутися культури. Почалася кампанія з «оновлення творчих організмів». Найбільш гостро ця проблема постала в театрі імені І. Франка. І в 1963 р. із франківської трупи тиском «зверху» відправили з театру і Наталію Ужвій, якій виповнилось тільки 65 років (з відчуттям сил і бажанням працювати). Вона змушена була написати заяву про звільнення за власним бажанням, не припинючись, наче в ролі сильної і холоднокрової Єлизавети Англійської

(«Марія Стюарт»). А через декілька днів вона вітає «свій» театр з відкриттям сезону і бажає акторам «видатних успіхів» [116].

У тому ж таки 1963 р. відбувається її «реабілітація». Її поновлюють у театрі, визнаючи партійну помилку, і, як театральну «ікону», більше не чіпають.

З колективом театру долала шлях від Москви до Кубані, від Білорусії до Татарстану, від Варшави до підшефної Бородянки, що на Київщині. Вже майже у 80 літ, під час гастролей влітку 1977 р. у Краснодарі, вона дуже часто була зайнята у виставах, і молодші партнери дивувалися її спроможності нести такі перевантаження. На це Н. Ужвій відповідала: «Праця – то рушій життя...» (Цит. за: [218, с. 177]). Цінними для сучасників є і слова-відповідь усім тим, кому акторська професія здається легкою, огорнутою шлейфом слави і почесней: «...Декому здається, ніби тому, хто щовечора виходить на сцену, та ще причепурений, гарно одягнений, у красивій перуці, живе незвичним життям, виголошує високі слова, а після вистави ще нагороджується оплесками, – все легко дається, все приходить само собою. Ні! Ой, як помиляються наївні люди! Чи можуть вони збагнути, скільки фізичних і моральних сил коштує кожна роль! І яка то надзвичайна, хоч і радісна, доля акторська! Радісна, коли бачиш, що кінцевий результат часом виснажливої праці – твоя гра – дає людям естетичне задоволення, будить думку, зворушує серце, примушує замислитися над своїм і чужим життям, приносить хоча б крихітку щастя. Заради цього варто трудитися, хвилюватися, нервуватися, тремтіти за майбутню долю і своєї ролі, і вистави в цілому» (Цит. за: [382, с. 410]). Як згадує сестра Наталії Ужвій – Тетяна Михайлівна, навіть погано себе почувавши, Наталя не відмовилася грати у виставі «Ретро» (1982 р.) за чотири роки до смерті, та ще роль колишньої балерини. «Готуючи її, забувала про хворі ноги... Ми знали, як це їй нелегко, – згадувала Тетяна Михайлівна, – але на сцені вона про себе забувала. Так було завжди» (Цит. за: [483, с. 3]).

До кінця свого життя Наталія Ужвій служила театру.

Автор, як очевидець творчої продуктивності Наталії Ужвій у її 85 років, мала щасливу нагоду потрапити на виставу (І. Франко «Украдене щастя») з її участю у 1983 році на сцені Івано-Франківського обласного театру ім. Івана Франка і вітати від імені молоді Прикарпаття. Запам'ятались м'яка посмішка, доброзичливий не вдаваний погляд, відкрита душа, проста і водночас талановита особистість. Наталія Ужвій писала: «Що більше живу, то менше визнаю старість. Старість – це не

роки, а стан душі. Перемога над часом, над віком: для мене – це коли людина не підпускає до себе байдужість. Мене цікавить усе. Не варто просити: зупинися, мить! Нехай плине час, нехай приносить новий пошук, оригінальні ідеї, які забезпечують рух вперед. У цьому привабливість життя» (Цит. за: [590]).

Один лише перелік того, що і де вона грала в останні роки, якою активною громадською діяльністю займалася, дозволяють якоюсь мірою уявити собі творче й життєве подвижництво Наталії Михайлівни. Вже немолода віком, вона дуже часто виступала на сцені рідного театру, готувала щороку кілька нових, ґрунтовних ролей – як сучасних, так і класичних.

7. Аналіз творчості.

Галерею яскравих сценічних образів створила артистка. Жодна з ролей не схожа на іншу і щодо своєї літературної першооснови, і щодо свого сценічного вигляду.

Якщо простежити генеральні теми зіграних Н. Ужвій ролей, то можна виокремити:

- обстоювання людської гідності, дівочої честі, права на чисте, вірне кохання;

- пісню материнства – величаву і трагічну, оптимістичну і безнадійну, радісну і сумну;

- таврування зрадливості у всіх її виявах – від прямого відступництва до прихованого душевного опортунізму [218, с. 178].

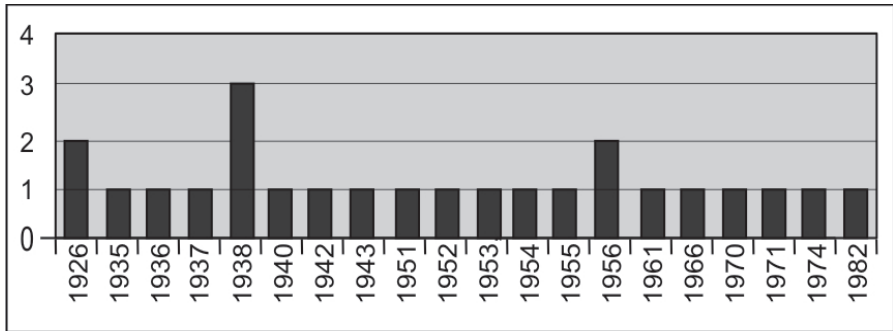
У кожному зіграному образі відчувалися свої колоритність, відмінність, характерність. Це високий духовний гарт і гідність Тані Єгорової, душевна цнотливість і принциповість Ольги Діброви, трагедійні переживання і громадянська активність Любові Ярової, лукавство і чуйність Наталки Ковшик [218, с. 178].

За своє творче життя Н. Ужвій зіграла понад двісті ролей у театрі, двадцять чотири – у кіно.

Аналіз динаміки творчої продуктивності Наталії Михайлівни Ужвій у віковому спектрі (на матеріалі фільмографії [516]) (див. рис. 4.12) показує, що у пізній дорослості акторка зіграла шість ролей. З них п'ять у фільмах-спектаклях «Українська рапсодія», «Чому посміхалися зорі?», «Поступися місцем», «Співай пісню, поете...», «Пора жовтого листя» і останню у віці 84 років (роль колишньої балерини Рози Песочинської) у фільмі-спектаклі «Ретро».

Серед героїнь, яких вона зіграла, – королеви і партизанки, лікарі і колгоспниці, кріпачки і вчені, народні майстри і актриси, юнки і пенсіо-

нерки, борці й полонянки. Одна з таких ролей – Шевченкова Катерина – була увічнена в пам’ятнику Тарасові Шевченку в Харкові скульптором М. Манізером. Натхненний портрет героїні Великого Кобзаря, для якого позувала славетна актриса, є вагомою складовою величної скульптурної композиції. Як згадувала сама велика актриса, доля подарувала їй унікальну можливість втілити улюблений образ для всіх і назавжди.

Рис. 4.12. Динаміка творчої продуктивності Наталії Михайлівни Ужвій у віковому спектрі (на матеріалі фільмографії)

Вона писала: «Перебування на сцені для мене завжди радість, хай то буде репетиція чи спектакль, особливо такий, коли відчуваєш подих залу. Слухає він тебе? Чи живе твоїми почуттями? І що понесе глядач після вистави? У наш час актор завжди занепокоєний тим, чи сказав він своєю працею глядачу те, що його (глядача) цікавить, в ім’я чого ми граємо даний спектакль» (Цит. за: [218, с. 183]).

Багато душі Наталія Ужвій вкладала у своїх учнів, молодих акторів, які вчилися у неї сценічній майстерності. Богдан Ступка згадував: «Коли «Украдене щастя» Сергій Данченко вже поставив із молодими акторами, і я грав Миколу, вона зробила мені найкращий за все життя комплімент: «Ви граєте то князя Мишкіна, то Ісуса Христа», – і я падав перед нею на коліна й цілував її сукню. Такі слова багато чого варті... Вона щиро підтримувала не тільки мене, а й Оглобліна, Данченка, Івченка, які прийшли в той же час до колективу франківців. Актори її дуже поважали й цінували, а шанувальники – просто обожнювали. Недарма вона перетворилася на легенду українського театру» (Цит. за: [167]).

Померла Н. М. Ужвій 22 липня 1986 р. Похована на Байковому кладовищі.

Наталія Ужвій лишається легендою української сцени. Народна артистка СРСР, лауреат державних премій, лауреат Шевченківської премії (1984), перша в Україні актриса – Герой Соціалістичної Праці (1974), багаторічна голова Українського театрального товариства (тепер Спілка театральних діячів). Нині ім'я Н. Ужвій носить започаткований нею Будинок ветеранів сцени та вулиця у м. Києві. С. Параджанов на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка зняв про неї кінострічку «Доля» (1960).

Психологічний портрет

Наталія Ужвій – актриса з непростю долею. У її житті було все: і злет, і падіння, слава і потрясіння, зрада і кохання, радощі і безутішні муки втрат найдорожчих її серцю людей. І все це завершувалось одним: безконечною працею, яка її рятувала, і підносила, і вимучувала, – але без якої вона не уявляла свого життя.

«Поетесою української сцени» була жінка з «іконописним обличчям, з великими блакитними очима, трохи наспівною вимовою, з ледь потягнутими голосними, ставною поstattю зі «струною в спині», пластичними рухами, навіть коли вони швидкі, – поетичною була вся природа цієї артистичної волинянки» [218].

Під м'якою, чарівливою зовнішністю приховувалась сильна, вольова натура особистості, яка, попри всі «виклики долі», вмiла долати труднощі, ставала сильнішою, «переплавляючи» свій досвід у зіграні ролі. «Актор не має права втомлюватись. Потрібно кожного дня йти вперед, обов'язково щось робити. Інакше завтра залишишся у вчора» (Цит. за: [382, с. 408]).

Доброзичлива, порядна, віруюча, людина із внутрішньою чистотою, ніколи голосу не підвищувала ані на гримерів, ані на костюмерів, що свiдчило про її делікатність та інтелігентність. Ще й досі в театрі згадують її душевну красу, променистий погляд блакитних очей, щирість, емпатійність, вміння йти на допомогу.

У кожній із зіграних нею ролей відчутна подвійна яскрава особистість – і героїні, і артистки, її внутрішня переконаність, прозорливість, вміння проникнути в найприхованіші закутки людської свiдомості, жіночої душі. І над усім – найвище благородство, поетична тонкість, одухотвореність, які відчуваються в усьому, що робить Наталія Ужвій на сцені. А про її талант та особистісні характеристики, такі як незвичайна працездатність, відповідальність, організованість, витримка, на-

полегливість у досягненні мети, енергійність тощо, біографи актриси пишуть як про феномени.

Перечитуємо сьогодні сторінки спогадів про Ужвій, її щоденники і, перед нами постає образ актриси не тільки на сцені й екрані, але й у повсякденному житті. Її талант розквітнув у непростий час, її покоління називали романтиками, яке в екстремальних умовах, нехтуючи власними амбіціями і життєвим благоустроєм, будувало Театр з великої букви і самовіддано й відчайдушно створювало національне мистецтво.

Творче життя Наталії Ужвій можна було б «оформити» в кредо, раніше виголошене М. Заньковецькою, яка стала для неї зразком високого таланту і мужності: «Справжнє мистецтво вічно живе. Воно вимагає таланту, праці; будьте йому вірною, воно любить трудівників і подвижників, увінчує успіхом тих, хто безкорисливо, самовіддано служить народові, своєму покликанню...» (Цит. за: [218, с. 15]).

РОЗДІЛ 5. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

5.1. Психологічні передумови розробки холістичної концепції творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості

Звернення до проблеми творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості уможливлено гуманістичним вектором розвитку сучасної психологічної науки. Визнання особистості як цінності у будь-якому віковому параметрі життя, з її правом на вільний розвиток, особистісний вибір тощо зумовлює постановку низки питань онтологічного плану: «Як відбувалося становлення творчого потенціалу особистості на різних гілках онтогенезу?», «З яким досвідом особистість підійшла до завершального етапу життя?» і «Що спонукає її до творчої праці в період пізнього онтогенезу?».

Рекогносцирування заявленої нами проблеми обумовлює виведення площини наукового постулювання у методологічний дискурс інтегративного підходу до особистості, що уможливлює цілісне бачення психічної реальності у подоланні різних форм редукціонізму (спрощення трактування психічного, однобічність його розгляду) і уможливлює синтез складових концепцій у широкій палітрі розуміння і пізнання особистості для більш глибокого «проникнення» у сутність даного феномена на рівні усього його багатогранного єства у «єдності соматичних, психологічних та духовних властивостей» [53; 54; 190; 191; 192]. Звідси послуговуємось основними постулатами аналітичної теорії особистості [605], де розвиток репрезентований процесом індивідуації; вершинної екзистенційно-гуманістичної психології [95; 108; 115; 303; 304; 307; 308; 384; 431; 507; 532; 533; 535; 543; 544 та ін.] і декларованими нею цінностями креативності, ноодинаміки творчого життя особистості; феноменологічним напрямом [431], напрацюваннями школи С. Л. Рубінштейна [5; 6; 7; 34; 96; 97; 98; 99; 437; 440 та ін.] про творчу самодіяльність особистості та науковим доробком у царині психології творчості [81; 88; 89; 123; 125; 128; 170; 171; 203; 219; 343; 346; 347; 348; 350; 430; 435; 512; 521 та ін.] і, зокрема, стратегіальним підходом до творчої діяльності [346; 491], а також положеннями геронтопсихо-

логів [35; 36; 38; 40; 182; 184; 228; 247; 477; 478; 621; 622; 626; 643; 644; 645 та ін.] про поступальний розвиток особистості у пізньому онтогенезі, що розгортають онтологічну візію особистості як суб'єкта творчої діяльності у форматі її «принципової незавершеності» [292].

Ми позиціюємось із зауваги Г. О. Балла: «Досягти якісних проривів у пізнанні надскладних об'єктів психологічних досліджень можна лише через діалогічну взаємодію різних концепцій, підходів, парадигм» [54, с. 3]. Водночас, віддаючи належне різним варіантам особистісного підходу, учений наголошує, що «набагато перспективнішою за будь-який з однобічних варіантів була б його синтетична (інтегративна) версія, або, інакше кажучи, інтегративно-особистісний підхід, який би згадану однобічність долав» [53, с. 26]. «Настав час, – пише С. Д. Максименко, – поглянути на певну теорію з позиції іншої, спорідненої, бо тільки за такого підходу можна дістати вичерпне й істинно наукове судження» [293, с. 7].

Експлікація проблеми дослідження і виведення її у континуум концептуалізації бачиться нам через опертя на особистісний підхід, конгеніальний «духу» заявленого, позаяк «природа людської психіки є особистісною» [293, с. 40; 191, с. 41]. Д. М. Узнадзе, звертаючись до психологічного вивчення закономірностей людської діяльності, зауважує: «...психологія повинна досліджувати перш за все суб'єкт, особистість як ціле, а не окремі акти його психічної діяльності» [518, с. 167]. Тому «всі психічні явища у їх взаємозв'язках належать конкретній, живій, діючій людині», є похідними від природного й суспільного буття людини і закономірностей, які його визначають [441].

У нашому дослідженні ми виходимо з гуманітарного підходу в науці, що заклав підвалини неklasичного методологування, де було експліковано підхід про те, як із об'єктивованого матеріального світу людини постає її суб'єктивний світ, тим самим кардинально змінивши бачення особистості під кутом зору соціально-історичного, культурного контексту, не як речі серед речей, а як індивіда, укоріненого в світі культури, з якою він взаємодіє і з якої себе будує. Звідси особистість – творець власного життя, активний суб'єкт, самостворюючий, самодетермінуючий, унікальний, здатний «бути» не тільки спонуканнями «зсередини» чи «ззовні», а джерелом і причиною своїх дій [273, с. 81].

К. Юнг, вивівши «дещо надособистісне», що в аналітичній психології пов'язується з архетипною реальністю, яка сприяє «алхімічному» процесу перетворення індивідуальної психіки (підняття її на вищий духо-

вний щабель), виснував, що досягнення мають двосторонню цінність: вони вагомі для колективного духовного розвитку і є суб'єктивними фазами індивідуального розвитку. Оскільки джерелом розвитку творчої особистості є її власна Тінь, власна недосконалість, то митець може існувати лише у творчих досягненнях, що виражають його постійне становлення: на кожному новому етапі особистість досягає цілісності, єдності світу [195]. Шлях розвитку потенційного і перехід його в актуальне вчений вбачає у розвитку Самості, яку назвав головним архетипом (що визначає функціонування цілісної психіки методом інтеграції свідомого і несвідомого), а самореалізацію – у творчій діяльності. Автономні комплекси глибинних архетипів, піднімаючись у свідомість, володіють великою силою, що може зруйнувати особистість. І тільки зустрічна активність Самості, як інтегрального центру особистості, дозволяє людині інтегрувати цю енергію, виразивши її у творчості, і при цьому самій стати Особистістю [70, с. 135]. «Життєві події вносять корективи у життя особистості, актуалізують роботу над її внутрішнім світом, спонукають до виявлення і самоусвідомлення свого істинного «Я», своєї Самості. Через пізнання внутрішньої природи, знаходження свого покликання, Самості досягається психологічна інтеграція особистості» [505]. Віддавши прерогативу дослідженню віку дорослості, К. Юнг саме в активності Самості (хоча і не завжди усвідомлюваної) вбачає розвиток особистості у пізньому віці.

Концепція творчого «Я» є головним конструктором адлерівської теорії, позаяк стиль життя формується під впливом творчих здібностей особистості. «Змінюючи питання «Чому?» на «Для чого?», з вказівкою на мету, яка стає головним рушієм дій людини, - можна об'єктивувати і самі дії індивіда» (Цит. за: [273, с. 79]). Тим самим знімається детермінованість дій людини відповідними причинами, що стимулюють її активність. «Кожна людина є творцем, оскільки вона творить дещо із різних вроджених факторів і можливостей. Звідси картина її душевного життя складає єдність» [10, с. 204].

Введення нами категорії «особистість» у наукову площину екзистенційно-гуманістичного постулювання детерміноване холістичним підходом у поглядах гуманістичних персонологів на особистість в єдності органічного й психічного, усвідомлюваного й неусвідомлюваного, почуття й думки.

З точки зору гуманістичної психології сама сутність людини постійно рухає її у напрямі особистісного росту, творчості і самодостатності. Ви-

знання пріоритету творчої сторони в людині є, можливо, найбільш значущою концепцією гуманістичної психології, де людина постає в ролі активного творця власного життя. Вчення гуманістів про творчість – це гімн творчості, гімн творчій особистості. Одним із вихідних положень гуманістичної психології А. Маслоу [302; 303; 304] виступає проблема творчості як складова процесу самоактуалізації особистості. На думку вченого, сутність розвитку людини полягає в тому, щоб реалізувати у процесі життєдіяльності свій вроджений потенціал. А. Маслоу перший наголосив, що творчість є найбільш універсальна функція людини, яка веде до всіх форм самовираження. Мовиться не лише про представників творчих професій (митців, учених та ін.), а й про творчість як спонтанну креативність, притаманну кожному індивіду як суб'єкту будь-якого виду діяльності [329, с. 88-89].

Беручи до уваги соціокультурний запит на тлі сучасності, вчений звертає увагу на важливість формування людини, здатної жити в безперервно змінюваному світі, долати труднощі, приймати рішення, здійснювати вибір. Суспільство, яке, на думку А. Маслоу, виховає таку «Гераклітову людину», матиме перспективу [329, с. 89]. Звідси креативність – фундаментальна характеристика людської природи, особливий спосіб світосприйняття, взаємодії з реальністю, потенціал, іманентно присутній у кожній людині. Творчість стає синтезуючим, конструктивним, об'єднуючим процесом завдяки внутрішній інтеграції особистості. Саме на цій основі і даються «пікові переживання», пізнаються глибини творчості.

«Потенціалізм» як термін для означення наукової парадигми у психологічній науці [535] зводив розвиток людини до повного розгортання вроджених потенцій, іманентно притаманних і заданих їй вже на біологічному рівні життя [273, с. 89]. Звідси потенціалістський варіант гуманістичної психології передбачав, що вроджений потенціал (специфічні якості і характеристики людини) за сприятливих умов розвитку повинен розгортатися, переходячи з потенційної в актуальну форму [277]. Всупереч потенціалізму, що постулював: «Все закладено в біології» [278], «Добрим людським екземплярам потрібне добре суспільство для їх росту» [303, с. 15], – пропонується екзистенціалістська позиція: «Існування передує сутності» (Ж. П. Сартр). Відтак ніякий розвиток попередньо не заданий і невідомо, що вибере людина, ким стане, проєктуючи себе і, відповідно, власну долю. «Людина є не тільки продуктом спадковості і середовища, – зауважує В. Франкл, – існує третій елемент:

прийняття рішення. Людина зрештою вирішує сама за себе» [532, с. 24]. З екзистенційно-гуманістичної концепції про місце людини у світі бере свій початок вивчення людини як суб'єкта життя і діяльності. Людина розглядається як частина буття, одночасно виступаючи суб'єктом і об'єктом перетворень.

Критикуючи концепцію само актуалізації (А. Маслоу), де позитивний розвиток людини ототожнюється з максимальним розвитком закладених у ній потенцій, М. Сміт зауважував: «Вади і зло однаково входять в число людських потенцій, так само як і всебічний розвиток. Етику не можна прив'язати до біології, як це намагався зробити А. Маслоу». Координуючись із вищеподаною позицією, В. Франкл наводить як приклад Сократа, зауважуючи: «Ким би він став, якби усі дрімаючі у ньому потенції дійсно знайшли свою реалізацію? Сам Сократ не приховував, що поряд з іншими можливостями в ньому була закладена можливість стати злочинцем» [533]. Мовиться про те, що справа не в здійсненні яких-небудь можливостей, а навпаки, в здійсненні необхідності того, що найбільш бажане в даний момент. «Тільки існування, що трансцендує само себе, тільки людське буття, що виходить за межі самого себе у «світ», в якому воно «існує», може реалізувати себе, тоді як, роблячи само себе і відповідно самореалізацію своїм наміром, воно тільки губить себе» [531]. І далі: «Здійснення зводиться, врешті-решт, до реалізації власних можливостей... Людина не повинна питати, що вона може очікувати від життя, але швидше повинна розуміти, що життя чекає щось від неї» [532, с. 18]. Вказуючи на подвійний вимір людського буття, що проявляє себе у вигляді напруги між сущим і необхідним, між суб'єктивним і об'єктивним, В. Франкл наголошував, що людина, першочергово, спрямована на досягнення смислу і реалізацію цінностей у процесі здійснення яких реалізує і саму себе [535], серед яких виокремлює і творчість (поряд із цінностями переживань та відносин). І. Ялом вважає творчість універсальним джерелом смислу життя і вбачає в ній активність людини, спрямовану на створення нових – кращих форм життя [608]. Творчість оправдує себе, ігноруючи питання «навіщо?», вона саме є «виправданням власного існування» (І. Ялом). За І. Яломом, самоактуалізація – це прагнення людини з максимальною повнотою виявити і реалізувати свої вроджені задатки, набуті здібності та потенціали. Однак самоактуалізація є похідною від реалізації смислу свого існування і виступає його побічним продуктом, де боротьба людини за власне Я приречена на поразку, якщо вона не присвячена чомусь за його

межами. Саме рівень самосвідомості, на думку В. Франкла, є тим визначальним вектором руху особистості, що спрямовує її свободу розвитку (за умов розвиненої самосвідомості), чи регрес, детермінований витісненими дитячими травмами та комплексами, що гальмують подальший процес сходження до істинного Я, замикають особистість у лоні власних комплексів. Свідомість людини перебуває у стані хвилювань між двома полюсами: активним суб'єктом і пасивним об'єктом, що створює потенційну можливість вибору [364].

А. Маслоу зауважує, що «майже в кожному новонародженому резонно передбачити наявність активного прагнення до самоактуалізації людських потенцій» [303, с. 33]. Разом з тим відмічає, що мало людей дійсно їх реалізує. Виступаючи апологетом неофрейдистської точки зору на те, що людина боїться не тільки гіршого, але й кращого, чого може досягнути, виводить комплекс Іони як «боязнь власної величі», «відхід від свого покликання», «втечі від своїх кращих талантів», що формує інтердикт на само актуалізацію (як розвиток власної потенційності) [303, с. 54]. Звідси можливість ампліфікації особистості розглядається як процес вияву нею власних психологічних захистів та мужність відмови від них [303, с. 55]. А. Маслоу, погляди якого надалі помітно еволюціонували в бік від потенціалізму до екзистенціалізму, репрезентує нове бачення, за яким сприятливі умови і задоволення всіх потреб не приводять автоматично до домінування вищої мотивації і безмежного особистісного розвитку, натомість є випадки депресій чи ряду метапатологій (цинізм, нігілізм, анархізм тощо). Звідси «головним фактором розвитку особистості є сама особистість» (Д. Леонт'єв), де фігурує вже констатація особистісного ставлення до власного генетичного потенціалу. «Те, що я роблю зі своїм генетичним спадком і з моїм тілом, набагато вагомніше, ніж просто даність моєї біологічній спадковості» (А. Маслоу). Власне почуття покликання (місія) виступає універсальною характеристикою актуалізованих людей, «шляхом до спасіння душі в посвяті справі свого життя» [303, с. 284]. І далі: «Діяльність цих людей слугує для них засобом вираження вищих цінностей (істина, добро, краса, справедливість тощо), а не просто засобом забезпечення» [303, с. 290], що спонукає А. Маслоу ставити на один вектор співвідношення категорій: «самоактуалізація» – «самотрансценденція» (В. Франкл) – «інтенціональність» (Р. Мей). Самоактуалізація у цьому розумінні постає як «втління вищих цінностей в індивідуальній активності, як реалізація себе через реалізацію власного смислу» [533], «спрямованого

на щось значуще у світі» [278]; як «прагнення людини до актуалізації закладених у ній потенцій (до ідіосинкразії, ідентичності)» [302, с. 90].

Феноменологічний напрям (К. Роджерс), репрезентований на концепції росту, сконцентрованої на процесі реалізації внутрішніх можливостей і особистісного потенціалу [563, с. 529] «ідеально функціонуючої особистості», відображає розроблену К. Роджерсом концепцію творчості, згідно з якою «головним спонукальним мотивом є прагнення людини реалізувати себе, проявити свої можливості» [431, с. 412]. «Ми маємо визнати той факт, – писав К. Роджерс, – що людина творить насамперед тому, що вона відчуває в цьому самоактуалізацію» [431, с. 414]. У ставленні до творчості К. Роджерс відобразив загальне ставлення гуманістичних персонологів до даного феномену, вивівши його далеко за межі вузькоспеціалізованих мистецькознавчих студій: «Творчість, на мій погляд, не залежить від якогось певного змісту. Я вважаю, що немає суттєвої різниці у творчості при створенні картини, літературного твору, симфонії, винаходу, розвитку наукової теорії, пошуку нових особливостей у людських стосунках чи створенні нових граней власної особистості» [431, с. 410].

Здатність особистості до творчості Е. Фромм розглядає співзвучно до постановки проблеми про природу її благополуччя, де потреба у трансценденції з'являється тільки в акті любові, відповідно в акті творчості. Власне протиставляючи непродуктивним типам соціального характеру продуктивний, до останнього відносить творчу особистість і характеризує її як незалежну, чесну, спокійну, люблячу, яка вершить соціально корисні вчинки [329, с. 93].

Назвавши людину істотою творчою, Е. Фромм [542; 545; 546] наголошує на її здатності трансформувати доступну їй матерію за допомогою розуму й уяви. Саме продуктивна творчість, як здатність людини використовувати свої сили і реалізовувати закладені в ній потенційні можливості, доступна кожній людині (в якій не порушені ментальний та емоційний рівні), сприяє розвитку власного «Я». На думку Е. Фромма, тільки ті якості, які є результатом творчої активності особистості, надають їй сили і тим самим створюють основу її цілісності. У всіх видах продуктивної творчості людина і предмет її праці об'єднуються; вона досягає злиття зі світом, знаходить власний смисл життя [329, с. 94].

У той час як К. Гольдштейн, А. Маслоу і К. Роджерс «робили ставку» на притаманну людині від народження внутрішню силу, що розгортає

закладені у неї можливості, В. Франкл, Р. Мей як контроверзу запропонували позицію, за якою напрям розвитку людини задається виключно виборами, які вона здійснює. Звідси представники екзистенційного напрямку стверджують, що неправильний вибір, як і втеча від відповідальності за нього, – це передумови «нездорового розвитку, оскільки однозначно заданого спрямування у людини немає [281, с. 41], позаяк вона може наповнити своє життя смыслом за допомогою реалізації креативних цінностей [532, с. 17]. Робиться акцент на власне покликання як життєве завдання, унікальне й специфічне за своїм характером і можливостями реалізації. «Минущий характер людського існування обумовлює відповідальність людини перед самим життям. Все залежить від нашої реалізації потенційних можливостей. І кожен момент свого життя людина робить свій вибір: у бік їх небуття чи в бік реалізації» [535, с. 265].

Розвиваючи екзистенційно-гуманістичну парадигму в сучасній психології, Д. О. Леонтєв зауважує, що «відчуття осмисленості чи безмісцевості життя є надійним індикатором переживання успіху чи невдачі в самореалізації. Вихід із кризи смисловтрати вчений вбачає у співвіднесенні смислу відповідно до життя (шлях адаптації, що веде до «руху за течією життя») або ж у співвіднесенні життя відповідно до смислу (самореалізація, що сприяє розвитку і нарощуванню творчого потенціалу), надавши йому нової якості [279, с. 173]. При цьому шлях розвитку творчого потенціалу вчений вбачає у ставленні самої людини до нього. «Особливості особистості можуть стати непереборною перешкодою на шляху реалізації найбільшого творчого потенціалу, але сильна і внутрішньо багата особистість може якоюсь мірою компенсувати недолік обдарованості» [276, с. 218]. Власне тому «з культивуванням особистісного начала пов'язана творчість», зауважував В. І. Слободчиков [471, с. 50]. Таким чином, з позиції екзистенційно-гуманістичного підходу саме завдяки творчості людина розбудовує своє життя, розвиваючи при цьому себе, свій творчий потенціал, оскільки «буття – унікальний патерн потенційних можливостей індивіда» (Р. Мей).

Як небезпідставно заявляв М. Бердяєв, «учіння про людину є перш за все учіння про особистість». У ній він вбачав «релігійно-духовне начало» [63]. Особистість, як категорія духовна, проявляє себе в творчих актах і «виступає вже як творчий акт» [376, с. 74], репрезентуючи собою цілісний, всеоб'ємний спосіб буття всього людства, де, за словами Г. Олпорта, «... пропріум, як творче начало, дає напрям життю люди-

ни, яка прагне до зростання» [384, с. 192]. Звідси особистість пізнається тільки як суб'єкт у «безконечній суб'єктивності» [376, с. 74], де мовиться не про підпорядкування людини універсуму, а про розкриття універсуму в особистості. Особистість розглядаємо крізь призму її покликання, що визначає можливість її самореалізації, самотворення, «максимальне розгортання цілісності індивідуальної сутності» [603, с. 190]. Тому такою важливою нам бачиться засторога К. Юнга щодо перешкод особистісного розвитку, де «більшість людей вибирає не власний шлях, а конвенції і внаслідок чого кожна з них розвиває не саму себе... а дещо колективне за рахунок власної цілісності» [603, с. 194]. І суголосне у М. Бердяєва: «особистість – це можливість перемоги над детермінацією світу» (Цит. за: [376, с. 76]. Тому тільки той, «хто свідомо може сказати «так» силі внутрішнього покликання, стає особистістю» [603, с. 200].

Формат творчого виміру особистості є не що інше, як «претензія» на статус особистості як творчої з різними розставленими при цьому акцентами. Він може бути репрезентований у площині розгортання усіх її прижиттєвих напрацювань, «привнесень» у власний творчий потенціал. Звідси становлення, розвиток творчої особистості уможливується тільки шляхом цілісного уявлення про її життєвий шлях, що «відбувається» у процесах, не тільки суголосних її творчим потребам, але й гальмівних, блокуючи (кризи, втрати, хвороби тощо), розгортає творчу візію людини у ставленні до себе, світу, власного життя, діяльності, всього того, що вибудовує систему її цінностей та смислів і формує ставлення до них як суб'єкта власної життєдіяльності. Звідси розглядаємо особистість як «складну цілісну систему систем» [240, с. 113], єдність її тілесних, душевних та духовних проявів, яка охоплює усі сфери психічної діяльності, що виявляє себе, за О. Ф. Лазурським, на рівні взаємодії ендо- й екзопсихічних її складових. Якщо ендопсихіка (природничо-науковий підхід до особистості) є «ніби внутрішнім механізмом людської особистості» і пов'язана «більш чи менш тісно з індивідуальними особливостями центральної нервової системи даного індивіда» (Цит. за: [53, с. 27]), то екзопсихіка (соціогенетичний підхід) охоплює прояви індивіда у його ставленні до довкілля на всіх його рівнях. Що ж до варіанта суб'єктного, як зазначає Г. О. Балл [53, с. 28], то він тут набуває тим більшої ваги, чим яскравіше реалізується тенденція до підвищення «психічного рівня» особи (О. Ф. Лазурський), коли мовиться не тільки про успішне пристосування до середовища, а й

поготів, пристосування середовища до себе (як творчий акт) [53, с. 28]. Звідси долається редукціонізм у поглядах на особистість тільки з точки зору екзопсихіки, позаяк особистість – «цілісність, що самовизначається... вища інстанція, що координує всю психічну діяльність, поведінку, активність, соціальне обличчя людини, «Я» для інших і... спрямовує процес творення себе у власному життєвому світі» [422, с. 67]. Ще Г. Олпорт вбачав в особистості «динамічну організацію психофізичних систем усередині індивіда, що визначає характерні для нього поведінку й мислення» (Цит. за: [538, с. 819]).

Для Д. О. Леонтьєва структуру особистості інтегрують рівень (експресивно-інструментальні структури) типових для особистості форм або способів зовнішнього прояву і взаємодії зі світом (характер людини, її здібності, соціальні ролі); рівень відносин людини зі світом (змістова сторона): потреби, цінності, системи конструктів і понять для оцінки речей та подій. Смысл життя і вищий рівень (у даній структурній конфігурації) становлять свобода, відповідальність, духовність (Цит. за: [387, с. 347]). Для того щоб зрозуміти, що таке особистість, необхідно вивчити «процес її становлення, визначити, яким чином і в результаті дії яких саме закономірностей і механізмів вона виникає і розвивається як цілісність» [292, с. 84]. Психічні особливості творчої особистості розглядаються у психології не як наслідки спонтанного процесу розгортання спадкових програм розвитку, а як результат формування психіки людини в певних культурних, соціальних, історичних умовах.

Ідея трансцендування в екзистенційній психології перегукується з ідеями діяльнісного підходу О. М. Леонтьєва і позицією С. Л. Рубінштейна щодо особистості як суб'єкта життя. У контексті діяльнісного підходу інтенціональне, предметне спрямування активності особистості розглядалося як основна рушійна сила її розвитку. «Особистість об'єктивується в діяльності і тим самим себе змінює» [267].

Для нас особливу вагу має проголошений С. Л. Рубінштейном принцип творчої самодіяльності: «У світі об'єктивного буття, кожен акт ре-цептивності (сприйняття явищ), як і кожен акт пізнання світу, є актом творчої самодіяльності (як безперервний процес)». Важливий постулат С. Л. Рубінштейна – «суб'єкт у власних діяннях, в актах творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється, але й в них створюється і визначається» [440, с. 437-438]. Звідси результати праці не тільки стають фактом констатації «Who's Who?», але й формують самого суб'єкта. Творячи, митець створює і свою творчу індивідуальність, творячи, він

творить і себе [440, с. 438]. С. Л. Рубінштейн зауважує: «Особистість тим значніша, чим більша її сфера дій, той світ, в якому вона живе, і чим завершенишим є останній, тим більш завершеною є вона сама. Одним і тим самим актом творчої самодіяльності, створюючи і його, і себе, особистість створюється і визначається, лише залучаючись в її об'ємне ціле» [440, с. 437-438], де творення індивідуальності проходить не у площині її ізолюваності, а у взаємодії з життям людства, втіленого у продуктах діяльності народу, суспільства.

Смисл людського існування С. Л. Рубінштейн вбачає у виконанні головної онтологічної задачі: врахування і реалізації всіх можливостей, які створюються життям і діяльністю людини. Звідси боротьба особистості за вищий рівень людського існування, за вершину людського буття, за свободу у ставленні до певних умов, наявного буття, даної ситуації, що характеризує її як суб'єкта власної життєдіяльності. «Своїми діями я безперервно підриваю, змінюю ситуацію, в якій знаходжусь, а разом з тим безперервно виходжу за межі самого себе. Цей вихід за межі самого себе не є запереченням моєї сутності... а становленням і реалізацією» [441, с. 344].

Смисловий аналіз людської поведінки виступає як шлях розкриття її духовного життя для визначення того, що для людини значуще, як відбувається зміна акцентів, переоцінка цінностей, – всього, що складає історію душевного, духовного життя людини. Цінності й ідеали безпосередньо пов'язані з культурою, втілюючись у її продуктах – резервуарах, в які людина протягом історії відкладає, зберігаючи найкраще. Звідси діяльність кваліфікується як об'єктивація, як творча самореалізація суб'єкта. Учений наголошував, що формування особистості і розвиток самосвідомості людини є процесом онтологічним, а не одномоментним, позаяк людина рефлексує себе протягом тривалого часу, пізнаючи свої різні якості і властивості, мотиви і прагнення, долаючи протиріччя між буттям і свідомістю, між зовнішнім і внутрішнім у собі.

Л. І. Божович, як і Л. С. Виготський, вбачає в активності рушій розвитку особистості як суб'єкта, в основі якої знаходиться потребо-мотиваційна сфера [86, с. 436-437]: «Смислове ядро суб'єктності – свобода, що протистоїть детермінації» [122, с. 11]. Високий рівень розвитку особистості як суб'єкта дає їй нову іпостась (переводить її у площину) – «творця нового соціального досвіду» [86, с. 438], де суб'єкт, як вагома якість особистості, здатен творити себе, світ, продуктивно змінюючи його на основі внутрішньої мотивації.

Знаковим для розуміння реалізації «потенційності» особистості є висування Л. С. Виготським принципу «зовнішнє через внутрішнє», що поглиблює значення провідної ролі суб'єкта в різних видах активності (перш за все у процесі навчання і самонавчання), як і трактування соціального середовища як «джерела» розвитку особистості. Внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і тим самим себе змінює [267, с. 79].

В особистості О. В. Завгородня вбачає вищу форму існування людини у світі, систему, що розвивається, має зовнішню та внутрішню спрямовані сфери функціонування та відповідні лінії зростання. Мовиться про інтраіндивідуальну, екстраіндивідуальну, трансіндивідуальну та метаіндивідуальну сфери [190, с. 144]. Відповідно «зріла особистість має інтегроване осереддя, основні складові якого: центр на межі внутрішнього і зовнішнього (Его) та глибинний центр (Самість). Его – осередок суб'єктності, що здійснює функцію узгодження імпульсів внутрішньої реальності та вимог зовнішнього світу, виступає інструментом саморегуляції, а Самість – осередок єдності з усім сущим, центр любові і сумління. Індивідуальне позасвідоме такої людини «прозоре», духовно опрацьоване, не обтяжене руйнівними комплексами, проникле для сигналів Самості, що уможливило її плідний діалог з Его. Сильне Его зосереджує в собі основні важелі та засоби управління, при цьому є відданим Самості, яка є джерелом смислу і натхнення. Така внутрішня структура зумовлює вираженість в людини конструктивних (біофільних) інтенцій любовно-творчого ставлення до сущого» [190, с. 168; 191, с. 50-51]. Особистість, як «система систем» (Г. С. Костюк), є «найвищою інстанцією, що координує всю психічну діяльність індивіда, його поведінкову активність, соціальне обличчя людського Я для інших» [217, с. 5]. «Особистість виникає як засіб, інструмент для набуття людиною своєї сутності, вона... постійно планує і спрямовує складний процес життєдіяльності, якого немає в живій природі, – процес творення себе у власному життєвому світі» [217, с. 5].

Саме особистість виступає носієм властивостей суб'єктності, яка проявляє індивідуальне розгортання Я людини в конкретно-історичних формах здійснення в системі складних і різнопланових його відносин у Соціумі [451, с. 15]. Власне тільки зріла людина володіє розвинутою самосвідомістю, здатна перетворювати своє життя в предмет свого роду аналізу й оцінки, а тому практичного перетворення [180, с. 247]. Суб'єктне буття означає, по-перше, вивільнення від об'єктних визначень і предметно-речових залежностей, від зовнішніх форм природного

і соціального детермінізму, а по-друге, вільне творення світу і себе в ньому, можливість бути автором власного життя [497]. Водночас ще Б. Г. Ананьєв зауважував, що поділ людських властивостей на індивідні, особистісні та суб'єктні відносний, оскільки людина є цілісною, водночас поєднуючи в собі природне й соціальне. «Ядро цього цілого – структура особистості, в якій перетинаються (узагальнюються) вагомій властивості не тільки особистості, але й індивіда й суб'єкта» (Цит. за: [462, с. 5]).

Ініціююче-творче начало, що лежить в основі суб'єктності особистості, має екзистенційне значення для людини, розкриває феномен її авторства, що виявляється передусім в її внутрішній детермінації – самоорганізації внутрішньої активності, що виступає умовою її розвитку. Звідси активність суб'єкта носить творчий характер, оскільки її Серцевина (Самість) проявляється у дорослої людини лише частково завдяки розкриттю і прийняттю того, що іманентно в людині представлене [479, с. 330-346]. Як істинний суб'єкт психічної активності, індивід підпорядкований виключно внутрішній самодетермінації, всі інші впливи (біологічні, соціальні) виступають як умови чи фактори [497, с. 255]. Вибірковість цієї активності та її індивідуалізована результативність і варіабельність вказують на те, що ці дії зверхує суб'єкт [461, с. 188].

Суб'єктність виступає як дієво-перетворювальний спосіб буття людини, де особистість заявляє про себе як носій, ініціатор, творець, розпорядник предметно-практичної діяльності і пізнання [472, с. 372].

«Вивчаючи особистість як суб'єкт діяльності, – писав О. Г. Асмолов, – ми досліджуємо те, як особистість перетворює, творить предметну діяльність, у тому числі і саму себе, вступаючи в активні відносини зі своїм досвідом, своїми потенційними мотивами, своїм характером, здібностями та продуктами діяльності» [46, с. 86]. Будучи суб'єктом, людина розвивається в цій якості до «свідомого діяча, здатного цілеспрямовано перетворювати внутрішній і зовнішній світ за своїми власними законами» [472, с. 142]. Відтак особистість – «не набір потреб, цінностей, здібностей, характеру, волі, темпераменту, а є суб'єктом тією мірою, якою вона використовує свій інтелект, здібності, підпорядковує свої нижчі потреби вищим, будує своє життя у відповідності зі своїми цінностями та принципами» [7]. Звідси вона, будучи інтегрованою системою, володіє структурно-рівневою організацією, охоплює на нижчому рівні конституцію й темперамент людини, а на вищому – активність, свідомість, здібність до організації життєвого часу (Цит. за: [387,

с. 346]. На інтегративній унікальності людини наголошує і О. О. Сергієнко з позиції системно-суб'єктного підходу [461; 462; 463; 464], коли мовить про її прагнення до збереження своєї цілісності як суб'єкта й особистості. Більше того, як зазначає В. О. Татенко, «Людині внутрішньо притаманно першочергово бути суб'єктом, розвиваючись у цій якості до свідомого діяча і максимально вільної сутності, здатної цілеспрямовано перетворювати внутрішній і зовнішній світ за власними законами» [497, с. 223]. Розглядаючи процес трансформації суб'єктності на етапі інволюції, вчений слушно зауважує: «Людина, яка утвердилась у своїй суб'єктності, прагне якомога довше «зберегти» цей статус» [497, с. 299]. Суб'єкт, здатний до діяльності в предметному середовищі, перетворює себе в ній, вводячи у зміст діяльності своє суб'єктне перетворення – як цілепокладаючого, проектуючого, діючого суб'єкта [254, с. 210].

У континуумі діяльності проявляється статус особистості як «соціального індивіда» чи «творчої особистості» [80, с. 118], де тільки на другому рівні активності особистість «трансформує», змінює, розвиває діяльність, яка стає творчою, ламаючи стереотипи заданого, алгоритмізованого, завчасно вибудованого, виборює право на власне бачення, власний проект, «побічний продукт» діяльності (Я. О. Пономарьов). Відтак «не особлива специфічна здібність, а позиція суб'єкта діяльності визначає можливість творчих досягнень» [81, с. 37]. Так з'являється автор – творець, який у заданих координатах діяльності розбудовує свій вектор руху, своє творче «Я». Цей феномен народжується не всупереч зовнішній детермінації і не з неї, а як розкриття глибинних потенцій особистості як внутрішньо детермінованої вільної дії» [80, с. 118].

Інтеграційний ефект когнітивних і мотиваційних складових психіки емпірично проявляється у взаємодії різних за змістом і функціями її компонентів, їх «злитті» у складні психологічні феномени. Інтеграція, цілісність, узгодженість взаємодії різних рівнів і структур особистості породжують активність та ефективну психічну її саморегуляцію. Звідси інтеграція поряд із природною диференціацією психічних структур сприяє розвитку обдарованості [491, с. 501-502].

Розвиваючи концепцію творчого потенціалу особистості з позицій стратегіального підходу» [346; 491], В. О. Моляко зауважує: «Творча діяльність людей, їхні конкретні дії, що характеризують специфіку мислення, лише частково залежать від умови, а здебільшого відображають особистісні установки, стратегії суб'єкта, стиль його творчої діяльності» [350, с. 31]. Звідси «творчу особистість характеризує здатність до ге-

нералізації стратегій творчості, до поширення їх регуляційних функцій на всі сфери життя» [360, с. 497].

Відтак складається наукове уявлення про єдину систему регуляції та реалізації творчої діяльності, що уможливорює дослідження творчого потенціалу особистості в рамках саме інтегративно-особистісного підходу.

5.2. Творчий досвід як інтегральна складова творчого потенціалу особистості у період пізнього онтогенезу

Людина, яка формує майбутні перспективи свого життєвого смислу, на думку В. Франкла [535], сама стає творцем своєї особистості, яку вона створює із спадковості та досвіду.

Будь-яка спроба прогнозування подальшого життя «збереженої» особистості старшого віку як творчого суб'єкта власної життєдіяльності нівелюється без урахування її прижиттєвих напрацювань. Мовиться про наявність творчого досвіду як структурованого та інтегрованого новоутворення (на базі кожного з попередніх етапів онтогенетичного розвитку особистості) у трьох його зрізах: віковому, історико-часовому та індивідуальному.

Ми виходили з концептуальних засад феноменологічного підходу К. Роджерса, за яким кожна людина інтерпретує реальність у відповідності зі своїм суб'єктивним сприйняттям; відтак її внутрішній світ повною мірою доступний тільки їй. Зв'язок досвіду з поведінкою є суттєвою тезою у феноменологічній теорії К. Роджерса [431]. Більше того, поведінку людини не можна зрозуміти, не звертаючись до її суб'єктивної інтерпретації подій. В основу моделі творчого потенціалу особистості в період пізнього онтогенезу нами покладено творчий досвід, в якому вбачаємо інтегральну складову усіх її творчих напрацювань протягом онтогенезу. Це зміни кількісного і якісного характеру розвитку, що охоплюють усю творчу колізію життя особистості і торкаються усієї поліфонії її фізичного, психічного, соціального та духовного буття. Саме старість «ретранслює» загальну перспективу розвитку особистості з моменту її стартової до фінішної прямої. Оскільки з позиції старості можна зрозуміти життя людини як ціле, то є підстави вважати, що самореалізація в старості може здійснюватись за рахунок трансляції життєвого досвіду [178]. Кожне нове покоління опирається на досвід попередніх поколінь, вносячи свою лепту в культуру онтогенезу.

У психологічній науці категорія «творчий досвід» не розроблена, позаяк використовується категорія «досвід» і похідні від неї: «життєвий досвід», «індивідуальний досвід», «історичний досвід», «соціальний досвід», «особистий досвід», «гендерний досвід» тощо [179; 263; 504; 506; 510; 567; 568; 569; 586]. Це і намагання експериментально вивчити досвід (В. Вундт), й ідея про включення досвіду в життєдіяльність (С. Л. Рубінштейн), «чистий досвід як безпосередній життєвий потік» [162], «внутрішній досвід для вивчення і зміни особистості» [431]. Е. Еріксон виділив елементи ідентичності на рівні індивідуального досвіду. Він розумів ідентичність в цілому як «процес організації життєвого досвіду в індивідуальне Я» і поділяв ідентичність на індивідний, особистісний та соціальний рівні. Враховуючи те, що у досвіді людини старшого віку вміщуються всі покоління (дитинство – отрочтво – юність – молодість – дорослість), Е. Еріксон зауважував, що для цього віку характерні сумування, інтеграція, оцінка всіх минулих стадій розвитку «єго». «Тільки у того, хто якимось чином турбувався про справи і людей, хто переживав тріумфи і поразки у житті, хто був натхненником для інших і висував ідеї, – тільки у того можуть постійно дозрівати плоди семи попередніх стадій» (Цит. за: [563, с. 234]).

Для гуманістичних персонологів характерний пошук досвіду, який приводить до розвитку людини і її особистості. К. Роджерс вважав, що кожна людина володіє своїм індивідуальним «полем досвіду». Воно вміщує в собі події, сприйняття, відчуття, впливи, де центральне місце відводиться самості (самопредставлення, самооцінка), що дозволяє особистості самовизначатись [431, с. 7]. К. Роджерс неодноразово підкреслював особливу пріоритетність досвіду в житті людини: «Я думаю, що повинен вірити сукупності мого життєвого досвіду, який, я підозрюю, є розумніший, ніж мій інтелект. Звичайно, мій досвід схильний до помилок, але, сподіваюся, меншою мірою, ніж інтелект, окремо взятий» [431, с. 236]. І далі: «Досвід для мене є вищим авторитетом. Пробний камінь валідності – мій власний досвід. Ні думки інших, ні мої власні думки не важливі так, як мій власний досвід. Саме до досвіду я повинен знову і знову повертатися, щоб наблизитися до осягнення істини, як це і відбувається в моєму власному розвитку» [431, с. 236-237].

Досвід – відповідна структурна констеляція тих самих якостей, які в інших відношеннях стають атрибутивними характеристиками життєвого шляху особистості [263, с. 74], на основі якого формуються відповідні його етапи, відбувається підняття життєвих цілей, розгортається

об'єктивна картина життя [187, с. 7], позаяк «досвід змінює людину» [302, с. 295].

Б. Г. Ананьєв одним із перших поставив питання про такий суб'єкт досвіду, для якого процес інтеріоризації повинен мати зустрічний рух з боку психічного – репрезентованого творчою активністю індивіда [26; 28]. Для нас є цінними звернення А. Маслоу до досвіду особистості, що змінює особистість. Звідси кожен досвід стає невід'ємною складовою особистості, де будь-яка дія, в якій індивід зацікавлений, є творчим проявом особистості і підсумком усього – результатом напрацьованого в онтогенезі [302, с. 414].

Загалом виходячи з вищеподаних постулювань учених на предмет окреслення категорії «досвід» у царині психологічної науки відмічаємо, що сам погляд на феномен «досвіду» з позиції «кристалізованого» інтелекту сформував позицію на сприйняття його як «законсервованого» минулого, що з віком зазнає все більшої алгоритмізації та стереотипізації, а отже є серйозною перепорою на шляху до творчості. Нам видається слушною заувага С. Д. Максименка, що «досвід може заважати креативності, творчості» [292, с. 216]. Власне «може», як і те, що «розвинені прояви статичного, накопиченого інтелекту (жорстка функціональна фіксованість, опертя свідомості на минулий досвід тощо) стримуюче впливають на актуалізацію і перебіг творчого процесу, знижуючи гнучкість думки та креативність особистості» [151, с. 129]. Водночас звертаємось і до К. Юнга, який постулював, що «у всій людській діяльності є апіорний фактор – вроджена, досвідома і несвідома структура душі. Ця форма спадкова й існує вже у плазмі зародка» (Цит. за: [263, с. 215]). І далі: «Кожній душі притаманні форми, які, незважаючи на свою неусвідомлюваність, є активно діючими установками, ідеями в платонівському смислі, що зумовлюють наші думки, почуття і дії і постійно впливають на них» (Цит. за: [263, с. 216]), що перегукується із заувагою В. М. Бехтерева про енергетично-інформаційний рівень [74], репрезентований творчими напрацюваннями попередніх поколінь та й загалом досвідом людства. З іншого боку, без елементарного досвіду (творчого в тому числі), що бере початок з наслідування дитиною взірців поведінки дорослих на перших етапах онтогенезу, це буде «шлях у нікуди». Якщо знання, уміння, навички «працюють» на розуміння того, що є в полі інтересу дослідника, то досвід формує не тільки емпіричну мисленеву складову особистості, але й упевненість у власних можливостях сягати результату і бути успішним. Мовиться про транс-

формацію напрацьованого у нове бачення, у вміння виходити за межі заданого, наповнюючи пошуковий континуум новим змістом, що веде і до самого розширення, поглиблення і нарощування досвіду, який знає постійної динаміки у творчих особистостей. Наразі на цьому наголошував ще М. К. Мамардашвілі: «... виходячи зі свого особистісного досвіду, філософ вносить щось нове у філософську техніку» [297], а також У. Джемс: «еволюція можлива, і кожна людина володіє здатністю змінити своє ставлення до того, що відбувається, і власної поведінки» (Цит. за: [389, с. 130]). Бо «в міру того, як людина набуває життєвого досвіду, перед нею не тільки відкриваються все нові сторони буття, але й відбувається більш чи менш глибоке переосмислення життя» [438]. Звідси будь-яка творчість опирається на досвід, як і «креативність, що характеризується відповідною сукупністю прижиттєво засвоєних розумових дій, навичок, стратегій» (С. С. Степанов). Уся створена особистістю «багатогранність світу» будується на формах, сприйнятих нею з реального світу (і надалі видозмінених). Разом з тим досвід глибший за набуті знання, вміння та навички, оскільки вони «характеризуються в ознаках інваріантності і об'єктивності, тоді як досвіду притаманні унікальність та суб'єктивність» [264]. Врешті-решт, жодне відкриття у світі не зроблене без наявності досвіду, який не тільки є підґрунтям, базою знань, а й, у кінцевому результаті, виступає ще й потужним «цензором», приймаючи в своє «лоно» продукти несвідомого (інсайт), удосконалюючи і шліфуючи й сам продукт. Характер творчого досвіду, на нашу думку, визначається його генезою, де мають місце або позиція творця – допитливого відкривача світу з торуванням власної життєвої дороги (шлях творчої особистості) чи проходженням давно «прокладеної дороги» автором, або ж сходження на загальну, прокладену іншими життєву стежу з уже відпрацьованими алгоритмами дій. Звідси і різний вектор розгортання схеми апперцепції, де кожне наступне сприйняття особистості визначається попереднім.

Я. О. Пономарьов [410] свого часу описав досвід у його характеристиках як інтуїтивний, що не може бути довільно актуалізований самою особистістю, але конструюється поза зоною її уваги і логічний, усвідомлений. Власне інтуїтивний досвід, на думку вченого, становить основу «невидимого» людині і спостерігачу процесу, який і породжує нове. Відповідно багатий досвід – один із факторів активації творчої думки.

Наше дослідження творчо обдарованих особистостей у пізньому віці показало, що вони користуються структурою свого досвіду, черпаючи

з нього елементи як для утримання наявних знань на необхідному рівні, так і для переробки їх у нові знання. «Людина, набуваючи досвіду, пізнає світ речей, випробовує і використовує їх, здобуває знання про наявні стани об'єктів і доквілля й водночас суб'єктивує його у своїх психодуховних вимірах, створює його психічний образ та оперує вже особистими характеристиками власного бачення світу на підвалинах того ж досвіду. У такий спосіб навіть у сприйнятті об'єктивних реалій проявляється творче, неповторне бачення доквілля, притаманне лише конкретній особистості» [548, с. 87]. Звідси набутий досвід у своїй динамічній характеристиці все більше розгортає і нарощує творчий потенціал особистості, уможлиблює реалізацію творчих потенцій людини і в період пізньої дорослості.

Цінною є заувага К. Роджерса щодо досвіду, який уможлиблює розвиток особистості за умов його відкритості, що забезпечить людину від ригідності, сприятиме розвитку «екстенціональної орієнтації» [431, с. 415]. Досвід діяти по-новому укорінюється у позицію «мати свою думку і своє бачення», не заангажоване «контекстом» оточення. У пізньому онтогенезі, коли творчий досвід особистості залишається «екстенціональним», вміння використати його, щоб удосконалити і побачити нове у старому, є особливо цінним.

Близькою нам є і позиція І. П. Манохи, яка визначає творчий потенціал як генералізовану особистісну здатність продукувати нові образи дійсності на підставі елементів наявного досвіду і як системоутворювальну здатність переборювати вплив старого досвіду, що стримує процес продукування якісно нових елементів дійсності [298, с. 228-229]. Перша тенденція постане як тенденція оригінальності – спрямованість до незвичного, нетрадиційного, нового. Друга тенденція постане як тенденція стереотипності – власне як стримування нового. Цю тенденцію слід ідентифікувати саме зі стереотипністю, тому що існуючі елементи досвіду на той чи інший проміжок її існування дійсно здатні відігравати домінуючу роль у процесі взаємодії особистості з різноманітними елементами буття. Звідси творчий потенціал особистості у якісному його вираженні постає змістовою результуючою двох провідних тенденцій, антиномічних за природою, – оригінальності і стереотипності [298, с. 228-229].

Виокремлюємо такі функції творчого досвіду: пізнавально-пошукову, енергетично-інформаційну, чуттєво-практичну, емоційно-оціночну, регулятивну, рефлексивну, ціннісно-сміслову, прогностичну, інтерпретативно-репрезентативну, коригувальну, інтегруючу.

Творчий досвід людини – це не «законсервована» форма чуттєво-подієвого напрацювання творчої особистості протягом онтогенезу. Він не тільки уможлиблює накопичення знань, умінь, навичок особистості, розвиток її творчих здібностей протягом життя, але й здійснює своєрідну інтерпретативно-репрезентативну функцію, що дозволяє не тільки його передавати, а й відрефлексовувати, давати власну оцінку, власне розуміння зробленого і тим самим приймати рішення за подальшу власну творчу долю. Особистісний інтерпретаційний комплекс, як набір інтерпретацій, розширюється протягом життя людини і являє собою полімодальну сукупність самооцінок, оцінок, суджень, думок, настанов, які формуються шляхом суб'єктивних раціоналізацій та узагальнень за підтримки оточення. Полімодальність пояснюється наявністю в людини різних інтерпретаційних комплексів відповідно до різних сфер людського буття. Ядром особистісного інтерпретаційного комплексу є сукупність самооцінок, позаяк ставлення до себе завжди залишається відкритим, незавершеним, проблемним [504, с. 232]. Здатність людини до самоконституювання шляхом спонтанного опису життя визначається актуальною потребою особистості не лише в самопрезентації, а й у самоосмисленні, рефлексуванні з приводу свого життя як такого, і можливістю цю потребу реалізувати в конкретних життєвих обставинах [504, с. 235].

Виступаючи у своїй генезі як інтегрований результат вчинків, збагачуючись у них, досвід індивіда здійснює регулятивну функцію у двох планах: потенційному – на етапі формування вчинку і актуальному – на етапі його реалізації [263, с. 78].

У трактуванні творчого досвіду ми виходили з головного концепту гуманістичної психології: людська природа визначається перш за все ставленням особистості до свого буття, «тим, як вона його усвідомлює; її природа ніколи не може бути визначена повністю, вона завжди прагне до безперервного розвитку, до реалізації можливостей людини» [431, с. 7]. Творчий досвід літньої людини, як складова її буття, акумулює в собі загальнолюдські цінності, проявлені в артефактах культури, в лоні якої зросла творча особистість; цінності роду (генофонд), сім'ї.

Творчим досвідом особистість оволодіває у процесі активного емпіричного пізнання дійсності – практично засвоєних знань, умінь, навичок у процесі соціалізації – власне пережитого, випробуваного, пройденого, оскільки «розум базується на людських знаннях, які беруться з досвіду» [212].

Ми виокремлюємо як творчий досвід у широкому розумінні (творчий досвід роду, сім'ї, соціуму – культури загалом), оскільки досвід особистості і культури, по суті, єдина система, що або «викристалізована у форму індивідуально-особистісного експліцитного існування, або перебуває у вигляді неоформленого імпліцитного існування» [628], так й індивідуальний творчий досвід, що інтегрує в собі як особистісний внесок автора, дотичний власним інтродукціям, так і викристалізований в індивідуально-неповторному творчому стилі – творчій індивідуальності.

До творчого досвіду відносимо: творче «Я» (свідомий, несвідомий та надсвідомий рівні), де особистість послуговується не тільки напрацьованими у процесі накопичення творчого досвіду інформаційно-енергетичними ресурсами, а й досвідом трансцендування; обдарованість; творчу активність як сформовану готовність до творчої діяльності; рефлексію як здатність до інтерпретації творчого досвіду, його інтеграції та корегувань; саморегуляцію як вияв активності особистості, постійний саморух, регульований рівнем її самосвідомості, спрямований на максимально повне розкриття внутрішніх потенцій. Структуру творчого досвіду перетинають також нормативні кризи розвитку – особистісні, професійні, творчі.

«До досвіду я повинен знову і знову повертатись, – зауважував К. Роджерс, – щоб наблизитись до пізнання істини, як це відбувається у моєму власному розвитку» [431, с. 414]. І далі: «Чим більше людина відкрита своєму досвіду, тим більше її поведінка говорить про те, що людський рід за своєю природою схильний до творчого соціального життя» [431, с. 415].

Творчий досвід, як інтегральне утворення, за своєю буттєвісною природою гетерогенний, де новий досвід трансформується у старий як у характеристиці індивідуального життя людини, так і в характеристиці життя цілих поколінь. При цьому має місце релятивність досвіду, який, попри усталеність своєї життєво-практичної апробації, все ж зазнає змін і розвитку (розширення).

К. Роджерс наголошував: «Тією мірою, якою індивід відмовляється усвідомити значну частину свого досвіду, продукти його творчості можуть бути соціально шкідливі (патологічні). І, відповідно, якщо індивід відкритий власному досвіду, а всі почуття і відчуття його організму доступні його усвідомленню, нові продукти взаємодії індивіда з навколишнім світом будуть швидше продуктивними і для нього самого, і для оточення» [431, с. 414].

Звідси творчий досвід об'єктивується у психіці і впливає на функціонування інших її підсистем. Відтак він репрезентує життя людини в цілому через переломлення системи її цінностей, спрямувань, диспозицій, ставлень до творчості як необхідної складової її діяльності тощо. Творчий досвід у своїй часовій звершеності ретранслює увесь творчий шлях особистості з її вузловими (біфуркаційними) точками відліку тих чи інших життєдайних моментів, що актуалізували творче поле особистості у кожному заданому моменті її життя і сприяли її творчій самореалізації. Кожний новий акт занурення особистості у творчу діяльність не тільки розкриває нові грані можливостей пізнання світу у лоні материнської культури, але й прокладає шлях у її творче безсмертя, вписуючи нові сторінки в культурогенез, не тільки виступає провідником напрацювань індивіда протягом онтогенезу, але й репрезентується через пам'ять роду, попередніх поколінь, на досвід яких «нашаровується» новий пласт – досвід нового покоління, і так безконечно. Звідси вагомою функцією творчого досвіду виступає функція його передачі і ретрансляції нащадкам, бо «...все наше життя, праця, поведінка будуються на використанні досвіду попередніх поколінь» (Л. С. Виготський). Через творчу діяльність людина долучається до духовної скарбнички своєї культури – національних надбань, духовно розвиває свою особистість, своє покоління. Внутрішній психічний рівень особистості об'єктивується у створених людиною продуктах матеріальної та духовної культури, у вчинках, що стають моделлю – зразком для наступних поколінь. Якщо об'єкти дії – це «речі» як носії значень, в яких кристалізований сукупний людський досвід [267], то з кожним творчим актом – опредмечення потреби викристалізовується новий об'єкт, що постає з творчого досвіду його автора, розпредмечення якого дасть новий поштовх творчій думці нащадків.

Творчий досвід є не що інше, як акт особистісної трансформації у суб'єктне начало життєдіяння, де автор не тільки продукує, створює кінцевий результат, але й самозбагачується, розвивається у ньому, тим самим розширює його межі (власного творчого досвіду).

Заслуговує на увагу позиція Л. І. Анциферової на предмет особистісного розвитку, який вона окреслює як «двоколіїний процес, що включає переміщення суб'єкта в площині свідомості і навіть поведінки назад, до свого минулого, з наступним відновленням поступового руху» [36, с. 492]. Мовиться про рух назад не як регрес, а як механізм збагачення особистості латентними новоутвореннями пройдених стадій, які оці-

нюються і переоцінюються нею з позицій актуального теперішнього. Звідси творчий досвід виступає інтегрованою формою життєтворчості. В осіб з високим рівнем творчого потенціалу він трактується не інакше як творчий життєвий шлях. Універсальними структурами будь-якого досвіду виступають часово-просторовість (або просторово-часовість), каузальність, речність, інтерсуб'єктивність, якщо їх узяти в модусі типовості, повторюваності, що виявляє їхню сутнісну природу [504, с. 19]. Творчий досвід людини здобувається на цілій протяжності життєвого шляху як «динамічна модель власного онтогенезу, яка час від часу рефлектується й відкориговується» [504, с. 93]. Звідси, як показали наші дослідження, якщо творчість не стала складовою людського життя, не проявившись на попередніх гілках онтогенезу, не склавши творчий досвід особистості, наймовірніше, вона «не займе свого місця» у пізньому онтогенезі. Точкою відліку творчого шляху особистості у загальній канві життєвого шляху є момент сходження «від ідеального проекту саморозвитку до чуттєво-практичного перетворення власних задумів» [504, с. 100]. Початок і кінець життя – точки критичні у ставленні до індивідуального досвіду. Відбувається інверсія досвіду як власності. Якщо момент народження є початком присвоєння досвіду як своєї власності, то кінець життя є втратою досвіду як своєї власності і передачею його майбутнім поколінням [263, с. 77].

Творчий шлях є шляхом постійних модифікацій особистісного світу, метою якого є саморозвиток. Людина протягом усього свого життя шукає його смисл, модифікуючи, транслює на кожному етапі онтогенезу у форматі своїх дій, вчинків, діяльності. Пошук смислу власного буття є не що інше, як бажання звершень, розкриття внутрішніх потенцій, власної реалізації. Творчий досвід у структурі творчого шляху особистості охоплює і рівень життєвих домагань особистості, і її прагнення «відкривати» нове, тобто привнести у цей світ своє творче Я. Звідси наявність «передмови» і можливість «післямови» в житті суб'єкта [263, с. 79] вносить корінні зміни у ціннісно-смісловий контекст його життя. І тут творчий досвід у контексті створених особистістю артефактів сприяє її прагненню «не поглинутись вічністю» через «земне забуття», а обезсмертити себе. Така подієвість життя, включеного у творчий процес, нашаровується одна на одну, сплетена із безлічі можливостей та втрат на шляху переходу потенційного в актуальне. Це уможливило процес розширення творчого досвіду особистості, що вбирає в себе всю палітру пристрастей, очікувань, звершень та надій особистості як втра-

чені чи реалізовані мрії, а разом з ними і можливості на кожному етапі розвитку особистості. Творчий досвід особистості дає відлік творчим можливостям людини, її вмінням, сформованим творчим потребам, показує спроможність людини творчо діяти. Він «веде», «підштовхує» людину до нових вершин пізнання власної творчої природи.

Творчий досвід є глибоко індивідуальною категорією для опису особистості, оскільки торкається всіх складових її психіки, переживається людиною і здобувається у творчій діяльності та відображає здатність і готовність особистості до творчості як ретроспективно (за допомогою біографічного методу), так і в перспективі подальшого її життя (у форматі вивчення продуктів діяльності особистості). Причому в суб'єкті творчої діяльності творчий досвід є більш філігранним, поліморфним, багатовимірним. Така особистість не вичерпує себе однією справою, позаяк залишається відкритою новому досвіду і сповнена готовності до нового пізнання, творчих пошуків. Аналізуючи ретроспективно творчий досвід людини, можна гіпотетично позиціювати її чи ні як творчу особистість, яка має усі шанси увійти в такому самому творчому статусі у вік пізньої дорослості (за умов збереженої особистості).

Звідси творчий досвід, акумульований й інтегрований особистістю, яка ввійшла в пізній період життя, автоматично (навичка) актуалізується потребою у творчості. Згадати хоча б О. Ф. Лазурського, який виснував, що «деякі характерні екзо-прояви (звичка, навичка до праці тощо), вироблені й засвоєні людиною, відрізняються згодом нерідко такою самою міцністю, як і її ендопсихіка, залишаючись іноді незмінними до кінця життя, попри неодноразову зміну зовнішніх умов і навколишньої обстановки» (Цит. за: [53, с. 27]. Пусковим механізмом «включення» досвіду почасти виступає спонукальний механізм дії перцептивних переживань. Вони можуть включатися як енергетичні подразники при безпосередньому сприйманні об'єктів чи явищ довкілля, викликаючи до них інтерес, а також залишатись у перцептивному полі особистості як латентний стан нереалізованих потреб у минулому (як незадоволена потреба, що все ще має значну енергетичну напругу).

Напрацьований творчий досвід – це напрацьована готовність до творчості.

Творча особистість у пізній період онтогенезу, без сумніву, відрефлексовує власні творчі потреби і знаходить ту творчу нішу, в якій бачить смисл у своїй дотичності на порозі до вічності. Творчий досвід у пізньо-

му онтогенезі наповнюється дедалі більшою вибірковістю, критичністю, відповідальністю (перед нащадками) за справу, яку людина робить своєю. Це вже не проби пера юності, а творчість зрілої особистості, яка «не допускає» собі права на помилку. Творчість стає глибоко есхатологічною справою, сенсовістю в останні роки життя.

Вважаємо, що творчий досвід має здатність до процесів становлення, розгортання (розширення) і згортання. Літнім людям з низьким рівнем розвитку творчого потенціалу притаманні консерватизм, сталість, догматичність, стереотипність, що нівелюють потребу у творчості. Мовиться про згортання творчого досвіду з моменту зупинки його набуття на попередніх гілках онтогенезу. Враховуючи те, що міжперсональний простір літньої людини з віком звужується, доцільність звернення її у майбутнє мінімізується. Тому літні люди більше вдаються до стереотипного прийняття рішень; все більше втрачається потреба в активності, на зміну якій приходять автоматизми, вітальні потреби. Зниження затребуваності когнітивних процесів – когнітивної активності – супроводжує деградацію когнітивної сфери людини, інволюційні процеси (на рівні психічної та тілесної організації людини) прискорюються. Згортання орієнтації на майбутнє приводить «до консервації досвіду» [263, с. 146], що веде до втрати інтересу до життя у всіх його проявах.

Натомість творчим особистостям притаманний процес безперервного розгортання творчого досвіду – його накопичення, розширення протягом онтогенезу, охоплюючи й пізній період життя.

Рефлексія творчого досвіду у період пізнього онтогенезу проявляє себе через:

а) пасивно-споглядальний характер ставлення до власного творчого досвіду;

б) активно-дієвий характер ставлення до власного творчого досвіду.

Пасивно-споглядальний характер репрезентує тип літньої людини, для якої її творчий досвід є не що інше, як творче минуле, спомин про яке носить тільки пасивний, споглядальний характер без творчого ресурсу; ностальгія за молодістю, що лише констатує стан неможливості і незатребуваності його актуалізації, позиційований у «закостенілій» формі (із зупинкою розвитку на попередніх етапах життя). Водночас особистість може зіткнутися з фактором блокування розгортання подальшого творчого досвіду за відсутності життєвого ресурсу (фізичні та психічні сили, життєві кризи), що стає серйозною перешкодою у пізній

дорослості. Щодо активно-дієвого характеру самоставлень до творчого досвіду, то він проявляється через поступальний розвиток у пізньому онтогенезі завдяки включенню особистості у творчу діяльність.

5.3. Холістична концепція творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості

У процесі концептуалізації проблеми дослідження ми виходили з того, що не кожен індивід, який сягнув віку пізньої дорослості, розвинув творчий потенціал і ввійшов у завершальний період онтогенезу як суб'єкт творчості. Для нас стали вихідними положення Е. Еріксона [599], за якими особистість, яка успішно вирішила завдання інтеграції, акумулює досягнення й енергетичний потенціал пройдених етапів життя. «Тільки отримавши життєвий досвід, збагачений творчими злетами і падіннями, людина отримує інтегративність – завоювання всіх семи попередніх стадій розвитку» [600, с. 150-151]. Повнота і багатство творчої самореалізації особистості психологічно забезпечуються цілісним і багатогранним її розвитком; відсутність певної ланки в особистісній структурі так чи інакше відбивається на процесі її життєдіяльності, створює відповідні труднощі у складному механізмі життєздійснення [482, с. 84].

Досягнення інтеграції, цілісності та єдності «Я» є не що інше, за К. Юнгом, як індивідуація, що передбачає свідому реалізацію людиною своєї унікальної психічної реальності, в результаті здійснення якої має місце перехід на кінцеву стадію розвитку особистості – самореалізацію (Цит. за: [563, с. 205]). Саме завдяки індивідуально-унікальній цілі, за А. Адлером, особистість досягає максимальної цілісності (Цит. за: [563, с. 184]). Відтак М. Бердяєв означив буття як таке, що «визначається не думкою, не пізнанням, не ідеєю, а цілісним суб'єктом, тобто і почуттям, і волею, і всією спрямованістю» [63, с. 255].

Аналізуючи творчі можливості літньої людини, виходимо з холістичної концепції, що робить поворот із розгляду особистості з позиції статичного, механістичного, каузального підходу до вивчення особистості як дискретного явища через «розкладання» її на відокремлені частини – психологічні складові (процеси, стани та властивості), загальні та спеціальні здібності – до їх інтеграції в єдине ціле (де кожен з елементів знаходиться в симбіотичному зв'язку) – цілісну людину, в єдності душевного, духовного і тілесного Я, яка не тільки володіє відповідними

якостями та характеристиками, але й репрезентує свою суб'єктність у ставленні до власної біопсихосоціальної структури. А. Маслоу підкреслював необхідність властивого творчим людям холістичного мислення, що вимагає свободи, відкритості і здатності мати справу з невизначеним і неоднозначним. В. Франкл зазначав, що інтеграція суб'єкта передбачає спрямованість на об'єкт (реалізація смислу життя). Д. О. Леонтьєв зауважує, що «психологія творчості все більше зміщує свій фокус розгляду від окремо взятих пізнавальних процесів (мислення, уяви, загальних та спеціальних здібностей) до цілісної діяльності й особистості» [276, с. 214]. Розвиваючи холістичну точку зору на особистість, К. Роджерс [431] висунув, що людина поводиться як інтегрований організм. Вищі особистісні утворення – свідомість, активність, зрілість та ін. виконують функції організації, регуляції, забезпечення цілісності життєвого шляху, суб'єктом якого людина стає в міру свого розвитку.

Для нас вихідною є теза С. Л. Рубінштейна про цілісність особистості: «Попри всю свою різноманітність, відмінність і суперечливість, основні властивості особистості взаємодіють одна з одною в конкретній діяльності людини і, проникаючи одна в одну, сходяться все ж у реальній єдності особистості. Тому однаково неправильні як та точка зору, для якої єдність особистості виявляється в аморфній цілісності, що перетворює її психічний склад на безформну туманність, так й інша, протилежна їй, яка бачить в особистості лише окремі риси і, втрачаючи будь-яку справжню єдність психічного складу особистості, марно потім шукає «кореляцій» між зовнішніми проявами цих рис» (Цит. за: [235, с. 36]. Г. С. Костюк зазначав: «Природа і сутність будь-яких явищ об'єктивної дійсності найкраще пізнаються, якщо ці явища розглядаються у їхньому виникненні, становленні, в їхньому розвитку» [242].

Цілісність, єдність, інтегрованість суб'єкта передбачає нерозривний зв'язок природного і соціального на всіх стадіях його розвитку, що дозволяє розгортати поле його дослідження як такого, що володіє, з одного боку, універсальними, а з іншого – особливими рисами в організації психіки.

Звідси холістичний підхід, як динамічний, є засадничим у конструюванні інтегративно-аккумулятивної моделі творчого потенціалу особистості у період пізнього онтогенезу, що дозволяє вивести його головні концептуальні складові з урахуванням цілісності життєвого шляху особистості на всіх попередніх гілках онтогенезу, прижиттєвих творчих напрацювань, психологічних новоутворень тощо.

ПОЛОЖЕННЯ

1. Творча діяльність виступає системоутворювальним фактором адаптації особистості до віку пізньої дорослості, а також чинником її розвитку та самореалізації, що є безперервним процесом протягом усього її життя.

2. Реалізація творчого потенціалу у період пізнього онтогенезу детермінована успішністю долаття особистістю попередніх вікових криз – психосоціальних стадій розвитку, де центральні новоутворення віку – «мудрість і передача досвіду наступним поколінням» – визначаються реконструкцією життя у творчість.

3. Продуктивно-творча позиція особистості у період пізньої дорослості залежить від її прижиттєвих напрацювань у конструюванні творчого досвіду. Якщо на попередніх гілках онтогенезу особистість не розвинула потребу в творчій активності, у пізньому періоді дорослості ця потреба зазвичай нівелюється.

4. Високий рівень розвитку творчого потенціалу в період пізнього онтогенезу передбачає:

- творчий досвід особистості;
- творчі можливості особистості (творча обдарованість);
- психологічні особливості особистості;
- творчу активність особистості;
- готовність особистості до творчої діяльності у форматі безперервної освіти;
- середовище затребуваності у творчій особистості та її підтримки;
- сприятливий рівень психічної та фізичної організації людини (енергопотенціалу та психомоторики).

5. Високий рівень розвитку творчого потенціалу особистості уможлиблює її творчу продуктивність у період пізнього онтогенезу у форматі її «незавершеності».

6. Творча активність у пізньому онтогенезі уможлиблює реалізацію творчих потреб особистості, що перебували у «латентному» стані, як нереалізованих на попередніх етапах онтогенезу з асиміляцією їх у творчий процес.

7. Для активізації розвитку творчого потенціалу особистості та його нарощування в період пізньої дорослості необхідна зміна пошукового вектора творчої діяльності, який був актуалізований на попередньому етапі її життя, або наповнення його новим теоретико-прикладним змістом.

8. Чим вищий рівень творчої активності особистості, тим меншою мірою реалізація її творчого потенціалу пов'язана із фактором віку.

Концепція складається із двох моделей – моделі творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості та моделі реалізації творчого потенціалу особистості у період пізнього онтогенезу. Якщо перша модель позиціонує творчий потенціал як статико-динамічну характеристику (як категорію, даність, напрацьовану особистістю прижиттєво і репрезентовану нею як суб'єктом творчої діяльності на період входження у пізній онтогенез), то друга модель є виключно динамічною, позаяк репрезентує творчу особистість у «ноодинаміці» її буття на завершальному етапі, розкриваючи категорію «творчий потенціал» у подієвому процесі. Звідси констатуємо те, з чим «увійшла», «задекларувала» себе особистість (у характеристиці творчої чи ні) у пізній онтогенез і яким чином процес її «незавершеності» актуалізується у творчій діяльності.

5.4. Конструювання акумулятивно-інтегративної моделі творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості

Засадничим у побудові моделі творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості для нас стало Рубінштейнівське розуміння психічного образу особистості, що лягло в основу постановки питань, зокрема: *«Чого особистість хоче? До чого вона прагне?»*, що репрезентують рівень спрямованості особистості, її установки, потреби, інтереси, ідеали. *«Що може особистість?»* є питанням про її здібності та обдарованість. Водночас С. Л. Рубінштейн зауважував, що «здібності – це попервах лише можливості; для того щоб знати, як реалізує й використовує їх людина, нам потрібно знати, *що вона є*, що з її тенденцій і установок увійшло у неї в плоть і кров і закріпилося як стрижневі особливості особистості. Це питання про характер людини» [438, с. 514], що виступає «в кінцевому підсумку як мотиви і цілі її діяльності, визначає істинний стержень особистості» [там само]. Не менш цінним для нас є погляд С. Л. Рубінштейна на психічний образ особистості як на цілісний процес взаємовпливів різних її сторін. Спрямованість особистості, її установки спонукають особистість до відповідних вчинків, переходять у характер і закріплюються в ньому у вигляді властивостей особистості, позаяк наявність інтересу у певній галузі діяльності

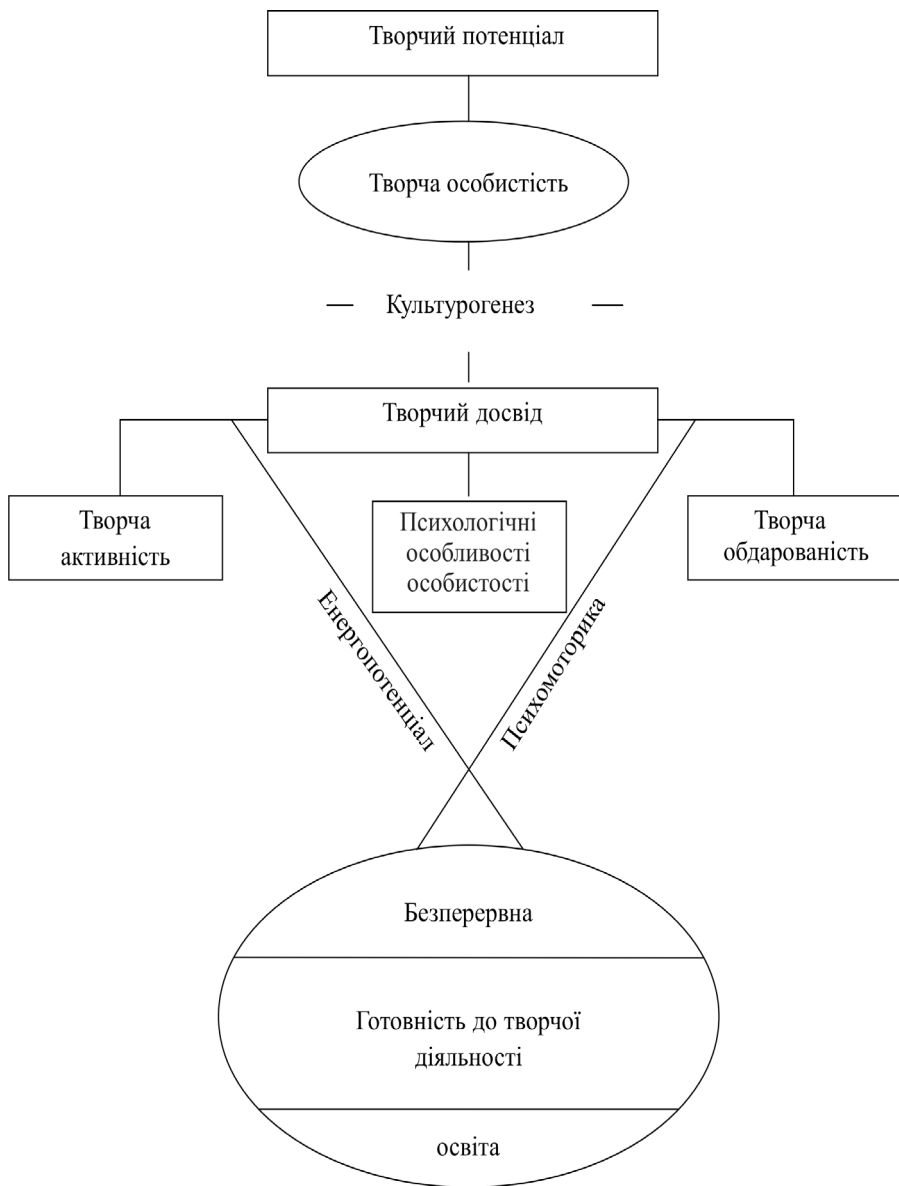
стимулює розвиток здібностей у відповідному напрямі, а наявність відповідних здібностей, забезпечуючи плідну працю, водночас стимулює інтерес до неї. Водночас особистість за умов сильного характеру розвиває у собі наполегливість, цілеспрямованість у досягненні результатів у діяльності, розвиваючи свої здібності (і навпаки), оскільки «у відриві від наявних характерологічних властивостей здібності – це тільки абстрактні і мало реальні можливості» [438, с. 515].

Без сумніву, у процесі конструювання акумулятивно-інтегративної моделі творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості ми виходили з інтегративного підходу до особистості, за якого складові її соціально-психологічного буття нерозривно пов'язані і, більше того, впливають одна на одну. Тому виокремлені складові структури моделі, репрезентованої нами, є відносними і перебувають у тісному взаємозв'язку. Відтак акценти розставляли на таких структурних складових творчого потенціалу, які б опирались на феномен саме «творчої особистості», проявлений у творчому досвіді крізь призму її особистісних особливостей, ресурсності (функціональні й операціональні компоненти в структурі здібностей), творчої активності, що уможливають, за умов психічної і фізичної спроможності, готовність літньої людини до творчої діяльності.

Відповідно під **творчим потенціалом особистості в період пізньої дорослості** розуміємо *акумуляцію й інтеграцію творчого досвіду особистості у форматі її прижиттєвих напрацювань, репрезентованих психологічними особливостями особистості, творчою обдарованістю та творчою активністю особистості з вираженою готовністю до творчої діяльності у форматі безперервної освіти* (див. рис. 5.1).

Під **акумуляцією** ми розуміємо процес нагромадження (нашарування) особистістю творчого досвіду на попередніх життєвих віхах і «збереження» його на психічному рівні (свідома і несвідома складові психіки).

Інтеграція розглядається нами як процес об'єднання в цілісність, структурування акумульованого творчого досвіду особистості протягом її життя для передачі наступним поколінням. Процеси інтеграції ведуть до суттєвого розширення свідомості, появи в її фокусі периферійних, когнітивно-емоційних утворень [36, с. 509]. Успішна інтеграція дозволяє людині віднайти в нереалізованому минулому, як і в системі нових зв'язків, власні ідеї.

Рис. 5.1. Модель творчого потенціалу особистості в період пізньої дорослості

Творча особистість – активний носій творчого начала, суб’єкт життєтворення. Особистість виступає унікальною цілісною системою, яка є «відкритою можливістю» до самоактуалізації, володіє потенціалом безперервного саморозвитку й самореалізації. Відтак створення творчого продукту у багато в чому залежить від особистості творця і сили його внутрішньої мотивації.

Особистість у пізньому онтогенезі – це літня людина зі сформованим світоглядом, що віддзеркалює її погляди, переконання, ідеали, диспозиції тощо. Викристалізована система поглядів на світ, на себе (Я-концепція), своє місце у соціокультурному просторі формує фокус бачення особистістю свого подальшого життєвого шляху. Від рівня самосвідомості літньої людини залежить прийняття нею самої себе, своєї ідентичності, оточення, власних можливостей, образу Я, а також інтеграція творчого досвіду, рефлексія внутрішніх станів, потреб, усвідомлення себе як творця та ін. Особистість, як суб’єкт творчої діяльності, вміщує в собі індивідуальне «Я», потенційне «Я», соціальне «Я», рефлексивне «Я», творче «Я», трансцендентне «Я». З одного боку, особистість, здійснюючи предметно-перетворювальну діяльність, вступає у «суб’єкт-об’єктні» відносини, впливаючи на предметний світ, пристосовуючи його до адаптивних вимог самої діяльності, напрям якої і визначає, з іншого – «суб’єкт-суб’єктний» параметр відносин, де вона уже в ролі творця діяльності виходить на рівень взаємодії та спілкування з іншими суб’єктами – споживачами її благ та творцями власних, тим самим налагоджуючи канал зв’язків як з поколінням сучасників, так і прийдешнім. «Утворення суб’єкта діяльності не завершується до того часу, доки ця діяльність здійснюється; це свого роду перманентний процес, що стосується до будь-якого віку людини як діяча» [28, с. 270]. Саме творчо-діяльна позиція в житті дозволяє особистості активно адаптуватися до мінливих змін середовища (втрати, самотність тощо), до власних фізичних, фізіологічних, психологічних і соціальних змін. Оскільки мова йде про творчу особистість, яка увійшла в завершальний віковий рубіж життя з чималим творчим досвідом, то точкою відліку на прямій реалізації її творчого потенціалу для неї буде саме творчий досвід.

Під **творчим досвідом** (див. 5.2) розуміємо індивідуально-суб’єктивну категорію для опису особистості, що акумулює в собі її прижиттєві творчі напрацювання, уможливлені активним емпіричним пізнанням дійсності, трансформованим в артефакти культури, в лоні якої відбувається її становлення, розвиток і ретрансляція творчих напрацювань

нащадкам. Виходячи із феноменологічного напрямку у психології творчий досвід розглядаємо у форматі суб'єктивного сприйняття і пізнання особистістю власного життя в його інтерпретаційних конструктах.

Комплекс **психологічних особливостей особистості** вміщує в собі як природжені (потенційно особистісні), так і набуті якості. Індивід набуває їх (розвиває) у відповідному соціокультурному просторі у процесі взаємодії, спілкування та діяльності. До індивідуальних психологічних особливостей (природжених) відносимо тип нервової системи (сила, зрівноваженість, динамічність, активованість, лабільність, рухливість тощо), темперамент (індивідуальна особливість людини, що виявляється в її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості та швидкості перебігу психічної діяльності), що проявляє себе у рівнях активності, реактивності, сензитивності, емоційності, екстраверсії (інтроверсії), темпі реакцій, когнітивні стилі тощо, що складають індивідуальний психологічний профіль особистості і надають творчій діяльності унікальності індивідуально-творчого Я. Індивідуальність, як вищий рівень розвитку особистості (за Б. Г. Ананьєвим), виявляється й у здібностях людини, домінуючих потребах, рисах характеру, світобаченні, спрямованості, рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів, характеристиках емоційної та вольової сфер тощо.

Психологічні особливості особистості (риси характеру (С. Д. Максименко)) характеризують як мету, до якої прагне людина, так і способи її досягнення. Основні виміри характеру, окреслені такими структурними її складовими як Я-концепція, Я-симптомокомплекс рис, Я-система орієнтацій репрезентують особистість у єдності усіх складових її буття, відображених в її Я-образі та самооцінці, в системі самоставлень та самопрезентації.

Властивості характеру (сукупність індивідуальних психологічних властивостей людини, що формуються як на основі генетичних факторів, так і під впливом соціального середовища) «позиціюють» ставлення людини до себе, інших, до справи, в якій особистість задіяна.

Для нас вагомим є параметр ставлень літньої людини до творчої діяльності, що є своєрідними експектаціями в експлікаціях її творчої продуктивності чи, навпаки, непродуктивності. Тільки сильний характер формує життестійкість, долає перешкоди на шляху до творчої самореалізації, «вирисовує» портрет творчого довгожителю. Звідси такі риси характеру як цілеспрямованість, рішучість, працьовитість, наполегливість, здатність долати труднощі, організованість, самостійність, ініці-

ативність, допитливість та ін. формують каркас характеру особистості, яка, за словами В. Франкла, «визначає себе сама», що зумовлює і постановку ряду питань власне до особистості на кшталт: «що вона дає життю?» (у процесі творчої роботи); «що вона бере від світу?» (як вона користується його благами) і «яку позицію вона займає до життя?» (у ситуаціях різних життєвих обставин) [531, с. 44]. Звідси «людина виходить за межі самої себе настільки, наскільки вона змінює свій власний характер» [531, с. 67].

Творча особистість, безумовно, постійно відчуває жагу творчості, в якій відображена її творча сутність. Ідеалами, що рухають її у даному віковому періоді, є творча праця, духовний розвиток, самовдосконалення. З виходом на пенсію, коли активність соціального життя (професійного) «пригальмовується», спрямованість особистості на творчу працю особливо актуалізується. У цей час зростають «темпоральні можливості» особистості, яка врешті-решт може вкласти свою життєву енергію в улюблену справу, заняття, інтереси, що не мали виходу раніше. З іншого боку, творча особистість, яка продовжує працювати, має можливість реалізувати свою творчу активність у форматі професійної діяльності. Творча спрямованість, таким чином, стає складовою її життя, загальної спрямованості, преференцією якої є орієнтація на творчу самореалізацію.

У процесі реалізації творчих потенцій людина проявляє вольові дії як свідоме долання труднощів на шляху реалізації творчих задумів, позаяк людина – це «система, яка сама себе регулює, виправляє і навіть удосконалює» (І. Павлов). Для того щоб максимально продовжити творчу активність (не регламентовану за своєю природою), необхідно максимально регламентувати життєдіяльність.

Психічна саморегуляція здійснюється у поєднанні її енергетичних, динамічних і соціально-змістових аспектів і реалізується в індивідуальній формі, що залежить від конкретних умов, а також від характеристик нервової діяльності, особистісних якостей суб'єкта тощо і є здатністю зрілої особистості визначати мету своєї діяльності та знаходити шляхи для її досягнення [366]. Наявність вольових дій для творчої самореалізації літньої людини залежить від рівня напрацювання волі на попередніх гілках онтогенезу, досвіду завершення справ, реалізації мети та цілей діяльності, особистісних характеристик, наявності потребово-мотиваційної та ціннісно-сислової модальностей, локалізації «локусу контролю», здатності до саморегуляції. Літня людина із сильною волею

краще справляється із життєвими труднощами, вмiє долати перешкоди на шляху до реалізації мети діяльності. Процеси саморегуляції визначають механізми регуляції рiвня професійної придатності особистості у старшому віці, серед яких мобілізація ресурсів особистості та організму, адаптація до умов і процесів трудової діяльності, аналіз можливостей особистості і співвіднесення їх із вимогами діяльності, побудова і корекція особистих, професійних планів, стратегій поведінки та ін. Ефективна саморегуляція можлива за умов розвиненої самосвідомості (усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок), сформованого самопізнання та розвиненої здатності до планування власної поведінки та діяльності.

Основою **творчої обдарованості** (креативності) як здібності особистості до творчості, виступає її творчий потенціал, домінування пізнавальної мотивації, дослідницької активності, сензитивність до нового, спрямованість на творчу діяльність.

Оскільки розвиток будь-якої здібності здійснюється по спіралі – реалізація можливостей, які представляє здібність певного рiвня, відкриває нові можливості для розвитку здібностей вищого рiвня – алогічно вважати, що у період пізнього онтогенезу особистість може розпочати новий вид творчої діяльності з «табула раса»; відтак «у людини посередніх здібностей великі обдарування у старості не виявляться» [173, с. 278].

Б. Г. Ананьєв поряд ставив із характерологічними особливостями спеціальні здібності й рiвень загальної обдарованості як такі, що впливають на життєдіяльність людини, в тому числі на її працездатність [28, с. 137], сприяють продуктивному творчому довголіттю. Звідси не випадкове наше звернення до «обдарованості як основної потенційної характеристики людини – суб'єкта пізнання» [28, с. 271], як «специфічного поєднання здібностей, інтересів, потреб, які дозволяють виконувати діяльність на якісно високому рiвні, що відрізняється від умовного «середнього рiвня» [256, с. 19].

Ведучи мову про період пізньої дорослості, більш коректно говорити не про здібності як такі, а про творчу обдарованість як вищий рiвень розвитку творчих здібностей чи про талант, визначальним критерієм якого виступає продукт творчої діяльності, що вирізняється новизною, високим рiвнем досконалості і суспільною значущістю. Якщо особистість, ввійшовши в пізній онтогенез, розвинула в собі творчу обдарованість, тобто «позицію творця», то більш ймовірно допустити, що вона

максимально продуктивною буде і на завершальному етапі життя (за умов збереженої психофізичної організації). Тому продовження професійної діяльності, що склала формат творчої самореалізації особистості, як і заняття за інтересами, сприятимуть цьому.

Щодо творчої уяви, як необхідного елемента творчої діяльності людини (внутрішня активність якої забезпечує побудову образу продуктів творчості), то тут (період пізнього онтогенезу) спостерігаємо спрямування імажинативних процесів на трансцендентальні аспекти дійсності, відчуття власної кінечності, що загострюються на схилі літ. Все це детермінує звернення особистості до есхатологічної проблематики, що актуалізує релігійність. Звідси уява у пізній дорослості набуває дещо містичного характеру, творчість несе в собі відбиток смисложиттєвої проблематики, переважають філософські ремінісценції. Важливо, щоб літня людина не замикалася в лоні пасивної ностальгуючої мрійливості, а реалізовувала творчу уяву в діяльності.

Творчу активність розуміємо як пізнавально-перетворювальну активність особистості, спрямовану на реалізацію її творчих потенцій. Мовиться про предметно-пізнавальний та предметно-перетворювальний акти, де особистість виступає суб'єктом пізнання та перетворення навколишньої дійсності, при цьому змінюючись і розвиваючись. У період пізнього онтогенезу в творчій особистості вже напрацьована пізнавально-перетворювальна активність. Тому особистості з високим рівнем розвитку творчого потенціалу залишаються відкритими до нових знань, нових інформаційних джерел, що дозволяє їм йти в ногу з часом, жити «тут і зараз», активно творчо працювати і бути продуктивними у пізні роки життя. Творча активність залежить від когнітивної, потребово-мотиваційної, ціннісно-смыслової, емоційно-почуттєвої складових психічного життя літньої людини, а також енергетичного потенціалу та психомоторики.

Когнітивна складова, як функція психіки, покликана забезпечити пізнавальну діяльність людини. Цим уможлиблюється не тільки побудова образу світу, але й розширення та поглиблення його меж у процесі творчої діяльності людини та збереження її творчого досвіду. Оскільки «когнітивне є джерело самомодифікації у творчості» [436, с. 137], виникає питання про когнітивну спроможність особи в пізньому онтогенезі. Спад інтелекту в похилому віці зумовлюється прямими та опосередкованими чинниками. До прямих належать старечі хвороби мозку – судинні ураження мозку (інсульт, інфаркт мозку, атеросклероз),

сенільна деменція (атрофія психічних функцій), хвороба Альцгеймера (прогресуюче відмирання клітин головного мозку, що супроводжується поступовим послабленням пам'яті та дезорієнтацією людини).

До типових опосередкованих чинників старечого спаду інтелекту відносять: неблагополучне фізичне та психічне здоров'я, харчову недостатність (авітаміноз), зловживання алкоголем та ліками, інтелектуальну бездіяльність тощо.

Наше дослідження показало, що спад розумової активності не є обов'язковим у процесі старіння людини. Фізичні інволюційні процеси, що пов'язані з тілесною організацією людини і якістю її функціонування, безумовно, мають місце. Однак ми не можемо стверджувати про пряму кореляцію між процесами тілесної та психічної інволюції. Швидше констатуємо систему настанов особистості (сформована суспільна парадигма старості) щодо очікувань літньою людиною спаду (інволюції) власне психічних процесів. Звідси вбачаємо розбудову життєвого сценарію за двома варіантами: 1) інтелектуальна бездіяльність, що активно задіює процеси інволюції і психічного занепаду; 2) когнітивна активність, за якої має місце посилення різнобічної інтелектуальної праці, що не тільки уможливує розумову діяльність у пізньому віці, але й сприяє профілактиці процесів деменції, розумової деградації і, відповідно, покращує якість життя літньої людини. У когнітивній діяльності визначальна роль належить метакогнітивним (інтегративним) процесам: управління своїм пізнанням, рефлексивне ставлення до себе, специфіка структурної організації індивідуального досвіду, ціннісне регулювання пізнавальних процесів, орієнтація на невідомі, але можливі події. Особи з високим рівнем творчої активності, які займаються самоосвітою, власним розвитком, не відстають від життя, є активними його діячами і, як наслідок, довго зберігають творчу продуктивність.

Потребово-мотиваційну модальність складає сукупність спонукальних факторів, що визначають активність особистості і спрямовують напрям її діяльності відповідно до міри їх значущості для неї. Потреби виступають джерелом потенційної активності людини, приводячи її в стан внутрішньої напруги, спрямовують вектор дій у русло їхньої реалізації.

Цінною є заувага А. Маслоу щодо творчих потреб особистостей з яскраво вираженим творчим потенціалом, у яких «потреба в його актуалізації не завжди викликана пересиченням базових потреб», більше того, вони «часто творять всупереч незадоволеності» [302, с. 96].

Оскільки пошуково-пізнавальна потреба (для нас вона є визначальною) є вродженою, то через пізнання предмета на етапі його розпредмечення-опредмечення вона спонукає до активності, в той час як мотив робить діяльність цілеспрямованою. У віці пізньої дорослості більш виражена процесуально-змістова (інтринсивна) мотивація. Це пов'язано з тим, що для літньої людини втрачають свою значущість соціально виражені пріоритети статусу, соціальної ролі, позиції, нагороди та ін., що зберігають її статус-кво у соціально активному вимірі життя. Разом з тим високий рівень мотивації має синхронізувати із рівнем функціональних можливостей людини, репрезентованими розвиненими здібностями (обдарованістю), прижиттєвими творчими напрацюваннями, рівнем психічно та фізично збереженої її організації.

У пізньому онтогенезі мотивами творчої діяльності особистості стають просоціальні мотиви, мотив афіліації, мотив саморозвитку, що виражають: а) потребу у творчих можливостях літньої людини (з боку оточення); б) продовження розпочатої справи на попередніх гілках онтогенезу; в) можливість зреалізувати мрії молодості; г) наповнення життя смыслом; д) прагнення обезсмертити себе (внести свій посильний вклад у розвій національних інтересів тощо); ж) передачу творчого досвіду наступним поколінням тощо. Для того, щоб процесуально-змістова мотивація мала місце у творчій діяльності літньої людини, необхідно, щоб їй було притаманне відчуття власних можливостей. Цьому сприятимуть як попередній успішний творчий досвід, можливість вільного вибору творчої діяльності, так і відповідний рівень енергопотенціалу.

Ціннісно-сміслова складова – визначена людиною міра значущості, важливості тих чи інших складових її життя. Якщо в основі творчої діяльності знаходиться мета, то основа самої мети – у сфері людських ідеалів та цінностей. Кожній людині притаманна специфічна ієрархія цінностей, що інтегрує в собі буття духовне і буття суспільне. Вагомим фактором продуктивної старості людини є потреба в цінностях і, зокрема, в цінностях творчості, які спрямовують її вектор руху, уможливають мотивацію творчої діяльності тощо. У пізньому онтогенезі людина все прискіпливіше ставиться до вибору власної діяльності. Смісловий компонент надає творчим цінностям особливого звучання, робить їх затребуваними у даний період життя шляхом включення у творчу діяльність. Зливаючись у єдиний цілеспрямований життєвий потік, розрізнені особистісні цінності синтезуються у цілісну суб'єктивну систему, забезпечують гармонійне формування особистості та є умо-

вою розвитку та нарощування творчого потенціалу особистості у пізній період дорослості. Мудрість, як психологічне новоутворення віку, дає їй можливість визначити пріоритети нового етапу життя, відрефлексувати власні «ціннісні орієнтири». Людина може зреалізувати себе у творчій праці тією мірою, «якою вона реалізовує свій смисл» [531, с. 18].

У «сильній смисловій орієнтації» В. Франкл убачав фактор, що може продовжити життя людини. Хоча б згадка вченого про Й.В. Гете, який працював над завершенням другої частини «Фауста», перебуваючи останні сім років свого життя знаходився за межами власних можливостей(важка недуга). Він «затримав свою смерть і залишався жити до того часу, доки не завершив свою роботу і не зреалізував свій смисл» [531, с. 31], відійшовши у вічність через два місяці після того, як поставив крапку у своїй «лебединій пісні» (у віці 83 років).

Якщо в літньої людини відсутня ціннісно-смилова сфера життєдіяльності, має місце екзистенційний вакуум, що охоплює життя відчаєм, зводячи його до пасивно-страждальницького «очікування» смерті.

Емоційно-почуттєва складова. На відміну від ситуативних емоцій, які відбивають суб'єктивне значення предметів у конкретних сформованих умовах, почуття виділяють явища, що мають стабільну мотиваційну значущість [580, с. 359]. Звідси вони виступають вибірково і стійким емоційним ставленням людини до світу, до того, що вона відчуває і робить, у формі безпосередніх переживань. Спонукаючи до діяльності (розпредмечування – опредмечування), вони репрезентують конкретно-суб'єктивну форму існування потреб. Мовиться про емоційне включення літньої людини у творчу справу, захоплення нею, що виражається у почуттях, які дають задоволення і спрямування на довершення творчого задуму, чи почуттях, що дають задоволення від самого процесу творчості. Емоції впливають на творчу продуктивність літньої людини, позаяк творча особистість з негативною емоційною валентністю буде більш зорієнтована на мотиваційні модератори – пошук таких стратегій діяльності, за допомогою яких вона б відкорегувала свій настрій. Тут рушійною силою творчості може стати бажання втілити у творчому форматі особистісний досвід переживання емоцій. За умов позитивної емоційної валентності творча особистість задоволена, спрямована на активність когнітивної сфери, де саме ставлення до справи як до цінності зі стійким інтересом буде тією провідною мотивацією, яка сприятиме зануренню її у творчий процес. Особистість цікавиться тією справою, яка їй подобається і викликає позитивні емоції. Звідси,

щоб літня людина була включена у творчий процес, має бути задіяна її емоційно-почуттєва сфера («емоційний відгук на справу») [291, с. 71]. Емоційне включення у творчий процес зумовлене інтересом до справи, цікавістю, натхненням, здатністю дивуватися, переживати задоволення, а також умінням справлятися із сумнівами, тривогою, фрустраційними станами. Тим часом інволюція емоційно-чуттєвої сфери (емоційний спад, байдужість, інерція, індиферентність), як ознака процесів сенільності на більш пізніх етапах онтогенезу і характеристика прогресування психічних і фізичних захворювань, гальмує (нівелює) творчу активність у пізньому віці.

Енергопотенціал – потенціал життєвих сил, даний людині від народження, який складає психофізіологічна та духовна природа людини, що уможливує здатність людини до дій (розумових, почуттєвих, творчих). Енергопотенціал людини – одна з вагомих характеристик її творчого потенціалу [253, с. 42].

Людина, як джерело і споживач енергії, її «акумулятор», у процесі життєтворчості користується базовою енергією тіла й душі, яку отримує з генотипу, і яка покликана забезпечити усі процеси життєдіяльності організму, даючи людині стартовий заряд на активність. На відміну від базової, на яку вплинути неможливо (окрім її збереження-захисту), оперативна енергія, набута за своєю природою, є динамічною, оскільки має здатність до відновлення та нарощування [219, с. 365]. Іншими словами, маємо справу із рівнем внутрішньої енергії (психофізіологічний рівень), що входить до базового енергопотенціалу, так і зовнішньої (маємо на увазі оперативний потенціал). Оперативний потенціал (зовнішня енергія) безпосередньо чи опосередковано репрезентований полем діяльності людини, її інтересами, що акумулюються на внутрішній план дій і, таким чином, сприяють розвитку творчих здібностей, цінностей, переконань особистості та ін. Все це складає духовний каркас особистості, рівень виходу за межі власного Я, з конвертацією внутрішніх напрацювань у предметне поле діяльності, кінцевим результатом якої постає творчий продукт. Оперативний енергопотенціал відображає витрачання, відновлення та нагромадження даного виду енергії. Відтак він визначається рівнем включеності особистості як суб'єкта життєдіяльності в активне буття, її емоційно-чуттєвою сферою, налаштованістю на творчий процес, рівнем заглиблення у творчий акт, вираженістю потреби у творчій діяльності, рівнем когнітивної, конативної та емоційної активності особистості у творчому процесі. Сам рівень оператив-

ної енергії може як падати, коли мовиться про енергетичне виснаження (незріло визначена потреба, недостатня мотивація, емоційне вигорання, втрата інтересу до розпочатої справи, збайдужіння, фізична втома, неміч, низька саморегуляція, несприятливе енергетичне поле, особистісні кризи тощо), так і зростати, коли людина йде до своєї мети, сконцентрована на творчій діяльності, «живе» творчим процесом, перебуває у творчому пошуку, сповнена віри у власні можливості і в реалізацію творчого задуму. Неабиякого значення тут надається творчій праці (професійна самореалізація), спілкуванню з творчими людьми – носіями творчої активності (обмін творчими енергіями) – через безпосередній контакт чи опосередковано (через твори мистецтва, творчі продукти). Як зауважував В. М. Бехтерев, «кожна людина володіє запасом енергії, запозиченої від предків (від народження), і запасом енергії, набутої нею у процесі виховання і життєвого досвіду, а тому діючі на неї зовнішні впливи виявляються діючими тією мірою, якою вони здатні спонукати до активного прояву або спрямувати у відповідний бік набуту нею раніше запасну енергію. Інакше дія цих впливів гальмується» [74, с. 8].

Енергія визначає рівень життєдіяльності організму і її готовність до творчості від оптимального рівня, стану норми до стомленості, втоми, перевтоми. Якщо особистість володіє сильною базовою енергією, у неї, відповідно, і більший ресурс життєстійкості, а тому і більший ресурс активності (фізичної, психічної), і великі творчі можливості (у випадку розвиненої суб'єктності), позаяк результати емпіричного дослідження дають підстави стверджувати, що творчі особистості в умовах, не зовсім сприятливих для творчої активності (фізичний стан), у процесі нарощування оперативного потенціалу (мотиваційно-особистісна складова творчої діяльності та ін.) не лише проявляють спроможність до творчої діяльності, але й активно працюють. О. Ф. Лазурський писав, що талановитість людини зводиться до певного рівня загального (потенціального) запасу її нервово-психічної енергії. Звісно, мовиться про спроможність особистості перебувати у полі мотиваційного напруження, викликаного творчим процесом.

Звідси діяльнісне ставлення є результатом енергетично зумовленої активності процесів, що відбуваються у тілі, психіці, свідомості, у духовно-душевних проявах людини, результатом входження у резонансний стан людських енергопотенціалів як між собою, так і з оточуючими зовнішніми енергопотоками [566, с. 80]. Зрозуміло, що з віком, коли інволюційні процеси все більше прогресують, запас життєвої енергії

у людини вичерпується. Разом з тим, як зазначалося вище, сенільні процеси не є гомогенними і лінійними, ступінь інтенсивності «проживання життя» є різним у кожної конкретної людини. Напрацьована суб'єктність, як і потреба у творчій праці у пізньому онтогенезі, дають їй приріст енергії, яка при цьому не тільки витрачається, а й поновлюється у процесі взаємообміну (резонування) власних енергій з енергіями Всесвіту.

Психомоторика обслуговує механізми почуттів, емоцій, думок, пам'яті, образів, рухів. Діючи, людина мислить, оскільки рух активізує механізм думки (живий рух), робить її тіло мислячим. Психомоторні процеси забезпечують можливість обміну енергією та інформацією між мислячим тілом і предметом. Психомоторика забезпечує генерацію ідей, перетворення різних видів енергії, забезпечує життя і здоров'я; формує думки, образи, почуття – регулятори дій та поведінки. Завдяки психомоториці людина пізнає предмети навколишнього, наповнює їх новим змістом, одухотворяє, привносячи в них живу енергію власної думки. Психомоторика здійснює психічну регуляцію рухів, дій і вчинків; водночас вона відображає мислення, почуття та уяву. Психомоторика безпосередньо впливає на процес творчості через об'єктивізацію енергії, що затрачається на дію з предметом праці. Тут діє і обернений закон пропорційного вкладу енергії, що впливає, у вигляді нового продукту творчості, на свого автора. Наповнений живою енергією думки автора, творчий продукт немовби «оживає», енергетично вібує, «продовжуючись» у нових творчих проектах, задумах творця. Психомоторика робить його рухи вправними та доцільними. Мисляче тіло активно будує свій рух відповідно до заданого образу, схеми, проекту майбутнього творчого продукту. Вміщуючи в собі ідеомоторику, сенсомоторні процеси, довільні моторні процеси, розвинена психомоторика дає максимальну орієнтацію особистості в просторово-часовому континуумі її творчого життя, виступає потужним знаряддям в руках людини, яка змінює (перетворює) довкілля. Якщо енергетичний потенціал збережений, і більше того, постійно нарощується (оперативна енергія), розвинута психомоторика сприятиме творчій самореалізації людини і в період пізньої дорослості. При дисгармонійній психомоториці (психічне і фізичне одряхління) продуктивність всіх механізмів творчості стає низькою, а людина «аварійною» [219, с. 112]. Літня людина знаходить ту «творчу нішу», де вона є більш дієздатною.

Готовність до творчості у пізній період дорослості є інтегративною якістю, що визначається рівнем спрямованості особистості на самостійне активне оперування знаннями, вміннями, навичками у творчій діяльності, репрезентованими її творчим досвідом, а також емоційно-вольовими зусиллями, спрямованими на досягнення конкретної мети. У літньої людини стан готовності до творчої діяльності може проявитися у формах ситуативної (локальної) або довготривалої (стійкої) готовності, що визначається: а) особистісними особливостями людини; б) спрямованістю особистості на творчу діяльність; в) творчим досвідом у характеристиці його незавершеності; г) видом творчої діяльності, що визначає її зміст, мету та тривалість. Мовиться про актуалізацію потребово-мотиваційної та ціннісно-сислової модальностей, що визначають доцільність у творчій діяльності в період пізнього онтогенезу. Умовою збереження стану готовності до творчої діяльності є безперервна освіта літньої людини.

Під **безперервною освітою** розуміємо навчання людини впродовж усього життя, спрямоване на розвиток її потенційних можливостей. Вікова безперервність освіти є програмою розвитку мислення та діяльності, що забезпечує як максимальну адаптованість особистості в умовах пізнього онтогенезу, так і наступну мобільність особистості. Літня людина, як носій активного безперервного творчого досвіду (суб'єкт життєтворчості), характеризується напрацьованими в онтогенезі активними когнітивними складовими. Звідси рівень знань, умінь та навичок, сформованих на попередніх етапах вікового розвитку, не є для неї сталими характеристиками, а визначають подальшу динамічність її творчого буття.

Наявність потреби творчої особистості старшого віку у безперервній освіті визначається: а) розширенням творчого досвіду за рахунок оволодіння новими знаннями, вміннями, навичками; б) розширенням сфери творчої діяльності за рахунок зміни чи вибору нового вектора її спрямування; в) професійною профпридатністю (як продовження трудового стажу); г) адаптацією до нових умов життя у постпенсійному періоді; д) соціальною мобільністю і вмінням жити у змінному часі; е) долаття когнітивно старих схем мислення та сприймання дійсності як чинника продуктивної міжпоколінної інтеракції; є) ціннісно-сисловим наповненням життя у пізньому онтогенезі.

Безперервна освіта зв'язує окрему людину з культурою, що робить її не тільки носієм мислення та діяльності, а й носієм творчої еволюції, суб'єктом життєтворчості.

5.5. Функціонування акумулятивно-інтегративної моделі реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості

Особливістю проектування психологічної моделі реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості було врахування як структурних складових творчого потенціалу, холистичної моделі творчого потенціалу особистості в період пізньої дорослості, так і фізичних, психічних, соціальних та духовних складових у структурі творчої особистості, яка сягнула вікового рубежу пізньої дорослості та відповідного рівня розвитку творчого потенціалу.

У процесі конструювання моделі ми виходили з теоретичних напрацювань, репрезентованих екзистенційним напрямом у психології – В. Франклом і його ноодинамічною теорією особистості [532]. Зокрема, для нас стала програмовою позиція В. Франкла згідно з якою, «тільки завдяки виходу людського буття за межі самого себе, завдяки його спрямованості до об'єкта і тільки ціною того, що воно тим самим конститує себе як суб'єкт, пізнання є першочергово можливим. Воно закорінене в полярній структурі напруженого поля, що існує між полюсами об'єкта і суб'єкта і... є джерелом усієї ноодинаміки» [533]. І далі: «Усе людське буття неминуче і необхідно протікає у полі напруги між суб'єктом і об'єктом, ігнорувати яку означає ігнорувати об'єктивність світу» [531, с. 57].

Беручи за основу трактування «поля» як зовнішнього середовища [302, с. 101], послуговуємось напрацюваннями школи психофізіології [74; 75] про ресурсність мозку людини; енергетичним підходом до творчості [219], розробками про творчу унікальність людини [111]. «Необхідно, щоб кожна особистість, – зауважував В. М. Бехтерев, – завдяки тому запасу енергії, якого вона набула як зі своїм народженням, так і протягом свого життя шляхом трансформації енергії навколишньої природи, повніше брала участь у загальній творчій роботі над розвитком духовної культури людства і вносила усю силу своєї творчої діяльності у навколишній світ» [74].

Модель реалізації творчого потенціалу в пізній дорослості можна вивести у формулі:

$ТП = ПСН + ТП + ТМ + П$, де:

ТП – творчий потенціал;

ПСН – психоенергетичне напруження;

ТП – потреба у творчості;

ТМ – творчі можливості;

П – поле.

Під реалізацією творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості розуміємо психоенергетичну напруженість, яка виникає між творчими потребами та творчими можливостями особистості, що мають здатність до резонування з енергією загального поля.

Психоенергетичне напруження – це напруження, яке виникає у психоенергетичному полі людини на запит потреби творити, динаміка якого зростає пропорційно активності особистості і може коливатись у залежності від її базової, оперативної енергії та психомоторики. Духовна сторона особистості, що вміщує суб'єктивні процеси і пов'язані з ними зовнішні прояви, є похідною зовнішніх енергій і результатом найвищої напруги в центрах [74].

Виходячи з того, що «людина потребує не гомеостазу, а ноодинаміки, тобто духовної динаміки, де на одному полюсі знаходиться смисл, що підлягає здійсненню, а на іншому – людина, яка має його здійснити» [532, с. 251], виникає напруження між тим, що людина вже здійснила, і тим, що їй належить ще реалізувати. Психоенергетичне напруження активізує енергетичний потенціал людини, сприяє творчій діяльності, оскільки уможливує функціонування всіх психічних процесів та психомоторики. Тут працює закон обміну енергії та інформації: із більшого обсягу (природи, ноосфери) енергія здатна самотійно перетікати у менший (людина) й вирівнюватися [219, с. 365]. Чим більше енергії людина витрачає на творчість, тим інтенсивніше йде процес не тільки поповнення самої енергії, але й її приросту – нарощування. Якщо особистість перебуває в оптимальному енергетичному стані, обмін енергії та інформації підпорядковується «золотому правилу енергопотенціалу» – здійснюється розширене нагромадження енергії, якому майже немає меж: в кінці енергії більше, ніж на початку дії [219, с. 381]. «В інтересах людей, які прагнуть зменшення напруги немає нічого творчого. Нормою є підтримка напрямку напруги, ніж його уникнення... Істинні психогенні інтереси завжди змушують необмежено ускладнювати і напружувати наше життя» [383, с. 107].

Психічне здоров'я базується на визначеній мірі напруги – напруги між тим, чого людина вже досягла, і тим, чого вона ще повинна досягти. Напряга між суб'єктом і об'єктом не ослабляє здоров'я і цілісність, а зміцнює їх. «Людині потрібне не стільки ослаблення, скільки виклик з боку конкретного смислу її особистого буття» [532, с. 251].

Звідси вбачаємо перехід від потенційного до актуального, або ж «того, якою вона (людина) є, до того, якою вона має стати» [532, с. 251]. Саме потенційність (за В. Франклом – смисл) і викликає до життя напруженість, що потребує свого виходу – реалізації й забезпечить від екзистенційного вакууму пенсіонерів та людей похилого віку [532, с. 253]. Таку саму позицію займав і К. Гольдштейн, вносячи поправку на «середній рівень напруження», стверджуючи, що прагнення до гомеостазу (внутрішньої рівноваги) не є характеристикою нормального організму. Тільки при захворюваннях організм прагне уникнути напруження. Звідси слід говорити не про розрядку (зменшення) напруги (у процесі задоволення потреби), а про її вирівнювання. Вирівнювання напруження характерне для кожної здорової особистості. Розвиток (інтелектуальний, духовний) є прагненням до збалансованого напруження, де потреба викликає стан, який проявляється у відхиленні напруження від середнього рівня (Цит. за: [193, с. 145-146]). Процес самореалізації визначає особистісну динаміку на життєвому шляху особистості, як і процес адаптації, який триває ціле життя і стає особливо актуальним у пізньому онтогенезі (зі зміною соціальних ролей, прийняттям своєї ідентичності). Вони однаково вимагають напруження.

Але напруження потенційно містить небезпеку перевищення допустимого рівня та зниження настрою і виникнення несприятливих станів. Збереження стійкого настрою, «налаштованість душі», гармонія розвитку пов'язані з помірним напруженням, яке відповідає особистим та індивідним ресурсам, можливостям людини, її віку і не приводить до дискомфорту. Мовиться про умови «когнітивно-емоційного балансу, тобто спроможність вибирати ті життєві завдання та цілі, на які у неї достатньо ресурсу» [283, с. 227].

У процесі реалізації творчого задуму, де має місце психоенергетичний приріст у полі напруження, можливість уникнути посттворчого синдрому (енергетичне виснаження літньої людини, зумовлене творчою кризою) вбачаємо у ресурсних можливостях самої творчої діяльності, де: а) творчий задум, як правило, глибший і ширший за результат, а тому зазнає зміни у процесі творчості; б) творчий задум апіорі не завжди зреалізований у тому форматі, який вбачав у проекті автор; в) у процесі реалізації творчого задуму особистість відкриває нові грані предметно-пізнавальної діяльності, збагачуючись, відповідно продукує нові задуми – потенційні можливості творчих проектів, оскільки у завершенні однієї справи завжди коріниться потенційно інше.

Для актуалізації «ноодинамічних процесів» в особистості необхідна наявність у неї творчих потреб та творчих можливостей. Виходячи з того, що життя є безперервним рухом і діяльністю, В. М. Бехтерев відмічав, що «тільки праця як будь-яка діяльність, що зустрічає на своєму шляху ті чи інші перешкоди, приводить людину до вдосконалення, яке продовжується від немовлячого віку до припинення людського життя, якщо в ній не буде вбитий завчасно нахил до праці, самовдосконалення тим чи іншим захворюванням. Перешкоди на шляху до вдосконалення не перешкоджають їй, позаяк підсилюють енергію до подолання перешкод» [74].

Сама постановка проблеми творчого потенціалу особистості в період пізнього онтогенезу водночас є постановкою проблеми рівня її потреб, зокрема у творчій діяльності, реалізація якої сприятиме втіленню її сутнісних сил у творчих продуктах. Потреби, як психічне джерело енергії [264], є одними з визначальних мотиваційних факторів, що активізують творчу активність старшої людини за наявності у неї творчих можливостей та творчих зусиль. Мовиться про наявність складових модальностей, репрезентованих нами у моделі творчого потенціалу особистості в пізній дорослості. «Креативні потреби людей з яскраво вираженим творчим потенціалом є більш вагомими, значущими, ніж будь-які інші»,— зауважував А. Маслоу [302, с. 96]. Разом з тим мовиться, крім потреб, і про творчі можливості та зусилля літньої людини, що залежать не тільки від її внутрішніх чинників (напрацьованого творчого досвіду, особистісних особливостей, творчої активності, рівня збереження фізичної та психічної організації людини тощо) як творчої особистості, але й від зовнішніх. Соціальна захищеність літньої людини, що вміщує в собі фінансове забезпечення старості, належні побутові умови проживання і праці, медичне забезпечення, наявність родинних стосунків, є сприятливим фактором її творчого довголіття. Вагоме місце тут займає і соціальна затребуваність у ній, в результатах її творчої діяльності. Зовнішні чинники (соціальне середовище і, особливо, близьке середовище) впливають на самоприйняття літньої людини, її самооцінку, відчуття сенсовості у творчій праці, підтримують готовність її до творчої діяльності в пізньому онтогенезі. Творчість як форма витрачання енергії людиною є найбільш плідною як для самого суб'єкта творчості, так і для культури, позаяк її результати (творчості) дають приріст у розвитку внутрішнього душевно-духовного світу людини і забезпечують постійний процес відтворення буття, перехід не-

буття в буття через інформаційно-енергетичні затрати внутрішніх сил людини і використання зовнішніх для неї джерел енергії [566, с. 81].

Людина, як динамічна система потреб і напруги, визначає і спрямовує власні дії (К. Левін). Духовна енергія спільності існує у всесвітньому духовно-енергетичному інформаційному полі. Індивід, як його частина, взаємодіє з ним, отримуючи від нього енергію та інформацію.

Звідси поле виступає для особистості соціокультурним простором (її оточенням), що детермінує зону напруження особистості, яка формується в його лоні, репрезентованим форматом релігійних, етичних, естетичних, культурних та ін. потреб культури. Культура, як «специфічна констеляція сил поля, породжує в індивідуальному напруженні системи, що прагнуть до розрядки» [264, с. 8]. Звідси напруженість поля для творчої особистості у пізньому онтогенезі діє на таких рівнях:

1. Соціокультурний простір, як законодавець і регулятор суспільних норм, правил, взірців поведінки, стереотипів, інновацій, що не тільки забезпечують виживання системи як такої, а й сприяють її еволюційним процесам. Культура, як духовна енергія, спрямована на створення матеріальних та духовних цінностей, а також матеріалізована в технологіях і мистецтві, науці, літературі і народному фольклорі, побуті і відносинах із навколишнім світом. В енергетичному полі культури найбільш значущим напруженням для старшої людини володіє материнська культура (на противагу масовій), на час якої і відбулося становлення особистості, закладення ціннісних підвалин її буття. Відповідно творчість у старшому віці несе в собі і відбитки краю – регіону, де були сформовані творчі цінності – архетипи культури. Фактор впливу культури позначається і на рівні прийняття вікового формату творчості, особливо старшого покоління як такого, що є дієздатним і має право бути представленим у форматі інших вікових груп без ознак вікової дискримінації (ейджизму).

2. Професійна самореалізація. Продовження професійної діяльності творчої особистості старшого віку, яка реалізує професійну зону свого розвитку, сприяє подальшій активізації пізнавальних інтересів, дає підтримку і стимулює до творчих планів і задумів.

3. Коло творчого спілкування. Енергетичне напруження тут досить високе за рахунок сильного енергетичного потенціалу творчої групи. Спілкування між творчими людьми різних вікових груп відкриває для особистості можливості: міжпоколінного активного спілкування; знаходження у «кожному новому проміжку часу – «тут і зараз» («включе-

ність» у життя); спілкування з творчими особистостями (однопоколінне та міжпоколінне), обміну творчими планами, що дає енергетичний підйом і стимулює у пізньому онтогенезі саме бажання творити. На цьому рівні напруження виникає і в структурі обміну зв'язків на рівні учительства – учнівства (формування наукових шкіл, передача досвіду тощо).

4. Коло значущого спілкування (неформальний формат взаємодії), репрезентоване значущими людьми, здебільшого друзями, приятелями-ровесниками, сусідами, вагомість якого з віком збільшується. Напруженість поля зростає за умов підтримки творчої активності літньої людини і, навпаки, падає, коли має місце неприйняття стильових параметрів її індивідуальності.

5. Сімейне (родинне) оточення, представлене партнером по шлюбу, дітьми, внуками, правнуками та ін. Це найбільш затребувана зона напруження, до якої літня людина звертає свій погляд, «долаючи» страх самотності, незатребуваності. Вагомість сприйняття творчих зусиль, потуг, підтримана близьким оточенням, є чи не найвагомішою потребою старості. Напруження родинного поля (поля сім'ї) має високу ресурсність у разі ініціювання та підтримки з боку сім'ї творчої активності старшої людини.

Оскільки кожен когнітивний акт людини, як складова її творчої діяльності, потребує напруження, людина виходить з умов стану збереження власної психофізіологічної організації і того енергопотенціалу, що їй уможливить за умов напрацьованої суб'єктності її творчу продуктивність у пізньому онтогенезі.

5.6. Психологічні детермінанти реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості: «незавершеність особистості»

Можливості людини обмежені, перш за все, екзистенційними рамками її життєвого шляху, оскільки людське буття минуше, і це лежить в основі відповідальності людини – сутності існування. Якби людина була безсмертна, то могла б на законній основі відкладати всі свої справи; не було б необхідності робити щось саме зараз. Тільки в умовах миттєвого характеру життя на кожному з його етапів постають нові цілі та завдання, сконструйовані суб'єктом, що спонукає людину діяти, а використання часу, що минає, набуває смислу [533]. Особливо актуальність постулатів, висунених В. Франклом, зростає у хронотопі наближення людини до фізичного завершення свого буття. Звідси й актуальність

теми дослідження – творча реалізація особистості як ресурс продуктивної старості.

Виходячи з реалій віку пізньої дорослості слід зауважити, що сама постановка питання про можливість подальшого розвитку особистості в цьому періоді життя є неоднозначною і, безумовно, не поширюється на всю вікову популяцію. Це зумовлено наступальною інволюцією фізичного і психічного буття особистості, поступовою втратою її життєвих сил, потенціалів різного характеру прижиттєвих напрацювань. Звідси маємо на увазі категорію психічно збережених осіб старшого віку, психічно і фізично спроможних до реалізації творчого потенціалу у завершальний період життя, в яких у старості все більше «розвивається почуття життя» [313]. Серед цих людей виокремлюємо такі три групи:

1. Особи, творчий потенціал яких не напрацьований (або низький) протягом онтогенезу. Звідси нігілістичне ставлення до творчої діяльності у пізній період життя, оскільки творчість не ввійшла до мотиваційно-сміслової складової їх особистості.

2. Особи, розвиток творчого потенціалу яких завершився або на попередніх гілках онтогенезу, або у післяпенсійний період.

3. Особи (митці, науковці, управлінці, політики), які розвинули і напрацювали високий творчий потенціал на попередніх вікових етапах життя, творча діяльність яких стала складовою їхньої суб'єктності. Вони продовжують плідно працювати в пізній період життя.

Особливість суб'єктності людини на пізніх етапах онтогенезу полягає в перспективі особливого вікового розвитку – до рівня гідності і мудрості старості.

Одним із головних чинників поступального розвитку особистості у період пізнього онтогенезу є творчий характер способу її життя.

В. Франкл зауважував: «Людина, яка веде плідне життя, не стає одряхлілим старим, навпаки, розумові, емоційні якості, розвинені в неї у процесі життя, зберігаються, хоча фізична сила слабне» [535, с. 157]. До цих якостей належить здатність особистості бачити життя з різних точок координат, експериментувати з новими соціальними ролями, виявляти латентні можливості життєвих ситуацій, сприймати неоднозначність обставин життя як можливість розвитку [36, с. 497-498].

Цінність людського життя у старості часто не знижується, а зростає тією мірою, якою зберігається і зростає участь літньої людини в житті суспільства. Той чи інший ступінь збереження, деградації чи повного

одряхління є функцією не тільки віку, а й соціально-трудової активності, тобто продуктом не тільки онтогенетичної еволюції, але й життєвого шляху людини як особистості і суб'єкта діяльності [28, с. 91]. Утворення індивідуальності і зумовлений нею єдиний напрям розвитку індивіда, особистості й суб'єкта в загальній структурі людини стабілізують цю структуру і є вагомими факторами високої життєздатності та довголіття [28, с. 92].

Життєвий досвід, індивідуальні якості, рівень обдарованості, іманентно притаманні людині, формують власні механізми компенсації й адаптації до вікових змін, визначають рівень її творчої активності.

Фізичний стан літніх людей чималою мірою залежить від їх психологічного самопочуття: оптимістично налаштовані, занурені у свої справи літні люди почуваються набагато краще, ніж ті, що зосереджені на власних нещастях. Творчі особистості легше переживають старіння – з ними залишаються улюблена справа, набута мудрість.

Фізичне ослаблення спонукає підйом духу. Мовиться про фактор «якості життя» у похилому віці, який досягається лише за умови мудрого ставлення до власної темпоральності, де насамперед актуалізується стан буття «тут і зараз», коли минуле не викликає жалю, а майбутнє – розпачу. Продуктивна старість – це завжди прийняття свого віку без драматизму «чіплянь» за модель «вічної молодості» [429, с. 237].

Н. П. Бехтерева, опираючись на регуляторні можливості мозку, зауважувала, що «два екстремуми в діяльності мозку – прагнення до пізнання світу і автоматизація – формують функціональний мозок людини» [75]. І далі: «Основний механізм збереження мозку в історії виду й індивідуума – генералізована реакція мозку на будь-які зміни, на будь-яку новизну... Звідси атрофія органів від бездіяльності...» [75]. Тому людям, які вийшли на пенсію, необхідно дати можливість займатись вагомою для них справою, позаяк «пасивне буття перетворює їх у повільне вмирання» [533].

Б. Г. Ананьєв показав, що роздуми над питаннями, пов'язаними зі смыслом життя, принципово впливають на характеристику завершальних фаз життєвого шляху. На думку автора, парадокс завершення життя полягає в тому, що «вмирання» форм людського існування наступає раніше за «фізичний занепад» у старості, що в умовах звуження смислу життя призводить до деградації особистості [28]. Звідси найбільш вигідною з точок зору щодо тривалості плідних фаз життя є точка зору про наявність в індивідів програми, цілі в житті [75].

Велику роль відіграють осмисленість життя старшою людиною (більш характерна для високоосвічених людей); загальна позитивна особистісна і соціальна ідентичність і компетентність особистості – вміння справлятися із життєвими завданнями і прийняття своєї ролі; характер стосунків зі значущими іншими.

Важому роль у віці пізньої дорослості відіграє психологічне ставлення до власної старості. Синдром старості, чи той самий ейджизм – це «соціальна програма» на старіння. Людина, яка входить у свої 70 років, може психологічно не справитись із цим віковим рубежем. Оскільки середня тривалість життя в Україні становить 70 років (за даними Державної служби статистики), літня людина «примірює» цей стандарт на себе і «капітулює» перед прийнятим соціальним стандартом – «старість». Це, безумовно, прискорює інволюційні процеси, що характеризуються занепадом фізичних і психічних сил, втратою життєвої енергії, яку дедалі важче підтримувати.

Перефразовуючи І. Канта, можна сказати, що людина виявляє себе на перехресті трьох основних сфер – «належного», «можливого» і «дійсного». «Належне» розуміємо як таке, що вочевидь є і має бути, в чому викристалізовується метафізичний план буття (релігійні, філософські інтенції особистості); «можливе» – як таке, що може бути актуалізоване з урахуванням особистісних та когнітивних якостей особистості; «дійсне» як таке, констатація якого є в лоні власне існуючої реальності, що розгортає простір творчих діянь особистості. Водночас «належне» не тільки виступає як сфера недосяжного ідеалу, а й проникає у реальність, дійсність у вигляді моральних норм, традицій тощо. Людина може здолати межі свого існування і піднятися у сферу трансцендентного, однак вдається це небагатьом – святим, пророкам у релігії, геніям у мистецтві та науці – тим, хто здатен долати свій час і простір буття. Це і є та зона творчості, яку долає людина в залежності від наявного у неї творчого потенціалу і тих можливостей, які надає їй суспільство [566].

Етап пізньої дорослості ставить перед літньою людиною завдання структуризації і передачі досвіду. Позитивна еволюція в старості можлива за умов реалізації літньою людиною накопиченого творчого досвіду у значущій справі, куди б вона привнесла частку власної індивідуальності. Тиражування творчого досвіду, як і власної мудрості, робить старшу людину значущою для спільноти, в якій вона живе, забезпечує зв'язок із суспільством на рівні поколінь (передача досвіду).

Одна з найкращих книг в історії культури – книга Цицерона «Про старість» [564], яку він писав у віці 84 років. У ній автор, полемізуючи з людьми, які бояться старості, зауважує: «Для тих людей, у яких немає нічого, що сприяло б їхньому щасливому життю, важкий будь-який вік, але тому, хто шукає будь-яких благ у самому собі, не буде злом і старість як неминучий закон природи». Він наголошує, що найдієвішою зброєю у старості є науки і вправи в доблестях, які, якщо їх шанували на попередніх етапах життя, дають хороші плоди після тривалого продуктивного життя, не покидають людину і в самому його кінці. На думку Цицерона, «...у людей є чотири причини боятися старості: перша – перешкоджає діяльності; друга – ослабляє тіло; третя – позбавляє насолоду; четверта – наближає до смерті». Опонуючи оточенню, він висуває свої контраргументи: «По-перше, стара людина робить краще і більше у порівнянні з молодими не силою м'язів і не легкістю в тілі, а мудрістю, авторитетом, рішеннями, які в старості ще й примножуються. По-друге, пам'ять старіє тільки тоді, коли людина не працює над собою, своїм розвитком. По-третє, відсутність насолоди у похилому віці (маються на увазі насолоди молодості) розкриває більше можливостей для розуму, концентрації зусиль на важливих справах» [564]. Звідси головною його порадою людям, які ввійшли в осінньо-зимовий період життя, є, крім турботи про власне здоров'я, підтримка розуму і духу та боротьба з лінню. Цицерон рекомендує мудрим старим спілкування з молодими і для підтримки їхньої старості зворотне бажання молоді до співпраці.

Незважаючи на те, що з віком відмічається спад мотивації, пов'язаний зі зміною спрямованості (посилення сімейних ролей), все ж таки він не проявляє себе (або менш помітний) у творчих осіб (наукових працівників, митців та ін.), для яких характерне почуття внутрішньої мотивації (інтерес до роботи). Уся мотиваційна структура творчої особистості стабілізується в юності і в ранній дорослості, вона стає толерантною до старіння. У творчої особистості у зв'язку з широким колом інтересів, у багатьох випадках високим суспільним становищем і антиконформізмом ріст й експансія не слабнуть протягом усього життя [84, с. 235]. Звідси представники наукової і художньої творчості, які відстоюють прогресивні погляди, часто зберігають високий потенціал до кінця життя. На думку В. Франкла, «будь-яка творча діяльність має велику внутрішню цінність, наповнюючи літніх людей почуттям смислу власного існування незалежно від того, скільки їм років» [534].

Вагомим фактором реалізації творчого потенціалу особистості в пізній період життя є її включеність у різнобічні інтереси та різнопланову діяльність. Згідно з принципом бісоціації А. Кетслера, а також з науковими розробками Б. Кедрова, інтереси і заняття, що виходять за межі вузькопрофесійних, дають можливість відійти на деяку відстань, щоб «включити» нове бачення (новий ресурс) щодо розв'язання «старої» проблеми та побачити її в перспективі. Власне широке поле інтересів, ерудиція збільшують творчий потенціал у діяльності [312]. Звідси питома вага належить динамічності-рухливості інтересів і форм діяльності. Як зауважував Р. Девіс, «бездіяльність у старості і позбавлення всього того, що надихає, – не відпочинок, а шлях до могили» [173, с. 277]. Динамічність є фактором, що сприяє збереженню високого творчого потенціалу у другій половині життя особистості, відкриває шлях до нових способів вираження творчих ідей. Перед людиною, яка вийшла на пенсію, розгортаються можливості активного проведення часу: читання улюблених книг, вивчення іноземних мов, садівництво та городництво, оволодіння якимось видом мистецтва (хореографія, образотворче мистецтво, ремесла, рукоділля тощо), реалізація творчих планів, не реалізованих чи не завершених на попередніх етапах онтогенезу. Збільшенню творчого потенціалу особистості сприяє і переключення на суміжну галузь діяльності за умови, що ця галузь, в яку дана особистість включилась, раніше вже пройшла період своєї кульмінації.

Потенціал особистості може реалізовуватись у двох напрямках – зовні, створюючи для цього необхідний для людського існування зовнішній світ, і всередині, ускладнюючи її внутрішній світ, структуру самоуправління людини, її психіки, самої особистості.

Беручи до уваги зовнішню сторону реалізації творчого потенціалу особистості, слід відмітити, що тут, крім її особистісних творчих потенцій, накладаються й особливості самої діяльності, операціоналізація якої в умовах змінного суспільства вимагає постійних трансформацій мислення (знань та умінь), що ставлять особистість у складні умови життєдіяльності. З одного боку, потреба творчої самореалізації нерідко змінюється потребою «виживання», а також відстоювання своєї спроможності у професійній діяльності, у власній творчості. З іншого боку, мовиться про соціальне оточення (політичне, культурне, наукове та ін.), де відбувається об'єднання людей в організацію під керівництвом старшої людини. При цьому потенціал лідера посилюється за рахунок потенціалів його послідовників (об'єднаний потенціал) [299, с. 257].

Щодо внутрішнього напрямку реалізації потенціалу особистості, то тут перманентно бере участь біологічний ресурс (формування тіла і психіки), оскільки велику роль відіграє спадковість, що забезпечує резистентність до старіння нервової системи у високоталановитих осіб. Крім того, сповільнення процесів старіння зумовлене не тільки генетичними факторами, а й прижиттєвими надбаннями людини у процесі індивідуального розвитку.

Реалізація особистістю свого творчого потенціалу тісно пов'язана з її індивідуальними психологічними особливостями (темперамент, характер), а також з такими соціальними чинниками як соціальний досвід (у тому числі творчий) та спрямованість, які значною мірою будуть визначати її можливості, зону реалізації, ефективність.

Однією з детермінант розвитку творчого потенціалу особистості в період пізнього онтогенезу виступає оптимальне співвідношення між її можливостями та бажаннями. Якщо можливості в основному репрезентують індивідуально-особистісні характеристики, що становлять когнітивні напрацювання протягом онтогенезу, творчі здібності (загальна та спеціальна обдарованість), творчий досвід тощо, а також фізичну і психічну спроможність, уможливаючи розвиток особистості у завершальний період життя, то бажання утворюють соціокультурний пласт потреб та запитів суспільного характеру, в якому перебуває літня людина. Звідси формується і погляд людини на себе як на дієздатного і затребуваного члена суспільства або ж навпаки (в якому суспільство не зацікавлене). Позаяк у багатьох літніх людей не задіяна потреба у творчій самореалізації. Це є свідченням, з одного боку, не напрацьованого протягом онтогенезу творчого потенціалу, з іншого – згасання потреби у творчій діяльності.

До факторів, що впливають на зниження мотивації до творчості у пізньому онтогенезі, відносять:

1. Психічний і фізичний спад. Мовиться про зниження енергопотенціалу особистості, коли запас її життєвих сил вичерпаний і вона зосереджується на основних вітальних потребах, що охоплюють зону компетенції медико-соціальної служби.

2. Домінування хвилювання і тривожності (характерних для віку пізньої дорослості) над експансією і ростом (характерних для молодого і середнього віку).

Старша людина не здатна до перебудови, реорганізації свого життя, її мета – збереження попереднього статусу.

3. Зміна домінантної структури мотивації.

Спад продуктивності творчої праці у пізньому віці пояснюється змінною спрямованістю і провідною мотивацією у даний період. Посилюється потреба у родинних (сімейних) стосунках, близьких контактах, орієнтація на сім'ю стає домінуючою.

4. Мотиваційний застій, редукцію творчих (або ігрових) мотивів діяльності.

У процесі індивідуального розвитку особистості ігрові компоненти (провідні у молоді роки життя) редукуються, поступаючись місцем трудовим, що приводить до редукції творчих компонентів діяльності [84, с. 235].

Звідси реалізація творчого потенціалу особистості в період пізньої дорослості залежить, на нашу думку [325, с. 268-269], від ряду чинників. Це, зокрема:

1. Розвинена суб'єктність. Мовиться про розвиток особистості як суб'єкта творчої діяльності, де творче начало ініціює процес самореалізації особистості у період пізнього онтогенезу;

2. Творча активність особистості, що виявляється у її готовності до творчої діяльності у пізньому онтогенезі, до реалізації потреби у творчості;

3. Творчий досвід як прижиттєві творчі напрацювання особистості протягом онтогенезу;

4. Розвинені особистісні якості, що є інтеграцією здібностей, характерологічних рис та спрямованості;

5. Розвинені когнітивні якості, що уможливають мисленнєві, мнемічні, сенсорно-перцептивні, емоційно-вольові та ін. психічні процеси;

6. Наявні енергопотенціал як енергетичний резерв організму (фізична спроможність) і психіки (психічна спроможність) та психомоторика, що уможливають творчу самореалізацію у пізній період онтогенезу;

7. Особистісна затребуваність, що виражається у соціальному запиті на творчу працю (творчий продукт) літньої людини;

8. Відповідні соціальні умови життєдіяльності як «зона комфорту» особистості, де створено належні умови для творчої праці (забезпечений побут, фінансова захищеність);

9. Родинне оточення, яке б реалізувало потребу у любові, захисті, сприяло творчій діяльності літньої людини;

10. Взаємодія старшої людини (на основі співпраці) з підростаючим поколінням.

11. Безперервна освіта, що уможливить продуктивність когнітивних процесів, а також вміння жити і рухатись у часі, а відтак забезпечить тривалість працездатності і життєвої активності літньої людини.

Розробляючи питання ефективності життя і діяльності особистості, А. Бандура виокремлює в структурі «самоефективності» ряд здібностей, опорою яких є саморефлексивні процеси. Якщо особистість за життя напрацювала інтеграл таких здібностей як позитивна самооцінка, переконання у власній ефективності, успішності дій, то у неї виробилась «позитивна самоефективна думка», що є необхідною передумовою ефективною активності людини протягом усього її життя (Цит. за: [37, с. 38]).

Відповідно, щоб особистість відбулась як суб'єкт власної життєтворчості, могла протистояти ударам долі, напрацьовуючи творчу активність і життєстійкість, необхідно, по-перше, залучити принцип розвитку людини як суб'єкта; по-друге, порушити проблему «психологічного забезпечення» можливості особистості бути ефективним, успішним суб'єктом життя [39]. Вагому мотивуючу і когнітивно орієнтовану роль у конструюванні нового стилю життя на пенсії має трансформація внутрішнього світу особистості, ядром якого є «самосвідомість та рефлексивні процеси» [37, с. 37]. Звідси для продуктивного життя у пізньому онтогенезі особистість має набути віру в себе, впевненість у своїх силах та можливостях. Врешті-решт, як зазначав В. Франкл, «Людина не вільна від умов, чи вони є біологічними, психологічними, чи соціологічними за своєю природою. Але вона вільна і завжди залишиться вільною зайняти відповідну позицію стосовно цих умов; вона завжди залишається вільною змінити своє ставлення до них. Людина вільна піднятися вище рівня соматичних і психічних детермінант свого існування. Тим самим вона відкриває новий вимір, вступає у сферу ноетичного, що заперечує поділ соматичних і психічних феноменів. Вона вже здатна зайняти позицію у ставленні не тільки до світу, але й до себе» [531, с. 11-12].

У 83 роки М. М. Амосов писав: «Єдину радість дають мені інформація і творчість. Хоча і тут не без ущербності. Знаю обмеженість своїх можливостей, уявляю і прийдешнє погіршення пам'яті. Але ж нічого іншого немає. Тому й далі буду шукати, читати, думати, писати» [24, с. 13].

У розвиненому демократичному суспільстві люди похилого віку повинні знайти своє місце і нові можливості.

Тільки активність, спрямована на досягнення життєвих цілей, – соціальна або політична діяльність, інтелектуальні, творчі пошуки, спілкування з друзями, молоддю – може наповнити старість смыслом.

«Ми не можемо вважати всі потенціали особистості і суб'єкта «вичерпаними» у процесі старіння індивіда», – писав Б. Г. Ананьєв [28, с. 134], – оскільки мовиться про «принципову незавершеність» особистості [292, с. 13].

Вирішальним є питання, яке полягає в тому, чи «спонукає діяльність у людині, незважаючи на її похилий вік, сильне бажання бути – бути для когось чи для чогось» [533], чи гармонізує функціонування психічних процесів в унікальному ансамблі, чи оптимізує психофізіологічні, емоційні, інтелектуальні та особистісні резерви.

Але для цього потрібна й соціальна захищеність: відсутність соціальних катаклізмів, забезпечена старість, можливість отримання медичної допомоги у випадку хвороби тощо.

Творча діяльність у пізньому онтогенезі сприятиме внутрішній інтегрованості особистості, збереженню почуття власної спроможності та продуктивності, оптимізує психофізіологічні, емоційні, інтелектуальні та особистісні резерви, а відтак сприятиме збереженню особистості у завершальний період життя.

РОЗДІЛ 6. ТВОРЧИЙ «ВІТАУКТ» ОСОБИСТОСТІ

6.1. Психологічний антиейджинг: від гомеостазу до пасіонарності

Останнім часом все більше у психологічній літературі мають місце тенденції до розгляду періоду пізньої дорослості як «віку розвитку» [35; 36; 177; 181; 246; 247; 525; 612; 624; 625; 626; 631; 635; 650 та ін.].

Самопочуття літньої людини визначається рядом чинників, детермінованих її фізіологічним станом буття (фізична спроможність «бути»), психічним (адекватне світосприйняття, активність пізнавальних та емоційних процесів), соціальним (соціальна затребуваність, спілкування), особистісною зрілістю (готовністю до розвитку), способом життя, ментальною моделлю старості, активною творчою діяльністю, що асимілює в собі всі буттєвісні стани у вимірі життя «Я є» і «Я хочу бути». Звідси і погляд на саму конструктивізацію як подальшу інтенціональність творчого життя особистості у старості має бути індивідуальний, з урахуванням можливостей та потреб особистості на фінішній лінії життя. Для категорії високотворчих особистостей питання конструктивізації не є на порядку дня «їхньої третьої зрілості», позаяк вони напрацювали творчі енергії і творчість вже стала вагомим смисловим конструктом їхнього життя.

Що стосується осіб із середнім рівнем розвитку творчого потенціалу, то тут організація і проведення психотерапевтичної роботи з даною віковою категорією має свою специфіку [524; 584; 619; 640; 646; 648]. Для цієї категорії людей перешкодами на шляху до реалізації творчого потенціалу в старості є такі фактори: погіршення здоров'я (за умов дієздатності людини), несприятливе оточення (власна незатребуваність), перевантаження фізичною працею, втрата інтересу до творчої діяльності тощо.

Звідси має бути врахований комплекс заходів, спрямований на активізацію творчих потенцій в особистості, яка виявляє запит на творчу працю та за певних умов життя не зреалізувала себе. Крім цього, слід враховувати і умови проживання літніх людей (самотні люди, які проживають у власних будинках, люди, які проживають із сім'єю, чи особи, які знаходяться у геріатричних центрах). Для категорії «збережених» (спроможних) у старості людей соціально-психологічною підтримкою слугувало б створення клубів за інтересами для людей літнього віку,

досвід яких вже давно існує за рубежем і у форматі яких функціонують різновекторні напрями застосування знань та умінь осіб даної вікової групи. Великої ваги набувають і умови, в яких проживає літня людина із сім'єю, ставлення сім'ї до неї (дітей, онуків), поцінування результатів її творчої праці, стимулювання активності.

Комплекс реабілітаційних заходів, що організуються для літніх людей у геріатричних центрах, має бути спрямований на заповнення смыслом життя в старості. З цією метою важливо не стільки пропонувати літнім людям готові схеми організації дозвілля, творчих занять, скільки спонукати їх до активної участі в організації того чи іншого заходу. Має бути врахована можливість вибору заняття за інтересами самою людиною. Це досягається за умов активності старшої людини, її бажання творчо працювати.

Соціальне завдання, яке стоїть сьогодні перед українською спільнотою і психологічною наукою зокрема, полягає в тому, щоб:

1. Змінити ставлення до всієї категорії людей пенсійного віку як до недієздатних. Старіння не означає односпрямованого процесу змін особистісних структур у бік регресу. Доки людина жива, зберігається тенденція до її особистісного розвитку. Не дозволяти старшим людям переймати негативний імідж старості, репрезентований ейджизмом, сприяти їхньому відчуттю соціальної затребуваності.

2. Сприяти бажанню літньої людини працювати. Людина при цьому не перебудовує свій усталений спосіб життя (виробничий), вона активна і затребувана. У зв'язку з цим до вимог працевлаштування чи продовження трудового стажу підходити індивідуально, з позиції продуктивності праці особи і її спроможності та бажання працювати у команді з молодим поколінням.

3. У випадку припинення особистістю трудової (професійної) діяльності соціальні служби мають сприяти заповненню екзистенційного вакууму старших людей шляхом створення для них клубів (за інтересами); залучати їх до громадської діяльності, підключати до рішення соціальних проєктів за місцем проживання тощо.

4. Враховувати те, що найбільш оптимальною вважається праця трьох поколінь: «діди» – «батьки» – «онуки», де старше покоління виступає носієм досвіду, молодше – носієм інновацій (реформ). Це сприятиме кращій адаптації літньої людини у безперервно змінюваному світі і уможливить міжпоколінний діалог.

5. Вимагати від літніх людей брати відповідальність за своє життя там, де це можливо.

6. Стимулювати пізнавальну діяльність літніх людей (навчання, розумові вправи, читання літератури, оволодіння новими знаннями, мовами, комп'ютерними технологіями тощо), що сприятиме відчуттю інтеграції й цілісності їхнього життя, сповільнить інволюцію когнітивних процесів.

7. Стимулювати фізичну активність людини (заняття спортом), що сприятиме збереженню психомоторики, а також зміцненню фізичного і психічного здоров'я.

8. Сприяти творчим ініціативам та задумах літніх людей, вітати спроби експериментування.

9. Заохочувати старших людей до рефлексії внутрішніх смислів і потреб, відведення часу на споглядання у моменті «тут і зараз». Це активізує поле сприймання літньої людини у темпоральності кожного даного моменту життя, сприятиме виходу із застрягання в минулому, розкриватиме зону власних можливостей, «вириваючи» її із закостенілості стереотипів.

Сьогодні, коли у психологічній науці з'явився інтерес до пізнього періоду життя особистості, з'явилося і поняття «психологія антистаріння» [194, с. 48]. Воно відрізняється від геронтопсихології тим, що антистаріння розглядається принципово як негентропійний процес, який передбачає не тільки специфічне економне витрачання енергетичних ресурсів у пізньому віці, але й можливість їх накопичення. Тому постає проблема розробки психологічних методів та методик, які б дозволяли зберігати і розвивати інтелектуальний і творчий потенціал особистості у будь-якому її віці. Завдання психотерапії полягає в тому, щоб допомогти людині старшого віку віднайти ресурсність її життя, наповнити його смислами і бажанням до творчої діяльності.

Ідіома «вік живи – вік учись» трансформувалась у XXI столітті у формулу безперервної освіти.

На сьогодні залишається відкритим питання про вибір методів підвищення творчої активності особистості у період пізньої дорослості. Мовиться про зміну ставлення до даної категорії людей з боку суспільства (соціальних інституцій), про потребу у постійній і безперервній освіті старших людей. Саме безперервна освіта може стати фактором і умовою успішної соціалізації у похилому віці, збереження духовного потенціалу у постпенсійний період. Можна тільки надіятись, що у нашій країні, як і в багатьох країнах Європи, для пенсіонерів відкриються університети, де вони зможуть знайомитись із професією, яку їм сво-

го часу не вдалось освоїти. Те саме стосується і випуску спеціальних журналів, де б велись рубрики, цікавих дискусій у популярних газетах, трансляції телепередач.

Щаслива старість полягає у підтриманні стилю життя, який склався в молодші роки. Людина, яка усвідомила свою старість, розуміючи, що життя є цінністю до самого його завершення, намагається отримати задоволення, займаючись улюбленою справою, інтересами, тим самим активізує внутрішні резерви організму.

Старше покоління сьогодні потребує добре продуманої системи ресоціалізації, кваліфікованої психотерапевтичної допомоги, можливостей реалізувати свій творчий потенціал, що забезпечить позитивну соціалізацію особистості в період пізнього онтогенезу і підвищить якість життя самої людини.

Двадцять-тридцять років, які припадають на долю пізнього онтогенезу людини (індивідуально), дають можливість ставити питання про можливість поступального розвитку і, відповідно, безперервної освіти старших людей.

Специфічними завданнями психотерапевтичної роботи при цьому є:

- 1) подолання соціальної ізоляції літньої людини, інтеграція її у суспільство;
- 2) профілактика порушень адаптації у процесі проходження «кризи старості»;
- 3) підвищення самооцінки літньої людини шляхом зменшення тривожності і почуття власної неповноцінності;
- 4) підвищення мотиваційно-особистісної складової до пізнання своєї духовної індивідуальності;
- 5) формування стратегії незалежності у пізньому віці;
- 6) підвищення психологічної складової якості життя у пізньому онтогенезі;
- 7) реалізація творчого потенціалу особистості у пізній період життя;
- 8) створення умов для подальшої актуалізації її життєвого досвіду, реалізації нею свого творчого потенціалу у пізній період онтогенезу.

Особистісний підхід до реалізації творчого потенціалу в період пізнього онтогенезу розкриває шлях актуалізації суб'єктної активності літньої людини за рахунок стимулювання її самовизначення, самооцінки у ставленні як до минулого, так і до теперішнього. Звідси психологічне консультування повинно визначатись індивідуальними особливостями

ми життєвого шляху літньої людини, специфікою пізнього онтогенезу, рівня її психічної та фізичної спроможності. Звертаючи увагу на психотерапію в геронтологічній практиці, Б. Д. Карвасарський зауважує, що «найменшою мірою для розуміння старості підходять глибинно-психологічні та психоаналітичні методи психотерапії» [213, с. 453]. Відповідно до цього, а також виходячи із смисложиттєвих орієнтацій людей пізнього онтогенезу нами було сконцентровано увагу навколо таких напрямів психотерапевтичної роботи як: християнсько орієнтована психотерапія, терапія творчим самовираженням, екзистенційно-гуманістична психотерапія, логотерапія.

Психотерапевтична робота з людьми даної вікової категорії може проводитись у соціальних центрах, центрах психічного здоров'я, лікарнях, інтернатах, в інших медичних установах.

6.2. Конструктивізація процесу старіння у руслі екзистенційно-гуманістичного підходу

Будь-яка вікова психологічна проблематика є, по суті, екзистенційною, не говорячи вже про пізній онтогенез, коли загострюються «останні запитання буття» (М. М. Бахтін). Для нас цінним видається базове поняття екзистенційної психології, за якою «людині притаманна автономія, яка позбавляє її від тюрми об'єктивного детермінізму і яка перебуває у її суб'єктивності» [107, с. 24], що дає можливість вибудовувати психотерапію з даною категорією людей у контексті таких концептуальних понять, як діалог (зустріч), досвід, переживання, автентичність (істинність), самоактуалізація, цінність, буття (в світі), життєвий (феноменологічний) світ, подія (життєва ситуація) [87, с. 83], творчість. Екзистенційна психологія, як «життєзмінююча психотерапія» [107, с. 21], має справу із суб'єктивною реальністю особистості, «внутрішньою автономною й інтимною реальністю», яка є «кореневою системою інтенціональності людини» [107, с. 24], в якій вона «предстоїть» найбільш автентично і яка слугує місцем прикладання зусиль екзистенційного психолога у роботі з особистістю. Звідси зумовлене і звернення у «терапевтичному альянсі» до процесу безпосереднього переживання літньою людиною контексту «минуле-теперішне-майбутнє», в якому відбувається пошук усвідомлення (самоусвідомлення) нею власних екзистенційних проблем.

Для людини, яка ввійшла в «осінньо-зимовий період свого життя», особливої екзистенційної гостроти набуває есхатологічна проблематика, що складає «больовою» точкою її світовідчуття і слугує «підготовкою» до завершення земного буття. Кожна людина протягом свого життя ставить перед собою питання: «Хто я є?», «Що за світ, в якому я живу?», «Що я маю в ньому зробити?» і шукає на них відповіді. Цей процес є безперервним, аж до останнього питання, на яке вона відповідає своєю смертю [107, с. 23]. Проте старший вік, який охоплює період життя з 60 років і до завершення життєвого циклу особистості, все ж репрезентує різні вікові градації людини і, відповідно, її буттєвісне переживання («вхід» у 60 років, 70 років та понад 80 років). Це різні можливості, різні спроможності тілесного, психічного та духовного планів буття людини з її ставленням до себе, самоприйняттям та динамікою змін протягом входження у «глибини онтогенезу». Безумовно, що самоставлення працюючої людини, яка ще не завершила свій трудовий шлях, при задовільному стані здоров'я і потребі працювати буде іншим, ніж літньої людини, яка вийшла на пенсію. Особистість у постпенсійному періоді життя часто відчуває кризу самоцінності, пов'язану із кризою смислу життя, звуження свого соціального «Я» до сімейного плану, який починає витісняти ті активні плани життя, які до цього домінували. Власне тут екзистенційно-гуманістична психотерапія покликана допомогти літній людині на межі «руйнування» її життєвих світів, віднайти вікову ідентичність і нову екзистенцію на шляху, що добігає кінця. Звідси екзистенційно-гуманістична психотерапія базується на соматичному підході, що передбачає застосування невербальних методів, які ведуть до інтеграції Я за допомогою зосередження уваги на суб'єктивних тілесних стимулах і сенсорних відповідях (гештальт-терапія), чи тілесно орієнтованих практиках (біоенергетичний аналіз Лоуена), духовному підході, у центрі якого знаходиться кінцеве ствердження Я як трансцендентного, чи трансперсонального досвіду. Досягається цей рівень за допомогою медитації (трансцендентальна медитація) чи духовного синтезу [213, с. 125] через молитовний стан.

Екзистенціалізм вніс нові виміри в буття людини як особистості: свобода і відповідальність; пошуки смислу; повнота буття (самореалізація), усвідомлення смерті і небуття; усвідомлення самотності, переживання спілкування як цінності, як і переживання персонального «Я» [87, с. 83]. У контексті даного психотерапевтичного напрямку особистість розглядається як іманентно активна, з властивими можливостями

до саморозвитку. В. Франкл вважав, що людське життя повинно бути чимось більшим, ніж просто «рослинне» існування, позаяк у кожній людині закладена з народження потреба наповнити смыслом своє існування [534]. Згідно з екзистенційним постулюванням, свідоме буття людей похилого віку, наповнене рішенням різного плану задач і вищою мірою особистісних проблем, сприятливо впливає на їх психічний стан, оптимізує психічне «Я» у пізньому онтогенезі. Звідси, як нам бачиться, терапія зі старшими людьми має бути спрямована на реалізацію можливостей, що відображається в їхній активності та продуктивності. Велика увага приділяється емоційній сфері особистості, зокрема: переживанням, зміщенню акценту з «там і тоді» на «тут і зараз», що активізує процес включення в життя через реалізацію інтересів та потреб літньої людини (самоприйняття, віра у власну спроможність до творчої діяльності). Доречною тут є заувага І. Ялома: «Гуманістичні психологи більше говорять про розвиток потенціалу, ніж про обмеження й гру випадку; більше про самоусвідомлення, ніж про прийняття; більше про пікові переживання і глибинну єдність, ніж про тривогу; більше про самореалізацію, ніж про смисл життя; більше про Я-Ти стосунки і зустріч, ніж про відчуження і базову ізоляцію» [608, с. 25].

У контексті екзистенційного підходу наголос робиться на самоусвідомлення, роботу з тривогою, ставлення до часу, смерть, ізоляцію, беззмістовність, що фактично стають смисловими конструктами у віці пізнього онтогенезу. Сказані ще св. Августином [9] слова «Тільки перед лицем смерті по-справжньому народжується людина» дають можливість зрозуміти психологічні особливості передусім літніх людей, які фактично, стоячи перед безконечністю і усвідомлюючи її, прагнуть завершити справи (довести до кінця задумане), тобто зреалізуватись максимально повно. Особи, які не сягнули глибини цього розуміння, приречені саме на переживання того «екзистенційного вакууму», на якому наголошують екзистенціалісти. На думку А. Маслоу, єдиний діючий шлях спасіння душі – це посвята себе якійсь значущій справі, до якої людина відчуває покликання.

Враховуючи те, що «будь-яка терапія тією чи іншою мірою повинна бути також і логотерапією» [535, с. 254], оскільки вона «досягає усвідомлення пацієнтом чогось ноетичного, людського», звернемо наш погляд саме до неї.

Логотерапія розглядає людське буття у форматі його осмислення трьома способами:

- а) через те, що людина дає життю (творча праця, взаємодія);
- б) через те, що вона бере зі світу (користування благами);
- в) через позицію, яку людина займає у ставленні до своєї долі, яку вже змінити не в силі (тяжка хвороба).

Звідси логотерапія покликана допомогти відродити смисл життя у стані «екзистенційної фрустрації» (В. Франкл), наповнити його змістом через справи, до яких людина причетна, творчу діяльність, а також у взаємодії з іншими, істиною. Логос, як світ смислів і цінностей, постає перед літньою людиною як «об'єктивний корелят суб'єктивного феномену – людського буття» [533], у площині якого і розгортається життєздійснення суб'єкта у ставленні до нього. Завдання логотерапії – сприяти виклику особистого смислу в людині у завершальний період її життя, актуалізуючи зону її відповідальності за його реалізацію. Відтак самотрансценденція стає сутністю існування, яке «автентичне тільки тією мірою, якою спрямоване на щось, що виходить за його межі» (В. Франкл). Звідси два виміри буття особистості: інтраперсональний, що належить до рівня Я, де головним є розкриття індивідуальності, емоційного стану і їх представництва у фізичному тілі, та трансперсональний, орієнтований на максимальну реальність, єдність людини, універсальний або космічний план, в якому людина переживає перехід меж її Я в універсальну свідомість [213, с. 123].

Одним із найбільш важливих питань старості є пошук «нової ідентичності», де гостро постає проблема його адекватності, яка відіграє суттєву підтримуючу роль. Втрата смислу життя призводить у старості до різного роду аддикцій (алкоголізм, наркоманія), інших ознак «життєвого вигорання», позаяк проблема полягає не тільки у становищі, в якому опинилася людина, а й у тому, як вона ставиться до нього. Звідси основними завданнями логотерапії для людей старшого віку є знаходження смислу їхнього буття у пізній період онтогенезу з подальшим його самостійним конструюванням (активна дія, продуктивне включення у життєвий онтологічний простір).

Знаходження людиною нових інтегративних життєвих смислів у старості свідчить про важливість цього процесу для збереження активності, компенсації інтелектуальних дефіцитів, взагалі для самозбереження. Принципово важливою є необхідність збереження в старості власної картини світу, що будувалася протягом усього життя людини з метою його розуміння, пояснення й систематизації. У рамках логотерапії смисл буття літньої людини реалізується через творчість, емоційні

переживання, стосунки, де пріоритет належить цінностям творчості. Звідси і методи логотерапії: метод дерефлексії (нейтралізація невротичної схильності до самоспостереження, зняття надмірного самоконтролю) та метод парадоксальної інтенції (з метою подолання страхів клієнта, заохочування його до дій, яких той намагається уникати). Прийом персонального осмислення життя – відродження інтересу особистості до життя (знаходження смислу життя) через актуалізацію власної значущості в очах близьких людей. Завданням «Сократівського діалогу» є заохочення літньої людини до співробітництва і розширення сфери її свідомості. Таким чином особистість підводиться до прийняття судження, яке раніше не приймалося нею, було «закритим» для її розуміння, зчаста незрозумілим.

Психотерапевтичний процес здійснюється з урахуванням феноменологічного аналізу емоційності (центру і місця переживань), завершальним акордом якого є аналіз особистісних установок і рішень, завдяки чому літня людина стає відкритою тим цілям, завданням і цінностям, до яких відчуває своє автентичне покликання.

6.3. Релігійна творчість як продуктивне «проживання» старості

Вік пізньої дорослості «екзистенціоє» потребу особистості у самозаглибленні, трансцендентному «очікуванні» завершеності земного буття. Звідси актуалізується мотив звернення до вічних цінностей і переживання містичного досвіду, якими виступають християнські постулати, що й уможлиблює релігійну творчість.

Енергії, що затрачались у молоді роки на соціально актуальне, змінюють вектор спрямування на особистісно значуще, де все більше проривається тональність духовного, есхатологічного [340, с. 275]. За К. Юнгом, духовність є настільки істотним складником психологічного здоров'я, що він (К. Юнг) береться допомогти лише «тим людям... хто керується у житті духовною чи релігійною перспективою» [175, с.122].

Особистість у пізній період онтогенезу переживає глибоку екзистенційну кризу, ініційовану рядом суперечностей: по-перше, між нав'язаною соціумом (ейджизмом) роллю «старої людини» як малопродуктивної (непродуктивної) і психологічним самопочуттям та самоприйняттям людиною власних потенцій, що можуть «конкурувати» з імперативами соціальних кліше (звідси має місце ексклюзія старших людей); по-друге, між погіршенням фізичного здоров'я та прагненням

залишатись максимально дієздатним і активним; по-третє, між усвідомленням меж земного буття і прагненням активізувати життєву енергію на реалізацію задуманого чи завершення розпочатого.

Ця криза розв'язується посередництвом віри, молитви, звернення до Вищого –Творця.

Християнсько-антропологічний підхід [562] бере за основу антропологічного опису дискурс енергії, в якій людина розглядається як енергійна формація і, відповідно, характеризується не якими-небудь есенціальними поняттями, як у класичній антропології, що не виправдала себе, а, позаяк, енергіями, діями, активністю та іншими можливими проявами.

Звернення до християнсько-антропологічного підходу пов'язане також з особливостями української ментальності, зокрема у ставленні українців до самої релігії. М. Костомаров наголошував, що українці – глибоко релігійний народ, у них домінують сильне почуття всеприсутності Бога, втаємничені роздуми про себе, сердечний потяг до духовного, таємничого світу [355, с. 206].

Творення власного життя становить генеральну лінію самоздійснення унікальності людини в контексті її цілісного життєвого шляху. Життєвий шлях людини – це шлях її духовних пошуків, що здійснюються власними рефлексивними зусиллями з Божою допомогою. Християнська філософська антропологія пояснює фундаментальні онтологічні ознаки, які визначають структуру кожної людської сутності і конституюють людину як особистість [110, с. 11]. Співзвучно із сучасною гуманістичною психологією християнська антропологія піднімає проблему самореалізації, оскільки «особистість є своя власна ціль і покликання: вона живе для того, щоб реалізувати себе всередині виду і разом з видом. Зрозуміло, що повна самореалізація передбачає особистісне безсмертя і, відповідно, духовну природу душі. Без цього вона була б не особистістю, а індивідом і жила б тільки для виду» [110, с. 39]. На думку Е. Фромма, «немає жодної людини, яка б не мала релігійної потреби – потреби в системі орієнтації та об'єкті для служіння» [547, с. 160].

Життя людини – це постійна боротьба, означена виправданням, звершенням або занедбанням, руйнуванням ноологічної сутності з її потенційною універсальністю, творчо-вольовою спрямованістю на вибір добра і заперечення зла, прагненням до самопізнання й екзистенційного самовизначення [220, с. 49].

Приймаючи думку, що «...самореалізація, згідно з християнськими віруваннями, – це не вершина досягнень, а Божий дар» [239, с. 8], ро-

зуміємо висловлювання Тертуліана (одного з раних церковних авторитетів), що «душа людська за природою християнка».

Звідси (М. Х. Седано) виводяться такі принципи християнсько-антропологічного розуміння особистості:

- принцип двоєдності особистості. Всі психічні прояви людини, її потреби носять символічний характер, їх задоволення зачіпає всі виміри особистості;

- принцип співвідношення і циркулярності (відношення тілесного й душевно-духовного);

- принцип динамічного конфлікту. Особистісний розвиток відбувається у процесі різних життєвих криз, що спонукають людину переглянути свій минулий досвід;

- принцип трансценденції («вихід із себе» у процесі проживання відносин, цінностей, особистісно значущого досвіду).

Пізній період онтогенезу характеризується тим, що вік 60/70 років – це етап релігійної зрілості, а після 70 років – есхатологічної релігійності.

Етап релігійної зрілості спонукає особистість до перегляду своїх поглядів, які зазнають трансформації: а) як формування світогляду, усвідомлення і корекція ієрархії цінностей у людей, які самореалізуються і, звідси, підняття на більш глибинний рівень усвідомлення власної релігійності (єдність змісту і форми); б) як подальша формалізація релігійності, релігійний конформізм або ж відхід від релігійності (релігійної практики).

Есхатологічний етап розвитку релігійності – це своєрідна релігійна мудрість, що спонукає віруючого до усвідомленого сприйняття процесу старіння як закономірного вектора траєкторії життя від народження до смерті. Звідси спокійне прийняття невідворотного, що поєднується з вірою, надією і любов'ю, сприяє розвитку переживань повноти життя і прийняття його цілісності. Мова йде про задоволення есхатологічної потреби людини в упорядкуванні свого внутрішнього світу. Якщо релігійний розвиток не досягає такого рівня, щоб означитись як релігійна творчість, то випробування цього віку роблять релігійність «ритуальною», світогляд – «катастрофічним», а ставлення до інших людей – непримиренним, агресивним [571, с. 89-90]. Звідси мають місце різні форми прояву Я у ставленні до релігійності, зокрема:

1. Невідання. Життя людей підпорядковане «голосу» соціуму і, відповідно, його стереотипам. Звідси «зовнішня» людина домінує над «внутрішньою».

2. Філософування на тему духовності. Даний варіант передбачає зовнішнє прийняття духовних постулатів без внутрішньої роботи.

3. Непродуктивна активність. Варіант поведінки – надмірна активність за мінімумом рефлексії.

4. Недовіра собі і Богу. Даний варіант зумовлює неусвідомлення власної Божої природи і підтримки Творця.

5. Емоційний шок. Виникає за умови «зустрічі із собою» як акту відкриття власного істинного «Я».

6. Прийняття себе у всій повноті. Тут виникає процес синергії: воля людини і воля Бога стають нероздільними.

У літньої людини, яка зазвичай перебуває у ситуації «наростаючих втрат»: втрат ровесників, друзів, партнера по шлюбних стосунках (відхід у вічність), втрати соціальної затребуваності, втрати фізичного здоров'я, що протікають на фоні переживання втрати особистісної значущості, – загострюється потреба в пошуку сенсовості життя на фінішній прямій. Цю гостру екзистенційну потребу особистості можна вважати стрижневою у її структурно-функціональній організації.

Життя людини як одухотвореної істоти в рамках християнського світогляду, можна визначити як христоформне та христоцентричне. За цими уявленнями людина покликана брати участь у житті Творця через Христа як взірця духовної досконалості [220, с. 388].

Виходячи із твердження, що віра – це безперечний психологічний факт, передумова здійснення, необхідна підтримка, умова будь-якої хоч якоюсь мірою складно організованої людської активності [93], стає зрозумілим звернення до християнсько орієнтованого підходу в психології у роботі з людьми старшого віку.

Релігійність являє собою цілісний багаторівневий феномен, в якому виокремлюються когнітивний, емоційний, мотиваційний та діяльнісний рівні. Християнська релігійність в її автентичній формі може сприяти розвитку особистості, визначаючи шляхи її самореалізації. Духовний розвиток особистості, персоналізація віри – це шлях глибокої інтеріоризації релігійності – від утилітарного розуміння власної релігійності до релігійності як власного особистісного смислу [571, с. 170].

Особистість черпає джерело сили, що дає їй віра, «приймає» фінішний етап життя, самотність, втрати, погіршення фізичного здоров'я, осягає смисл «можливості неможливого», як і «неможливість можливого» (Ф. Є. Васильюк). У цьому життєвому просторі домінують три категорії: дія – переживання – молитва [113, с. 6]. У розвитку духовно орієнтованих підходів у психотерапії центральною повинна стати категорія

молитви. Молитва можлива на всьому діапазоні станів – від гострого переживання залишеності, від притуплення і оніміння віри («окаменілого нечуття») до явного відчуття Божої присутності [113, с. 12]. Це те, що називається «діалогічною відкритістю християнській свідомості» (С. С. Хоружий). Мовиться про категорію трансцендентного: інтуїція, що виходить за межі чуттєвого досвіду, є необхідною феноменологічною умовою, без якої неможлива молитва як особистісне звернення до Бога. Всі ті життєві відношення, які актуально не реалізуються зараз у цілеспрямованій діяльності, існують у житті людини у вигляді переживань. Стягання безперервної молитви, – це перетворення будь-якої діяльності у молитву. Звідси будь-який життєвий процес, будь-яка предметна діяльність і будь-яке переживання стають молитвою. Намагаючись за допомогою молитви виразити своє, особисте, долаючи, як у творчості, «спротив матеріалу» (власна душа і слова молитви), особистість отримує можливість вбирати зі слів і образів молитви духовний і душевний досвід смирення, покаяння, відкритості, включати його у своє переживання, засвоюючи його, збагачувати переживання духовно-творчими досягненнями [113, с. 44].

Істинне відкриття переживання в молитві починається з мистецтва бути, а завершується мужністю і мистецтвом змінюватись. Воно веде не тільки до душевного зцілення, але й до духовного звільнення. До прохання людина знаходилась у стані неможливості як «концентрованої недостатності», після прохання – неможливості як немислимого надміру [113, с. 89]. Прохання змінює не тільки ситуацію переживання, але й суб'єкта переживання, який відкриває для себе силу синергійного співбуття, де з відчаю постає надія, а з туги – радість. Звідси суб'єкт «вмирає в проханні», але «вмирає», щоб відродитись у «євхаристичному» переживанні – вдячності і величезної радості. Тим самим «внутрішня людина» феноменологічно актуалізується, і з'являється можливість її участі в молитвенному діалозі [113, с. 105].

Молитовне звернення, по-перше, сублімує переживання (душа піднімається в очікуванні смислу); по-друге, енергізує переживання (стимулює його діяльну, активну природу); по-третє, синергізує переживання (звільняє його від самозамикання, відкриває можливість співпереживанню, спільному смисловою пошуку, формує готовність до зустрічі з новими смислами) [113, с. 108].

У своїй глибинній сутності будь-яке продуктивне переживання є таїнство творчості, оскільки смисли не є планомірним продуктом свідомої і довільної активності, вони не конструюються і не відшуковуються,

а народжуються. Набуття смислу завжди неочікуване, як відкриття у творчому процесі. Отриманий у молитві смисл розкриває перед переживанням перспективу включитись у життєдіяльність, кличе до дії, вказує шлях [113, с. 108]. Так відбувається знаходження сенсу життя в умовах страждань, підтримується стан внутрішньої рівноваги («умиротворення»), розвивається почуття власної особистісної вартості [220, с. 387-391]. Звідси християнський досвід є в повному розумінні граничний досвід – досвід радикальної трансформації, трансцендування людини; але при цьому досвід не деструктивний, а творчий для особистості [561].

Проте самореалізація літньої людини у форматі християнського світобачення буде простою редукацією, без урахування фактора ноологічної сутності. Розуміння і засвоєння духовного змісту власного життя – критерій, що дозволяє диференціювати зовнішню та внутрішню релігійність (форма і зміст як категорії філософії). Зовнішньо релігійна людина намагатиметься зберегти усталену систему уявлень про себе відповідно до власного образу «Я», реагуватиме на оточення шляхом актуалізації механізмів психологічного захисту, виправдовуючись при цьому. Її вчинки часто залежать від емоційного стану, якому підпорядковується система оцінювань навколишніх, а звідси дії на кшталт «прийняття» – «неприйняття», або ж «догоди власному Его», під імперативом якого відбувається її самореалізація.

Внутрішньо релігійна людина розуміє, що її духовний шлях – це перманентний розвиток. Власні внутрішні суперечності, як і зовнішньо дисгармонійні прояви, сприймаються нею як шляхи розвитку власної душевно-духовної структури, не екстраполюючи при цьому на Бога, оточення (у своїх претензіях). Самореалізація внутрішньо релігійної людини, як деміурга, – це постійний поступ її на шляху розкриття власних потенцій, як можливостей синхронізації внутрішнього і зовнішнього світів. Тут сприйняття віри викристалізовується, перш за все, через розвиток довіри Богу, прагнення поєднати свою волю з волею Творця.

Релігійна творчість починається там і тоді, де і коли відбувається «пробудження» духовної людини, тобто її духовного «Я». Однак творчість релігійна відрізняється від простої релігійності тим, що остання «нежива», нерідко догматично-формальна, а творчий характер релігійності – це перш за все жива віра, коли збурений емоційний стан душі приборкується глибоким відчуттям любові, прощення. Це стан постій-

ної динаміки, прийняття, усвідомлення. Це не просто «застрявання» у природі своєї гріховності, а постійна ностальгія за Боголюдиною (Христом), пошук Бога у собі. А звідси – трансформація її ціннісно-смыслові сфери, життєвих виборів, характеру, її творчого процесу і продуктів творіння [329, с. 358-359].

У руслі християнсько орієнтованої терапії [163; 571] літні люди працюють проблеми власної духовно-душевної організації, знаходять ресурси застосування своїх фізичних і психічних сил для подальшого розвитку і вдосконалення. Мова йде про синергійність розвитку як накладання енергій у співпраці людини з Божою благодаттю. Розвиток особистості християнина – це розвиток у Христі. Благодать посилається від Бога, але можливість її прийняти залежить від духовного стану і волі особистості [571, с. 97].

Специфіка діяльності християнського психолога у роботі з літніми людьми полягає в тому, що у процесі їхньої взаємодії психолог, вибудовуючи діалог на основних християнських постулатах, повинен допомогти літній людині прийняти «незмінне», за допомогою віри і рефлексії віднайти власну ресурсність, а разом з нею – смисл життя у завершальний його період.

Християнська психотерапія веде до знання й усвідомлення, у тому числі моральних проблем, але перебуває при цьому в незмінному семантичному просторі етичного піднесеного ідеалу – діянь, особистості і життя Ісуса Христа [87, с. 108]. Найважливіше завдання успішної психотерапії полягає в інтегруванні психіки пацієнта на основі екзистенційних смислів, здатних вселити йому життєву наснагу, душевний спокій, радість буття. Релігійні надсмисли здатні спричинити самотрансцендування особистості (автентичну самоідентифікацію з життєдайними смислами життя) на найвищому рівні, яким є стан «п'ік-досвіду» – абсолютної внутрішньої гармонії, цілісності, тотожності своїй сутності, самодостатності, відповідальності за свою долю, ідеальної функціональності, цілковитого звільнення від страхів, тривог, невротичних сумнівів, вини та самокритики [355, с. 194].

Б. В. Ничипоров [370, с. 32] звертає увагу на триєдність шляху відродження душі, а саме: а) збагачення свідомості духовними смислами («розширення семантичного поля») у процесі самопізнання; б) почуття каєття в Бозі; в) відновлення особистого благочестя. Робота християнсько орієнтованого психолога [220, с. 387] має бути зосереджена на створенні умов актуалізації «Сутнісного Я» в свідомості людини та

спонуканні її до духовного розвитку, орієнтирами якого виступатимуть основні християнські цінності.

У цій екзистенційній площині літня людина знаходить смисл свого буття посередництвом віри. Творчі особистості осмислюють віру ще й крізь призму власної творчої активності, вбачаючи нероздільність «духовно-душевної» природи людини.

6.4. Феноменологічне конструювання арт-терапевтичного процесу в роботі зі старшими людьми

Звернення до арт-терапевтичного формату в роботі з літніми людьми зумовлене самою природою творчості, що виражає душевну й духовну природу людини. У творчій діяльності відбувається розкриття індивідуальності через творче натхнення, пошук свого суспільно корисного смислу в житті і (актуалізація запитів, які не були затребуваними на попередніх етапах онтогенезу), розв'язання внутріособистісних конфліктів, пошук шляхів гармонізації свого життєвого простору (налагодження контактів) тощо. Це не тільки творче переживання – осмислення пройденого життєвого шляху, але й пошук і знаходження власних ресурсів «тут і зараз». Залучаючись до культури, літні люди набувають нового розуміння себе і свого місця у житті. Література, музика, мистецтво, культурні, сімейні традиції, обряди стають складовою світосприйняття людини у пізньому онтогенезі.

Творчість старої людини є глибоко есхатологічна, пронизана екзистенційними смислами, наповнена глибиною мудрості, філософування. Занурюючись у творчу діяльність, людина відволікається від власних турбот, «входить» у творчий процес, що одночасно виступає і як розвиток, і як терапія. Відбувається творча метаморфоза – повернення в дитинство, оскільки сама творчість активізує внутрішню дитину [72], пізнавальний інтерес, розкриває можливості особистості. Але якщо у дитячому віці це проходить більш неусвідомлено, то у старшому це глибинний «прорив душі», що прагне злитись із Всесвітом, – осмислений, «переплавлений» і трансформований через низку вікових криз, падінь і злетів. Творець передає акумульований життєвий досвід, інтегруючись у власному творінні.

Ідея використання творчості для психотерапевтичної допомоги не нова, якщо взяти до уваги відкритий ще Аристотелем феномен катарсису для очищення і відновлення емоційно-ціннісного ставлення людини

до дійсності під впливом мистецтва. Більш цілеспрямовано творчість використовується у спеціально розроблених методах психотерапії: психотерапії творчістю і творчим самовираженням [105; 106; 262; 432], логотерапії [532], особистісно-центрованої терапії [431], психосинтезі [47], гештальтпсихології [397], експресивній терапії [432], глибинній психології [610] та інших.

Виходячи із феноменологічного дискурсу (Е. Гуссерль) будь-яка свідомість є свідомістю чогось зовнішнього, а значить рух, який свідомість здійснює у напрямку свого об'єкта, є водночас відкриттям світу і відкриттям речей. Виводячи інтенціональність свідомості, Е. Гуссерль анулює будь-яке протиставлення суб'єкта та об'єкта, звідси апелює до повернення «до самих речей» [447, с. 59]. Якщо «дух за своєю суттю – це спроможність пізнавати себе» [447, с. 59], уможливується вивчення феноменів (речей, об'єктів) і їх структур, як вони репрезентуються свідомості у вигляді безпосереднього переживання.

Для розуміння арт-терапевтичного процесу феноменологічна теорія виявилась для нас найбільш співзвучною у роботі з літніми людьми. У центрі свого дослідження феноменологія ставить суб'єктивне переживання досвіду, інтенціональність цього переживання і його доступність свідомості. Для переведення філософської доктрини інтенціонального бачення арт-терапії у площину психотерапевтичного процесу для розуміння внутрішніх переживань людини, символічно виражених у мистецтві, можна використати ресурс і гештальт-терапії. Враховуючи етнокультурний контекст, слід зауважити, що методи арт-терапії відповідають очікуванням, традиціям українців, для яких більш характерна орієнтація на емоційно-образне переживання, ніж на раціональне вирішення психологічних конфліктів.

Виокремимо ряд зауваг щодо механізму дії даного напрямку в арт-терапії, репрезентованих науковими студіями [73; 236; 237; 373; 403; 592].

1. Оскільки суб'єктом інтенціональності є людина, позаяк її буття апіорі тісно пов'язане зі світом, то стає актуальною проблема консенсусу на рівні взаємодії «людина – світ», без чого актуалізація запиту на самореалізацію є недоречною. Інтенціональне сприйняття свого особистісного буття-у-світі дає можливість звільнити власне «створену» напругу і допомогти людині «звільнитись».

2. Автентичне переживання, яке відбувається у двох формах: а) пряме переживання творчого самовираження; б) переживання як спо-

глядання. Вміння інтенціонально дивитись на об'єкт спостереження розкриває межі сприйняття його (від вузького до ширшого). Інтенціональність бачення нівелює стереотипність у сприйнятті тих чи інших понять, що «перекриває» бачення автентичного у речах як таких, які вони є насправді.

3. Єдність тіла, свідомості й емоцій як можливість творчого саморозкриття. Звідси виокремлюються три фази емоцій, що супроводжують самовираження: пре-інтенціональна, інтенціональна та мета-інтенціональна (до повного сприйняття об'єкта як частини свідомості й буття особистості).

4. Структурування смислів у площині творчого самовираження, що дозволяє досліджувати прояви несвідомого в арт-терапії.

Арт-терапія виявляє приховані сторони людського буття як феномену, доступного до усвідомлення, і робить це за допомогою вільного процесу проєктивного самовираження на основі художнього матеріалу, а також за допомогою розширення свідомості – акту інтуїтивного пізнання. Автору розкриваються взаємозв'язки між власним творчим продуктом та особистим екзистенційним досвідом. Він проходить шлях від пре-інтенціонального функціонування до повної інтенціональності за допомогою творчого самовираження [73, с. 28].

Маніпулюючи художніми засобами, пізнаючи їх природу, людина вчиться розкривати свої проблеми, знаходити їх вирішення, долати внутрішні конфлікти та суперечності, здійснювати вибір, розуміти себе й інших.

Феноменологічний метод арт-терапії базується на таких основних постулатах:

1. Вільна активність перед власне творчим процесом – безпосереднє переживання.

2. Процес творчої роботи – створення феномену.

3. Феноменологічне інтуїтивне пізнання:

а) візуалізація;

б) дистанціювання;

в) інтенціональне бачення.

4. Процедура «Що Ви бачите?»:

а) феноменологічний опис;

б) дослідження структури: взаємозв'язок компонентів і якість цілісності;

в) феноменологічне зв'язування й інтеграція.

Перед арт-процесом, з допомогою сенсомоторної активності, люди освоюють процес безпосереднього переживання, після чого занурюються у творчий процес (власне художня робота). Після завершення роботи досліджують її за допомогою уважного розглядання і сприйняття всього, що продукowane ними. Індивід дає опис того, що він бачить у зовнішній стороні художньої роботи, після чого йде спрямоване вивчення структури роботи, динаміки компонентів та інших її характеристик, де автор починає будувати зв'язки з особистими смислами, що веде до інтегративного розуміння всього процесу [73, с. 30]. Звідси завдання феноменологічно орієнтованої арт-терапії – виявити приховані аспекти людського буття як феномену, доступного для усвідомлення. Це досягається шляхом: а) вільного процесу проєктивного самовираження за допомогою художнього матеріалу; б) розширення свідомості – акт інтуїтивного пізнання, якому передуює спонтанне малювання. Таким чином в центрі арт-терапевтичного процесу опиняється суб'єктивне переживання досвіду, інтенціональність його і доступність свідомості. В арт-терапії літні люди безпосередньо стають головними спостерігачами «продуктів» власного самовираження, пізнають себе і емоційно відреаговують. Звідси завданням описової феноменології є інтуїтивне пізнання через усвідомлення феномену і систематичний опис безпосереднього переживання у відповідності з концепцією інтенціональності, що веде до інтеграції [73, с. 40].

Феноменологічний метод арт-терапії спонукає індивіда бути в ролі художника, пізніше – спостерігача, врешті – ініціює відчуття себе як особистості у процесі терапії. Це ставить людину в активну позицію, і вона бере на себе відповідальність, намагаючись зрозуміти природу своїх внутрішніх переживань та їх роль у власному житті і відносинах зі світом, а відтак розкриває можливості і способи трансформування свого сприйняття, світовідчуття і взаємин з оточенням.

Арт-терапія з літніми людьми охоплює ряд напрямів, а саме:

1) ізотерапія (засоби образотворчого мистецтва: живопис (картини, фрески, розписи; ліпка, декоративно-прикладне мистецтво), яку відносять до форм роботи з найбільш вираженими психотерапевтичними можливостями [403, с. 18];

2) танцювальна терапія (терапія з використанням різних видів танцювального мистецтва);

3) музикотерапія (лікувальний вплив через сприйняття музики);

4) драматерапія (прогривання різних життєвих ситуацій) [339, с. 295].

Особливо прийнятними формами терапії творчим самовираженням у цьому віці є також: творче колекціонування (збирання співзвучних собі речей); бібліотерапія (читання наукових, науково-популярних, філософських, художніх книг); творче занурення у минуле (спілкування з дорогими предметами минулого, вивчення роду, історичного минулого народу, людства); в) ведення щоденника і записних книг, написання мемуарів; творчі мандрівки (пошуки себе в пізнанні нового, незнайомого в мандрах); д) творчий пошук одухотворення у повсякденному (пошук незвичного у звичному); поетична творчість (в ролі автора і читача); заняття різними ремеслами (різьба, гончарство, вишивка тощо); творче спілкування з природою (пошук себе в природі через «дотик» до природи: праця в саду, в городі) та ін.

Актуальною у віці пізньої дорослості є бібліотерапія, зміст якої полягає в тому, що через читання насамперед співзвучних людині книг вона глибше пізнає себе шляхом квазіспілкування з героями твору, з якими відбувається ідентифікація; відрефлексовує конгруентні їй стани, відчуття, отримує підтримку і стимул подальшого розвитку (на позитивному прикладі персонажів). У цьому випадку «творчий діалог» з літературним твором виступає процесом співтворчості власного «життєвого простору» – ідентифікацією з особистістю автора і його творінням. Це допомагає літній людині ясніше побачити, відчути стійкі грані своєї особистості (характерологічний радикал), унікальність і неповторність власного «Я» у співвідношенні зі своїм минулим, теперішнім і майбутнім [524, с. 24-25].

Творче спілкування з природою полягає у духовному співзвуччі. Фотографуючи, замальовуючи, спостерігаючи, людина пізнає себе, свою духовну індивідуальність, свій шлях до людей, до себе. Коли літня людина доглядає за тваринами, за садом (квіти, дерева), вона більше усвідомлює себе як частину природи, своє ество, власну сутність, розкривається через природу, катарсує, отримує запал життєдайної енергії, активності.

Одним із напрямів творчого самовираження осіб у період пізнього онтогенезу є колекціонування. Літні люди або ж починають колекціонувати у даний період життя, або ж продовжують почате з віку молодості чи дорослості. Серед колекцій старших людей є речі побуту, етнографії (вишивки, декоративні тарілки, крашанки, годинники), речі мистецького гатунку (картини, живопис, скульптура та ін.), антикваріат. У полі зору колекціонерів знаходяться речі, що мають свою історію, пов'язану

з дорогими для старших людей споминами молодості, фрагментарно закарбовуючи події життя людини. Вони можуть прикластись до створення музеїв, працюючи над пошуком експонатів, запропонувати власні колекції.

Спротивом самотності є звернення літніх людей до епістолярної творчості, ведення щоденників, записників або ж упорядкування щоденників родинного характеру, вибудування генеалогічного дерева роду. Особливе місце у терапії творчим самовираженням займає написання мемуарів. Тут є велике поле діяльності, контекст якого заповнений вагомим для літньої людини місцем життєвого матеріалу з власного життя, з історії роду та ін.

Психодрама у групі творчого самовираження дає можливість виконання драматичних творів, участі у психотерапевтичних п'єсах, музикуванні, розповідях, рольових іграх, що, безумовно, сприяє саморозкриттю літніх людей, розвиває у них довіру до себе, світу, допомагає звільнитись від психологічного навантаження (стреси, напруга, хвилювання, конфлікти та ін.).

Терапія творчим самовираженням є «реалістичною самоактуалізацією» [106], вища мета якої – допомагати людям саморозкриватись, долати власну неспроможність, відчуття незатребуваності, дефензивності, активно відбуватись у період пізньої дорослості.

Глибока екзистенційна проблема людей похилого віку – це фрустроване майбутнє, застрягання у минулому, «руйнування перспектив» унаслідок втрати можливості реалізовувати намічені життєві плани. Критична ситуація може скластися унаслідок втрати здоров'я (як втрата життєвих сил), близьких людей, важких соціальних умов та ін. Пошуку чи, швидше, «реінкарнації» смислів у період пізньої дорослості сприяє творча діяльність як засіб реалізації, «продовження» себе у світі. Так, літературна творчість стала засобом подолання життєвої трагедії для паралізованого і осліплого М. Островського, безрукого В. Тітова, глухого Л. Бетховена. Вона допомогла їм не тільки вистояти, а й відбутись у житті.

За допомогою творчості можна здійснити психокорекцію в тих випадках, коли у людини порушені ціннісно-тимчасові орієнтації або ціннісно-сміслові ставлення до життєвого шляху. Механізм цієї корекції полягає в тому, що завдяки творчості у людини удосконалюється творчий багатовимірний просторово-часовий світ, формування цінностей якого допомагає подолати руйнування цінностей власного реально-

го життя. Це сприятиме самоактуалізації людини, допоможе долати проблеми, пов'язані з життєвими кризами. Арт-терапія активізує емоційну складову особистості, її мисленнєву діяльність, увагу, пам'ять, сприяє більш яскравому вираженню її індивідуальності, зняттю психологічних травм, пропрацюванню ситуації втрати, горя, депресивних станів [432, с. 301]. Літня людина, яка занурюється у творчий процес, поглинається ним, входить в образну систему символів (музичних, малюнкових, скульптурних тощо), долає при цьому межі застрягання між минулим і теперішнім, здійснює рекапітуляцію різних життєвих позицій і потреб, «знаходить себе» у своєму світі, віднайшовши власну ресурсність життя, що триває. У процесі творчої праці особистість, ідентифікуючи себе з власне створюваним образом-символом (проекція), переосмислює прожите, систему цінностей, смислові конструкти, «ревізує» духовні надбання, відкидаючи другорядне, відрефлексовує життя в ситуації «тут і зараз».

Арт-терапія має враховувати психофізіологічні особливості людини старшого віку і бути спрямованою на подолання соціальної ізольованості, засвоєння адаптивних форм поведінки, підвищення самооцінки літньої людини, створення умов для актуалізації її життєвого досвіду, визнання її цінностей та реалізації творчого потенціалу. Сьогодні в багатьох країнах арт-терапія інтегрована в життєдіяльність місцевих співтовариств і муніципальних громадських центрів культурного і соціального призначення, які використовують її в основному у форматі відкритих студійних або тематично орієнтованих груп. Арт-терапевтична робота може проводитись у соціальних центрах, геріатричних пансіонатах, центрах психічного здоров'я, інтернатах, різних соціальних інституціях по роботі з людьми старшого віку. Тут слід враховувати фізичну та психічну спроможність літніх людей і супутні віку соматичні захворювання. Вагому роль відіграє наявність потреби у заняттях творчим самовираженням, де чільне місце відводиться поінформованості, мотиваційній складовій, як і організації належних умов праці.

Особливістю арт-терапії у старшому віці є те, що для цієї вікової категорії заняття образотворчим мистецтвом (малювання, ліпка) сприймається як ретроградність – поворот у дитинство (звідси і можливість спротиву). Тому роботу слід будувати з урахуванням безпечності простору старшої людини з метою реалізації її творчих потенцій. Літній людині необхідно забезпечити такі умови праці, за яких вона могла б проявляти найбільшу спонтанність, можливість отримати чуттєве пере-

живання, ввести його за допомогою символізації в структуру внутрішньої картини світу, згармонізувати його із зовнішнім світом.

Арт-терапевтична робота з літніми людьми може проводитись як в індивідуальному, так і в груповому форматах. Композиційно вона має вигляд як гомогенної, так і гетерогенної групи, де враховуються інтереси та потреби даної вікової категорії людей, що сприяє їхній інтеграції та співпраці.

Терапевтична цінність арт-терапії у роботі з літніми людьми обумовлюється сутністю природи креативного механізму як такого – терапевтичного переживання-натхнення.

6.5. Творче безсмертя особистості як психологічна проблема

Філософія людського життя пов'язана з постійним процесом «вмирання» і «відродження», втрат і здобутків. Водночас для кожної людини їх співвідношення відрефлексовується по-різному, відповідно до значущості змістового наповнення різних параметрів її буття. Це не лише осмислення загальної його картини, а й безпосереднє світовідчуття й переживання власного буття-у-світі в усіх його площинах – метафізичній, екзистенційній, релігійній.

Перехід на віковий етап пізньої дорослості дає людині потенційну можливість усвідомленого духовного життя, наповненого творчістю, осмисленістю, здатність переживати власний життєвий досвід як неповторний і передавати його наступним поколінням. І цей глибоко усвідомлений і морально вистражданий шлях не тільки забезпечує людині духовне безсмертя, але й продовжує її індивідуальний шлях, наділяючи його життям, а не існуванням.

Про смерть роздумують люди усіх поколінь. Але якщо дитина торкається цього питання на рівні містичного жаху, приймаючи це для себе як випадковість, що має місце з іншими, але не з нею; молода людина намагається про це говорити загально, закриваючи очі на це як на далеку перспективу, то людина старшого віку приймає це як неминучість, яку неможливо заперечити, як філософію життя, його «есхатологічну тональність». Саме у пізній період онтогенезу розуміння своєї кінечності набуває особливого екзистенційного звучання для особистості. Літня людина розуміє «крихкість» свого життя і шляху, який «добігає» кінця. «Memento mori» стає складовою рефлексії старшої людини, що, з одного боку, вводить її у стан смирення (прийняття того, що не зміниш),

а з другого – спонукає переосмислити своє життя, наповнити його змістом, тобто обезсмертити себе. «І тільки перед лицем смерті, – писав В.Франкл, – є смисл діяти» [531, с. 39].

«Буття сутності поза межами свого фізичного тіла і поза ситуацією опосередкованої ним персональної інформаційної чи емоційної взаємодії зі світом» розуміється як «процес породження живого, тобто такої співтворчої взаємодії сутності з реальністю, яка творить, з притаманною їй властивістю життєвості, тобто можливістю бути творцем і породжувати живі матеріальні та духовні сутності» [111, с. 188].

Всі прояви людського духу (а ми тут вбачаємо й артефакти) є «похідними світової енергії, в якій потенційно вміщаються й інші види енергій. Духовність світу передбачає використання ним «матерії для свого вияву». Так званий «еволюційний монізм» є власне проявом видимого світу в «єдиній світовій енергії» [74]. Звідси постійна і безперервна залежність одного явища від іншого, що створює ланцюг нових відношень між ними, взаємопереходів, формуючи каркас подій, вчинків, дій та ін.

В. М. Бехтерев, вводячи поняття енергетизму у площину рефлексології, перший вивів проблему людського безсмертя у науково-психологічну площину, застосувавши закон збереження енергії (Р. Майер) стосовно нервово-психічної діяльності людини.

Оскільки енергія є нескінченною і має здатність переходити з однієї форми матерії в іншу, зумовлюючи безконечність руху, В. М. Бехтерев зауважував, що «духовна» особистість людини ніколи не зникає безслідно, не припиняє свого існування після фізичної смерті, а продовжується у наступних поколіннях. І це досягається за допомогою нервово-психічної діяльності, вираженням якої є енергія, що слугує імпульсом до збудження психічних (і не тільки) процесів і, відповідно, дає поштовх до нових їх проявів у зовнішньому світі. Так формується «духовний загальнолюдський організм» [74]. «Жодна людська дія, крок, думка, висловлювання словом, поглядом, жестом, мімікою не зникають безслідно... оскільки все це супроводжується відповідними органічними враженнями, що впливають на особистість, перетворюючись на нові форми діяльності в наступний період життя» [74]. Звідси дотичність (сенсорно-перцептивна, комунікативна) інших людей до творчого продукту автора виступає формою творчого співавторства, де будь-яке енергетичне (чуттєво-емоційне) включення перетворюється за допомогою механізмів наслідування, навіювання у практично-дійові форми

втілення власних мислеформ, задумів, трансформованих у процесі взаємодії у власну творчу діяльність.

Кожна людина володіє запасом енергії, запозиченої від предків (від народження), і запасом енергії, набутої нею у процесі виховання і життєвого досвіду (у тому числі творчого), а тому діючі на неї зовнішні впливи виявляються результативними тією мірою, якою вони здатні спонукати до активного прояву або спрямувати у відповідну сторону набуту нею раніше ресурсну енергію. Інакше дія цих впливів гальмується, однак не залишається і безслідною, проявляючи себе у прихованому стані чи викликаючи відповідну реакцію протидії. Разом з тим це гальмування є актом тимчасової затримки, а не повного знищення явища [74].

Завершивши своє земне буття, особистість не завершується у своєму родовому, етнічному та ін. абрисах існування, продовжуючи себе в інших, робить власний внесок у культурогенез, формуючи «духовну особистість середовища», «духовну особистість народу» і, врешті-решт, «загальнолюдську особистість» [74]. Творча енергія, що передається наступним поколінням, залишається тим імпульсом, що спонукає інших до творчої діяльності. Мовиться про безсмертя людського духу у формі метаіндивідуального існування особистісного, де особистість як творча індивідуальність «знаходить» себе в інших. Матеріальні блага недовговічні, але духовна культура людини залишається, репрезентуючи «синтез усієї життєдіяльності особистості даної епохи», формує особистість майбутнього. Звідси триангуляція «смерть – життя – безсмертя» реалізується через філософсько-психологічну опозицію «вмирання – відродження».

Видатні творіння залишаються вічними самі по собі, тоді як усі інші прояви людської діяльності слугують тими імпульсами для дій інших, «агентами впливів», які у життєвому хронотопі проявлять себе у формі нового творіння, претендуючого на вічність [74].

Д. О. Леонтьєв зауважує: «В основі прагнення людини до самореалізації лежить не завжди усвідомлене прагнення до безсмертя, яке може усвідомлюватись у різних формах: як прагнення просунути знання, покращити умови життя людей, передати іншим знання і досвід, розкрити людям смисл і т.д. Достовірне безсмертя отримує людина, яка встигла за своє життя створити і залишити нащадкам матеріальні і духовні цінності, в які вона вклала частину себе» [279, с. 157]. Власне усвідомлення своєї кінечності спонукає людину замислитись не тільки над кіль-

кісною, а й над якісною стороною свого життя. Якщо у дитячі роки, у період молодості особистість ще відкладає «на потім», «на пізніше», то починаючи із середини життя («криза середини життя») людина усвідомлює наявність лінії на горизонті. Таке рефлексування ще більше загострюється, коли вона входить у період пізнього онтогенезу, де відлік її життя йде в іншій темпоральності. Майбутнє вже не є стратегічним, зростає роль «тут-і-зараз» на фоні переосмислення минулого. Літня людина чітко зважує власні потреби і можливості. Творча особистість за умов ресурсності власного енергетичного простору намагається трансформувати досвід, знання, уміння у продукти творчої діяльності, тим самим обезсмертити себе.

Модель безсмертя людини [333, с. 161] вміщує в собі фізичний, соціальний та духовний рівні (див. табл. 5.1).

Таблиця 6.1

Модель безсмертя людини

Рівень	Процес	Мета	Тип безсмертя
Фізичний	Репродукція	Збереження генофонду	Фізичний
Соціальний	Інтеріоризація/ екстеріоризація	Соціогенез	Соціальний
Духовний	Реалізація творчого потенціалу	Культурогенез, духовна еволюція	Творчий

На фізичному рівні буття людини (найбільш примітивному, якщо він не вміщує наступні два рівні) можна залишити себе в іншому (подібному собі) тільки на рівні ДНК (як носія генома роду). Мовиться про індивіда з його біологічною спадковістю, що передається з покоління в покоління (зовнішня і внутрішня організація з її біохімічними процесами, що відображаються в темпераменті, особливостях нервової системи тощо).

Соціальний рівень передбачає процес розвитку і формування особистості у форматі процесів інтеріоризації/екстеріоризації, що забезпечує систему від стагнації. На цьому рівні відбувається суспільний прогрес, передача досвіду від покоління поколінню. У цій площині людина «забезпечує» собі ще й соціальний тип безсмертя – як представника роду, сім'ї, соціальної організації, відповідного типу відносин тощо.

Духовний рівень передбачає процес реалізації творчого потенціалу людини – суб'єкта власної життєдіяльності.

У людині і її діяльності представлена тотальність природи, світ у безконечності, у своїй цілісності. Оскільки людина виступає «мірою всіх речей» (Протагор), вона тим самим реалізує свою безконечність у форматі творчої праці. Творчі можливості, іманентно закладені в ній, знаходять своє вираження на перших етапах онтогенезу в реалізації потреби у пошуковій активності, пізнанні навколишньої дійсності. Зреалізовані у процесі творення продуктів матеріальної й духовної культури, вони стають складовими в структурі особистості на рівні її спрямованості й на наступних гілках онтогенезу, детермінують її ціннісно-мотиваційну складову психосоціального життя. Творчість, що виходить за межі Я, стає вже співтворчістю, складовою культурного надбання народу, творчого потенціалу людства, рушієм духовної еволюції. Звідси мовиться про ту лепту, яку особистість привносить своєю творчою працею в історичний розвиток людства. Усвідомлення власної конечності перед лицем вічності породжує у людини прагнення вийти за межі цієї конечності і з найбільшою повнотою реалізувати себе у світі в рамках власного історичного життя. Проте «вихід за межі індивідуального буття для окремого індивіда, – вважає Д. О. Леонтьєв, – можливий тільки шляхом залучення до чогось більшого, що не припинить свого існування з фізичною смертю індивіда» [279, с. 157].

Завдання, які ставить перед собою творча особистість на порозі вічності, досить поліфонічні за своєю спрямованістю. З одного боку, предметно-перетворювальна діяльність (створення об'єктів матеріальної і духовної культури), з іншого – продовження свого буття в інших. Особливо вагомим для літньої людини стає її історія і, як її вияв, прагнення написати автобіографію, мемуари. Загострюється відчуття роду – людина ніби робить завершальне коло до самих своїх витоків. Спілкування індивіда з родом через посередництво продуктів творчості є «метамотивом» [133, с. 12] усієї людської діяльності.

Говорячи про різні види творчого безсмертя, Л. Є. Балашов зауважує: «Безсмертя генія – одне. Безсмертя таланту – друге. Безсмертя просто здібної у чомусь людини – третє. Людина прагне не просто до безсмертя, а до великого безсмертя, на зразок того, як людина прагне не тільки до знання, а й до великого знання. Саме творчість у її багатогранних формах (пізнання, винахід, мистецтво) відкриває перед людиною безмежні перспективи «створення» все більшого безсмертя, все більшого освоєння – завоювання часу і простору» [51].

Творчі продукти, створені попередніми поколіннями, не залишаються на рівні «музейних експонатів», а транслуються наступному поколінню через психоенергетичні вклади (сутнісні сили), які розпредмечуються нащадками. Вносячи вже свій здобуток у соціогенез, кожне наступне покоління нарощує свою індивідуальність у форматі культурогенезу. Важливим мотивом творчої людини виступає прагнення продовжити власне буття в інших через передачу досвіду молодшому поколінню, прагнення «залишитись» у справі, яку продовжать діти, онуки. І навіть якщо з часом книга (рукопис), художнє полотно, виріб та інші продукти культури зникнуть, енергія (думка, дія, слово), що вкладалась у творчий продукт, своїми вібраціями ввійде в інформаційне поле землі, а звідти – в інформаційне поле нащадків і дасть новий почин новому культуротворчому розвою. Особистість безсмертна у відповідних результатах діяльності настільки, наскільки предметна діяльність наступних поколінь вбирає в собі енергію попередніх, позаяк прогрес культури можливий тільки на фундаменті такої історичної наступності особистісного буття.

Тільки людина, яка за все своє життя нічого не дала людям, зникає з лица Землі безслідно. А. Адлеру належать слова: «Якщо ми зараз оглянемося на спадок, отриманий нами від попередніх поколінь, що ми побачимо?.. Ми побачимо оброблену землю, дороги і будівлі; ми побачимо переданий життєвий досвід у формі традицій, філософських систем, наук і мистецтв, у способах вирішення життєвих ситуацій. Все це було залишено людьми, які внесли свій вклад у благоустрій людства. Що ж залишилось з іншими, з тими... хто питав тільки: «Що я можу взяти від життя?» Вони не залишили сліду. Вони не просто мертві; все їхнє життя було марним» [10]. Тільки людина, яка за все своє життя нічого не дала людям, зникає з лица Землі безслідно [279, с. 173]. Як зауважував Сенека, «Одні люди помирають при житті, інші продовжують жити і після смерті» [460, с. 218]. Безсмертя буденної людини реалізується лише у колективному підсвідомому і виступає неперсоналістичним; йому протистоїть безсмертя самості, яке реалізується у духовно-творчій діяльності [448].

Людина на порозі вічності, завершуючи «коло свого розвитку», повертається до власних витоків, її свідомість ретранслює весь пройдений шлях. Цей вихід – «віртуальний абрис», що, мов кінострічка, вимальовує калейдоскоп подій, переломлюючись і трансформуючись у свідомості людини, фрагментарно знаходить себе у значущих для неї доленосних

вузлових життєвих моментах, що простягаються у ретроспективі хронотопу. Людина завершує свій земний шлях... Проте напрацьовані нею творчі енергії, – її творчий потенціал, збагачений оперативним енергопотенціалом, творчим досвідом, – залишаються в енергетичному полі середовища, в якому вона творила, знаходять своє продовження на рівні нових ідей, починань, задумів у наступному поколінні. Серед нащадків знайдуться саме ті, які зуміють трансформувати ці енергії й асимілюватися з ними, «дати їм нове життя». Та й загалом мова має йти «не про зміну поколінь, а про примноження поколінь» [52, с. 112]. Людина безсмертна як творець нових смислів культури; вона безсмертна, якщо її душа й духовна діяльність здатні породжувати вічні універсальні сенси буття як культурні цінності. У такий спосіб індивід залишає свій «слід» у культурі у вигляді артефакту, результату творчості. Те, що людина втілила у життя, залишається втіленим назавжди. Людина, як відомо, конечно. Проте тією мірою, якою вона розуміє свою конечність, вона долає її [533].

«Тільки зі ставлення людини до буття, – писав С. Л. Рубінштейн, – може бути зрозуміла і вся діалектика людського життя – його конечність і разом з тим безконечність... Своїми діями я безупинно підриваю, змінною ситуацію, в якій знаходжусь, а разом з цим безперервно виходжу за межі самого себе. Цей вихід за межі самого себе не є запереченням моєї сутності... це – її становлення і реалізація... Заперечується тільки моє наявне буття, моя завершеність, моя конечність». І далі: «Людина, як частина буття... – реальність, в якій представлене ідеально те, що знаходиться за межами конечності» [437, с. 265], бо «життя вічне, оскільки вічний Космос», – писав В. І. Вернадський [117]. Роблячи вибір у житті, людина повинна задуматись над «безсмертним слідом на піску часу» (А. Адлер). Пушкінське [425, с. 460]. «Нет, весь я не умру – душа в заветной лире мой прах переживет и тленья убежит» [425, с. 295] є виразом реального творчого безсмертя людини.

З припиненням існування сутнісний зв'язок людини зі світом не розривається. «Сутність людини дозріває у посмертній історії» [190, с. 145]. Небуття не витримує під натиском її суб'єктної міцї, звільняючи шлях в інобуття всезагального культурно-історичного досвіду людства, пам'яті поколінь, «архетипів», «колективного несвідомого». Звідси культура репрезентує свою антиентропійну (творення культури як протистояння смерті) та інформаційно-енергетичну (жива пам'ять, що спонукає до дії) функції [191, с. 44], бо «пам'ять духовна, вона є зусиллям духу,

який опирається розпаду» [68, с. 111]; позаяк пам'ять спонукає й до дії («попіл Клааса стукає в моє серце»). Мовиться про специфічний для людської істоти як суб'єкта ініціативний процес передачі досвіду життя у загальну скарбничку інтенцій і потенцій розвитку людства, людської культури, людського духу як синтетичного суб'єкта психічної активності і діяльності, як «мислячої матерії» [497, с. 308].

Творче безсмертя стає важливою детермінантою розвитку творчого потенціалу літньої людини, де має місце не тільки упредметнена творча діяльність (як можливість власного сліду), а й діалог поколінь (передача досвіду), що стає не менш визначальним на фінішній прямій життя. «Те, що людина втілила у життя, залишається втіленням назавжди», – писав В. Франкл [531, с. 40].

І, нарешті, смерть, безсмертя – це багатогранні архетипні символи, специфічна семантика яких залежить від природи самої людини й по-різному реалізується у творчості автором, стаючи предметом філософсько-психологічних студій.

У земному житті, в його стражданнях і проблемах є Вищий сенс, який людина має досягнути, ставлячи перед собою питання і шукаючи на них відповідь, проходячи «Per aspera ad astra» («Через терни до зірок»). На цьому шляху вона перебуває у пошуку власного безсмертя, прагнучи Вічності, відчуття свого «Аз єсмь», оскільки «безсмертя є не людська і не божа справа, а справа боголюдська, справа свободи і благодаті, що здійснюється знизу і зверху» [63, с. 340].

Головне – усвідомити себе не «пігмеєм», не «випадковістю» в руках історії чи сліпої долі, не «певним етапом еволюції матерії», а «Творчою силою», що конструює свій подальший шлях із небуття у Вічність.

*...Вірить в абсолютну смерть –
То лише кладовищами блукати.
Світ – величезний. Вічна круговерть.
Потрібно шлях до істини шукати...
Світ думки – він не знає меж.
Поринь у час, у простір, в речовину.
Стань над собою і скажи: - Еге ж,
Я сам зробив безсмертною людину! [349, с. 39].*

ПІСЛЯМОВА

Представлена на розсуд Читача монографія є результатом шестирічної роботи автора.

Звернення до проблеми завершальної, восьмої (за Е. Еріксоном) фази епігенетичного розвитку людини має свої «законодавчі» особливості.

Нормальні розвиток і функціонування суспільства забезпечуються раціональними співвідношеннями між традиціями і новаторством, творчою і репродуктивною діяльністю, що уможливує відтворення сталих і виправданих традицій. Конкретні обставини обумовлюють конкретний характер вказаних вище співвідношень.

У сучасних умовах суспільство не може існувати, спираючись виключно на традиції, або навпаки – взагалі ігноруючи останні. Соціально хворим виглядає суспільство, яке цілком знаходиться під впливом старих людей, але не менший занепад може настати у суспільстві без патріархів.

Автор усвідомлювала, що мовиться не тільки про певний етап онтогенезу, як завершальний у житті особистості, експлікований специфікою вікових особливостей (інволюція організму, згасання функцій), але й про період, який водночас репрезентує інтеграцію усіх прижиттєвих напрацювань особистості протягом усього її життя. Звідси розуміння творчих потенцій у пізні роки неминуче пов'язане з їх розвитком та плеканням на попередніх гілках онтогенезу. Тому зв'язок «задатки – нахили – здібності – обдарованість – талант» є нелінійною схемою розвитку, він поліхронічний, гетерохронний і відображає нашарування досвіду усіх творчих включень та напрацювань особистості як суб'єкта життєдіяльності протягом життя. Прикметно, що власне у пізньому онтогенезі особистість і репрезентує наявність/відсутність цього зв'язку, як «час збирати плоди» і відрефлексовувати те, що «є в наявності». Мовиться про можливість поступального розвитку у пізньому онтогенезі за умов напрацьованого творчого потенціалу (творчий досвід), збереженої особистості (збережені енергопотенціал, психомоторика), творчої активності, обдарованості, власне особистісних характеристик, що визначають характер особистості та її спрямованість і «енергетичне поле» (зовнішня підтримка та можливість бути затребуваною).

Нами зроблено спробу заглянути у «свята святих» життя творчої людини, «творчу майстерню її душі», стан якої безпосередньо пов'язаний з оцінкою можливостей реалізації творчих планів у пізній період життя. Занурення у творчу діяльність, затребуваність її з боку оточення є

безцінним джерелом позитивних переживань у старості. Звідси для людей, які ввійшли в пізній період онтогенезу, не реалізувавши себе як творчі особистості на попередніх гілках онтогенезу, прагнення до творчості буде нівельоване. Натомість для особистостей, які напрацювали творчі потенції, реалізували себе у поставлених цілях і стратегіях, вихід на новий життєвий рубіж не є їхнім «завершенням» як «суб'єктів творчої діяльності». Це люди «поза віком», які в умовах затребуваності розгортають нові стратегії і тактики, заповнюючи своє життя екзистенційним смислом у творчості. При цьому вони не нарікають на свій вік, не відокремлюють свою особистість від творчої діяльності. Їхня стурбованість – фізична і психічна спроможність в осінньо-зимовий період життя, сила творити і бути вартісними як для себе, так і для близьких. У цьому віці велика роль Учителства, Наставництва, увіковічення і продовження власних творчих напрацювань у дітях, внуках, правнуках, учнях. Творча діяльність у цей період життя обумовлена рівнем психоенергетичного напруження (ноодинамікою), що охоплює: а) творчі потреби особистості (спрямованість на творчу діяльність); б) творчі можливості (психічна та фізична спроможність; розвинені творчі здібності(обдарованість, талановитість) та напрацьований творчий досвід); в) активну когнітивну сферу (мисленнєві, мнемічні процеси тощо); г) творчі зусилля (здатність до напруження; саморегуляція; активна емоційно-почуттєва сфера (емоційне включення в роботу)) та енергетичне поле (прийняття і підтримка з боку оточення, затребуваність у творчій діяльності, матеріальне забезпечення та соціальний захист).

Реалізація творчого потенціалу особистості в період пізнього онтогенезу є чинником конструктивізації процесу старіння – продуктивної старості, якості життя у старшому віці, успішності проживання особистості – і детермінується рівнем залучення її у творчий процес.

Виокремлюючи можливості даного віку, можна сформулювати такі вихідні теоретико-методологічні положення:

1. Психологічний розвиток є безперервним протягом усього життя людини і становить основу її буття.

2. Протягом життя людина не реалізовує до кінця свій творчий потенціал, не вичерпується у своїх можливостях.

3. Розвиток особистості є гетерохронним процесом, охоплюючи при цьому і сам процес старіння, де спад і підйом, як і втрати та здобутки, йдуть поруч і в різні періоди старіння людини мають свою специфіку прояву.

4. Одночасно зі спадом психічних можливостей особистості відбувається і їх збагачення; інволюційні зміни (фізіологічного характеру) поєднуються з новоутвореннями (еволюційними змінами) прогресивного характеру, спрямованими на подолання деструктивних явищ у пізньому онтогенезі.

5. Проявляючи себе як творець, суб'єкт власної життєтворчості, особистість напрацьовує творчий досвід, тим самим збагачує і примножує свій творчий потенціал й у період пізньої дорослості.

Реалізація творчого потенціалу в пізній дорослості сприятиме продуктивній старості особистості, стане складовою її «вітаукту» (В. В. Фролькіс).

Відтак звернення до вказаної проблеми сприятиме глибшому розумінню особливостей життєдіяльності особистості у даний віковий період крізь призму її життєвих цінностей та смислів; слугуватиме матеріалом у роботі практичних психологів зі сприяння розвитку особистості у пізній період дорослості.

Здійснене теоретико-прикладне дослідження не вичерпує всіх аспектів вирішення поставленої проблеми. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні творчого потенціалу особистості в період ранньої та середньої дорослості, виявленні зв'язків між обдарованістю й життєстійкістю особистості; дослідженні міжпоколінних зв'язків у передачі творчого досвіду старшим поколінням молодшому, «естетики старості» тощо.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : учеб. для студ. вузов / Г. С. Абрамова. – Екатеринбург : Деловая книга, 1999. – 624 с.
2. Абульханова К. А. Психология и сознание личности / К. А. Абульханова. – М. : МОДЭК, 1999. – 224 с.
3. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т.Н.Березина. – СПб. : Алетейя, 2001. – 307 с.
4. Абульханова-Славская К. А. Личностная регуляция времени / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности в социалистическом обществе: Личность и ее жизненный путь. – М. : Наука, 1990. – С. 114 – 129.
5. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1973. – 287 с.
6. Абульханова-Славская К. А. Принцип субъекта в философско-психологической концепции С. Л. Рубинштейна / К. А. Абульханова-Славская // Сергей Леонидович Рубинштейн. Очерки. Воспоминания. Материалы. – М. : Наука, 1989. – С. 10–61.
7. Абульханова-Славская К. А. Развитие проблем психологии личности в 80–90-е годы / К. А. Абульханова-Славская // Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории / под ред. А. В. Брушлинского. – М. : Институт психологии РАН, 1997. – С. 331–367.
8. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
9. Августин Аврелий. Исповедь / Аврелий Августин. – М. : Ренессанс, СП ИВО-Сид, 1991. – 488 с.
10. Адлер Альфред. Наука жить / Альфред Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 288с.
11. Акимов И. А. О природе таланта. О мальчике, который умел летать, или Путь к свободе [Электронный ресурс] / И. А. Акимов, В. В. Клименко. – Интернет-издание, 2007. – 342 с. – Режим доступа: <http://knigi.tor1.ws/index.php?id=2818812#.Us1CLbRmL0M>
12. Акмеологический словарь / под общ. ред. А. А. Деркача. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 161с.
13. Акмеология : учебное пособие / А. Деркач, В. Зыбкин. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
14. Алдер Г. С. Q, или Мускулы творческого интеллекта / Г. Алдер. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 496 с.
15. Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии / М. Д. Александрова. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. – 136 с.
16. Александрова Наталия Христова. Особенности субъектности человека на поздних этапах онтогенеза : дис. ... д-ра псих. наук : 19.00.13 / Александрова Наталия Христова. – М., 2000. – 212 с.
17. Алексеева Л. Ф. Психология активности личности / Л. Ф. Алексеева. – Новосибирск, 1996. – 224 с.

18. Амабайл Т. М. Как убить творческую инициативу / Т. М. Амабайл // Креативное мышление в бизнесе. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – С. 9–36.
19. Амосов М. М. Легенда світової науки [текст] : бібліографічний покажчик / М. М. Амосов / упоряд. Л. Є. Корнілова, Т. А. Остапенко. – К., 2009. – 78 с.
20. Амосов М. М. Світогляд [Електронний ресурс] / М. М. Амосов. – Режим доступу: http://www.icfst.kiev.ua/AMOSOV/outlook1_u.html
21. Амосов М. М. Ще раз про здоров'я та експеримент / М. М. Амосов // Наук. світ. – 2001. – № 9. – С. 8–9.
22. Амосов Н. М. Алгоритмы разума / Н. М. Амосов. – К., 1979. – 223 с.
23. Амосов Н. М. Книга о счастье и несчастьях : Дневник с воспоминаниями и отступлениями / Н. М. Амосов. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 238 с.
24. Амосов Н. М. Преодоление старости / Н. М. Амосов. – М. : Изд-во «Будь здоров!», 1996. – 190 с.
25. Амосов Н. М. Энциклопедия Амосова. Алгоритм здоровья. Человек и общество / Н. М. Амосов. – Д. : Сталкер, 2003. – 464 с.
26. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
27. Ананьев Б. Г. Формирование одаренности / Б. Г. Ананьев // Склонности и способности. Сборник статей. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1962. – С. 15–36.
28. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
29. Аникина В. Г. Психотехническая модель рефлексии: теоретические основания и описание / В. Г. Аникина // Психологический журнал, 2010. – Т. 31. – №6. – С. 50–56.
30. Анцыферова Л. И. Архетипическая теория развития личности Карла Густава Юнга / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 2000. – № 2. – С. 16–26.
31. Анцыферова Л. И. Категория развития в психологии / Л. И. Анцыферова, Д.Н. Завалишина, Е. Ф. Рыбалко // Категории материалистической диалектики в психологии. – М. : Наука, 1988. – С. 22–25.
32. Анцыферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системе / Л.И. Анцыферова // Психология формирования и развития личности; [общ. ред. Л.И. Анцыферовой]. – М. : Наука, 1982. – С. 3–18.
33. Анцыферова Л. И. Личность в динамике : некоторые итоги исследования/ Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 5. – С. 12–25.
34. Анцыферова Л. И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности / Л. И. Анцыферова // Психология личности. – Т. 2. Хрестоматия. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 1999. – С. 331–344.
35. Анцыферова Л. И. Новые стадии поздней жизни : время поздней осени или суровой зимы? / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 3. – С. 99–105.

36. Анцыферова Л. И. Поздний период жизни человека : типы старения и возможности поступательного развития личности [Текст] / Л. И. Анцыферова // Учебное пособие по психологии старости. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 490–511.
37. Анцыферова Л. И. Психологическое содержание феномена «субъект» и границы субъектно-деятельностного подхода // Проблема субъекта в психологической науке / Под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой, В. Н. Дружинина. – М.: Академический проект, 2000. – С. 27–42.
38. Анцыферова Л. И. Психология старости : особенности развития личности в период поздней взрослости [Текст] / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 2001. – № 3. – С. 86–99.
39. Анцыферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л. И. Анцыферова // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб., 2000. – С. 207–213.
40. Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л. И. Анцыферова. – М. : Ин-т психологии РАН, 2006. – 512 с.
41. Анцыферова Л. И. Условия деформаций развития личности и конструктивные силы человека / Л. И. Анцыферова // Психология личности : новые исследования; [общ. ред. Л. И. Анцыферовой]. – М. : ИП РАН, 1998. – С.38–66.
42. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975. – Т. 1. – 552 с.
43. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 832 с.
44. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева ; [ред. И. Б. Ханиной]. – М. : Наука, Смысл, 1999. – 350 с.
45. Асеев В. Г. Структура мотивации поведения / В. Г. Асеев // Мотивационная регуляция деятельности и поведения личности : Темат. сб. науч. работ. – М. : ИП АН, 1988. – С. 5–8.
46. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А. Г. Асмолов. – М. : Воронеж, 1996. – 589 с.
47. Ассаджолли Роберто. Психосинтез : теория и практика / Роберто Ассаджолли. – М., 1994. – 314 с.
48. Ахмеров Р. А. Биографические кризисы личности : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ахмеров Рашад Анварович; Ин-т псих. Рос. акад. наук. – М., 1994. – 210 с.
49. Ахмеров Р. А. Жизненные программы личности / Р. А. Ахмеров // Наука и практика. Диалоги нового века : Материалы международной научно-практической конференции. Часть 1. Наб. Челны : Изд-во Камского гос. политехнич. ин-та, 2003. – С. 3–4.
50. Бабишкін О. Олесь Гончар / О. Бабишкін. – К. : Дніпро, 1968. – 321 с.
51. Балашов Л. Е. Жизнь, смерть, бессмертие человека : автореф. дис. на соиск. научн. степени докт. философ. наук: 09.00.11 «Социальная философия». – [Электронный ресурс] / Л. Е. Балашов. – Режим доступа: www.ordodeus.ru/Ordo_Deus9Balashov_Avtoreferat_DFN.html

52. Балашов Л. Е. Практическая философия или софология / Л. Е. Балашов. – М., 2007. – 574 с.
53. Балл Г. О. Інтегративно-особистісний підхід у психології : впорядкування головних понять / Г. О. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25–33.
54. Балл Г. О. Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті / Г. О. Балл // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 3–14.
55. Балл Г. А. Понятие «личность» в контексте модельной трактовки культуры / Г. А. Балл, В. А. Мединцев // Мир психологии. – 2012. – № 3. – С. 17–30.
56. Балл Г. О. Чи є творчість атрибутом особистості? (Спроба реалізації діалогічного дискурсу в теоретичних людинознавчих студіях) / Г. О. Балл // Гуманістичні орієнтири в методології психологічної науки : монографія / за ред. Г. О. Балла. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 98 с.
57. Барашкова О. К. Олесь Гончар/ О. К. Барашкова // Сто видатних українців. – К. : Арій, 2006. – С. 452–455.
58. Барышева Т. А. Психологическая структура и развитие креативности у взрослых : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.13 / Барышева Тамара Александровна; РГПУ им. А. И. Герцена. – СПб., 2005. – 360 с.
59. Батищев Г. С. Введение в диалектику творчества / Г. С. Батищев. – СПб.: РХГИ, 1997. – 464 с.
60. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
61. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1972. – 470 с.
62. Бергсон Анри. Творческая эволюция / Анри Бергсон. – М.: Терра-Книжный клуб, 2001. – 384 с.
63. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – [Электронный ресурс] / Н. А. Бердяев. – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/berdyayev/berdn011.htm>
64. Бердяев Н. А. Проблема человека (К построению христианской антропологии) / Н. А. Бердяев // Ступени. – 1991. – № 1. – С. 79–104.
65. Бердяев Н. А. Самопознание : Сочинения. – М. : ЗАО «Изд-во «ЭКСМО-Пресс» ; Харьков : Фолио, 1998. – 624 с.
66. Бердяев Н. А. Спасение и творчество. Два понимания христианства / Н. А. Бердяев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Berd/Spas_Tv.php
67. Бердяев Н. А. Судьба человека в современном мире / Н. А. Бердяев // Новый мир. – 1990. – № 1. – С. 207–232.
68. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев. – М. : Правда, 1989. – 607 с.
69. Березина О. О. Творчий розвиток у старості як фактор збереження життєдіяльності особистості [Текст] / О. О. Березина // Успішність особистості : потенціал та обмеження : Тези допов. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18 березня 2010 р.) / Ін-т псих. ім. Г. С. Костюка АПН України, Нац. пед. ун-т

- ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 38–40.
70. Березина Т. Н. Творческая активность в структуре самоотношения и утверждении самости как фактор антистарения / Т. Н. Березина // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 130–141.
71. Бернацька Р. Н. Ужвій / Р. Н. Бернацька. – К. : Держ. вид-во образот. м-ва і муз. л-ри УРСР, 1958. – 104 с.
72. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Эрик Берн. – М. : Прогресс, 1988. – 400 с.
73. Бетенски М. Что ты видишь? Новые методы арт-терапии / М. Бетенски. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 256 с.
74. Бехтерев В. М. Бессмертие человеческой личности как научная проблема / В. М. Бехтерев // Психика и жизнь. Избранные труды по психологии личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// philosophy.ru/library/ivanov/behterev.html](http://philosophy.ru/library/ivanov/behterev.html)
75. Бехтерева Н. П. Магия мозга и лабиринты жизни / Н. П. Бехтерева. – М. : АСТ ; СПб : Сова, 2007. – 400 с.
76. Біла І. М. Творчість як предмет наукового дослідження / І. М. Біла // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості : збірник наук. праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 3. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 27–32.
77. Біблія, або Книги Святого письма Старого й Нового заповіту. – К. : Українське біблійне товариство, 1994. – 296 с.
78. Бинсвангер Людвиг. Бытие-в-мире / Людвиг Бинсвангер. – М. КСП+; СПб.: Ювента, 1999. – 300 с.
79. Бовуар Симона де. Старость / Де Симона Бовуар// Учебное пособие по психологии старости. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 34–54.
80. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей : учеб. пособ. [для студ. высш. учеб. заведений]. – М. : Академия, 2002. – 320 с.
81. Богоявленская Д. Б. «Субъект деятельности» в проблематике творчества / Д. Б. Богоявленская // Вопросы психологии, 1999. – № 2. – С. 35–41.
82. Бодалев А. А. Вершина в развитии взрослого человека : характеристики и условия достижения / А. А. Бодалев. – М. : Флинта ; Наука, 1998. – 168 с.
83. Бодалев А. А. Внутренний мир человека как один из факторов достижения им вершины в своем развитии [Электронный ресурс] / А. А. Бодалев. – Режим доступа: <http://hpsy.ru/public/x810>
84. Бодалев А. А. Как становятся великими и выдающимися? / А. А. Бодалев, Л.А. Рудкевич. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 287 с.
85. Бодалев А. А. Феномен акме и некоторые общие условия его формирования и развития [Электронный ресурс] / А. А. Бодалев. – Режим доступа: [http:// hpsy.ru/ public/ x802.htm](http://hpsy.ru/public/x802.htm)
86. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте (пси-

- хологическое исследование) / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 452 с.
87. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь : теория и практика : учеб. пособ. [для студентов ст. курсов психол. фак. и отд-ний ун-тов] / А. Ф. Бондаренко. – К. : Укртехпрес, 1997. – 216 с.
88. Боно Э. Латеральное мышление / Э. Боно. – СПб. : Питер Паблишинг, 1997. – 320 с.
89. Боришевський М. Й. Дорога до себе : від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
90. Боришевський М. Духовність в особистісних вимірах / М. Боришевський // Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т. X. – Ч. 4. – К., 2008. – С. 61–69.
91. Боришевський М. Самоактивність як визначальний чинник розвитку особистості / М. Боришевський // Матеріали 11 Всеукр. психол. конгресу, присв. 110-й річниці від дня народження Г. С. Костюка (19-20 квітня 2010 року). – Т. 1. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – С. 25–29.
92. Братусь Б. С. Двойное бытие души и возможность христианской психологии / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1998. – № 5. – С. 71–80.
93. Братусь Б. С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 6–13.
94. Братусь Б. С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии / Б. С. Братусь // Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М. : Смысл, 1997. – С. 67–91.
95. Братусь Б. С. Опыт обоснования гуманитарной психологии / Б. С. Братусь // Гуманистическая и трансперсональная психология. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – С. 54–71.
96. Брушлинский А. В. Гуманистичность психологической науки / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 3. – С. 43–48.
97. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 3–11.
98. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта / А. В. Брушлинский. – М. : ИП РАН, 1994. – 109 с.
99. Брушлинский А. В. Психология субъекта и его деятельность / А. В. Брушлинский // Современная психология. Справочное руководство / под ред. В. Н. Дружинина. – М. : Инфра-М, 1999. – С. 330–346.
100. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М. : ООО «Издательство АСТ», 1999. – 592 с.
101. Бубер М. Проблема человека / М. Бубер. – К. : Ника-центр; Вист-С, 1998. – 132 с.
102. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер // Квинтэссенция : филос. альманах, 1991. – М. : Политиздат, 1992. – С. 294–370.

103. Бугерко Я. Категорiальний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості / Я. Бугерко // Психологія і суспільство. – 2008. – № 1. – С. 93–105.
104. Бургін М. С. Соціальна активність людини як прояв її життєвої позиції / М.С. Бургін, В. В. Пічурін // Проблеми соціальної психології: Міжвід. наук. зб. – Вип. 2. – К. : Либідь, 1992. – С. 38–44.
105. Бурно М. Е. Клиническая психотерапия / М. Е. Бурно. – М. : Академический Проект ; Деловая книга, 2006. – 800 с.
106. Бурно М. Е. Терапия творческим самовыражением / М. Е. Бурно. – М. : Медицина, 1989. – 304 с.
107. Бьюдженталь Джеймс. Искусство психотерапевта / Джеймс Бьюдженталь. – СПб. : Питер, 2001. – 304 с.
108. Бьюдженталь Джеймс. Наука быть живым / Джеймс Бьюдженталь. – М. : Независимая фирма КЛАСС, 1998. – 336 с.
109. Валери Поль. Об искусстве / Поль Валери. – М. : Искусство, 1976. – 507 с.
110. Вальверде К. Философская антропология / К. Вальверде. – М. : Христианская Россия, 2000. – 412 с.
111. Варламова Е. П. Психология творческой уникальности человека / Е. П. Варламова, С. Ю. Степанов. – М. : Ин-т психологии РАН, 2002. – 256 с.
112. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: Типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психологический журнал. – Т. 16. – № 3. – 1995. – С. 90–101.
113. Василюк Ф. Е. Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования) / Ф. Е. Василюк. – М. : Смысл, 2005. – 191 с.
114. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
115. Василюк Ф. Е. Психотехника выбора / Ф. Е. Василюк // Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М., 1997. – С. 284–314.
116. Вергелис Олег. Последняя жертва. «Первая украинская советская актриса» Наталья Ужвий – сценарий скрытой судьбы [Электронный ресурс] / Олег Вергелис. – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/CULTURE/>
117. Вернадський В. І. Жива речовина / В. І. Вернадський. – К. : Вища школа, 1979. – С. 49–56.
118. Вишнякова Н. Ф. Креативная акмеология. Психология развития творческой личности взрослого человека / Н. Ф. Вишнякова. – Минск, 1998. – 292 с.
119. Вінок пам'яті Олеся Гончара : Спогади. Хроніка. / упоряд. В. Д. Гончар, В. Я. П'янов. – К. : Укр. письменник, 1997. – 453 с.
120. Волкова Т. Н. Социальные и психологические проблемы старости [Текст] / Т. Н. Волкова // Вопросы психологии. – 2005. – № 2. – С. 118–127.
121. Волянюк Н. Феноменологія суб'єктної активності / Н. Волянюк // Соціальна психологія. – 2004. – № 3. – С. 97–109.

122. Воробьева Л. И. Феномен субъектности в культурно-исторической перспективе / Л. И. Воробьева // Вопросы психологии. – 2010. – № 3. – С. 3–13.
123. Вудвортс Р. Этапы творческого мышления / Р. Вудвортс // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 255–257.
124. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте: психол. очерк / Л. С. Выготский. – М. : Просвещение, 1991. – 93 с.
125. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – Мн. : Современное слово, 1998. – 480 с.
126. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во Академии пед. наук, 1960. – 500 с.
127. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6-ти томах. Т. 3. Проблемы развития психики / Л. С. Выготский ; [ред. А. М. Матюшкина]. – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
128. Гагарина О. С. Творчество как сущностная характеристика личности : автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. филос. наук : 09.00.11 «Социальная философия» / О. С. Гагарина. – М., 2008. – 27 с.
129. Гамезо М. В. Особенности психического развития личности в период взросления, зрелости и старения [Текст] / М. В. Гамезо // Возрастная психология : личность от молодости до старости. – М., 1999. – С. 8–72.
130. Гегель Г. В. Феноменология духа / Г. В. Гегель. – СПб. : Наука, 1992. – 444 с.
131. Геніальний майстер слова Олесь Гончар [Текст] : бібліографічний покажчик / уклад. О. М. Львович. – К. : ЦПРБ ім. О. С. Пушкіна ЦБС Оболонського р-ну, 2008. – 20 с.
132. Гераимчук И. М. Теория творческого процесса: Структура разума (интеллекта) : монография / И. М. Гераимчук. – К. : Изд-кое предпр. «Эдельвейс», 2012. – 269 с.
133. Гинзбург М. Р. Познавательная мотивация и развитие личности / М. Р. Гинзбург // Психология личности : теория и эксперимент. – М., 1982. – С. 11–20.
134. Глива Євген. Онтологічний образ людини в творчості Григорія Сковороди / Євген Глива. – К. : Вид-во «ТОВ «КММ», 2006. – 256 с.
135. Годфруа Ж. Что такое психология : в 2-х т. – Т. 1 / Ж. Годфруа. – М. : Мир, 1992. – 496 с.
136. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е. И. Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 256–269.
137. Головаха Є. Показники стилю життя особистості / Є. Головаха, Н. Паніна // Життєтворчість : концепція, досвід, проблеми. – Запоріжжя : Центріон, 2004. – С. 52–61.
138. Гончар О. Бібліографічний покажчик / уклад. О. М. Піхур, С. С. Савченко, І. А. Ігнатєцька, М. А. Лук'яненко. – К. : Укр. письменник, 2013. – 759 с.
139. Гончар О. Т. Твори : у 12 т. / О. Т. Гончар. – К. : Наук. думка, 2001–2009.

140. Гончар Олесь. Щоденники : у 3-х т. – Т. 1 (1943–1967) / [упоряд. В. Д. Гончар]. – К. : Веселка, 2002–2004. – 455 с.
141. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. – Т. 2. (1968–1983) / [упоряд. В. Д. Гончар]. – К. : Веселка, 2003. – 607 с.
142. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. – Т. 3 (1984–1995) / [упоряд. В. Д. Гончар]. – К. : Веселка, 2004. – 606 с.
143. Горбачевская Н. Л. Особенности формирования ЭЭГ у детей в норме и при разных типах общих (первазивных) расстройств развития : дис. ... д-ра биол. наук : 03.00.13 / Горбачевская Наталья Леонидовна. – М., 2000. – 261 с.
144. Горностай П. П. Готовность личности к саморазвитию как психологическая проблема / П. П. Горностай // Проблемы саморазвития личности : методология и практика : сб. науч. трудов. – М. : ИНИОН, 1990. – С. 126–138.
145. Горностай П. П. Культурная среда и развитие талантов / П. П. Горностай // Обдарована особистість – пошук, розвиток, допомога : матеріали доп. та повід. на Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Гнозис, 1998. – С. 104–108.
146. Горностай П. П. Творчество как форма освоения и переживания времени личности / П. П. Горностай // Психология личности и время жизни человека. – Черновцы : ЧГУ, 1991. – С. 24–32.
147. Горностай П. П. Психологія ролі самореалізації особистості : дис. д-ра психол. наук : 19.00.05 / Горностай Павло Петрович. – К., 2009. – 429 с.
148. Гринева О. А. Личностные особенности пожилых людей как фактор адаптации в посттрудовой период / О. А. Гринева // Прикладная психология и психоанализ. – 2007. – № 3–4. – С. 70–94.
149. Грмек М. Д. Геронтология – учение о старости и долголетию [Текст] / М. Д. Грмек. – М. : Наука, 1964. – 131 с.
150. Грузенберг С. О. Гений и творчество. Основы теории и психологии творчества / С. О. Грузенберг. – М. : Красанд, 2010. – 264 с.
151. Губенко О. В. Творче мислення особистості як єдність статичного і динамічного аспектів інтелектуальної активності / О. В. Губенко // Психологія і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 127–134.
152. Губерський Л. В. Філософія : навчальний посібник / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко [та ін.] ; за ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар, 2004. – С. 457.
153. Гуссерль Э. Феноменология [статья в Британской энциклопедии] / Э. Гуссерль // Логос. – 1999. – № 1. – С. 12–21.
154. Гуссерль Е. Формальна і трансцендентальна логіка. Досвід критики логічного розуму / Е. Гуссерль // Зарубіжна філософія ХХ століття / за ред. Г. І. Волинки. – К. : Довіра, 1993. – С. 48–81.
155. Давыдов В. В. О понятии личности в современной психологии / В. В. Давыдов // Психологический журнал. – 1988. – Т. 9. – № 4. – С. 22–33.
156. Давыдов В. В. Последние выступления / В. В. Давыдов. – Рига : ПЦ «Эксперимент», 1998. – 88 с.
157. Давыдовский И. В. Старость и эволюция организмов / И. В. Давы-

- довский : [учеб. пособие по психологии старости]. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 179–199.
158. Дармограй В. М. Методологическая культура творчества : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.01 / Дармограй Валерий Миронович. – М. : РГБ, 2007. – 400 с.
159. Дементий Л. И. Жизненные стратегии : монография / Л. И. Дементий, В. Е. Купченко. – Омск : Изд-во Ом. гос. ун-та, 2010. – 192 с.
160. Демидова И. Ф. К вопросу о построении типологии жизненных миров / И.Ф. Демидова // Психология человека в современном мире. Т. 1. Комплексный и системный подходы в исследованиях психологии человека. Личность как субъект жизненного пути (Материалы Всерос. юбил. науч. конф., посвящ. 120-летию со дня рожд. С. Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г.). – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 130–137.
161. Деркач А. А. Методолого-прикладные основы акмеологических исследований / А. А. Деркач. – М. : РАГС, 1999. – 392 с.
162. Джемс У. Психология / У. Джемс. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.
163. Дзюбка Л. Психологічна допомога в руслі християнсько орієнтованого підходу / Л. Дзюбка // Психолог. – 2005. – № 4. – С. 2–8.
164. Дідора М. І. Особливості ціннісних орієнтацій у людей похилого віку / М.І.Дідора // Психологія і суспільство. – 2011. – № 1. – С. 104 – 113.
165. Дильтей В. Собрание сочинений в 6-и т. / В. Дильтей. – М. : Дом интеллект. книги, 2000. – Т. 1. – С. 270–730.
166. Дмитрієнко М. Ф. Матеріали до генеалогії Патонів / М. Ф. Дмитрієнко, В. В. Томазов // Український історичний журнал. – 2008 (листопад–грудень). – №6. – С. 183–187.
167. Доленко Віра. Епізоди й ролі. Наталія Ужвій [Електронний ресурс] / Віра Доленко. – Режим доступу: <http://www.interesniy.kiev.ua>.
168. Дорфман Л. Я. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве / Л. Я. Дорфман, Г. В. Ковалева // Вопросы психологии, 1999. – №2. – С. 101–107.
169. Дружинин В. Н. Варианты жизни. Очерки экзистенциальной психологии / В. Н. Дружинин. – М. : ПЕР СЭ – СПб. – ИМАТОН-М, 2000. – 135 с.
170. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2002. – 386 с.
171. Дружинин В. Н. Психология творчества / В. Н. Дружинин // Психологический журнал. – М. : Наука, 2005. – Т. 26. – № 5. – С. 101–109.
172. Душков Б. А. Энциклопедический словарь : Психология труда, управления, инженерная психология и эргономика [Электронный ресурс] / Б. А. Душков, А. В. Королев, Б. А. Смирнов. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary>
173. Дэвис Робертсон. Зимняя зарисовка : творчество в преклонном возрасте / Робертсон Дэвис // Иностранная литература. – М. : ОАО Типография «Новости», 2006. – № 12. – С. 277–285.
174. Дячук Н. В. Творчий потенціал і соціалізація особистості / Н. В. Дячук // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Соціалізація особистості і сус-

пільні трансформації : механізми взаємовпливу та вияви» (14–15 травня 2009. – Чернівці : Книга-XXI, 2009. – С. 98–102.

175. Елкінз Д. Духовність – саме її бракує для психічного здоров'я / Д. Елкінз // Гуманістична психологія : Антологія : в 3-х т. : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – Т. 2 : Психологія і духовність (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / упоряд. : Г. Балл, Р. Трач. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – С. 12 – 127.

176. Елкінз Д. Психотерапія і духовність : на шляху до теорії душі / Д. Елкінз // Гуманістична психологія : Антологія : в 3-х т. : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – Т. 2 : Психологія і духовність (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / упоряд. : Г. Балл, Р. Трач. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – С. 102–120.

177. Елютина М. Э. Пожилой человек в образовательном пространстве современного общества [Текст] / М. Э. Елютина, Э. Е. Чеканова // СОЦИС. – 2003. – № 7. – С. 43–48.

178. Ермолаева М. В. Жизненный опыт как критерий личностного развития в старости [Текст] / М. В. Ермолаева // Мир психологии. – 2007. – № 3. – С. 145–152.

179. Ермолаева М. В. Значение жизненного опыта в старости [Текст] / М. В. Ермолаева // Психология зрелости и старения. – 2007. – № 2. – С. 58–82.

180. Ермолаева М. В. К вопросу о потенциалах развития личности в старости [Текст] / М. В. Ермолаева, С. Б. Пряхина // Мир психологии. – 2008. – № 2. – С. 244–255.

181. Ермолаева М. В. Организация обучения пожилых людей как социальный механизм противостояния стрессам позднего возраста [Текст] / М. В. Ермолаева, Е. В. Федорова // Мир психологии. – 2008. – № 4. – С. 87–93.

182. Ермолаева М. В. Практическая психология старости / М. В. Ермолаева. – М. : ЭКСМО, 2002. – 320 с.

183. Ермолаева М. В. Структура эмоциональных переживаний в старости [Текст] / М. В. Ермолаева // Мир психологии. – 1999. – № 2. – С. 123–132.

184. Ермолаева М. В. Субъектный подход в психологии развития взрослого человека (вопросы и ответы) : учеб. пособие / М. В. Ермолаева. – М. : Изд-во Моск. псих.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. – 200 с.

185. Ермолаева-Томина Л. Б. Психология художественного творчества : учеб. пособие для вузов / Л. Б. Ермолаева-Томина. – М. : Академ. проект, 2005. – 304 с.

186. Ефимов М. Л. Биологические ритмы и творчество. – Алма-Ата : Наука, 1990. – 168 с.

187. Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования). Текст / отв. ред. Л. В. Сохань. – К. : Наукова думка, 1987. – 277 с.

188. Жизнь как творчество (Социально-психологический анализ) // В. И. Шинкарук, Л. В. Сохань, Н. А. Шульга. – К. : Наукова думка, 1985. – 299 с.

189. Жмуров В. А. Большая энциклопедия по психиатрии. – 2-е изд, 2012. – [Электронный ресурс] / В.А.Жмуров. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/search>
190. Завгородня О. В. Екзистенційний вимір особистості // Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці : монографія / Г. О. Балл, О. В. Губенко, О. В. Завгородня [та ін.]. ; за ред. Г. О. Балла. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 137–171.
191. Завгородня О. В. Особистість : екзистенційно-інтегративне трактування / О.В. Завгородня // Психологія і особистість. – 2012. – № 1. – С. 39–53.
192. Завгородня О. В. Проблема особистості з позицій інтегративного підходу / О. В. Завгородня // Практична психологія та соціальна робота. – К., 2009. – №5. – С. 1–7.
193. Занюк С. Психология мотивации / С. Занюк. – К. : Эльга-Н ; Ника-Центр, 2001. – 352 с.
194. Засельская Н. К вопросу о психологии антистарения / Н. Засельская // Психология и психотехника. – 2009. – № 7(10). – С. 48–52.
195. Зборовська Н. В. Психоаналіз і літературознавство: [посібник] / Н. В. Зборовська. – К. : Академвидав, 2003. – 390 с.
196. Зеличенко А. И. Психология духовности / А. И. Зеличенко. – М. : Изд-во Трансперсон. ин-та, 1996. – 400 с.
197. Зинченко В. П. Время – действующее лицо / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2001. – № 6. – С. 37–54.
198. Зинченко В. П. Посох Мандельштама и трубка Мамардашвили / В. П. Зинченко. – М. : Новая школа, 1997. – 336 с.
199. Зинченко В. П. Сознание и творческий акт / В. П. Зинченко. – М. : Языки словесных культур, 2010. – 592 с.
200. Знаков В. В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры / В. В. Знаков // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 426–436.
201. Зощенко М. Возвращенная молодость ; Голубая книга ; Перед восходом солнца : Повести / М. Зощенко. – Л. : Худож. лит., 1988. – 720 с.
202. Зощенко М. Українське небо Олександра Гончара. Есе, студія, полеміка / М. Зощенко. – Львів : Вид-во М. Коць, 2003. – 170 с.
203. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 448 с.
204. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е.П.Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
205. Ильичева И. М. Введение в психологию духовности : учебное пособие / И. М. Ильичева. – М. : Моск. псих.-соц. ин-т, 2006. – 349 с.
206. Кабиш-Рибалка А. В. Стратегії пошуку сенсу життя старшокласниками з різними властивостями особистості / А. В. Кабиш-Рибалка, В. В. Рибалка // Стратегії творчої діяльності : школа В. О. Моляко / за ред. В. О. Моляко. – К. : Освіта України, 2008. – С. 666–693.
207. Каган М. С. Мир общения / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.

208. Каган М. С. Человеческая деятельность / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.
209. Калинаускас И. Н. Жить надо! / И. Н. Калинаускас. – СПб. : ИК «Невский проспект», 2003. – 320 с.
210. Калошина И. П. Психология творческой деятельности / И. П. Калошина. – М., 2003. – 431 с.
211. Кант И. Конец всего сущего / И. Кант // Трактаты и письма. – М., Наука, 1980. – С. 279–291.
212. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – Симферополь : Реноме, 1998. – 528 с.
213. Карвасарский Б. Д. Психотерапевтическая энциклопедия / Б. Д. Карвасарский. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 752 с.
214. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 511 с.
215. Карпов А. В. Психологія рефлексивних механізмів діяльності / А. В. Карпов. – М. : Ін-т психології РАН, 2004. – 424 с.
216. Карсаевская Т. В. Этапы жизненного цикла человека / Т. В. Карсаевская // Психология зрелости и старения. – 1997. – № 3. – С. 8–12.
217. Киричук О. В. Психологія особистості апліката в контексті суб'єктно-вчинкової парадигми / О. В. Киричук // Психологія особистості безробітного : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (25 травня 2007 р.). – К. : Ін-т підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 2007. – С. 5–15.
218. Кисельов Йосип Михайлович. Поетеса української сцени. Життя і творчість народної артистки СРСР Наталії Михайлівни Ужвій / Йосип Михайлович Кисельов. – К. : Мистецтво, 1978. – 205 с.
219. Клименко В. В. Психологія творчості : навч. посібник / В. В. Клименко. – К. : Центр навч. літ., 2006. – 480 с.
220. Климишин О. І. Психологія духовності особистості : християнсько-орієнтований підхід / О. І. Климишин. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2010. – 440 с.
221. Климишин О. Творчість як спосіб репрезентації духовної природи особистості / О. Климишин, О. Семак // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки. Спеціальний випуск. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2008. – С. 167–172.
222. Климов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях / Е. А. Климов. – М. : МПСИ, 1995. – 127 с.
223. Климчук В. О. Життєвий шлях творчої особистості : принципи біографічного дослідження / В. О. Климчук, Я. В. Мойсієнко // Соціальна психологія. – 2007. – № 6. – С. 32–44.
224. Климчук В. О. Феномени розвитку внутрішньої мотивації / В. О. Климчук // Соціальна психологія. – 2008. – № 6(32). – С. 70–77.
225. Князева Н. Н. Кризис пожилого возраста как феномен жизненного пути и условие развития личности / Н. Н. Князева // Психология зрелости и старения. – 2012. – № 2. – С. 41–49.
226. Ковалев В. И. Личностное время как предмет психологического исследова-

- довання / В. И. Ковалев // Психология личности и время : тезисы докл. и сообщ. Всес. науч.-теорет. конф. – Черновцы, 1991. – Т. 1. – С. 4–8.
227. Ковалев В. И. Особенности личностной организации времени жизни / В. И. Ковалев // Гуманистические проблемы психологической теории. – М. : Наука, 1995. – С. 179–184.
228. Старість та ставлення до неї у соціальному досвіді Китаю та Японії: соціально-філософський та історико-культурологічний аналіз [Текст] / Т. В. Коваль // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, УАН; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2011. – Вип. 43. – С. 436–442.
229. Коган Л. Н. Человек и его судьба / Л. Н. Коган. – М. : Мысль, 1988. – 286 с.
230. Колісник О. П. Духовність і психічні механізми саморозвитку особистості / О. П. Колісник // Соціальна психологія. – 2005. – № 1(9). – С. 86–95.
231. Колісник О. П. Інтегративно-холістична концепція особистості (духовний саморозвиток особистості як чинник вирішення глобальних проблем людства) / О. П. Колісник // Збірник наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. X, част. 4. – К., 2008. – С. 262–272.
232. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості : монографія / О. П. Колісник. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 400 с.
233. Кольцова В. А. Гениальность: психолого-историческое исследование / В. А. Кольцова, Е. Н. Холондович // Психологический журнал. – 2012, Т. 33. – № 2. – С. 101–119.
234. Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения / Конфуций. – М. : Эскмо ; Харьков : Фолио, 2010. – 958 с.
235. Копець Л. В. Психологія особистості : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. В. Копець. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – 460 с.
236. Копытин А. И. Руководство по групповой арт-терапии / А. И. Копытин. – СПб. : Речь, 2003. – 320 с.
237. Копытин А. И. Теория и практика арт-терапии / А. И. Копытин. – СПб. : 2002. – 368 с.
238. Коропецька О. М. Саморегуляція як усвідомлений процес реалізації особистісного потенціалу / О. М. Коропецька // Актуальні проблеми психології. Збірник наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 15. – Ч. 11. – С. 170–177.
239. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: брачно-семейные отношения / Л. А. Коростылева. – СПбГУ, 2000. – 292 с.
240. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
241. Костюк Г. С. О роли наследственности, среды и воспитания в психическом развитии ребенка / Г. С. Костюк // Советская педагогика. – 1940. – № 6. – С. 15–30.

242. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1969. – С. 118–152.
243. Кравченко В. Ю. Довіра як прояв афіліативної потреби особистості в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.05 «Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи» / В. Ю. Кравченко. – К., 2009. – 20 с.
244. Кравчук П. Ф. Формирование творческого потенциала личности в системе высшего образования: автореф. дис. на соиск. научн. степени доктора филос. наук: 09.00.08 «Философия науки и техники» / П. Ф. Кравчук; Моск. пед. ун-т. – М., 1992. – 32 с.
245. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.
246. Краснова О. В. «Мы» и «они» : эйджизм и самосознание пожилых людей / О. В. Краснова // Учебное пособие по психологии старости. Хрестоматия. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – 736 с.
247. Краснова О. В. Социальная психология старения : учеб. пособ. [для студ. высш. учеб. заведений] / О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Академия, 2002. – 288 с.
248. Краткий психологический словарь / под ред. А. Д. Петровского и М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
249. Кроник А. А. Психологический возраст личности / А. А. Кроник, Е.И.Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 246–256.
250. Крылова Н. Б. Эстетический потенциал культуры / Н. Б. Крылова. – М. : Прометей, 1990. – 146 с.
251. Кувшинова О. А. Геронтологические теории активности человека в пожилом возрасте / О. А. Кувшинова // Вестник Оренбургского гос. ун-та, 2003. – № 4. – С. 168–172.
252. Кузанский Николай. Об ученом незнании / Николай Кузанский // Сочинения : в 2-х т. – М. : Мысль, 1979. – Т. 1. – 648 с.
253. Кузьмина Н. В. Творческий потенциал специалиста. Акмеологические проблемы развития / Н. В. Кузьмина // Гуманизация образования : Психолого-педагогический международный журнал. – 1995. – № 1. – С. 41–53.
254. Куликова Т. И. Человек как субъект жизнедеятельности и внутреннего психологического мира / Т. И. Куликова // Психология человека в современном мире : материалы Всерос. научн. конф., посвящ. 120-летию С. Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г. – М., 2009. – Т. 1. – С. 202–210.
255. Куличкин П. А. «Поколенческая идентичность» и феномен творческого долголетия / П. А. Кулички, С. Манконе, В. М. Петров // Мир психологии. – 2012. – № 1. – С. 68–75.
256. Кульчицкая Е. И. Сирень одаренности в саду творчества / Е. И. Кульчицкая, В. А. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 316 с.
257. Кульчицька О. І. Біографічні і соціально-психологічні фактори розвитку творчої обдарованості / О. І. Кульчицька // Здібності, творчість, обда-

- рованість : теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир : Рута, 2006. – С. 269–286.
258. Кульчицька О. І. Складові біографії творця / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 1998. – № 3. – С. 27–32.
259. Купченко В. Е. Возрастные особенности типологии жизненных стратегий / В. Е. Купченко // Психология человека в современном мире : материалы Всерос. юбил. конф., посв. 120-летию со дня рожд. С. Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г. – М. : Изд-во Ин-та психологии РАН, 2009. – С. 213–220.
260. Купченко В. Е. Особенности характеристик жизненного пути у лиц с различным типом ответственности : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук : 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / В. Е. Купченко. – Омск, 2004. – 26 с.
261. Кучерявий І. Т. Творчість – основа розвитку потенційних джерел особистості : [навч. посібник] / І. Т. Кучерявий, О. І. Клепиков. – К. : Вища школа, 2000. – 343 с.
262. Кэмерон Джулия. Путь художника / Джулия Кэмерон. – М. : Гаятри / Livebook, 2011. – 272 с.
263. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2010. – 366 с.
264. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 350 с.
265. Левченко О. А. Творчество и креатотерапия : монография / О. А. Левченко, К. В. Деревянко, А. Е. Левченко. – Луганск : Изд-во Вост.-укр. гос. ун-та, 1998. – 307 с.
266. Лейтес Н. С. Об умственной одаренности / Н. С. Лейтес. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 215 с.
267. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
268. Леонтьев Д. А. Духовность, саморегуляция и ценности / Д. А. Леонтьев // Гуманитарные проблемы современной психологии. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2005. – № 7. – С. 16–21.
269. Леонтьев Д. А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д. А. Леонтьев // 1-я Всерос. науч.-практ. конф. по экзистенц. психол. : материалы сообщ. / под ред. Д. А. Леонтьева, Е. С. Мазур, А. И. Сосланда. – М. : Смысл, 2001. – С. 100–109.
270. Леонтьев Д. А. К типологии жизненных миров / Д. А. Леонтьев // 2-я Всерос. науч.-практ. конф. по экзистенц. психол. : материалы сообщ. / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – С. 114–116.
271. Леонтьев Д. А. Личностная зрелость как опосредствование личностного роста / Д. А. Леонтьев // Культурно-историческая психология развития / под ред. И. А. Петуховой. – М. : Смысл, 2001. – С. 154–161.
272. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал как основа самодетерминации / Д. А. Леонтьев // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ. Выпуск 1 / под общ. ред. Б. С. Братуся, Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – С. 56–65.

273. Леонтьев Д. А. Неклассический вектор в современной психологии / Д. А. Леонтьев // Теория и методология психологии : постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 74–94.
274. Леонтьев Д. А. Новые горизонты проблемы смысла в психологии / Д. А. Леонтьев // Проблема смысла в науках о человеке. – М., 2005. – С. 36–49.
275. Леонтьев Д. А. О времени : иллюзия ответов / Д. А. Леонтьев // Экзистенциальная традиция : философия, психология, психотерапия. – 2004. – № 1(4). – С. 113–118.
276. Леонтьев Д. А. Пути развития творчества : личность как определяющий фактор / Д. А. Леонтьев // Воображение и творчество в образовании и профессиональной деятельности. Материалы чтений памяти Л. С. Выготского : 4-я Междунар. конф. – М. : РГГУ, 2004. – С. 214–223.
277. Леонтьев Д. А. Самоактуализация как движущая сила личностного развития : историко-критический анализ / Д. А. Леонтьев // Современная психология мотивации / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – С. 13–46.
278. Леонтьев Д. А. Самоактуализация как ... Ответы на критику, самокритика и эволюция воззрений Маслоу [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев. – Режим доступа: <http://psychology-online.net/articles/doc-973.html> Psychology OnLine.Net
279. Леонтьев Д. А. Самореализация и сущностные силы человека / Д. А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М. : Смысл, 1997. – С. 156–176.
280. Леонтьев Д. А. Человек и мир : экзистенциальный цикл взаимодействия / Д. А. Леонтьев // Четвертая Рос. конф. по эколог. психол. : тезисы. (Москва, 28–29 марта 2005 г.). – М. : УМК «Психология», 2005. – С. 186–188.
281. Леонтьев Д. А. Что такое экзистенциальная психология? / Д. А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М. : Смысл, 1997. – С. 41–54.
282. Ливехуд Бернард. Кризисы жизни – шансы жизни. Развитие человека между детством и старостью / Бернард Ливехуд. – Калуга : Духовное познание, 1994. – 224 с.
283. Ліщинська О. А. Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості в деструктивних тоталітарних організаціях : дис. д-ра психол. наук : 19.00.05 / Ліщинська Олена Альбертівна. – К., 2010. – 411 с.
284. Логинова Н. А. Психобиографический метод исследования и коррекции личности : уч. пособие / Н. А. Логинова. – Алматы : Казах. ун-т, 2001. – 172 с.
285. Логинова Н. А. Развитие личности и ее жизненный путь / Н. А. Логинова // Принцип развития в психологии / под ред. Л. И. Анцыферовой. – М. : Наука, 1978. – С. 156–166.

286. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
287. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 525 с.
288. Лосский Н. О. Избранное / Н. О. Лосский. – М. : Правда, 1991. – 622 с.
289. Лук А. Н. Мышление и творчество / А. Н. Лук. – М. : Политиздат, 1976. – 144 с.
290. Лук А. Н. Психология творчества / А. Н. Лук. – М. : Наука, 1978. – 126 с.
291. Любарт Т. Психология креативности / Т. Любарт, К. Муширу, С. Торджман, Ф. Зенасни. – М. : Когито-Центр, 2009. – 215 с.
292. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
293. Максименко С. Д. Основи генетичної психології : навч. посібник / С. Д. Максименко. – К. : НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.
294. Максимова С. Г. Социально-психологические и биологические аспекты жизнеосуществления лиц старших возрастных групп / С. Г. Максимова. – Барнаул : Алтайский гос. ун-т, 1997. – 174 с.
295. Малиновська М. Ю. Олесь Гончар / М. Ю. Малиновська. – К. : Дніпро, 1971. – 123 с.
296. Малишевский И. Мост через три жизни / И. Малишевский. – М. : Советский писатель, 1987. – 333 с.
297. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
298. Маноха І. П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини : онтологічно орієнтований підхід : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Маноха Ірина Петрівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 462 с.
299. Марков В. Н. Потенциал личности. Акмеологическая постановка проблемы / В. Н. Марков, Ю. В. Синягин // Мир психологии. – 2000. – № 1. – С. 250–261.
300. Марков В. Н. Системная целостность личности как акмеологическая ценность / В. Н. Марков // Мир психологии. – 2004. – № 1. – С. 161–166.
301. Марцинковская Т. Д. Особенности психического развития в позднем возрасте / Т. Д. Марцинковская // Учебное пособие по психологии старости [для факультетов : психологических, медицинских и социальной работы]. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 334–338.
302. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
303. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
304. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1997. – 304 с.
305. Матюшкин А. М. Загадка одаренности / А. М. Матюшкин. – М. : Школа-Пресс, 1993. – 128 с.

306. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности / А. М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 29–36.
307. Мей Р. Проблема зла : відкритий лист Карлу Роджерсу / Р. Мей // Гуманістична психологія : Антологія : в 3-х т. : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – Т. 2 : Психологія і духовність (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / упоряд. : Г. Балл, Р. Трач. – К. : Пульсари, 2005. – С. 71–87.
308. Мей Р. Становлення екзистенційної психології / Р. Мей // Гуманістична психологія : Антологія в 3-х т. / за ред. Р. Трача і Г. Балла. – Т. 1. – К. : Пульсари, 2001. – С. 124–162.
309. Медінцев В. Категорія «культура» у розбудові діалогічного інтегративного підходу до вичення особистості // Соціальна психологія. – 2008. – № 5. – С. 23–38.
310. Медінцев В. О. Особистість як інтегральна якість культурного простору особи / В. О. Медінцев // Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці : монографія / Г. О. Балл, О. В. Губенко, О. В. Завгородня [та ін.] ; за ред. Г. О. Балла. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 188–192.
311. Меерович М. И. Технология творческого мышления : практическое пособие / М. И. Меерович, Л. И. Шрагина. – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – 432 с.
312. Мейлах Б. С. Процесс творчества и художественное восприятие. Комплексный подход : опыт, поиски, перспективы / Б. С. Мейлах. – М. : Искусство, 1985. – 318 с.
313. Мечников И. И. Этюды оптимизма [Электронный ресурс] / И. И. Мечников. – Режим доступа: <http://whinger.narod.ru/ocr/optimism/html/00.html>
314. Мистецтво життєтворчості особистості. Науково-методичний посібник : у 2-х ч. / за ред. В. Доній, Г. Несен, Л. Сохань та ін. – К. : ІЗМН. – 1997. – Ч. 2. – 375 с.
315. Михайлов О. В. Теоретическая модель готовности к деятельности как акмеологического феномена / О. В. Михайлов // Акмеология. – 2007. – № 2. – С. 107–112.
316. Михеева И. Н. Амбивалентность личности : морально-психологический аспект / И. Н. Михеева. – М. : Наука, 1991. – 128 с.
317. Міщиха Л. П. Досягнення особистістю свого акме як умова реалізації її творчого потенціалу / Л. П. Міщиха // Збірник наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. – Вип. 15. – Ч. 1. – С. 19–28.
318. Міщиха Л. П. Ейджизм як прояв стереотипного сприйняття людей старшого віку / Л. П. Міщиха // Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – Вип. 59. – Серія : «Психологічні науки». – Т. 11. – Чернігів, 2008. – С. 52–55.
319. Міщиха Л. П. Мотиваційна основа творчості / Л. П. Міщиха // Збірник наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2007. – Ч. 2. – С. 22–30.

320. Міщиха Л. П. Мудрість як показник реалізації творчого потенціалу особистості у період геронтогенезу / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості : збірник наук. праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 7. – Ч. 11. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 166–172.
321. Міщиха Л. П. Надситуативна активність особистості як складова її творчого потенціалу / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості : збірник наук. праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 4. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С. 170–176.
322. Міщиха Л. П. Психологічний аналіз творчого потенціалу Є. О. Патона (на біографічному матеріалі) / Л. П. Міщиха // Збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології» у XII томах / за ред. В. О. Моляко. – Т. XII. – Вип. 8. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 169–177.
323. Міщиха Л. П. Психологічний аналіз творчого потенціалу Олесь Гончара (на матеріалі біографічного методу) / Л. П. Міщиха // Вісник Прикарпатського ун-ту ; Філософські і психологічні науки, 2010. – Вип. XIII. – С. 163–169.
324. Міщиха Л. П. Психологічна готовність особистості до творчої діяльності / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості : збірник наук. праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 5. – Ч. 11. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 177–184.
325. Міщиха Л. П. Психологічні детермінанти реалізації творчого потенціалу особистості у період геронтогенезу / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К : Фенікс, 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 15. – Ч. I. – С. 262–271.
326. Міщиха Л. П. Психологічні особливості життєвої кризи похилого віку / Л. П. Міщиха : матеріали 3-ї Міжнар. наук.-практ. конф. «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» 16–17 вересня 2011 р. м. Одеса // Вісник Одеського нац. ун-ту. – Т. 16. – Вип. 11 у 2-х част. – Ч. 1. Психологія. – С. 344–350.
327. Міщиха Л. П. Психологічні особливості розвитку особистості в період геронтогенезу / Л. П. Міщиха // Збірник наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпат. нац. ун-ту, 2009. – Вип. 14. – Ч. 2. – С. 17–26.
328. Міщиха Л. П. Психолого-біографічний аналіз творчого потенціалу Миколи Амосова / Л. П. Міщиха // Збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. XII. – Ч. 1. – К., 2010. – С. 381–393.
329. Міщиха Л. П. Психологія творчості / Л. П. Міщиха : [навч. посіб.]. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. – 448 с.
330. Міщиха Л. П. Смысловиттєві орієнтації особистості в період пізньої дорослості / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології / за ред. С. Д. Максименка. – Т. X. – Ч. 11. – К. : Главник, 2009. – С. 342–353.

331. Міщиха Л. П. Становлення сакрального розуміння поняття «творчий потенціал» у європейській філософії / Л. П. Міщиха // Вісник Прикарпат. ун-ту ; Філософські і психологічні науки. – 2009. – Вип. XII. – С. 40–45.
332. Міщиха Л. П. Творча продуктивність особистості в період пізнього онтогенезу / Л. П. Міщиха : матеріали 11 Всеукраїнського конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (19–20 квітня 2010 року). – Т. 2. – К. : ДП Інформаційно-аналітичне агентство. – 2010. – С. 258–263.
333. Міщиха Л. П. Творче безсмертя особистості / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 14. – С. 158–164.
334. Міщиха Л. П. Творчий потенціал особистості як предмет психологічного дослідження / Л. П. Міщиха // Збірник наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпат. нац. ун-ту, 2009. – Вип. 14. – Ч. 1. – С. 19–30.
335. Міщиха Л. П. Творчий потенціал у структурі особистості / Л. П. Міщиха // Вісник Одеського нац. ун-ту. – Т. 15. – Вип. 11. – 2010. – С. 120–128. : іл. – (Серія «Психологія»).
336. Міщиха Л. П. Творчість у контексті крос-культурного простору / Л. П. Міщиха // Збірник наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпат. ун-ту, 2007. – Ч. 1. – С. 19–25.
337. Міщиха Л. П. Екзистенціал темпоральності : творческие возможности личности / Л. П. Мищиха // Актуальные вопросы психологии : материалы IV Междунар. науч.-практ. конф. 30 апреля 2013 г. : сборник науч. трудов. – Краснодар, 2013. – С. 20–26.
338. Міщиха Л. П. Творчість як прояв еманациї духовності особистості / Л. П. Міщиха // Збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. XII. – Ч. 3. – К., 2010. – С. 289–297.
339. Міщиха Л. П. Феноменологічне конструювання арт-терапевтичного процесу в роботі зі старшими людьми / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : збірник наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2011. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 13. – С. 293–299.
340. Міщиха Л. П. Християнсько-антропологічний підхід до проблеми самореалізації особистості в період пізнього онтогенезу / Л. П. Міщиха // Збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології» у XII томах / за ред. В. О. Моляко. – Т. XII. – Вип. 12. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 275–281.
341. Мойсеєнко Л. А. Психологія творчого математичного мислення / Л. А. Мойсеєнко. – Івано-Франківськ : Факел, 2003. – 481 с.
342. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В. А. Моляко // Вопросы психологии. – 1994. – № 5. – С. 86–95.

343. Моляко В. А. Психологический анализ творческого потенциала М. А. Врубеля / В. А. Моляко // Психология творчества : школа Я. А. Пономарева / под ред. Д. В. Ушакова. – М. : Изд-во Ин-та психологии РАН, 2006. – 624 с. (Научные школы ИП РАН). – С. 394–407.
344. Моляко В. А. Скорая помощь души. Поэтический сборник / В. А. Моляко. – Каменец-Подольский, 2006. – 387 с.
345. Моляко В. А. Творческая конструкторология (пролегомены) / В. А. Моляко. – К. : Освіта України, 2007. – 388 с.
346. Моляко В. О. Методологічні та теоретичні проблеми дослідження творчої діяльності / В. А. Моляко // Стратегії творчої діяльності : школа В. О. Моляко / за ред. В. О. Моляко. – К. : Освіта України, 2008. – С. 7–51.
347. Моляко В. О. Психологічна проблема творчого потенціалу / В. А. Моляко // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості та обдарованості : збірник наук. праць / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 6–13.
348. Моляко В. О. Психологічна теорія творчості / В. А. Моляко // Обдарована дитина, 2004. – № 6. – С. 2–9.
349. Моляко В. О. Роздум Сквороди / В. О. Моляко. – Домінанта. Поезії. – К., 2009. – 388 с.
350. Моляко В. О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема / В. А. Моляко // Здібності, творчість, обдарованість : теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музика. – Житомир : Вид-во ПП «Рута», 2006. – С. 13–31.
351. Москаленко В. В. Гра як фактор розвитку творчої обдарованості особистості / В. В. Москаленко // Актуальні проблеми психології : збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2011. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 13. – С. 299–306.
352. Москаленко В. В. Проблема творчого сприймання в суб'єкт-суб'єктній парадигмі / В. В. Москаленко // Збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 9. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 226–236.
353. Москалець В. П. Види діяльності з позицій суб'єктного підходу в психології / В. П. Москалець // Психологія і суспільство. – 2012. – № 4. – С. 66–77.
354. Москалець В. П. Духовні горизонти особистості : потенціал вершинної психології / В. П. Москалець // Психологія і суспільство. – 2001. – № 1. – С. 96–106.
355. Москалець В. П. Психологія релігії / В. П. Москалець : [посібник]. – К. : Академвидав, 2004. – 240 с.
356. Москвичева Л. Н. Адаптация людей пожилого возраста в современной ситуации (два образа старения) / Л. Н. Москвичева // Учебное пособие по психологии старости. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 143–146.
357. Москвичов С. Г. Мотивация, діяльність і управління (як взаємопов'язані категорії) : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Москвичов Святослав Георгі-

- йович ; Ін-т психол. ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 287 с.
358. Музика О. Л. Біографічне дослідження розвитку ціннісної свідомості творчо обдарованої особистості / О. Л. Музика // Здібності, творчість, обдарованість : теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир : Рута, 2006. – С. 288–305.
359. Музика О. Л. Розвиток здібностей і розвиток особистості / О. Л. Музика // Здібності, творчість, обдарованість : теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир : Рута, 2006. – С. 31–42.
360. Музика О. Л. Стратегіально-ціннісна організація свідомості творчо обдарованої особистості / О. Л. Музика // Стратегії творчої діяльності : школа В. О. Моляко / за ред. В. О. Моляко. – К. : Освіта України, 2008. – С. 458–500.
361. Музика О. О. Мотивація творчої обдарованості / О. О. Музика // Обдарована дитина. – 2003. – № 3. – С. 2–8.
362. Мурашко І. В. Потенціал особистості як багатовимірний феномен / І.В.Мурашко // Вісник Миколаївського держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського : збірник наук. праць ; Серія «Психологічні науки» / за ред. С. Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 8. – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. – 376 с.
363. Мухина В. С. Возрастная психология : уч. пособие / В. С. Мухина. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 546 с.
364. Мэй Р. Мужество творить : Очерк психологии творчества / Р. Мэй. – Львов : Инициатива ; М. : Ин-т общ.-гуманит. исследований, 2001. – С. 43.
365. Мясищев В. Н. Психология отношений : избранные психологические труды / В. Н. Мясищев. – М. : Ин-т практ. психол. ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.
366. Напреенко А. К. Психологическая саморегуляция / А. К. Напреенко, К.А.Петров. – К., 1995. – 238 с.
367. Наследов А. Д. SPSS : Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А. Д. Наследов. – СПб. : Питер, 2005. – 416 с.
368. Некрасов А. А. Живые мысли / А. А. Некрасов. – М. : Амрита-Русь, 2006. – 432 с.
369. Немчин Т. А. Специфика социально-психологических факторов генезиса эмоций и их проявление в пожилом возрасте / Т. А. Немчин // Учебное пособие по психологии старости. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С.412–425.
370. Нечипоров Б. В. Введение в христианскую психологию : размышление священника-психолога / Б. В. Нечипоров. – М. : Школа-Пресс, 1994. – 192 с.
371. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф. Ницше : соч. в 2-х т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1990. – С. 5–237.
372. Обозов Н. Н. Психология работы с людьми / Н. Н. Обозов, Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1994. – 136 с.
373. Обухов Я. Основы символдрамы. Вступ до основного ступеня / Я. Обухов. – К. : Главник, 2007. – 112 с.

374. Овсянецька Л. П. До проблеми філогенезу психології творчості в україністиці / Л. П. Овсянецька // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2006. – Вип. 11. – Ч. 1. – С. 19–30.
375. Овсянецька Л. П. Психологічний аналіз впливу мікросоціуму на розвиток креативності особистості / Л. П. Овсянецька // Вісник Прикарпатського ун-ту ; Філософські і психологічні науки. – 2002. – Вип. 3. – С. 150–158.
376. Овсянецька Л. П. Співвідношення категорій «особистість» – «індивід» в персоналістичній філософії М. Бердяєва / Л. П. Овсянецька // Збірник наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2000. – Ч. 1. – С. 74–79.
377. Овсянецька Л. П. Співвідношення понять «діяльність» – «творчість»: психологічний контекст / Л. П. Овсянецька // Вісник Прикарпатського ун-ту ; Філософські і психологічні науки. – 2003. – Вип. 4. – С. 179–185.
378. Овсянецька Л. П. Творча активність особистості як предмет психологічного дослідження / Л. П. Овсянецька // Збірник наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпат. ун-ту, 2004. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 52–59.
379. Овсянецька Л. П. Творчий потенціал людини : соціально-психологічна парадигма / Л. П. Овсянецька // Соціальна психологія. – 2004. – № 2(4). – С. 140–146.
380. Овсянецька Л. П. Творчість як «екстенціональна орієнтація» особистості : гуманістична парадигма / Л. П. Овсянецька // Збірник наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2000. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 12–19.
381. Овчаренко В. И. Психоаналитический глоссарий / В. И. Овчаренко. – Мн. : Выш. шк., 1994. – 307 с.
382. Оксенич О. В. Ужвій Наталія / О. В. Оксенич // Сто видатних українців / – К. : Арій, 2006. – С. 408–411.
383. Олпорт Г. Принцип «редукции напряжения». Психология личности. Тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 106–107.
384. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды / Г. Олпорт. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.
385. Оноприенко В. И. Евгений Оскарович Патон / В. И. Оноприенко, Л. Д. Кистерская, П. И. Севбо. – К. : Наукова думка, 1988. – 240 с.
386. Орбан-Лембрик Л. Психологічні засади спілкування / Л. Орбан-Лембрик, Ю. Подгурецький. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2008. – 416 с.
387. Орлов А. Б. Две составляющие индивидуальности / А. Б. Орлов // Психология индивидуальности / под ред. Е. Б. Старовойтенко, В. Д. Шарикова. – М. : НОУ ВПО МПСИ, 2009. – С. 332–382.
388. Орлокк К. Старение / К. Орлокк // Учебное пособие по психологии старости. [для факультетов : психологических, медицинских и социальной работы]. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 200–227.
389. Осьодло В. І. Суб'єктна активність особистості в працях зарубіжних

- психологів / В. І. Осьодло // Вісник Київського міжн. ун-ту. – Вип. 11. – К. : КИМУ, 2007. – С. 125–135.
390. Ошо. Творчество. Высвобождение внутренних сил / Ошо. – СПб. : ИГ «ВЕСЬ», 2006. – 192 с.
391. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник / Р. В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 469 с.
392. Паскаль Блез. Мысли / Блез Паскаль. – Серия : «Антология мысли» – М. : ЭКСМО, 2009. – 640 с.
393. Патон Е. О. Воспоминания. – М. : Молодая гвардия, 1958. – 368 с.
394. Патон Е. О. Автобиография [Электронный ресурс] / Е. О. Патон. – Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/people/patony.html
395. Патон Е. О. Воспоминания: Лит. запись Ю. Буряковского / Е. О. Патон. – К. : Гослитиздат УССР, 1955. – 324 с.
396. Патон Е. О. Избранные труды : в 3-х т. / Е. О. Патон. – К. : Изд-во АН УССР, 1959–1961.
397. Перлз Ф. Гештальт-подход и Свидетель терапии. – М. : Ин-т психотерапии, 2007. – 224 с.
398. Петров К. В. Формирование творческого потенциала учащихся как условие акмеологически задаваемого развития / К. В. Петров // Мир психологии. – 2006. – № 4. – С. 174–180.
399. Петрова Т. А. Особенности восприятия старости как социокультурного феномена в современном обществе / Т. А. Петрова // Психология зрелости и старения. – 2006. – № 1 (33). – С. 86–94.
400. Петровский В. А. Личность в психологии : парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
401. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский. – М. : ТОО «Горбунок», 1992. – 224 с.
402. Пико делла Мирандола Джованни // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли в 5-и т. – Т. 1. – С. 506–514.
403. Підліпна Л. Терапія мистецтвом / Л. Підліпна. – Івано-Франківськ : ОІППО ; Снятин : Прут Принт, 2009. – 136 с.
404. Платон. Сочинения : в 4-х т. / Платон. – АН СССР ; АН России, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1993. – Т. 2. – 527 с.
405. Погрібний А. Г. Олесь Гончар : Нарис творчості / А. Г. Погрібний. – К. : Дніпро, 1987. – 242 с.
406. Подымова Л. С. Профессионально-личностное развитие специалиста : акмеологический аспект / Л. С. Подымова, Н. А. Подымов // Акмеология, 2006. – № 1. – С. 50–55.
407. Полищук Татьяна. От королевы до партизанки [Электронный ресурс] / Татьяна Полищук. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/kultura>
408. Помиткін Едуард. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини : прогр. роботи з дітьми від 5 до 18 років / Е. Помиткін. – К. : Шк. світ, 2008. – 128 с.

409. Пономарев Я. А. Исследование творческого потенциала человека / Я. А. Пономарев // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 1. – С. 3–11.
410. Пономарев Я. А. Психология творчества / Я. А. Пономарев – М. : Наука, 1976. – 303 с.
411. Попельницька О. О. Микола Амосов / О. О. Попельницька // Сто видатних українців. – К. : Арії, 2006. – С. 446–451.
412. Порсева Х. О. Психічні особливості ціннісних орієнтацій людей похилого віку / Х. О. Порсева // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3–4. – С. 131–141.
413. Поставнев В. М. Феноменология личности пожилых людей творческих профессий / В. М. Поставнев // Развитие личности. – М., 2009. – № 2. – С. 100–115.
414. Поставнев В. М. Особенности феноменологии личности пожилых людей, включенных в творческую деятельность / В. М. Поставнев // Проблемы психолого-педагогической антропологии : сборник науч. статей. – Вып. 2 – М. : Экон-Информ, 2012. – С. 55–70.
415. Проблемы психологической герменевтики / под ред. Н. В. Чепелевой. – К. : Изд-во пед. ун-та им. Н. П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
416. Просандеева Л. Специфіка самоцінності літніх людей / Л. Просандеева // Соціальна психологія. – 2008. – № 3(29). – С. 171–179.
417. Пряжников Н. С. Личностное самоопределение в преклонном возрасте / Н.С. Пряжников // Учебное пособие по психологии старости [для факультетов : психологических, медицинских и социальной работы]. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 445–462.
418. Психологічна енциклопедія [автор-упорядник О.М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – 423 с.
419. Психологія життєвої кризи / відп. ред. Т. М. Титаренко. – К. : Агропромвидав України, 1998. – 348 с.
420. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца и др. – М. : педагогика, 1983. – 448 с.
421. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
422. Психология личности : Словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая и Т.М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
423. Психология одаренности детей и подростков / под ред. Н. С. Лейтеса. – М. : Академия, 1996. – 416 с.
424. Психология человека от рождения до смерти / под общ. ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 656 с.
425. Пушкин А. С. Собрание сочинений : в 10 т. / А. С. Пушкин. – М. : Худ. литература, 1959. – Т. 2. – 415 с.
426. Пэрна Н. Я. Ритм, жизнь и творчество / Н. Я. Пэрна ; [под ред. П.Ю.Шмидта]. – Л.–М. : Петроград, 1925. – 143 с.
427. Пэрна Н. Я. Жизнь человека (Из дневниковых записей) [Электронный ресурс] / Н. Я. Пэрна. – Режим доступа : <http://www.ranar.spb.ru/rus/books2/id/257/print/>

428. Рекунчак М. П. Метафоры в психологии как инструмент изучения я / М.П.Рекунчак // Психологический журнал. – 2010. – № 5. – С. 68–78.
429. Рехтшафен С. Мастерская времени / Стефан Рехтшафен. – К. : София Ltd., 1997. – 288 с.
430. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості / В. В. Рибалка. – К. : ІЗМН, 1996. – 236 с.
431. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М. : Прогресс, 1997. – 480 с.
432. Роджерс Н. Творчество как усиление себя / Н. Роджерс // Гуманистическая и трансперсональная психология : Хрестоматия. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – С. 296–305.
433. Роменець В. А. Психологія творчості : [навч. посібн.]. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.
434. Російчук Т. А. Культурні основи самодетермінації особистості // Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці : монографія / Г. О. Балл, О. В. Губенко, О. В. Завгородня [та ін.]; за ред. Г. О. Балла. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 61–67.
435. Ротенберг В. С. Психофизиологические аспекты изучения творчества / В. С. Ротенберг // Психология художественного творчества : Хрестоматия / сост. К. В. Сельченко. – Минск : Харвест, 1999. – С. 569–593.
436. Рубанець О. М. Творчість як когнітивна активність людини / О. М. Рубанець // Вісник нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». – К. : Політехніка, 2009. – № 2(26). – С. 134–137.
437. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
438. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 688 с.
439. Рубинштейн С. Л. Очерки, воспоминания, материалы / С. Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1989. – 440 с.
440. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности (к философским основам современной педагогики) / С. Л. Рубинштейн // Избранные философско- психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. – М., 1997. – С. 433–438.
441. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
442. Рудкевич Л. А. Возрастная динамика творческой продуктивности : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.13 / Рудкевич Лев Александрович. – СПб., 1994. – 349с.
443. Рудкевич Л. А. Возраст, творчество и здоровье. Проблемы и пути развития индивидуальности / Л. А. Рудкевич // Вестник Балтийской академии. – 1996. – Вып. 8. – С. 6–9.
444. Рудкевич Л. А. Возрастная динамика самореализации личности / Л. А. Рудкевич, Е. Ф. Рыбалко // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 297–305.

445. Рыбалко Е. Ф. Психологическая реабилитация пожилых на производстве / Е. Ф. Рыбалко, Л. Н. Кулешова // Геронтология и гериатрия. – 1988. – № 9. – С.48–59.
446. Рыбников Н. Биографический метод в психологии / Н. Рыбников // Развитие личности. – 2010. – № 2. – С. 230–243.
447. Рюс Жаклін. Поступ сучасних ідей : панорама новітньої науки / Жаклін Рюс. – К. : Основи, 1998. – 669 с.
448. Сабірязнова І.В. Безсмертя в контексті соціального буття (онтологічні та аксіологічні виміри феномена): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Сабірязнова Інна Вікторівна. – Донецьк, 2010. – 19 с.
449. Савенков А. И. Путь к одаренности : исследовательское поведение дошкольников / А. И. Савенков. – СПб. : Питер, 2004. – 272 с.
450. Савчин М. В. Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2001. – 203 с.
451. Сайко Э. В. Индивид-субъект-личность в системной целостности определенности – Человек / Э. В. Сайко // Мир психологии. – 2012. – № 3. – С. 4–16.
452. Саква Олександр. Безсилий батіг реальності : спроба портрета великої актриси / Олександр Саква // Культура і життя. – № 35. – 2 вересня 1998 р. – С. 3.
453. Санникова О. П. Психология эмоциональности / О. П. Санникова. – Одесса : СМІЛ, 2001. – 240 с.
454. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности / О. П. Санникова. – Одесса : Хорс, 1995. – 334 с.
455. Сартр Ж.-П. Питання про метод / Ж.-П. Сартр, Ж. Рюс // Поступ сучасних ідей : панорама новітньої науки. – К. : Основи, 1998. – 662 с.
456. Сартр Ж.-П. Тошнота : избранные произведения / Ж.-П. Сартр. – М. : Республика, 1994. – 494 с.
457. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319–344.
458. Селезнева Е. В. Сущностная характеристика акмеологической культуры личности / Е. В. Селезнева // Мир психологии. – 2004. – № 1. – С. 166–174.
459. Семиченко В. А. Психология личности / В. А. Семиченко. – К. : Видавць Ешке О. М., 2001. – 427 с.
460. Сенека. Нравственные письма к Луцилию / Сенека. – М., 1977. – 218 с.
461. Сергиенко Е. А. Природа субъекта : онтогенетический аспект. Проблема субъекта в психологической науке / Е. А. Сергиенко ; [под ред. А. В. Брушлинского и др.]. – М. : Академ. проект, 2000. – С. 184–203.
462. Сергиенко Е. А. Проблема соотношения понятий субъекта и личности / Е. А. Сергиенко // Психологический журнал. – 2013. – Т. 34. – № 2. – С. 5–16.
463. Сергиенко Е. А. Развитие психологии субъекта и субъект развития / Е. А. Сергиенко // Психологический журнал. – 2012. – Т. 33. – № 1. – С. 7–19.

464. Сергиенко Е. А. Субъект и личность : поиск единства и специфики / Е. А. Сергиенко // Мир психологии. – 2012. – № 3. – С. 30–49.
465. Сергиенко И. Страсть к постижению истины. К 90-летию со дня рождения Николая Амосова / И. Сергиенко // Микола Михайлович Амосов. Легенда світової науки. Бібліографічний покажчик. – К., 2009. – С. 34–41.
466. Симоненко С. М. Візуально-мисленнєві стратегії як механізми візуального мислення / С. М. Симоненко // Стратегії творчої діяльності : школа В. О. Моляко / за ред. В. О. Моляко. – К. : Освіта України, 2008. – С. 103–159.
467. Симоненко С. М. Психологія візуального мислення : стратегіально-семантичний підхід / С. М. Симоненко. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2005. – 320 с.
468. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : ООО «Речь», 2002. – 350 с.
469. Симонов П. В. Избранные труды : в 2-х т. Мозг : эмоции, потребность, поведение. – Т. 1. – М. : Наука, 2004. – 437 с.
470. Сковорода Григорій. Пізнай в собі людину / Григорій Сковорода. – Львів : Світ, 1995. – 460 с.
471. Слободчиков В. И. О соотношении категорий «субъект» и «личность» в контексте психологической антропологии / В. И. Слободчиков // Развитие личности. – 2005. – № 2. – С. 49–58.
472. Слободчиков В. И. Психология человека : Введение в психологию субъективности / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 385 с.
473. Словарь по профориентации и психологической поддержке [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azpsy.chat.ru/handbook.html>
474. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1998. – 800 с.
475. Слово про Олесья Гончара. Нариси, статті, листи, есе, дослідження. – К. : Радянськ. письменник, 1988. – 631 с.
476. Смелзер Н. Возраст и неравенство / Н. Смелзер // Учебное пособие по психологии старости. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 57–90.
477. Смутьсон М. Л. Екзистенційне наповнення наративу старості / М. Л. Смутьсон // Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2005. – Т. 2. – Вип. 3 – С. 106–119.
478. Смутьсон М. Л. Старість – домагання жити / М. Л. Смутьсон // Наукові студії із соціальної і політичної психології. – Вип. 8(11) – К. : Міленіум, 2004. – С. 183–192.
479. Современная психология : Справочное руководство / [под ред. В. Н. Дружинина]. – М. : Инфра-М, 1999. – 687 с.
480. Соловьев В. С. Спор о справедливости : сочинения / В. С. Соловьев. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков : Фолио, 1999. – 864 с.

481. Соловійов В. С. Творчість як філософсько-антропологічна проблема [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури»/ Соловійов Владислав Сергійович ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2003. – 24 с.
482. Сохань Л. Життєва компетентність у технології життєздійснення / Л. Сохань, І. Єрмаков // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : наук.-метод. зб. – К. : Контекст, 2000. – С. 82–86.
483. Спиридонова А. На перехресті пам'яті / А. Спиридонова // Культура і життя. – № 35. – 2 вересня 1998 р. – С. 2.
484. Спиридонова И. А. Временная транспектива субъекта : влияние возраста и раннего предметного обучения : автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. психол. наук. : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / И. А. Спиридонова. – М., 2002. – 19 с.
485. Станиславский К. С. Моя жизнь в искусстве. Собрание сочинений в восьми томах / К. С. Станиславский. – Т. 1. : Искусство; Москва; 1954. – 512 с.
486. Старовойтенко Е. Б. Жизненные отношения личности : модели психологического развития / Е. Б. Старовойтенко. – К. : Лыбидь, 1992. – 216 с.
487. Степаненко М. І. Публіцистична спадщина Олесь Гончара / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2008. – 396 с.
488. Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций / С. Ю. Степанов. – М. : Наука, 2000. – 174 с.
489. Степанова Е. И. Возраст как социальная проблема жизнедеятельности человека / Е. И. Степанова // Педагогика безопасности жизнедеятельности человека. Сборник научных трудов / под ред. Б. Ф. Кваши. – СПб. : МАНЭБ, МИНПИ, 2002. – С. 55–70.
490. Стернберг Р. Инвестиционная теория креативности / Р. Стернберг, Е. Григоренко // Психологический журнал. – 1998. – С. 144–159.
491. Стратегії творчої діяльності : школа В. О. Моляко / за заг. ред. В. О. Моляко. – К. : Освіта України, 2008. – 702 с.
492. Стрелков В. И. Духовность и творчество / В. И. Стрелков // Человек как философская проблема : Восток-Запад. – М. : Изд-во ун-та Дружбы народов, 1991. – С. 197–208.
493. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения / Я. Стюарт-Гамильтон. – СПб. : Питер, 2010. – 320 с.
494. Сучасний словник іншомовних слів [уклад. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
495. Тарнас Р. История западного мышления / Р. Тарнас. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1995. – 448 с.
496. Татенко В. О. Про духовний, душевний, психічний і «я»-вплив людини на людину / В. О. Татенко // Наук. студії із соц. та політ. психології : зб. ст. – К., 2008. – Вип. 19(22). – С. 23–37.
497. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : монография / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.

498. Татенко В. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. Татенко // Соціальна психологія. – 2006. – № 1(15). – С. 3–13.
499. Ташева А. И. Проблема старости : социокультурный феномен / А. И. Ташева // Психология старости и старения : хрестоматія [для студентів психологічних факультетів вищих навчальних закладів] / сост. О. В. Краснова, А.Г.Лидерс. – М. : Академия, 2003. – С. 43–46.
500. Творча діяльність в ускладнених умовах / В. О. Моляко, А. Б. Коваленко, Л. А. Мойсеєнко, В. А. Семиченко [та ін.] / за ред. В. Моляко. – К., 2007. – 308 с.
501. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплов. – М., 1961. – 536 с.
502. Теплов Б. М. Способность и одаренность / Б. М. Теплов // Психология индивидуальных различий. [Тексты] / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 129–139.
503. Титаренко Т. М. Життєві домагання особистості у сучасному потенціалістському дискурсі / Т. М. Титаренко // Наук. зап. Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. академіка С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 25. – С. 416–430.
504. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості : у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
505. Титаренко Т. М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления / Т. М. Титаренко. – К. : Людопринт Україна, 2009. – 277 с.
506. Титаренко Т. М. Постмодерні концептуалізації понять «особистість» та «життєвий шлях» / Т. М. Титаренко // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 83–96.
507. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.
508. Ткач Р. В. Психологічні особливості творчої активності особистості / Р. В. Ткач. – Запоріжжя : В-во ЗДІА, 1999. – 24 с.
509. Глумачний словник української мови. У трьох томах [уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко]. – Т. 2. – К. : Аконт, 2001. – 927 с.
510. Тодорів Л. Д. Теоретичні аспекти конструювання гендерного досвіду особистості / Л. Д. Тодорів // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. XII. – Ч. 1. – К., 2010. – 696 с.
511. Толстых А. В. Возрасты жизни / А. В. Толстых. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 223 с.
512. Торшина К. А. Современные исследования проблемы креативности в зарубежной психологии / К. А. Торшина // Вопросы психологии. – 1998. – № 4. – С. 123–133.
513. Тульчинский Г. Л. Возможное как сущее / Г. Л. Тульчинский // Философия возможного. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 7–24.
514. Туриніна О. Л. Психологія творчості : [навч. посіб.] / О. Л. Туриніна. – К. : МАУП, 2007. – 160 с.

515. Тыклюк Н. В. Готовность к деятельности как акмеологический феномен / Н. В. Тыклюк // Акмеология. – 2007. – № 1. – С. 18–21.
516. Ужвий Наталья Михайловна. Фильмография / [Электронный ресурс] / Наталья Михайловна Ужвий – Режим доступа: <http://www.kino-teatr.ru/kino/acter/w/sov/5544/works/>
517. Узнадзе Д. Н. Мотивация – период, предшествующий волевому акту / Д. Н. Узнадзе // Психология личности. Тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырея. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1982. – С. 80–84.
518. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси, 1961. – 224 с.
519. Утюж І. Г. Реалізація освітнього потенціалу особистості в інформаційному суспільстві : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Утюж Ірина Геннадіївна ; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 190 с.
520. Ушаков Д. В. Психология одаренности и проблема субъекта / Д. В. Ушаков // Проблема субъекта в психологической науке / ред. А. В. Брушлинский, М. И. Воловикова, В. Н. Дружинин. – М. : Академический проект, 2000. – С. 212–226.
521. Ушаков Д. В. Психология творчества : творчество и «дарвиновский» способ его определения / Д. В. Ушаков // Психологический журнал, 2000. – № 3. – С. 103–110.
522. Файзуллаев А. А. Мотивационная саморегуляция личности / А. А. Файзуллаев. – Ташкент : Фан, 1987. – 136 с.
523. Фейербах Л. Сочинения: в 2-х т. / Л. Фейербах. – М., 1995. – Т. 1. – 502 с.
524. Филозоп А. А. Групповая терапия творчеством как профилактика расстройств адаптации у лиц позднего возраста / А. А. Филозоп // Клиническая геронтология, 2006. – № 4. – С. 20–26.
525. Филозоп А. А. Психолого-акмеологические аспекты становления личности на поздних этапах онтогенеза [Текст] / А. А. Филозоп // Мир психологии. – 2008. – № 2. – С. 255–261.
526. Философский энциклопедический словарь / ред. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : Инфра, 1977. – 576 с.
527. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии. Наука о душе / Т. А. Флоренская. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 208 с.
528. Фонарев А. Р. Психология становления личности профессионала : учеб. пособие / А. Р. Фонарев. – М. : Изд-во Моск. псих.-соц. ин-та ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2005. – 240 с.
529. Фортунатова В. А. Старость как культурно-психологический феномен / В. А. Фортунатова // Учебное пособие по психологии старости. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 152–159.
530. Франк С. Л. Духовные основы жизни / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
531. Франкл В. Воля к смыслу / В. Франкл. – М. : Апрель-Пресс, изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 368 с.

532. Франкл В. Доктор и душа / В. Франкл. – СПб. : Ювента, 1997. – 286 с.
533. Франкл В. Психотерапия и экзистенциализм. Избранные работы по логотерапии [Электронный ресурс] / В. Франкл. – Режим доступа: <http://www.koob.ru>.
534. Франкл В. Психотерапия на практике / В. Э. Франкл. – СПб. : Речь, 2000. – 256 с.
535. Франкл В. Человек в поисках смысла [Сборник] / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
536. Франко І. Из секретів поетичної творчості / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1981. – Т. 31. – С. 45–119.
537. Фрейд З. Достоевский и отцеубийство / З. Фрейд // Художник и фантазирование. – М., 1995. – С. 285–294.
538. Фрейджер Р. Личность : теории, эксперименты, упражнения / Р. Фрейджер, Д. Фейдимен. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 864 с.
539. Фройд З. Поет і фантазування / З. Фройд // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 1996. – С. 85–90.
540. Фролькис В. В. Долголетие : действительное и возможное [Текст] / В.В.Фролькис. – К. : Наук. думка, 1989. – 244 с.
541. Фролькис В. В. Старение и увеличение продолжительности жизни / В.В.Фролькис. – Л. : Наука, 1988. – 239 с.
542. Фромм Э. Бегство от свободы ; Человек для себя / Э. Фромм. – Мн. : ООО Попурри, 1998. – 672 с.
543. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
544. Фромм Э. Природа благополучия / Э. Фромм // Психотерапия и духовные практики. – Мн. : Вида-Н, 1998. – 320 с.
545. Фромм Э. Психоанализ и религия ; Искусство любить ; Иметь или быть? / Э. Фромм. – К. : Ника-Центр, 1998. – 400 с.
546. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М. : ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – 568 с.
547. Фромм Э. Сумерки богов / Э. Фромм. – М. : Политиздат, 1989. – 394 с.
548. Фурман А. А. Концепт досвіду в індивідуальній психології Альфреда Адлера / А. А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 78–94.
549. Хазратова Н. В. Формирование креативности под влиянием среды: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук: 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Хазратова Нигора Викторовна. – М., 1994. – 16 с.
550. Хайдеггер М. Мысли. Постулаты. Афоризмы. Философские интерпретации. Тезисы / М. Хайдеггер. – Мн. : Современное слово, 1998. – 384 с.
551. Хайкин В. Л. Активность (характеристика и развитие) / В. Л. Хайкин. – М. : Московский псих.-соц. ин-т ; Воронеж : изд-во НПО «МОДЭК», 2000. – 448 с.
552. Хайкин В. Л. Активность как феномен культуры / В. Л. Хайкин // Мир психологии. – 2000. – № 3. – С. 261–266.

553. Хайкин В. Л. Феномен активности в развитии личности : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.13 / Хайкин Валерий Леонидович. – М., 2001. – 413 с.
554. Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини та її меж / Н. Хамітов, Л.Гармах, С. Крилова. – К. : Наукова думка, 2000. – 272 с.
555. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – Спб.: Питер ; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
556. Хідекелі А. «Патонівський шов» / А. Хідекелі // Демократична Україна. – 12 жовтня 2005. – С. 3–4.
557. Ходаева Е. П. Психолого-акмеологические модели лидерского потенциала политика / Е. П. Ходаева. – М. : Альба-ГП, 2002. – 36 с.
558. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – СПб. : Питер, 2004. – 384 с.
559. Холодная М. А. О природе творческих способностей / М. А. Холодная // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 5. – С. 126–127.
560. Холодная М. А. Психология интеллекта : парадоксы исследования / М. А. Холодная. – М. ; Томск : Изд-во Томского ун-та, 1997. – 392 с.
561. Хоружий С. С. Заметки к энергичной антропологии. «Духовная практика» и «отвержение чувств» : два концепта в сравнительной перспективе / С. С. Хоружий // Вопросы философии. – 1999. – № 3. – С. 55–84.
562. Хоружий С. С. Очерки синергичной антропологии / С. С. Хоружий. – М. : Ин-т философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. – 408 с.
563. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.
564. Цицерон М. Т. О старости. О дружбе. Об обязанностях / М. Т. Цицерон. – М. : Наука, 1974. – 248 с.
565. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Б. И. Цуканов. – Одесса : Астро-Принт, 2000. – 215 с.
566. Чаплигін О. К. Творчий потенціал людини як предмет соціально-філософської рефлексії : дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03 / Чаплигін Олександр Костянтинович. – Харків, 2002. – 391 с.
567. Чепелева Н. В. Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики / Н. В. Чепелева // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 280–302.
568. Чепелева Н. В. Тенденции и перспективы психологической герменевтики / Н. В. Чепелева // Практична психологія в контексті культур // Збірник наук. праць. – К. : Ніка-Центр, 1998. – С. 174–182.
569. Чепелева Н. В. Теоретико-методологічні засади психологічної герменевтики / Н. В. Чепелева // Наук. зап. Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 25. – С. 22–32.
570. Черкашин Роман. Ми – березільці. Театральні спогади-роздуми [Електронний ресурс] / Роман Черкашин, Юлія Фоміна. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>

571. Черняева С. А. Развитие личности и психологическая помощь в свете христианского мировоззрения : монография / С. А. Черняева. – СПб. : Речь, СПб ПАПО, 2007. – 192 с.
572. Чорна Л. Г. Психологічне забезпечення розвитку творчих здібностей учнів / Л. Г. Чорна // Обдарована дитина. – 2001. – № 2. – С. 42–46.
573. Чудновский В. Э. К проблеме адекватности смысла жизни / В. Э. Чудновский // Учебное пособие по психологии старости [для факультетов : психологических, медицинских и социальной работы]. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 647–659.
574. Чудновский В. Э. Становление личности и проблема смысла жизни : избранные труды / В. Э. Чудновский. – М. : Изд-во Московского псих.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. – 768 с.
575. Чудновский В. Э. Одаренность : дар или испытание / В. Э. Чудновский, В. С. Юркевич. – М. : Знание, 1990. – 80 с.
576. Шадриков В. Д. Духовные способности / В. Д. Шадриков // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 420–426.
577. Шадриков В. Д. О содержании понятий «способность» и «одаренность» / В. Д. Шадриков // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4 – № 5. – С. 3–10.
578. Шадриков В. Д. Способности, одаренность, талант / В. Д. Шадриков // Развитие и диагностика способностей / отв. ред. : В. Н. Дружинин, В. Д. Шадриков. – М. : Наука, 1991. – С. 5–13.
579. Шакула С. В. Євген Патон / С. В. Шакула // Сто видатних українців. – К. : Арій, 2006. – С. 300–303.
580. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.
581. Шаров А. С. Онтология психологических механизмов рефлексии / А. С. Шаров // [Электронный научный журнал] : Вестник Омского гос. пед. ун-та. – Вып. 2006. – Режим доступа: <http://www.omsk.edu>
582. Шахматов Н. Ф. Старение – время личного познания вечных вопросов и истинных ценностей / Н. Ф. Шахматов // Учебное пособие по психологии старости [для факультетов : психологических, медицинских и социальной работы]. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 686–694.
583. Шахматов Н. Ф. Старение. Норма. Патология / Н. Ф. Шахматов // Учебное пособие по психологии старости. Для факультетов : психологических, медицинских и социальной работы. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2004. – С. 228–324.
584. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи з людьми літнього та старого віку [Текст] / В. М. Шахрай // Технології соціальної роботи. – К., 2006. – С. 323–338.
585. Швалб Ю. М. Одиночество : социально-психологические проблемы / Ю. М. Швалб, О. В. Данчева. – К. : Украина, 1991. – 270 с.
586. Швалб Ю. М. Психологические формы фиксации жизненного опыта /

- Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика. – К. : Міленіум, 2005. – Т. 2. – Вип. 3. – С. 14–21.
587. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро. – 575 с.
588. Шелер М. Положение человека в Космосе / М. Шелер // Хрестоматия по философии : уч. пособие. – М. : Центр, 1998. – С. 248–254.
589. Шмелев А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику : теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А. Г. Шмелев. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 157 с.
590. Шмиговська Віра. Життя прожите двісті разів [Електронний ресурс] / Віра Шмиговська. – Режим доступу: <http://www.dua.com.ua>
591. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики. Афоризмы житейской мудрости : сборник / А. Шопенгауэр. – Мн. : ООО «Попурри», 1997. – 592 с.
592. Шоттенлоэр Г. Рисунок и образ в гештальттерапии / Г. Шоттенлоэр. – СПб. : Изд-во Пирожкова, 2001. – 256 с.
593. Шпачинський І. Л. Творчий потенціал особистості і його реалізація в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Шпачинський Ігор Леонідович. – Одеса, 2006. – 21 с.
594. Шумилин А. Т. Проблемы теории творчества / А. Т. Шумилин. – М. : Высшая школа, 1989. – 143 с.
595. Экзистенциальные ожидания как фактор развития во взрослости и старости // Психология социального развития : человек в современном мире / под науч. ред. Ю. Н. Карандашева, В. Н. Шашок. – Минск : Изд-во Центр БГУ, 2007. – С. 99–111.
596. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
597. Эпштейн М. К философии возраста : фрактальность жизни и периодическая таблица возрастов / М. Эпштейн // Звезда, 2006. – № 4. – С. 200–211.
598. Эпштейн М. Н. Философия возможного / М. Н. Эпштейн. – СПб. : Алетейя, 2001. – 334 с.
599. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – Обнинск : Принтер, 1993. – 55 с.
600. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон ; [общ. ред. А. Толстых]. – М. : Флинта : МПСИ : Прогресс, 2006. – 352 с.
601. Юнг К. Г. Дух и жизнь. Сборник [Электронный ресурс] / К. Г. Юнг. – Режим доступа: <http://www.koob.ru/jung/#books>
602. Юнг К. Г. Жизненный рубеж / К. Г. Юнг // Проблемы души нашего времени. – М. : Прогресс, 1994. – С. 200–219.
603. Юнг К. Г. О становлении личности / К. Г. Юнг // Собрание сочинений. Конфликты детской души. – М. : Канон, 1994. – С. 186–208.
604. Юнг К. Г. Психологія і поезія / К. Г. Юнг // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 1996. – С. 93–107.
605. Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуации / К. Г. Юнг. – М. : Наука, 1996. – 269 с.

606. Юркевич П. Д. Вибране / П. Д. Юркевич. – К. : Абрис, 1993. – 397 с.
607. Якобсон П. М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности / П. М. Якобсон // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 188–193.
608. Ялом Ирвин. Экзистенциальная психотерапия / Ирвин Ялом. – М. : Класс, 1999. – 321 с.
609. Яновська Л. В. Динаміка здатності до життєтворчості у дорослому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Яновська Лариса Володимирівна. – Одеса, 2006. – 20 с.
610. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник / Т. С. Яценко. – К. : Либідь. – 264 с.
611. Яцкова О. Ю. Анализ понятия «творческий потенциал» в современной педагогической литературе [Текст] / О. Ю. Яцкова // Педагогика : традиции и инновации (II) : материалы Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2012 г.). – Челябинск : Два комсомольца, 2012. – С. 25–27.
612. Baltes, M. M., & Carstensen, L. L. The process of successful ageing. *Ageing and Society*, 16, 1996. – 397–422 pp.
613. Baltes, P. B. The aging mind : Potential and limits. *The Gerontologist*, 33, 1993. – 580–594 pp.
614. Baltes, P. B., & Baltes, M. M. Psychological perspectives on successful aging : The model of selective optimization with compensation. In P. B. Baltes & M. M. Baltes (Eds.), *Successful aging : Perspectives from the behavioral sciences*. New York : Cambridge University Press, 1990. – 1–34 pp.
615. Baltes, P. B., & Freund, A. M. Human strengths as the orchestration of wisdom and selective optimization with compensation. In L. G. Aspinwall & U. M. Staudinger (Eds.), *A psychology of human strengths : Perspectives on an emerging field*. Washington, DC : American Psychological Association, 2003. – 23–35 pp.
616. Baltes, P. B. The psychology of the oldest-old : The fourth age. *Current Opinion in Psychiatry*, 11, 1998. – 411–418 pp.
617. Bond, John. *Ageing in Society : European perspectives on gerontology*. London : Sage Publications, 2008. 3. ed., repr. – 364 p.
618. Dennis, W. Creative productivity between the ages of 20 and 80 years. *Journal of Gerontology*, 21, 1966. – 1–8 pp.
619. Duffy, Michael (Ed.) *Handbook of counseling and psychotherapy with older adults*. New York : John Wiley, 1999. – 341 p.
620. Erikson, E. H., Erikson, J., & Kivnick, H. *Vital involvement in old age*. New York : Norton, 1986 p. – 352 pp.
621. Fisher, B., & Specht, D. Successful aging and creativity later in life. *Journal of Aging Studies*, 13(4), 1999. – 457–472 pp.
622. Flood, M., & Phillips, K. D. Creativity in older adults : A plethora of possibilities. *Issues in Mental Health Nursing*, 28, 2007. – 389–411 pp.
623. Freund, A. M. Successful aging as management of resources : The role of

selection, optimization, and compensation. *Research in Human Development*, 5, 2008. – 94–106 pp.

624. Freund, A. M., Riediger, M. Successful Aging. In *Comprehensive Handbook of Psychology*, vol. 6 : Developmental psychology. New York : John Wiley & Sons, 2003. – 601–628 pp.

625. Freund, A. M., & Baltes, P. B. Selection, optimization and compensation as strategies of life management : Correlations with subjective indicators of successful aging. *Psychology and Aging*, 13, 1998. – 531–543 pp.

626. Freund, A. M., & Ebner, N. C. The aging self : Shifting from promoting gains to balancing losses. In W. Greve, K. Rothermund, & D. Wentura (Eds.), *The adaptive self : Personal continuity and intentional self-development* Ashland, Ohio, 2005. – 185–202 pp.

627. Gross, J. J., Carstensen, L. L., Pasupathi, M., Tsai, J., Goettestam-Skorpen, C., & Hsu, A. Y. C. Emotion and aging : Experience, expression, and control. *Psychology & Aging*, 12, 2006. – 590–599 pp.

628. Klinger, E. *Meaning and Void: Inner Experience and the Incentives in People's Lives*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1977. – 412 p.

629. Lehman H.C. *Age and Achievement*. Princeton Univ. Press, Princeton, 1953. – 353 pp.

630. Mc.Dowd J. M., Shaw R. J. Attention and aging. A functional perspective. In : Craik F. I. M, Salthouse T. A. (eds.) *The Handbook of Aging and Cognition*. LEA, Mahwah, N. J., 2000. – 221–292 pp.

631. Morrison J H, M., Lang, F. B., Baltes, P. B., & Baltes, M. M. Selective optimization with compensation : Life-span perspectives on successful human development. In R. A. Dixon & L. Baeckman (Eds.), *Compensating for psychological deficits and declines : Managing losses and promoting gains* Mahwah, N.J. : Erlbaum, 1995. – 35–79 pp.

632. Riediger, M., & Freund, A. M. Focusing and restricting : Two aspects of motivational selectivity in adulthood. *Psychology and Aging*, 21, 2006. – 173–185 pp.

633. Riediger, M., Freund, A. M., & Baltes, P. B. Managing life through personal goals : Inter-goal facilitation and intensity of goal pursuit in younger and older adulthood. *Journals of Gerontology : Psychological Sciences*, 60, 2005. – 84–91 pp.

634. Riediger, M., Li, S. C., & Lindenberger, U. Selection, optimization, and compensation as developmental mechanisms of adaptive resource allocation : Review and preview. In J. E. Birren & K. W. Schaie (Eds.), *Handbook of the psychology of aging*, the 6th ed., Amsterdam : Elsevier. 2006. – 289–313 pp.

635. Rowe, J. W. & Kahn, R. L Successful aging. *The Gerontologist*, 37, 1997. – 433–440 pp.

636. Salthouse, T. A. Cognitive competence and expertise in aging. In J. E. Birren & K. W. Schaie (Eds.), *Handbook of the psychology of aging* San Diego : Academic Press, 1990. – 310–319 pp.

637. Schaie K. W., Dutta R, Willis Sl. The relationship between rigidity-

- flexibility and cognitive abilities in adulthood. *Psychology and Aging* 6, 1991. – 371–383 pp.
638. Schaie, K. W. Intellectual development in adulthood. In J. E. Birren & K. W. Schaie (Eds.), *Handbook of the psychology of aging* New York. Academic Press, 3rd ed, 1990. – 291–309 pp.
639. Schaie, K. W. The course of adult intellectual development. *American Psychologist*, 49, 1994. – 304–313 pp.
640. Schaie, K. W. The optimization of cognitive functioning in old age : Predictions based on cohort sequential and longitudinal data. In P. B. Baltes & M. M. Baltes (Eds.), *Successful aging : Perspectives from the behavioral sciences* Cambridge, UK : Cambridge University Press. 1990. – 94–117 pp.
641. Schaie, K. W. Developmental influences on cognitive development : The Seattle Longitudinal Study. New York : Oxford University Press. 2004.
642. Schulz R., Heckhausen J. A life span model of successful aging // *American Psychologist*. Vol. 51 (7). 1996. – 702–714 pp.
643. Simonton, D. K. Creativity and wisdom in aging. In J. E. Birren & K. W. Schaie (Eds.), *Handbook of the psychology of aging*, the 3rd ed., New York : Academic Press, 1990. – 320–329 pp.
644. Simonton, D. K. Creative productivity through the adult years. *Generations : Journal of the American Society on Aging*, 15 (2), 1991. – 13–16 pp.
645. Simonton, D. K. Does creativity decline in the later years? Definition, data, and theory. In M. Perlmutter (Ed.), *Late life potential*, Washington, DC : Gerontological Society of America, 1990. – 83–112 pp.
646. Sperry, Len (Ed.), Prosen, Harry (Ed.) *Aging in the twenty-first century : a developmental perspective* : Garland Publishing, Inc., New York, N.Y., 1996. – 266 p.
647. Sternberg R. J. (Ed.) *Handbook of Creativity* : Cambridge University Press, 1999. – 490 p.
648. Thorman, George *Counseling older persons : a professional handbook*; C.C.Thomas, Springfield, IL. 1995. – 104 p.
649. Tobin Sheldon S. *Personhood in advanced old age : implication for practice*. New York, NY : Springer Pub. Co, 1999. – 198 p.
650. Van, Heeringen, A., & Dijkwel, P. A. The relationships between age, mobility and scientific productivity. *Scientometrics*, 11, 1987. – 281–293 pp.

